МИКОЛА АРКАС

Історія України

ВИДАННЯ ДРУГЕ о 1912.

Українські

НАЦІОНАЛЬНІ ГИМНИ.

1. Ще не вмерла Україна!

2. Не пора!

-М.Г.1916.-

ЩЕ НЕ ВМЕРЛА УКРАЇНА!

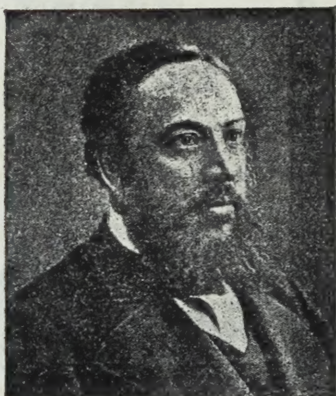

1.

Слова **П. Чубинського.**

Музика **М. Вербицького.**

Полтавець
Павло Чубинський
(1839—1884)

Галичанин
Михайло Вербицький
(1815—1870)

повільно

Ще не вмер-ла У-кра-ї-на, і сла-ва, і во...... ля,
ще нам брат-тя мо-ло-ді-ї у-сміх-неть ся до-ля! Зги-нуть на-ші
во.... ро-жень-ки, як ро-са на сон-ці, за-па-ну-єм і ми, брат-тя,
у сво-їй сто-рон.... ці! Ду-шу, ті-ло ми по-ло-жим за на-шу сво-
бо..... ду, і по-ка-жем, що ми, брат-тя, ко-зацько-го ро-ду!

Ще не вмерла Україна, і слава, і воля,
Ще нам, браття молодії, усміхнеть ся доля!
Згинуть наші вороженьки, як роса на сонці,
Запануєм і ми, браття, у своїй сторонці!

Душу, тіло ми положим
За нашу свободу,
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду!

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ-РУСІ.

Історія України-Русі

з малюнками.

Написав

МИКОЛА АРКАС.

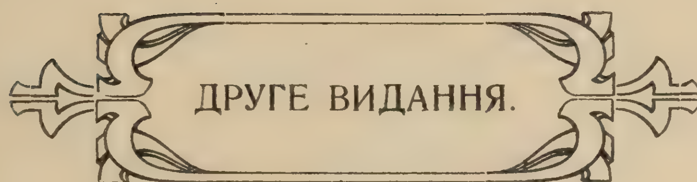
ДРУГЕ ВИДАННЯ.

КРАКІВ
НАКЛАДОМ ОЛЬГИ АРКАСОВОЇ.
1912.

М. Аркас

МИКОЛА АРКАС.

—

икола Аркас родився 26. студня 1852 р. в Миколаєві, в Херсонщині, в богатій аристократичній сімї. Батько його, також Микола, був морським офіциром і в 1871 році став Головним командантом чорноморської фльоти й портів; мати походила зі старинного козацького роду Богдановичів.

Коли Миколї Миколаєвичу було 9 літ, віддано його в школу Правознавства в Петербурзі, звідти перейшов він до гімназиї Стародубцева в Одесі, а по скінченню, 1872 р. поступив до Одеського університету на природознавчий факультет.

Підчас перебування в Петербурзї родина Аркасів весною виїздила звичайно до своїх маєтків у Херсонщині. Желізниць тоді не було і приходилося весь той довженний шлях переїздити кіньми. Їзда трівала мало що не цілий місяць. Кількиж всіляких пригод і кільки вражіннь переживалося за той час! Особливо, коли вїхалося в розкішну Україну, якимже чаром тоді віяло на молодечу душу Миколи Миколаєвича. Чудовий краєвид, поетичність українського народа, українські пісні, що їх дорогому синкови насьпівувала любяча мати і ті казки та оповідання, котрі розказував старий камердінер Українець — всьо воно настроювало Миколу Миколаєвича на своєрідню українську нуту. А опісля, коли на зиму треба було вертати на північ, якийже сирий та холодний для нього був отсей Петербург! Як тужив тоді малий хлопчина за своїою рідною, дорогою Україною! Якже скучною була отся бона Англичанка і гувернер Німець, які навісні робилися всі отті великопанські порядки, котрими сковувано свободу молодого хлопця, як рвався він до зелених лугів, до цвитучих левад, до казок і пісень, до того всього, чим плекала і голубила його душу поетична Україна! Хлопець тужив за нею, а в тузі, як відомо, росте і кріпиться любов.

Тож коли батько перенісся до Миколаєва, і віддав сина до гімназиї в Одесі. він щиро припав до всього, що українське, як дитина припадає до рідньої матери. Життя народу, його звичаї, мова, пісня, його втіха й горе, його тиха, а богата вдача — всьо воно тягнуло Миколу Миколаєвича більше від всіляких розкошів великопанського життя в палатах батька-адмірала. Він зі службою поводився, як з товаришами, з селянами говорив, як зі своїми найблизшими, а доходи призначені на дрібні видатки, давав товаришам, що не мали з чого жити, або купував українські книжки. Батько нерадо дивився на демократичні наклони молодого сина і хотів їх всіми способами спинити, але син витрівав при своїм. Як студент, підчас ферий, перебирався він в селянський одяг і працював разом з робітниками в полі та при будівлях, котрих у величезних батькових маєтках було все богато.

У всім виявляв він не тільки свою незвичайно гарну і добру вдачу, але й неаби які дарования. Приміром — сам зробив плян і виконав його на будівлі в маєтку Христофорівці, який уважався взірцевим в цілій околиці. Та не була се якась молодеча фантазия, всі отті демократичні прояви, вони випливали з душі Миколи

Миколаєвича і з його глубоких переконаннь про потребу спільного життя і спільної праці з рідним своїм народом. Він вже тоді був сьвідомим Українцем і таким остав до смерти. Сильно полюбив він також український театр, який тоді, під управою Кропивницького стояв на висоті свого розвитку і був на той час одиноким місцем, з котрого прилюдно гомоніло українське слово і свобідно плила українська пісня. Микола Миколаєвич не тільки бував на виставах того театру, але й принимав у ньому живу участь.

Скінчивши університет, вступив на службу по Морському відомству і від 1876 до 1881 р. був Адютантом свого батька, головного команданта над фльотою і над портами Чорного моря. За весь той час здобув він собі з одного боку славу талановитого стратегіка, а з другого любов і поважання серед підлеглих йому »низших чинов«. Як адютант одружився Микола Аркас з дочкою морського капітана, Ольгою Іванівною Шишкиною, котра з перших років і до останніх днів життя Миколи Миколаєвича поділяла його думки і допомагала йому в усякій праці.

По смерти батька 1881 р. Микола Аркас кинув службу і занявся своїми маєтками. Роботи було богато. Але він на всьому розумівся й до всього сам радо брався.

У вільних хвилинах читав й образувався. В його бібліотеці згуртовано всьо, що можна було роздобути з історії, з письменства та з культурного побуту українського народу. Його палата стояла отвором для всіх добрих людий і для кождого, потрібуючого помочі, або поради. Сам він належав до всіляких добродійних товариств і трудився в них пильно. В Христофорівці заложив школу й подарував єї відтак земству. Осьвіта народа особливо лежала йому на серці. Другий, на його місці, бувби за границями краю шукав вигідного та веселого життя, він розривку знаходив у трудах для ріднього люду і для української справи. Учив нарід, як треба господарювати, закладав школи, помагав бідним, учився і других навчав, а довгими вечерами слухав українських пісень, котрі від малої дитини незвичайно любив. Тая любов народньої музики спонукала його до написання опери »Катерина«. Перший раз виставлено єї в Москві 1899 року в театрі »Акваріюм« українською трупою Кропивницького. Театр був повнісенький, автора, що хотів інкогніто приглядатися штуці, пізнали і зготовили йому горяче привитання. Так само було в Миколаєві 14 марта 1900 р. де також грано »Катерину« тоюж трупою. Штука зробила сильне враження. Театр ридав. Авторови піднесено лавровий вінець при грімких оплесках цілої авдиторії. »Я не спав — так пише Микола Аркас на афішу »Катерини«, який заховався до нині — я не спав цілу ніч. Сльози душили мене. Такі хвилини рідкі і Божественні«. »Катерину« виставляв опісля український театр в Галичині і ту вона також стрічала дуже горячий привіт.

Так минула молодість Миколи Аркаса, надійшли зрілі літа. Треба було поклопотатися дітьми, щоб вони не тільки дужі тілом виросли, але й духово гарно розвинулися. А на чімже гарнійше може розвинутися душа дитини, як не на народнім грунті, на любови до ріднього люду й до рідньої землі, на щирій охоті жити з народом для народньої справи.

Микола Миколаєвич, як щирий патріот, хотів, щоб його діти пішли слідами батька, щоб полюбили вітчину і розгорілися бажаннєм щастя для неї. Він рад був навчити дітий минувшини українського народа, показати, що в тій минувшині було доброго, що злого, за що треба той народ любити і як його любити. Оттут і початок »Історії України« Миколи Аркаса. Як тая ідея розвивалася, як вона перемінювалася в діло, се розказано в передмові до другого видання. Тут замітимо тільки, що була тая книга найлюбійшою духовою дитиною Миколи Аркаса, котрою він пильно піклувався до смерти і котра йому принесла чимало радости та потіхи і, як воно звичайно буває, принесла мимохіть також немало й смутку.

Між тим прийшов 1905 рік. Розбудилося жвавійше життя, на всім просторі України почали зявлятися »Просьвіти«. Не дармував і Микола Аркас. Він згуртував довкола себе тих нечисленних сьвідомих Українців, що проживали в Миколаєві, зложив статут, подав його до ствердження і 26 лютого, в день смерти великого

поета України, відкрито також в Миколаєві товариство »Просьвіту«, котрої першим головою вибрано Миколу Аркаса. На тому становищі остався він до смерти. Як людина розумна, добра, трудяча, і благородна, придбав він миколаєвській »Просьвіті« богато прихильників і своїм власним життям, власною працею давав як найкращий примір, як треба трудитися для добра рідньої справи. Він перший заснував також в своїм маєтку Богданівці українську народню школу і хто зна скільки бувби ще зробив для свого народа, колиб не нагла смерть, котра поклала кінець його гарному життю 13 березня року 1909 в Миколаєві. Помер Микола Аркас на удар серця нагло й несподівано, як Адютант команданта фльоти, діловодитель походного штабу Почесний мировий суддя, надворний і д. Штатський совітник, властитель ордерів, як член всіляких товариств, голова »Просьвіти« — як автор отсьої книги.

На похорон незвичайного у нас чоловіка, пана й громадянина, урядовця і патриота, батька і чоловіколюба, зібралося 10.000 народа; домовину покрито слїзми і вінками і благословлену і оплакану зложено в родинній гробниці Аркасів.

Нехайже память його живе во вік між нами!*)

*) На основі материялів, зібраних д. Литвином з Миколаєва.

ПЕРЕДМОВА.

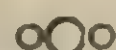

Розпочинаючи „Історію України“, я не мав на мислі написати науковий твір, — я хотів ясно росповісти землякам те, що робилося у нас на Вкраїні од найдавніщих часів аж до останніх.

У „Історії“ моїй шановний читач не знайде нічого нового, викопаного зо дна архівів, — вона складена на основі давно відомих і певних джерел і звязана в одну історичну цілість; поділена вона на періоди, які натурально зазначує саме життя нашого народу. Через такий поділ, на мою думку, легче памятати поодинокі історичні факти.

Родоводи узято переважно з відомих історичних праць професора М. Грушевського, карти — з праць професора М. Грушевського, І. Попка та Ф. Кондратовича, або зроблено по сьогочасних данних. Ілюстрації до сієї книги узято або з малюнків відомих художників, або ж із збірників творів відомих письменників, з історичних та ілюстрованих журналів, та ще, дякуючи шановному хранителеві музею імени В. Тарновського у Чернигові, А. П. Шелухину, з річей і портретів, що зібрані у тому музеї.

Український письменник В. М. Доманицький узяв на себе труд виправити і скоректувати сю працю, за що я без краю вдячний йому. З сього боку, я доклав усього старання, щоб праця ся з'явилась на сьвіт божий такою, якою повинна бути популярна, доступна для кожного, історія свого народу.

МИКОЛА АРКАС.

ПЕРЕДМОВА

ДО ДРУГОГО ВИДАННЯ.

Книжка отся не написана ані для слави, ані для чести, а вже найменьше для зарібку, жерелом єї — охота навчити сина, що діялося колись на рідній землі. Се бачимо з того примірника, що його покійний Микола Аркас дарував свому найменьшому синови „Микосї“. В надписі каже він виразно, що книжку отсю зладив на се, щоб син читав єї, щоб пізнав з нього минувшину ріднього народа і щоб полюбив його так, як любив батько.

В тих щирих, невибагливих словах міститься не тільки ґенеза книжки, але і єї програм. Хто прочитає їх, повинен знати, чого йому сподіватися від книжки і чого він у ній не повинен шукати.

В тих словах, на мою гадку, криється також секрет того небувалого успіху, який мало перше видання історії Аркаса. Вона написана так, як тільки батько може писати для ріднього сина, ясно, щиро і тепло, з горячою любвою і того, про що пишеться і того, для кого воно написане. А вжеж не радби батько синови неправду говорити — звідти й охота оперти книжку на тім, що дотепер наука про нашу минувшину довідалася і розслідила.

Книжка, почата 1902 року, росла разом з тим, як ріс син покійного Аркаса. Зразу подавала вона тільки найважнійші події з минувшини України, і подавала їх способом елєментарним. Але з кождим роком, а ще красше, з кождим місяцем, треба було поширювати предмет і зміняти форму. Микола Миколаєвич Аркас згодом зібрав у своїй хаті спору бібліотеку історичну (кілька тисяч книжок), читав, слідив і доповнював той короткий начерк історії України, який первісно зладив був для науки сина. Так виросла спора книжка, в якій автор

представив, що діялося на нашій землі від найдавнійших аж до нинішних часів і яку долю переживав за весь той час наш многоміліоновий народ.

Разом з тим зявилася гадка видрукувати отсей підручник, щоб він послужив не тільки одній людині, але й ширшому загалови. Отже покійний Микола Миколаєвич приладив до друку свою історію, а приладив єї відповідно до умов тодішньої важкої цензури і тодішньою „ярижньою" правописею. Сталося се протягом 1904 року.

Але настав памятний 1905 рік. Повіяло волею і стали розцвитати чарівні квіти великих надій. Наш автор забирається з жаром до дальшої праці. Провірює цілу книгу єще раз, доповнює те, що пропустив був з огляду на давну цензуру і зміняє давну дивовижну, але обовязкову правопись на так звану кулішівку. Се забрало йому цілий рік часу так, що йно з кінцем 1906 року книжка була готова до друку в новій редакциї, а 1907 р. передано єї відомому з незвичайної точности й літературної совісности письменникови, покійному Василеви Доманицькому. Він то піднявся труду допильнувати друку, коректи і подбати, щоб вона вийшла, як пристало на історію, хотьби навіть тільки популярну, а всеж таки історію великого народа. Доманицький не занедбав справи і його заходом вийшло перше видання „Історії України" Миколи Аркаса 1908 року в Петербурзі, в друкарні товариства „Общественная Польза". Кліші до малюнків та карти виготовила фото-цинкографія С. Прокудін-Горского в Петербурзі, а обгортку зладив артист Микола Ткаченко. Видрукованож книжку в 7.000 примірників, з чого 500 на кращім, а 6·500 на звичайнім папері. На кращім коштувала вона 3 рублі, на звичайнім 1 рубель 50 копійок. Ціле видання передано до продажі Українській книгарні в Києві, звідки вона і розійшлася протягом кількох місяців.

Був се нечуваний дотепер успіх, щоб так скоро таке велике число української книжки пішло в народ і як-раз сей успіх а також деякі дуже прихильні рецензиї і єще прихильнійші листи з подяками, якими покійного Миколу Аркаса засипувано, зневолили його подбати сейчас о друге, ще лучше видання. Впевнившися в потребі і в хосенности книжки, хотів він видати єї ще гарнійше і розкішнійше, щоб вона не тільки вчила, але й заохочувала до науки історії рідного краю. Друге видання доручено томуж Василеви Доманицькому, щоб він повів його як знає найлучше, не зважаючи на ніякі, хотьби як високі кошта.

Але тут і почалася трагедия, якої мало котра з книжок дізнала.

Заледви Василь Доманицький розглянувся, що і як робити, заледви скликав до Закопаного, де перебував, як недужий на груди,

гурток довірених людий, письменників та артистів (В. Липинський, Т. Ліпіньский, Курилас, Хоткевич, Маріяш, Лепкий), щоб з ними обговорити форму й розміри нового видання, заледви забрався до роботи, як ось надійшла сумна вість, що незабутнього автора першої великої популярної історії українського народу не стало між живими. Він помер 13 Березня 1909 року. Заки родина прийшла до себе і заки можна було пригадати їй бажання покійного Миколи Миколаєвича, минуло кілька місяців. За той час погіршилося також здоровля Василя Доманицького. Як прийшов лист від жінки покійного Аркаса, Ольги Іванівни, він лежав в санаториї Дра Длуского в Закопанім так, що треба було спровадити туди властителя друкарні А. Ріппера і при ліжку недужого редактора списати контракт.

Друкарня А. Ріппера обовязалася видрукувати друге видання історії з численними новими іллюстрациями, новими мапами й новою окладинкою, з текстом значно зміненим і поширеним. Крім того до книги мав увійти портрет покійного Миколи Аркаса, як автора і 8 портретів найбільших українських мужів, відбитих на осібних листках. Зразу хотів покійний Доманицький містити отсі портрети в трибарвних репродукцнях, але опісля, з огляду на великий видаток, треба було понехати тую гадку і вдоволитися звичайним чорнодруком. Малюнки робили краківські артисти, головно О. Курилас, Т. Ліпіньский, Я. Струхманчук і Т. Романчук. Тих малюнків зладжено коло сто. Заки їх артисти покінчили, а клішарня Яблоньского в Кракові виготовила кліші, минув рік часу. І рисунки і кліші треба було давати до провірення недужому Доманицькому, неодно треба було справити, неодно вдруге робити, так, що редакторови отся праця приходила не легко. Він лежав між двома сотнями зденервованих і кашляючих хорих на величезній веранді заведення Дра Длуского в Закопанім і дивлячись на верхівя снігом покритих Татрів, думав про Україну, про її історию та про те, щоб друге видання книжки Миколи Аркаса вийшло як найгарнійше. Одною рукою держав скрипт, або малюнок, а другою термометер. Робота йшла вперед, а горячка піднімалася в гору. Так допильнував він майже всіх малюнків, перейшов цілу книгу з олівцем в руках, повписував те, що прислав покійний Аркас і те, що сам він, Доманицький, вважав потрібним додати, або змінити і кілька аркушів, а саме до Хмельницького, післав до друку. Першу корректу робив Лепкий в Кракові, другу посилали до Закопаного, а третю знов у Кракові. Звичайна річ, що з посилкою не все йшло гладко. Часом друкарня спізнилася, часом редактор не міг побороти недуги і передержав корректу, з того листи, депеші і весь той зако-

лот, що надокучить навіть здоровому чоловікови, а хорому то вже таки допече до живого.

Можна сказати, що кождий аркуш отсьої книги являвся, як результат якогось трагічного зусилля людини, котра рвалася до праці, й до виконання принятого на себе обовязку, а падала в боротьбі з судьбою. Така боротьба тягнулася кілька місяців. Раз недуга кидала покійним Василем на ложе терпіння, то знова він, силою духа і великою охотою до життя й до праці брав над нею верх. Аж таки стало на її. Кашель майже не давав хорому спокою, горячка держалася високо, кровотоки приходили зчаста і Доманицький мусів виїхати до Аркашон, у Франциї, недалеко берегів океану. Їхав з надією, що верне. Забрав з собою отсей примірник першого видання історії, на котрім пороблені були усі зміни та перерібки і казав собі посилати другу корректу. Посилка така трівала тепер більше ніж тиждень і видання почало тягнутися так пиняво й тяжко, як тяжко тяглися дні редактора. Аж 10 вересня 1910 року н. ст. зівсім припинилося. І здавалося, що зі смертию Василя Доманицького прийшов також кінець другому виданню історії Аркаса. Не знати було, хто має тепер тим ділом занятися і як його повести до кінця. Аж по кількох місяцях відізвалася д. Ольга Аркасова, що вона, не зважаючи на дотеперішню трагічну судьбу книги, хоче її довести до ладу. Але як? Редакторського примірника, того, що забрав Василь Доманицький до Аркашон, не було, корректа, яку вислала друкарня. також не вернула, а з Миколаєва, де мешкає д. Аркасова до Кракова, де друкувалася книга, дорога далека та ще переділена кордоном. Почалося листування, пішли депеші, а книга ждала. Вкінци треба було зрічися надії на отсей, наново зредагований Аркасом і Доманицьким примірник, що остався в Аркашон і вести книгу по вказівкам устним пок. Доманицького, по заміткам, які він передав у листах та по тім, що він написав у своїх книжочках про Буковину і про Галичину. Треба було поступати обережно, щоб не відступати від давнього тексту і щоб книжку хоч приблизно видати такою, якою хотіли бачити її покійні Аркас й Доманицький. Хто мав коли небудь до діла з працею видавничою, той зрозуміє отсе важке й клопотливе завдання третього редактора та не буде йому робив важких замітів, чому не справлено того, або тамтого, чому не змінено одного, або другого місця, чому не написано так, тільки інакше. Тому, бо книга мала всеж таки бути працею Миколи Аркаса під редакциєю Василя Доманицького, а не чиїм иньшим трудом. І як коли передмова має право просити читача о вирозуміння, то передовсім має його передмова до другого видання Історії Миколи Аркаса. Тая історія має вже

свою історію а доля єї така важка, як мало котрої книжки. Нехайже об тім тямить шановний читач. Щоб не розминутися з правдою, треба сказати, що деякі аркуші провірював д. Вячеслав Липинський, а деякі прочитував та справляв дб. Микола Левитський з Харкова.

Та не тільки редакция, але й видання отсе було дуже клопотливе. Друкарня не дістала скрипту на той час, який условлено в умові, вона держала осібного складача, дорожів папір, три аркуші складу увязнило велику силу черенок і держало їх через кілька місяців, отже друкар домагався за се осібної винаґороди. Пішло листування, заграли телеґрафічні дроти між Краковом а Миколаєвом, приїхав довірений п. Аркасової і що йно сама д. Аркасова мусіла трудитися до Кракова, щоб условитися з друкарнею. Вона не жалувала ні труду, ні гроший, щоб тільки працю незабутнього мужа видати в новому виданню, вона рада була кождої хвилі побачити отсе видання і клопоталася кождої днини, чому воно не являється з друку.

Нехайже шановні читачі, беручи друге видання Історії Аркаса до рук памятають також про отсю історію історії, а хто з них читає не тільки очами, але й душею, той памятатиме, що книжку писав батько для сина, щоб навчити його минувшини рідного народа і розпалити в нім любов до рідньої землі і до єї долі.

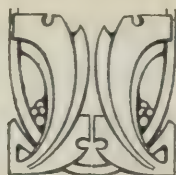

а тому місці згадати нам єще годиться про співробітника сеї книги, Василя Доманицького.

Доманицький родився 7 марта 1877 року, в Колодистім, в Київщині. До ґімназиї ходив в Києві і ту також скінчив університет під проводом славного нашого ученого, Володимира Антоновича. В 1900-тім році став учителем в одній з київських ґімназий, але попавши в тяжку грудну недугу, мусів кинути службу і шукати поратунку на селі та в купелевих місцях. Перебуваючи у свого батька, сьвященика в Колодистім, заложив там першу спілкову крамницю, котра так гарно розвивалася, що з усіх сторін приходили до нього люди, шукаючи поради в спілкових і товариських справах. Доманицький кождого повчив, заохотив до кооперативного руху, обдарував книжками й часописями, котрих був співробітником так, що його заслуга для спілкового руху на російській Україні справді є величезна.

ВАСИЛЬ ДОМАНИЦЬКИЙ.

Се звернуло на нього увагу російського уряду, котре покарало його засланням на північ. Але й ту не дармував Доманицький. Перебуваючи в Петербурзі, він видав найгарнійше досі, та найповнійше видання „Кобзаря“ та в осібній книзі порівнав і провірив тексти. Протягом кількох місяців „Кобзар“ розійшовся і Доманицький зладив друге, єще поправнійше видання, котре також скоренько розкуплено і видавець став працювати над третим. Рівночасно трудився він над першим виданням „Історії України“ Аркаса та збирав материяли до моноґрафії нашої славної письменниці Мариї Марковички. Иому то й належиться честь за се, що розвіяв раз на все всілякі поклепи літературні,

немовто Марковичка не писала сама своїх оповідань, і немовто вона навіть по українськи не вміла писати. Отже Доманицький доказав, що оповідання Марка Вовчка, се оригінальна й безперечна праця Марії Марковички. Між тим недуга Доманицького стала розвиватися чимраз гірше і він мусів виїхати з нездорового Петербурга, котрий прямо мордував його.

По довгих заходах уряд дав дозвіл на виїзд до Закопаного, де Доманицький перебував на ліченню у Дра Вільчинського та в заведенню Дра Длуского. Хоть тяжко недужий, не кидав пера. Дописував до „Ради“, „Діла“ й до иньших видавництв, написав для Українців в Росиї дві книжочки, про Галичину і про Буковину, провадив дальше кооперативні видавництва та редаґував „Кобзаря“ і друге видання Аркасової Історії. А коли у Львові „Просьвіта“ скликала перший український конґрес, Доманицький не видержав, поїхав туди. Зі Львова поступив до Стрия, щоб також тамошньому рухови спілковому пригаянутися і тою подорожею погіршив наново, дещо підкріплені легкі. Треба було їхати до далекого Аркашон, бо Закопане мало за острий воздух на розранені легкі. Ту його й заскочила смерть, дня 10 вересня 1910 року. Тіло його перевезено до родинного села.

Доманицький. як чоловік, визначався правим характером, тихою вдачею і хоть сам хорий, появою своєю будив охоту до життя й до праці. Як учений будив великі надії не тільки силою думки. але й основним науковим підготовленням. Як популярний письменник може рівнатися з найлучшими не тільки в нас, але й за границею, як видавець був прямо незрівнаним.

БОГДАН ЛЕПКИИ.

ВСТУП.

Кожен чоловік повинен знати історію свого рідного краю, свого рідного народу. Багато віків наші діди-прадіди поливали потом і кровію ту землю, де ми живемо, наставляли груди та голови клали, та своїм онукам-правнукам кращої долі добували. А чи знають ті внуки свою бувальщину, чи відають усі про славні діла предків своїх? Чи ж знають вони доладу навіть те, хто вони такі:

Чиї сини, яких батьків?

Чи кожен напамять скаже:

За-що ж боролись ми з Ляхами?
За-що ми різались з ордами?
За-що скородили списами
Татарські ребра?

Навряд! А тимчасом не повинно сього бути. Діди-прадіди наші зберегли та нам передали незлічимий скарб: не тільки землю й те, що є в ній та на ній, а й мову, пісні, звичаї — все те, що ми звемо нашим рідним, українським та що нас одрізняє од инших людей: од Москалів („Руських"), Білорусів („Литвинів"), Поляків, Німців та инших; кажучи по письменному — передали нам своєрідну, українську культуру.

І от, читаючи свою історію, побачимо, що ми не вчорашні — що більш 1000 літ наш народ був не остатній між сусідами; що мав він навіть колись свою державу та своїх князів, а пізніще — за козаччини та гетьманів — мав силу не меншу як Польща, Москва та Татари; побачимо, що українська культура давніще стояла на високій височині і з неї повними жменями черпала для себе Московщина; почуємо про кращих діячів наших та про те, як вони за-для рідного народу працювали, — навчимося більш шанувати свою минувшину, любити свій край, свій народ та може де-яку науку й для себе з того матимем, як нам в світі жити та до чого прямувати.

Український народ розселився на великому просторі: в оден бік аж над Чорне море, в другий — над Кавказ, над річку Кубань, в третій — вгору — над річку Припеть та Буг, і в четвертий — в гори Карпатські (в Австрійській та Угорській державах). Але найбільш українського народу, наших людей, живе в Російській державі. Тут вони заселяють губернії: Волинську з сусідніми шматками губерній Люблинської, Сідлецької та Городненської (Холмщина), Минської, усю Київську, Подільську, чималу частину Бесарабії, усю Херсонську, Катеринославську й Таврію до гір, усю Полтавську, Харьківську, більшу частину Чернигівської, полудневo-західню частину Курської, східню частину Вороніжської та Донської области, чималу частину Кубанської та Чорноморської (Новоросійської) і Ставропольської (сюди підходять роскидані, немов острови на морі, українські села в губернії Астраханській, а ще більш в Саратівській). А всього на сих землях налічують Українців мільонів 25 або 26.

В Австрійській державі, в Галичині та на Буковині, Українців (або як вони там звуть себе — Русинів) менше. У Галичині аж до „Руської ріки“ (вітка ріки Дунайця на заході) — живе більш як чотири і пів мільони, на Буковині більш як 300 тисяч та в північній Угорщині (в державі Венгерській), під Карпатськими горами, де містà (городи) Унгвар і Мукачів, теж з пів мільона. А всього на українській землі живе наших людей 31 або 32 мільони. А як сюди додамо тих 3 або 4 мільони наших людей, що живуть між чужими людьми та в чужих краях — у Росії, в Сибіру та в середній Азії, в ріжних кутках Австро-Угорської держави, в Румунії, в Північній Америці, в Канаді, в Бразилії, то що, то матимем не менш як 34 мільони усього.

Той край, від Карпатських гір і аж до Кубані, звемо ми Україною, а наш народ, що там живе (про инших людей на Вкраїні буде мова далі) звемо Українцями. Се назва добра, стара й найзручніща — так звуть себе наші люде скрізь: чи в Київі, чи в Полтаві, чи в Одесі, чи у Львові (в Галичині), чи в Чернівцях (на Буковині). А проте багато наших людей на Вкраїні Російській, особливо неписьменних, не часто скажуть доладу, хто вони такі — забули навіть своє імя. Знов же в деяких кутках України, як от в Холмщині, в Галичині, на Буковині, на Угорщині, наші люде звуть себе Русинами, Руснаками, а віру свою й мову — руською. А на Україні Російській „руськими“ звуть наші люде Москалів. І виходить з того велика плутанина. Тим часом на правду справа виходить так. З давніх-давен, одколи вперше знаємо ми щось про український народ та його край, то край той звали Русь, а людей Русинами. Се найдавнійше наймення задержалося й досі по деяких кутках на Вкраїні. Пізніще Русию почали звати себе й сусідні люде, що належали колись до Київської нашої держави, як от Москалі, або „кацапи“, чи „руські“, та Біла Русь, чи „литвини“, як кажуть на них наші люде. Але як Русию стали звати й Україну й Білу Русь і Московщину, то щоб відрізнити одних від других, стали наші краї прозивати „Мала Русь“, чи Малоросія, білоруські — Білорусія, а мо-

сковські краї — Великоросія. Але що назву „Малорос“, „Малоросія“ видумали книжні люде, а не сам народ, то народ її й не знає, і правдивий Українець не скаже, що він „малорос“. Прозивають ще Москалі наш народ „хахлами“ — се од тих чубів на маківці, „оселедців“, що колись носили наші люде, але се знов тільки прозвище, а не імя, так само, як Українці кажуть на Москалів, чи „Руських“ — „кацап“. Правдиве ж наше імя, стародавнє — Українець, а земля наша — Україна. Вкоренилося у нас се імя міцно за козацьких часів і задержалось до наших часів разом з піснями про славні діла наших прадідів-лицарів.

Певно, коли люде живуть на таких широких просторах, що од одного кінца до другого яких 2—3 тисячі верст (кілометрів), то мусить бути між ними де-яка ріжниця: люде з Харьківщини, або як кажуть на них — Слобожане, иначе одягаються й трохи иначе говорять, як наприклад Поліщуки (в лісовій частині України, в північній Київщині та Волині), а Поліщуки иначе як Холмщаки або Подоляне, а ще иначе Бойки, Лемки та Гуцули в Галичині, що живуть в Карпатських горах. А проте се одні люде, з однією мовою, з однаковими звичаями, з тією самою культурою. Де-б не жив Українець: чи то на Кубані, чи в Чернигові, чи на Буковині на границі з Румунією — скрізь у нього така сама біла хата з садочком, однакові пісні, звичаї та обряд (наприклад весільний), однаково в хаті й коло хати, — одно слово, видно, що то ті самі люде — Українці, один народ Український, а не Польський, не Московський, чи инший який.

Серед Українців на українській землі живуть і инші люде, тільки їх не дуже багато. На Вкраїні Російській серед Українців є Москалі, Білоруси, Жиди, Поляки, Німці, Чехи, Молдавани, Вірмени, Греки, Болгари, Цигани та инші люде, але є їх, як лічити кругом, не більш 10 процентів (10 на кожду сотню Українців) в середині України, і до 30 процентів — по краях. В Галичині поміж Українським людом найбільш Поляків та Жидів, на Буковині — Молдаван (Волохів), на Угорщині — Мадярів (Венґрів): чужих людей набереться там з 30 процентів (відсотків). Але й там по де-яких округах, а особливо в горах, Українців налічують 80 або й 90 процентів. Найбільш ті инші люде на Україні або поміщики (дідичі), або купці та промисловці, або урядники (чиновники), а коло землі порається разом з Українцями тільки трохи Поляків, Німців, Чехів та Молдаван (Волохів).

Українці не всі однієї віри. Найбільш між ними православної віри (на Вкраїні Російській та на Буковині), а в Галичині мало не всі греко-католицької, або иначе — уніяцької. Є ще чимало Українців (в Подільщині на Вкраїні Російській та в Галичині) католицької віри, тоб то таких, що ходять до польського костьолу і мають польських ксьондзів, але проте говорять по українському і не вважають себе за Поляків, а за Українців. Звуть їх: Українці-латинники.

А поки так сталося з Україною та Українським народом, як є воно тепер, то багато було перемін, багато зазнав і наш край і наш народ

тяжкого лиха. Про сі переміни, про всякі минулі події роскаже нам наша Історія.

Нашу Історію од часів найдавніщих і аж до останніх днів розділимо на кілька частин, або періодів. Перший період — Початковий, найдавніщий. В ньому буде мова про те, які люде жили на теперішній українській землі в непамятні часи, поки не зявився той народ, що пізніш стали звати його українським; про те як наш народ оселився на теперішній своїй землі; про сусідів нашого народу в найдавніщі часи, про його життя-буття. З тих часів ми не маємо своєї писаної історії, чи взагалі писаних документів, а знаємо найбільш про нього з того, що викопано в могилах, в старих містах, городищах, валах, та ще од чужих письменників, що щось чули або знали про наших людей в ті часи.

Другий період буде Самостійно-державний. В сі часи Український народ виступає нарівні з иншими великими державами; має свою власну державу, своїх князів, приймає христіянство, шириться в народі освіта, незвичайно збогачується українська культура й тоді ж зявляється вперше панство, купці, шириться торговля, селяне порядкують самі собою в громадах.

Третій період — Литовсько-польський. В сі часи зникає самостійне державне життя в українських землях, і сі землі підгортують під себе сусідні держави: спочатку Велике Князівство Литовське, а тоді Королівство Польське. На Вкраїні розвелося багато панства, а селян позбавляють волі та обертають у кріпаків. Панство, з своїх таки, українських людей — цурається свого народу й своєї віри, стає ворогом свойому народови. Український народ, а перш за все козаки, боряться за свої права й віру; за Хмельницького він переміг панів-шляхту і виборов був собі волю. Але треба було помочи, то пристав, як рівний з рівним, до Московщини.

З сього часу починається четвертий період: Польсько-Московський. В сі часи Московщина вкорочує права Українського народу, заводить на Україні свої порядки. Українці шукають способів визволитися з під московської руки та зберегти свою автономію (порядковання своїми справами самим). Московщина подужала, нищить козаччину, касує запорожську Січ, заводить кріпацтво в лівобережній Україні (по лівому боці Дніпра). В правобережній Україні вбилось в силу польське панство, заводять унію (в Галичині ще раніш — у третьому періоді); в лівобережній Україні повстає панство з своїх же людей, козаків, але московщиться й цурається свого народу. Освічений, за часів Хмельнищини й раніш, народ Український помалу знов стає темним, убогим, невольником панським. Тим часом упала Польська держава, і її поділено разом з українськими землями. Галичина й Буковина одійшли під Австрійську державу, а правобічна й лівобічна Украіна та Холмщина опинилася під Російською.

З сього часу починається останній період — Російсько-Австрійський. Український народ, розділений тепер кордоном (границею), прокидається до нового життя. Українська мова, що задержа-

лась тільки у селян та міщан та потрохи серед духовенства й дрібного панства, стає мовою письменною, літературною, і тепер нею вже говорять та пишуть і вищі верстви українського народу, чи як кажуть — інтелігенція; українською мовою вчать (наприклад в Галичині та Буковині) не тільки в сільських школах, але й у вищих — в гімназіях, університетах, судять нею в судах, одправляють службу в церкві. За сі часи скасовано панщину скрізь на українських землях, селяне помалу зрівнюються в правах з иншими верствами, обірають послів у Державну Думу (в Росії) і в парламент та в сейми (в Галичині та Буковині). Українські почуття та свідомість національна (тоб то, що ми Українці, а не щось инше) шириться між народом через книжки, газети, віча (громадські сходини в Галичині, де про всячину можна говорити). Український народ відроджується до нового, кращого життя й стає поруч инших культурних, освічених народів.

Такий коротенький перегляд того, про що докладніще буде росказано в нашій „Історії“.

ПЕРІОД ПЕРШИЙ.

ПОЧАТКОВИЙ.

І. Зовнішня історія Української землї.

Давній чоловік.

а українській землі люде жили з дуже давніх часів. Не одну тисячу літ налічити можна тому найдавніщому на нашій землі чоловікови, що жив у печерах, полював на всякого звіря (між иншим на велетня-мамута, що тепер не водиться), а за зброю була йому палиця, кістка та дикий камінь. Він знав уже огонь і пік на ньому сире мясо. Усяке знаряддя, щоб здирати шкуру з звіря та розібрати мясо: усякі ножики, шкробачки, робив він з каменю, одбиваючи од грудки кременю шматочки другим каменем. З того ж каменю були й списи та инша зброя. Більш той чоловік нічого ще не знав. Ті часи, коли жив такий чоловік, учені звуть старокамінною порою.

Багато часу минуло потім, і ми вже стрічаємо мало не скрізь на теперішніх українських землях иншого зовсім чоловіка. Він теж живе ще в ямах, в печерах, але вже вміє будовати стіни з паль та хворосту, вміє виробляти пóсуд і розмальовувати його, гарно обробляє кість та камінь; бачимо, що сей чоловік має вже домашню худобу: пса, вівцю, козу, бика, свиню. Він будовав вже городки, щоб було де оборонитися од ворожого нападу — ті „городища", обведені високим валом, а часом і не одним, і досі можна бачити на Вкраїні. Той чоловік не жив вже з самого полювання та рибальства, а вмів вже й землю порати, сіяв пшеницю та ячмінь; він вже думав і про своїх мерців і поховавши небіжчика, насипàв над ним високу могилу. Багато тих могил, що у нас звуть їх то козацькими, то гайдамацькими, понасипав той давній чоловік в часи, що вчені звуть новокамінною порою.

І аж пізніще люде почали замість каменю уживати мідь, бронзу (мосяж), залізо, золото та срібло. Та поки до сього дійшло, багато минуло часу — не одна тисяча літ. Коли писана історія вперше заговорила про прабатьків наших Словян, то вони вже знали тоді й золото, й залізо,

і срібло. Але історія пізно згадала про Словян, аж після Різдва Христового, тимчасом як вони сиділи на тих самих місцях може яких дві тисячи літ перед Різдвом Христовим, поки надумалися розселятися.

Словяне. Деж узялися ті Словяне, що з них пішов і Український народ? Словяне ні звідки не прийшли, а жили з непамятних часів на просторoні між річкою Вислою на заході, Балтицьким морем на півночи, на полудні — до середини Дністра та Дніпра, а на сході — по Дніпр. Виходить, що теперішня Київщина та Волинь як раз були батьківщиною й Словян і Українців. З півночи сусідами Словян були Литовці, за річкою Вислою — Німці, на північному сході — Фінни, а на полудні, в степах чорноморських, постоянно пересовувались усякі народи.

Про Словян вперше згадують чужі письменники у I та II столітті по Різдві Христа, але звуть їх Венетами. Тільки через 500 літ вперше бачимо наймення „Словен“, „Славен“, і то звуть так не всіх Словян, тільки західніх. Саме наймення Словян пішло найскоріш од слово — то-б то се такі люде, що говорять зрозуміло по людськи, а не „Німці“, що говорити не вміють.

Про Словян та про те, що діялося в ті довгі часи (перед та по Різдві Христа) ми нічого докладно не знаємо: ніхто з письменних чужинців не заходив в їхні пущі, ліси та болота й не росказав нам про їхне життя. Зате чимало знаємо ми про те, що діялось тоді в полудневих наших землях — в степах Чорноморських, а особливо на Чорноморському побережжі.

На побережжі літ 600—700 перед Р. Хр. були вже великі грецькі осади по-над річками Дунаєм і Дніпром, в Криму, там де вливається в море Дін, на Кавказі. Найголовніщі з таких осад були: на Гіпанісі (на Богові), де тепер село Парутино, було велике торговельне місто Ольвія, і в Криму, поблизу теперішнього Севастополя — Херсонес; на р. Тірасі (Дністрі), де тепер Аккерман — Тіра; між Тірасом і Борістеном (Дніпром) була колонія Одес, чи Ордес, трохи на схід од теперішньої Одеси; там, де сходиться Чорне море з Азовським, був Пантикапей (тепер Керч), а в гирлах Танаїса (Дона) — Танаїс. І Ольвія, і Пантикапей торгували найбільш збіжжям (зерном), рибою, худобою та иншим добром. Особливо багато вивозилося звідти пшениці: наш край ще дві з половиною тисячі літ тому годував своїм хлібом Грецію.

Купуючи всячину в нашій землі, грецькі купці продавали сусіднім людям — „варварам“, як їх прозивали за їхню дикість та неосвіченість, вино, оливу та всячину з своєї роботи: зброю, тканини, срібні та глиняні вази (великий пóсуд) і инше таке. Шпарко торгували купці вином. Торговля вином та иншим крамом дуже корисна була для Греків, і грецькі купці сильно багатіли, а їхні міста розросталися. От через сих грецьких купців і стало відомо де-що про те, які саме народи та племена жили дві-три тисячі літ тому на нашій землі. З-поміж Греків знайшлися розумні й освічені люде, що записали оповідання тих купців. Серед тих розумних та освічених людей найбільшу славу має

грецький письменник, на призвище — Геродот. Він жив 2350 літ тому, і писання його збереглися аж до наших часів. Геродот не тільки слухав чужих оповідань, — він сам побував в наших краях. Кораблем він приплив в Ольвію, кораблем плавав вгору Дніпром, до порогів; переїздив він і по південних чорноморських степах. Він на свої очи бачив тих людей, що жили тоді по чорноморських степах. І хоч там жили не однакові племена, дуже не схожі одно на друге, проте Греки усіх їх прозвали однаково — Скифами.

Скифи. Що ж то за люде були Скифи? Народ Скифський, — як оповідає Геродот — був дужий, одважний і великий числом. Його землі простягалися од самого Дунаю аж до Дону, — мало не на 1000 верст (кілометрів), а вгору, на північ, сягали верст на 700. Де-котрі з племен скифських жили з хліборобства та бжільництва — сіяли усяку пашню: жито, овес, ячмінь, просо, сочевицю, льон, і жили вони хуторцями та селами. Але більше було таких, що не жили на одному місці, а блукали із великими гуртами худоби й табунами коней, що в них коха

СКИФИ, НАМАЛЬОВАНІ НА НИКОПОЛЬСЬКІЙ ВАЗІ.

лися та вміли добре на них їздити верхи. По річках вони ловили рибу Худобу, коней, шкуру з них та рибу міняли вони по грецьких кольоніях (осадах) над Бугом, Дністром та Чорним морем; вимінювали собі те, що їм було потрібне у їх немудрому господарстві.

Усю ту країну, де були оті кольонії та жили сусідні народці, Греки прозивали „Велика Скуфь“, або просто „Скифія“. Головна орда тих Скифів звалась „Царською“ і жила коло Танаіса (Дона); на лівому боці Борістена (Дніпра) жили Скифи-кочовники, „що нічого не сіють, ані не орють“; по обох боках Борістена — Скифи-хлібороби, — вони мали по-над Дніпром свої осади, і Скифи-орачі (на середньому Бузі), „що хліб сіють не на свою страву, а на продаж“. Скифів, що жили по низах Бога та Дністра, близче до кольоній грецьких, Геродот прозиває Каліпідами, себ-то погречені Скифи. Вони сіяли хліб і на продаж, і самі вживали його, садили й городину.

На північ (так як у теперішній Київщині та Подільщині) жили вже нескифські племена: Неври на північ від Дністра й Бога, а на схід

КАРТА
СХІДНЬОЇ та ПІВНІЧНЬОЇ
ЕВРОПИ
ПОЧАТКОМ XIV СТОЛІТТЯ
ШВЕЦИЯ
МОРЕ БАЛТИЙСЬКЕ
ЛАДОГА
ОНЕГА
НОВГОРОД
НОВГОРОД
ПСКОВ
ОРДЕН
НІМЕЦЬКИЙ
ЛИТВА
ТВЕР
СУЗДАЛЬ
СУЗДАЛЬ
МОСКВА
МОСКВА
СМОЛЕНСЬК
СМОЛЕНСЬК
ПОЛОЦЬК
ВИТЕБСЬК
НИЖНІЙ НОВГОРОД
ВЯТКА
Волга
ТУЛА
РЯЗАНЬ
БРЯНСЬК
СТАРОДУБ
КУРСЬК
ВОРОНІЖ
НІМЕЧЧИНА
ДРЕЗНО
ПОЗНАНЬ
ПОЛЬЩА
КРАКІВ
ГРОДНО
СЛОНІМ
ПІНСЬК
ТУРІВ
ЧЕРНИГІВ
ЛЮБЛИН
ВОЛИНЬ
ВОЛОДИМИР
БЕЛЗ
ПЕРЕМИШЛЬ
КИЇВ
ПЕРЕЯСЛАВ
УКРАЇНА
ГАЛИЧ
ЗВИНИГОРОД
КАМЯНЕЦЬ
ПОДІЛЯ
ПРАГА
ЧЕХИ
ВІДЕНЬ
УГРИ
МОЛДАВІЯ
ВОЛОЩИНА
ЧОРНЕ МОРЕ
МОРЕ АЗОВСЬКЕ
НОГАЙЦІ
ПОРОГИ
Дніпро
Донець
Дон
КІПЧАК
САРАЙ
Волга
ХАЗАРИ
МОРЕ ХАЗАРСЬКЕ (КАСПІЙСЬКЕ)
АДРИЯ

C

од них, по-над Дніпром, Людоїди (мабуть через те, що їли сире мясо) та Чорноубрані. Неври та Людоїди — це певно якісь словянські племена.

Як каже письменник Гіпократ, що жив 50 літ після Геродота, Скифи не мали а-ні домів, а-ні хат, а на великих 4-х і 6-ти — колесних возах робили з повсті халабуду, укриту з усіх боків; такий віз тягли дві або три пари волів, і в тих будках сиділи жінки та діти Скифів, а сами вони їхали слідом верхи на конях. Становилися табором де-небудь у степу, поки худоба (табуни овець, коров та коней) не спасе того степу, а тоді рушали далі.

За той довгий час, що жили по наших степах Скифи, ми не маємо ніяких писаних документів, і тільки у Греків та Римлян зрідка знаходимо де-що про сей довгий період нашої історії, та ще високі могили, що стоять по наших степах, нагадують про Скифів (понасипали їх Царські Скифи).

Ще в V віці перед Різдвом Христовим ми бачимо могутнє царство Скифів, але вже в IV віці Скифів починає тиснути зі сходу нове племя — **Сармати**, і помалу, до часів Різдва Христового, Сармати вкрили увесь той край, що звався досі Скифією, а тепер вже — Сарматією. Сармати були люде того ж коріня, що й Скифи, — зрідні теперішнім Персам, — тим-то вони одні з другими й помішалися, і хоч ми вже й не чуємо про Скифів, а тільки про Сарматів, проте Скифи жили собі як і раніш. Тому-то увесь сей довгий період (літ 700—800) звичайно прозивають Скифо-Сарматським.

Сармати.

Сармати були, так само як і Скифи, народ кочовничий. Так само переходить з табунами худоби та з родинами в повстяних будках на колесах, але жінки сарматські не сиділи все в будках, як скифські, а їхали верхи та стріляли з луків як чоловіки. Мущини носили широкі шаровари, і взагалі одежа у них була широка, фалдиста.

З Сарматських племен — найбільші були Язиги та Роксоляни (або Білі Аляни). Незабаром поруч з Білими Алянами виступають в I віці по Р. Х. просто Аляни, і в I та II віках імя се стає головним для ріжних кочових народів, — так само, як таким головним імям попереду були Скифи та Сармати.

Якийсь час алянське імя панувало на просторі від Дунаю аж до Аральського моря (в Азії), але не довго. В II та III століттях, в західню частину чорноморських степів примандрувало з півночи, з-над Балтицького моря, німецьке племя — Ґоти і виперло звідти Алянів. З другого боку, в III столітті по Христі прийшла з Азії турецька орда **Гуннів** і напирає на Алянів зі сходу. Аляни розсипаються, і останки їх, загнані в Кавказькі гори, задержались й досі в маленькому Осетинському народі. На сьому й кінчається панування іранської (персидського коріня) людности над нашими чорноморськими степами.

Усякі кочовники.

А тим часом, як в степах панували оті кочовничі та на пів-кочовничі народи іранського коріня, в краях гірських, карпатських бачимо инший гурт народів, тракійського коріня (до них належать теперішні Волохи-Молдаване). З тих народів згадаємо: **Бесів** „під Карпатськими

горами“, десь на верхівях Дністра й Сяна; Койстобоків — на полудневому згірї Карпат, і Карпів — коло Дністра й Прута. Сі тракійські народи були дуже войовничі, любили полюванє, були великі пяниці і славні були своїми співами. Про тракійців оповідали, що вони навіть закони укладали в піснях, щоб легче було памятати. Вірили вони, що душа несмертельна (сього не було тоді й у більш освічених Греків).

Коло того часу між карпатські гірські та степові народи клином всунувся новий, Бастарни, — певно німецького коріня, а після того як римські імператори приборкали тракійські народи й Бастарнів і перегнали їх в инше місце, з півночи, з-за Висли рушив на полудень німецький народ — Ґоти. Зі сходу приперли їх Словяне, а з заходу инші народи, і вони подались на полудень та вискочили аж над Чорним морем. З того, що по дорозі через наші землі не знайшлось для них місця, видно, що ті землі були заселені Словянами. Сі Ґоти просиділи в Чорноморських степах літ з двісті, і виперла їх звідти турецька орда Гуннів, що насунулася з Азії в IV столітті. З сього часу й аж до XVI—XVII віків наші степи стають краєм переважно кочових орд турецької родини. Часом вони пробували на нашій землі дуже недовго — тільки переходили через степи, часом зоставались кілька віків. Добра од них Україна не зазнала — саму лишень шкоду.

Гунни пробували в наших степах може зо сто літ; їх виперла звідти на захід инша орда — Болгарів. Сі Болгари були турецького коріня, й одна частина їх пізніще одійшла на північ, у фінські землі над рікою Волгою та Камою, і там заснувала свою державу, — друга частина перейшла через наші степи, осілася з початку між Дністром та Дунаєм, а потім перейшла за Дунай і теж заснувала своє Болгарське царство. Але там за Дунаєм було вже тоді так багато Словян, що Болгари геть помішалися і через кілька поколінь се був вже зовсім словянський народ.

В VI віці, слідом за Болгарами, насунули з Азії Авари (Обри — як зве їх найдавнійша наша Літопись). Вони воювали з Словянським народом Антами, але в степах наших довго не держалися.

Після Аварів прибули знов Хозари. В VII та VIII віці вони держали в своїх руках Керченську протоку (Фанагорію, пізніщу Тмуторокань), Крим, якийсь час і наддніпрянські Словяне платили їм данину. Столиця їхна була Ітіль, де Волга вливається в Каспійське море. Вони були корисні для українських земель, бо літ з двісті (у VIII та IX ст.) не пускали з Азії турецьких орд та вели з нашими предками торговлю. В кінці IX в. Хозарська держава хилиться до низу, а в X в. добив її українсько-руський князь Святослав.

Нарешті ще одна орда — вже фінського коріня — Угри, чи Мадяри. Вони в IX в. перейшли через наші степи й осілися на середньому Дунаї.

Стільки народів усяких бачили наші степи, а наші люде зазнали од них чимало лиха та кривди.

В той час, як оті згадані народи проживали в степах над Чорним морем, народи словянського коріня, а між ними й наші предки-Українці, сиділи дальше од моря, в краю лісовому та в тому середньому, що між лісом і степами. Намножуючись з часом, вони посувалися все далі на полудень та на захід. Степові народи з часом ставали все слабіщі, ставало їх менше; стали степи мало-що не порожні, а як коли, то й справді були порожні, і тоді почали наші люде осідати тут, і так розсілися мало не по всій теперішній Україні, аж до моря Чорного, Азовського й до Дунаю.

Але перш ніж говорити про українські словянські племена, скажемо взагалі про Словян та про те, як вони розселялися.

Словяне.

Словяне сиділи на споконвічних своїх землях аж до II чи III століття по Різдві Христа, коли ото в наші чорноморські степи примандрували германські племена (Ґоти, то що). Тоді ото почали й Словяне пересуватись на захід. За яких 300—400 літ (у VI та VII столітті) Словяне опанували Дунай (се пізніщі Болгари), перейшли на правий бік Дунаю (Серби) і просунулися аж до Адриятицького моря (Серби та Хорвати. Сі полудневі Словяне наробили багато клопоту Візантийському (Грецькому) царству. Іхні ватаги господарили по всій Грецькій землі, а деякі аж в Малу Азію заходили. „Словяне відібрали у Римлян всю Грецію“ — з сумом записав в ті часи один літописець, а другий-письменник, грек Константин Порфирородний, зауважає: „Пословянилась вся земля наша й стала варварською“.

Тим часом як полудневі Словяне опанували Дунай і землі на Балкані, инша частина Словян посунулася на західній полудень і осілася обік германських (німецьких) народів. Се Словяне західні: Чехо-Морави, Словаки, надбалтицькі, полабські. Коли вони посунулись на захід то за ними пішли й Поляки (осілися на лівому боці річки Висли).

Але не сиділи на місці й русько-українські племена. Як тільки з чорноморських степів пішли на захід Германці (Ґоти), а за ними Гунни, то зараз же подалися вони на полудень, опанували річку Дон і просунулись аж до Азовського (Сурозького) моря. Грецький письменник VI в. Йордан оповідає, що Словяне сиділи тоді на північних згірях Карпатів, від верхівя Висли, на незмірних просторах, поділяючись на Словян і Антів. Словяне (південні Словяне) сидять на Дунаї до Дністра і на північ до Висли, Анти ж (українсько-руські племена) по-над луком Чорного моря від Дністра до Дніпра. Таким чином уже в VI, а найпізніш в VII віці, ріжні словянські племена позаймали ті землі, на яких ми бачимо їх і тепер.

Які ж східно-словянські племена, а між ними й русько-українські, знаємо ми в ті давні часи? Найдавнійша літопись наша згадує такі племена (правда, в пізніщі часи — у X та XI столітті). На півночі словянської прабатьківщини, на верхівях Дніпра, Західньої Двини та Волги, сидять К р и в и ч і. У них були міста: Полоцк, Смоленск, вони ж мабуть збудовали й Ізборськ (пізніш Псков). Але Новгород, ще далі на північ,

певно засновало инше якесь словянське племя. Сі Кривичі та Новгородські Словяне все посувались в поріччя Волги, в землі фінських народів: Веси, Мері та Муроми. З мішанини кривицьких (та ще вятицьких) Словян з Фіннами склався наймолодший, але найбільший числом словянський народ — великоруський (пізніш — Московський).

На правому боці Дніпра, нижче Кривичів — були Дреговичі. Головні міста їх — Туров та ще Пинск. Пиньщину, на верхній Припеті, заселяв український народ, а решту Дреговицької землі — Білоруси.

На лівому боці Дніпра, в поріччі Сожа — Радимичі. Головні міста: Гомли (тепер Гомель) і Чичерск. Радимичі належали до білоруського племени. Зате сусіди Радимичів — Вятичі, на верхівях річки Оки, належали вже до Великоросів, так само як і ті Словяне, що осіли в поріччі Оки та на верхівях Дону, на ґрунтах Муроми, Мордви та Мещери (фінських племен) — пізніща Муромо-Рязанська земля.

Українські словянські племена.

Перейдемо тепер до українсько-руських племен. В самій середині сидять Поляне. Се було дуже невеличке племя. На північному заході воно граничило містами Білгородом (на Ірпені) та Вишгородом (на Дніпрі). На сході споконвічною границею був Дніпро; на полудні останнє місто було Родня, там де річка Рось вливається в Дніпро, але вже в XI в. через Печенігів Поляне покинули обороняти Поросся, а заходились се робити ближче до Києва — по річці Стугні. Сей малий трикутник — то осередок історичного життя нашого народа. Звідси пішло й імя Русь, що потім поширилось на всі українські і не українські (білоруські та великоруські) племена. Найголовніще місто у Полян було Київ.

На лівому боці Дніпра сиділи Сіверяне, Сівера. Се було найбільше з українсько-руських племен і сиділо воно в поріччі Десни, по р.р. Сейму і Сулі. Найбільші міста у них були — на півночи Любеч, Чернигів, на полудні — Переяслав.

Далі, за річкою Сулою, найдавніща літопись не згадує про Словян, але відомо, що десь від V віку і по X-ий Словяне займали Подонє, і ще в X віці була над Азовським морем Тмутороканська волость (земля) в руках Русинів; але як в другій половині X віку натиснули на Подонських Словян Печеніги, а потім Половці, то вони мусіли посунутись далі на північ.

Бік-о-бік з Полянами сиділи, на захід од них, Деревляне. На півночи границею у них була річка Припеть; на північному сході досягали вони Дніпра, на заході межували з Дулібами, на полудні — доходили до верхнього Бога (річки). Головне місто у них було Коростень.

Далі на полудень од Полян сиділи Уличі — спочатку на нижньому Дніпрі (на правому боці Дніпра), а пізніш пересунулись на середній та верхній Бог до середнього Дністра. На полудень сягали вони до Чорного моря, поки не одіпхнули їх звідти Печеніги.

Край між Дністром та Дунаєм заселяли Тиверці; вони ж сиділи по Дністру. На північному заході вони доходили до гірських країв Карпатів, а на верхньому Дністрі межували з Дулібами.

На захід від Деревлян сиділи Дуліби. Головні міста їх: Волинь, чи Велинь, Бужськ, Перемишль, Луцьк, Володимир, Червень (тепер Чермно, на південь від Грубешова). Від тих міст — і людей тоді прозивали: Волиняне, Бужане, Лучане, Червняне. На північ Дуліби сиділи на середньому Побужу (західній Буг), на заході — в поріччях Буга й Сяна і наближалися до Висли. Тут на заході граничили вони з західно-словянським племенем Поляками.

Далі на північному заході українська земля межувала з Білорусами (в поріччю Нарева). Тут Українці висунулись клином на північ між Поляками та Білорусами (міста: Берестє, Дорогичин, Мельник). Недалеко од сього клина, далі на північ, сиділи вже Литовські племена (Ятвяги, Жмудь, Пруси). По всій північній границі української землі були Білоруські племена (Дреговичі, Радимичі), на північному сході — Великоруське племя (Вятичі), на схід — фінське (Мордва). На заході — як уже згадувалося — український народ межував з Поляками, та ще в полудневих згірях Карпатів — із Словаками, на полудневому заході в Карпатах і за Карпатами — з Уграми (Венґрами), на полудні — з Волохами (Русини були навіть в Семигороді). Сиділи українські люде й по нижньому Дунаю аж до Чорного моря. Про те, яких сусідів-кочовників мали українсько-руські племена на полудні, в Чорноморських степах, згадувалося раніш. Останні там згадані Угри. Після них прийшли в наші степи Печеніги (у IX столітті), що на довго засіли там і багато вчинили шкоди українській землі. Та з ними ми ще стрінемося далі.

II. Життя громадське.

„У Словян і Антів — каже грецький письменник Прокопій (VI віку) — дає порядок не одна особа, але з давніх-давен усим порядкує громада й порішає усякі справи“. Инший знов письменник каже, що у них багато начальників, бо кожне племя мало свого. Начальники ті не жили з собою в згоді і тільки коли насовувалось якесь лихо, коли треба було усім гуртом з ним битись, то тоді тільки народ вибірав одного з тих начальників за вождя усіх племен. Але ті вожді, чи начальники племен — не були якимись князями, що мали велику силу. Се були лишень кращі люде серед инших „старців“ — старіщих, поважніщих голов. Уся ж сила була в руках „віча“ — зборів отих „старців“, старших з кожного племени. На тих вічах ухваляли всякі важні справи — як от щоб усім племенам виступити гуртом війною, зібрати воєнні сили, кого вибрати за привідцю. Так було десь в VI – VII століттях. А літ 300 пізніш (у X в.) ми вже чуємо й про князів, як от Деревлян-

ський князь Мал. Але виявляється, що князі ті, так само як і Антські вожді, не мали якоїсь більшої власти, а вся власть, як і давніще, остається в руках віча, зборів „ліпших мужів“. В оповіданнях Літописі ніде нема й мови про князів, а тільки, що племена — Поляне, Уличі, Деревляне воюють, радяться, але все сами: про князів їхніх не чути. Вони справді були, але не мали сили перед вічем, перед волею волості-землі. Аж тоді як у Київі появляється дружина — аж тоді князь вбивається в силу й починає ту силу розтягати на сусідні землі та племена.

III. Побут та культурне життя.

Рід. З давніх-давен словянські племена, а між ними й наші українсько-руські, жили — кожен рід осібно, не густими хуторами, бо простору тоді було доволі. Рід такий – се було кілька родин, велика сімя близьких чи далеких родичів. Усе майно було у них спільне, бо тоді землею, чи иншим чим, не треба було ділитись — маєш усього скілько хочеш, аби працювати не лінувався! Порядок в такому роді давав старшина, „старець“ — звичайно найстарший та найповажнійший з усіх. Ще не дуже давно бували на Україні такі великі, не ділені сімьї, душ по 20—30 в одній, і мали вони спільне господарство.

Згодом такий рід збільшувався — в ньому були вже не тільки близчі свояки, але й „далекий родочок“, і з такого великого роду з часом витворилось „племя“. Так воно діялося у инших Славян (напр. у Сербів пізніш), так певно було й на нашій прабатьківщині перед розселенням Словян.

Коли велика родина, рід так вже розростався, що далі вже трудно було разом господарити, то така родина ділилася на кілька менших, що сідали собі окремим дворищем, як найдалі, на нових ґрунтах. Згодом з таких родин-дворищ, що межували між собою й памятали, що вони одної крови, творилося село, „вервь“. Але село — се вже був не рід, а громада, і всі справи сільські рішають на зборах, на „вічу“, старшини з поодиноких дворищ.

Городи. Для сіл потрібні були городи (міста). Само слово гòрод показує, що то було огорожене, безпечне місце. Город ставився для захисту, оборони, щоб було куди в небезпечну годину сховати своє добро й себе самого. Та не тільки од сторонніх ворогів треба було захисту: між дрібними волостями та племенами бували завзяті бійки, то й тут треба було мати якесь безпечне місце. Часом город такий був для цілого гурту сіл, а часом і поодинокі села мали свої невеликі городки. І справді, на українській землі — особливо в більш засиженій частині, північній — бачимо велику силу „городищ“ — останків тих городів (в Київщині налічують їх 435, на Волині – 348, на Поділю більш як 250, в Чернигівщині коло 150). Не дурно чужі люде прозивали Сло-

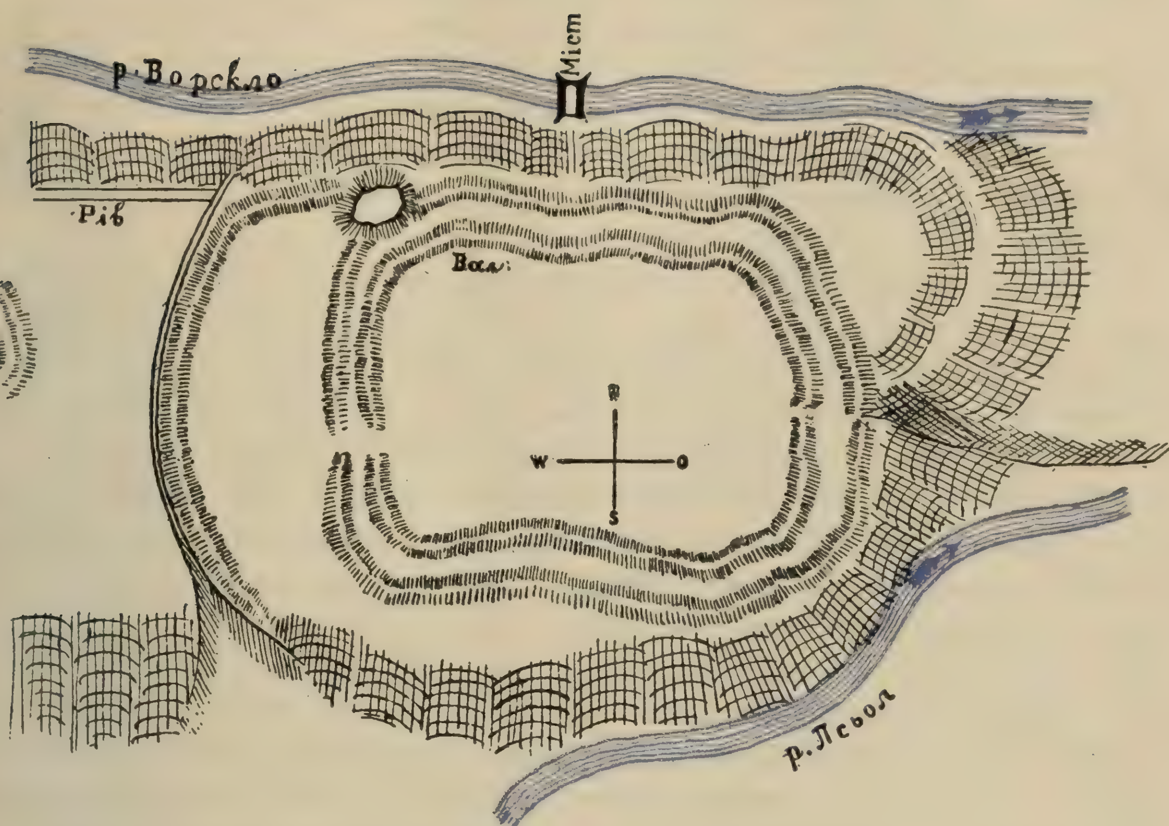

ДАВНЄ ГОРОДИЩЕ
(у м. Голтві, Полтавської губернії).

ГОРОДИЩЕ З КНЯЗІВСЬКИХ ЧАСІВ.

вянщину „краєм городів“! „Городища“ ті не однакові: одні круглі, часом на рівнині, обсипані валом, а часом і ровом — се звичайно-найдавніщі, прості городи; другі — на високих, крутих шпилях, в кутку між річками та яругами, обсипані з того боку, де можна увійти, кількома валами один по-за другим. Се звичайно „городища“ пізніщі — князівсько-дружинних часів. Окрім валів, город часто боронили деревляні стіни. А коли сам город не міг змістити усіх осадників, то „передгородьє“ обводили деревляними палісадами - частоколом (звалося то „острог“).

Городи єднали людей — сусідні громади: треба було усім разом будовати та поправляти город. Крім того підчас війни була спільна оборона; громади гуртом повинні були дбати про громадський спокій, вишукувати винуватих та злочинців. Все се звязувало людей в одну цілість, привчало до громадського й політичного (потрохи) життя.

З городів багато зосталося й надалі тільки тим місцем, куди люде ховалися під час небезпеки. Але деякі з них здобули велику силу й стали осередком не тільки для сусідніх сіл та своєї околиці, але й для сусідніх городів та їх округів. Се могло статись од того, що город був дуже вигідний та міцно укріплений, але ще більш мали вагу торговельні причини: коли город стояв на якійсь торговельній дорозі, то там осідали назавжди торговці та промисловці; той город притягав людей, що селились в його окопах, а коли там не зміщалися, то по-під ними, і виростав тоді „острог“ — огорожені села навколо города. Такий город здобував собі повагу, і до голосу його „гражан“ прислухалися й инші, менші городи. Од такого міста часом почали прозивати себе й люде: наприклад, Бужане та Червняне на Дулібській землі. На місці давніщих племен повстають тепер землі — волості з своїми городами. Ті племена, що не розвинули у себе городського життя, попритягали до себе сусідні, чужі центри (осередки). Так наприклад Київ притягнув до себе Деревлян, Чернигів — Радимичів і Вятичів. А з другого боку, через сильний розвиток городських центрів, де-які племінні землі розпадаються на кілька волостей – князівств: Сіверщина поділилась на Чернигівську й Переяславську волость, Кривицька земля — на Смоленську й Полоцьку (або й Псковську).

Як і з чого жили Словяне.

Словяне, а між ними й наші прабатьки, споконвік були хлібороби. Сіяли пшеницю, овес, жито, ячмінь, просо, горох, мак, льон. Уживали до роботи: рало, плуга, борону, заступ (рискаль), ціпа. Орали кіньми й волами. Зібраний хліб складали „на гумні“ і там молотили „на току“, а зерно ховали „в клітях“ (коморах). Зерно мололи ручними жорнами. Вміли товкти зерно (пшоно).

Любили Словяне й коло дерева та городини ходити. В літописях часто згадуються „огородники“. Коло Київа наприклад навкруги були горòди та садки. Багато викохували худоби, держали: волів, корів, овець, кіз, свиней, коней, навіть ослів. Уживали молоко, сир і масло; багато мясної страви. Їли мясо найчастіш волове та овече, але спо-

живали й коняче. З птиці держали: голубів, курей, качки, гуси, журавлів, лебедів.

Про бжільництво нема чого й говорити, що в ньому кохались дуже, особливо в лісовій стороні: бжоли водилися в видовбаних в дереві дуплах, як в уліях; там і зімували. „Мед і скора“ (шкура), „скора, віск, мед і челядь“ — се головне багацтво Словян: головне, що вони продавали та чим платили дань. Крім того, меду багато уживали й дома — пили його й прості люде й пани.

В багатих лісом та звіром краях своїх Словяне ловили чимало звіря й вивозили на продаж велику силу звірячих футер: з бобрів, соболів, лисів, білок (вивірок) та инше. Ловили багато риби (лосось, лин, щука, осетер, угорь, пструг, окунь).

Дуже розвинуте було у Словян кушнірство та ткацтво. Полотно ткали товще й тонше, з узорами; обувя виробляли всяких фасонів. Гончарство теж було сильно розвинене — ще з часів новокамінної доби. Але поруч уживали й деревляний посуд: бочки, бодні, діжи, відра, збани, корита. Були вже цілі спілки, товариства „древоділів“, що будовали стіни, мости, а пізніш – як перейняли христіянство — церкви.

Обробляли залізо, бронзу, мідь, срібло, золото—робили усячину, що треба в господарстві та зброю для войни. Поруч з тим були свійські майстрі, що уміли виробляти дуже делікатні речі для людей заможніх.

Що їли тоді Словяне? Звичайна страва бідніщих людей була така: хліб (найбільш житній), сочиво (варений горох, квасоля та инша городина — певно якийсь борщ), або каша, та варена й помащена олією городина; в скоромний день сир, у пісний – риба (це вже пізніш, як зайшло христіянство); бувало мясо. Їли ще кисіль: муку розбовтували водою, варили і підливали „сити“ — розведеного водою меду. Пили найбільш мед, пиво та сирівець. Вино зате ґуло річ дуже дорога — тільки дуже заможні та значні люде могли уживати його.

Одежа була проста й немудра. Тільки багатирі робили собі убрання з оксамиту. Убрання було таке: сорочка, свита, поверх того, мабуть тільки у заможнійших, керея, на ногах якісь панчохи, чоботи — „сапоги“ або постоли, часом черевики; на голові „клобук“ — шапка, плетена або шкуратяна.

Жили в „домах“, з вікнами й дверима. Дім був на два поверхи: на горі були „сіни“ (холодна хата), у низу — комори („клѣти“) та тепла хата, „истобка“. На князівських дворах були ще осібні „мовниці“ — бані (лазні).

Зброя була така: для того щоб нападати — спис, ніж, меч (пізніш ще шабля), сокира (топір), лук з стрілами та сагайдаком; для оборони — щит, броня та шолом. Прості люде звичайно мали тільки списи, ножі, стріли та сокири.

Нарешті музичні інструменти були: сопілка, труба, гуслі та бубен. Для забави були ще кості для гри (з баранячих кісток).

Торговля. Торговлю вели Словяне з иншими народами з непамятних часів. Такі речі, як залізо, бронза, шкляні вироби (намиста усякі) — все се мусіли Словяне добувати у чужих людей. Добували вони з трьох боків: на полудні, од Греків, на заході і на сході. Головною дорогою на полуденб був Дніпро. Їздили човнами цілі ватаги Словян аж у столицю грецьку Константинополь, або Царгород. Ті ватаги були такі великі і так часто показувалися на Чорному морі, що в IX та X в. чужі письменники не звуть Чорного моря иначе як „Руське“ море. З Руси возили туди футра, віск, мед і невільників, а звідти привозили: паволоки (делікатні шовкові матерії), усякі тканини, вироби з золота, з шкла, вино, овочі та коріння. З Криму вивозили сіль.

На захід був торговельний шлях до Балтицького (Варязького) моря (водою) та суходолом через теперішню Галичину в Чехію і в полудневу Німеччину. В сій торговлі Русь була тільки посередником для товарів візантійських та арабських (зі сходу). З заходу приходили на Русь сирові продукти, невільники та деякі фабрикати (італьянські та іспансько-арабські).

На сході Русь вела торговлю найбільш з арабськими купцями, що приїздили до Ітілю (столиця Хозарів на низу Волги) або до Болгару (на верхній Волзі). Деякі руські купці сами їздили на Каспійське (Хвалинське) море й далі верблюдами до Арабів. З свого боку й арабські купці їздили через Київ та Галичину аж у Краків (у Польщі) та в Прагу (у Чехів). Од арабських купців Русь мала шовкові матерії, вироби з металю та золота, полудневі овочі й коріння.

Через чималу загграничну торговлю розвивалася й торговля в самій Руси. Купці їздили по всіх закутках, скуповували те, що їм треба на продаж, а за те продавали товари загранишні. Певно, найбільш з того куповали люде багаті та вельможні, але чимало доходило всячини й до простого люду: деякі шкляні прикраси, намисто, срібло, а найбільш — сіль та металі. Сіль привозили тоді з Криму, з Балтицького моря (пізніш), але найбільш з Галичини та Семигороду.

Найбільшим осередком і для своєї й для загранишної торговлі був Київ. Тут сходилося безліч шляхів: водяний шлях з півночи на полудень і сухі дороги — шлях з Волині й „з Ляхів“, шлях з Чехів і Угор через Галичину, шлях північний — на Курськ, на полудневий схід — на Переяслав і инші. Київ був осередком, де обмінювались товарами усі ті шляхи, де вічно кипіла торговельна робота.

Вдача Словян. Словяне були люде русові, румяні, великі на зріст. Про їхню вдачу чужі письменники говорять так: „вони ласкаві з гостями, приймають їх у себе й одпроважують з одного місця на друге, куди тому треба. Своїх рабів вони не держать у неволі назавжди, як се роблять инші народи, але визначають час, доки їм служити, а потім дають на вибір: чи схочуть вернутися на батьківщину з надгородою, чи зостатися у них як вільні люде. Жінки їхні на диво чесні“. Инші знов говорять про Словян, що се люде натури привітної, щирої, поетичної, веселої, охочі до забав, до того любили й випити: „пьють (мед) в день

і в ночи, так що иноді їм трапляється й умерти з кухлем в руках“. Але се вже переборщив чужинець: пили тоді не так, щоб упитися, а більш, щоб підохотитись.

Що Словяне були люде мягкого серця, знати хоч би з того, що в їхньому праві не було кари на смерть. Але на войні вони вміли показати себе.

Віра й звичаї.

Словяне вірили, що усім світом править багато богів; усякі сили природні почитували вони, як якогось бога. Бог грому й блискавки був у них найстарший бог і звався Перун — його велика деревяна постать із срібною головою й золотими вусами стояла на горі у Київі; бог сонця й світла звався Даждьбог — Хорс; бог вогню — Сварожич;

ВЕСНЯНКА У СЛОВЯН.

бог, що обороняє худобу од усякого лиха, звався Волос; бог вітру й негоди Стрибог. Окрім сих вищих богів були менші істоти, що їх поважали. Так Словяне вірили, що у воді живуть водянки й русалки (топлениці-мавки), у полі — польовики, у лісі — лісовики, або полісуни, у хатах — домовики, у болотах — дідьки.

Словяне вірили у життя на тім світі, — говирили, що домовик, се душа покійника, котрий приходить з того світа. Але вони вірили, що душа на тім світі живе так як і на сім жив чоловік, то ховаючи, клали йому в могилу усячину, що потрібно для прожитку.

Як сонце повертало на весну, коло теперішнього Різдва, святкували Словяне прихід нового року; се й досі ще є у нас на Різдво та на Новий Рік, як вечеряють серед снопів, бажають собі доброго урожаю, посипають зерном на щастє. Все се зосталося з тих часів, як ще наші люде не були христіанами.

Як приходила весна, співали веснянок, а як сонце повертало з літа на осінь, то було свято Купайла, що й досі справляють наші люде.

Храмів або церков та жерців, себ-то служителів тим богам, у Словян не було, — у ті часи люде становили жертовники сим богам по лісах під дубом; коло тих жертовників збіралися й молилися, а хто хотів, приносив тим богам жертви, а за-для того різали на жертовниках усяку худобу. Мертвих одні племена ховали в землю, инші — палили на великому вогнищі і попіл збірали у глечик а той глечик становили на горбі. Значних покійників ховали дуже пишно; з ними живцем закопували у яму, або палили на високому стосі дерева, жінку, котра на

ПОХОРОН СЛОВЯНСЬКОГО КНЯЗЯ.

те згодилася (Словяне, особливо багаті, мали по кілька жінок одразу), коней, ставили страву й усячину для потреби умерлих на тім світі; покійника вбірали у найкраще убрання. Після того як поховають покійника, на могилі його справляли тризну — се те, що тепер зветься поминки, або „проводи“: пили, їли, співали пісень, потім танцювали й боролись. Через рік приходили на могилу, знов справляли „тризну“, а могилу досипали землею.

Шлюб у давніх Словян робився так: парубок, або й жонатий чоловік, коли хотів узяти собі жінку, сплачував родичам дівчини віно — себто обдаровував їх подарунками; часом він сплачував ро́дові молодої викуп, а часом, умовившись із своєю любкою, „умикав“ її, себ-то силомиць, або крадькома, завозив до себе.

ПЕРІОД ДРУГИЙ.

САМОСТІЙНО-ДЕРЖАВНИЙ

ДО РОКУ 1340.

Початок київської держави.

Про руську державу у Полянській землі, з столицею Київом, згадують чужі письменники IX та X століття. Але почалася вона багато раніш — напевно вже на початку VIII віку були в Київі і сильне військо і князь із значною властію. Що початок русько-української держави стався у Київі, в тому нема нічого дивного. Се було найстарше, найбільш торговельне й багате місто на всім тім просторі, що пізніш став зватись Руською державою. Сюди зїздилися й купці з чужих країв з усяким крамом. Тих багатих і торговельних людей треба було захистити, треба було оборонити їх од сусідів, ласих на їхні товари та багацтво. Тому то київські люде, особливо значнійші, більші, що прозивалися боярами, здавна позаводили при собі ватаги людей сильних, одважних, військових. Згодом у Київі зібралося чимале військо і воно обороняло місто од сусідів та ходило з купцями, як вони везли свої товари в чужий край. Старший над тим військом був київ ський князь.

Але вже десь у VIII столітті найпізніш, київські князі перестали бути тільки сторожами київської торговлі; маючи велике військо — дружину, що треба було його чимсь прогодувати, вони почали нападати на сусідні племена та споружати далекі походи, на землі Візантійської держави, а потім і на схід, коли підупала Хозарська держава. В тодішні часи військо найбільш живилося тим, що награбить у сусідів або возьме за викуп, щоб не грабувати.

Ті походи на чужі землі збогачували дружину та князя, бо купці-дружинники навозили звідти чимало товару, невольників і потім те все продавали. Що далі, то все зростала дружина київського князя й охота до походів за данею в підбиті вже землі та до наскоків в далекі чужі краї. Почали князі наймати в дружину чужинців — найбільш Варягів

(Скандинавів, з теперішньої Швеції та Норвегії). Іх було в Київі так багато, що вони забрали в свої руки всю управу, а громадське віче, „старци градскии“ вже мало важили: не слухали їх ні князь, ні дружина. Аж пізніш, в другій половині XI в., коли ослабла княжа власть, „віче“ знов показало свою силу.

Маючи велику дружину, київські князі помаленьку розширили київську державу на північ, на захід, на схід і на полудень. Не однаково князі „примучували“ ріжні племена. Ті, що сиділи далі і до них не можна було часто ходити, платили тільки дань та давали помочи під час воєнного походу, але мали ще своїх князів і сами собою порядкували; до инших сажав київський князь з своєї руки князя, а ще до инших посилав своїх „мужів“ — „посадників“ і ті вже робили так, як скаже київський князь. Сажаючи своїх князів та підручних в чужих землях, київський князь ніби то робив їм добро: обороняв їх од сусідів, заводив спокій, нищив і карав розбійників, а зате приходив що року зимою по дань, а часом держав там своїх „мужів“ цілий рік з військом. Обійшовши землі зимою, князі й бояре разом з купцями на весну зїздилися у Київі і поскладавши товари на човни, везли Дніпром на продаж аж до Царгороду, до Греків.

При кінці IX віку багато вже земель належало до Київа: не тільки землі українські (Уличів, Деревлян, Дулібів, Тиверців, Сіверян) та біло-руські (Дреговичів, Радимичів), але й великоруські (Кривичів, Вятичів, Новгородських Словен); крім того Русь держала тоді Азовське море і Подонє. Таким чином на початку X в. Київ опанував вже мало не всі ті землі, що з них складалася Руська держава, і ті землі почали теж зватися руськими.

Таке велике діло, сотворення Руської держави, сталося вже у IX столітті, а проте ми не знаємо навіть наймення тих давніх князів. Найдавніща Літопись, уложена в XI столітті, вже не памятала нічого про події IX віку, не знала навіть, як почалася Руська держава. А тим часом треба було якось той початок пояснити... Отож літописець, знаючи, що в X віці у Київі було багато Варягів і вони мали велику силу та що київські князі посилали їх „намістниками“ в ріжні землі, — впав на думку, що й перші князі руські певно були з тих Варягів.

Перші князі на Руси. Літописець оповідає, ніби-то у 862 році один з Варязьких ватажків, на імя Рюрик, із братами своїми Синеусом та Трувором і з своєю величенькою дружиною осіли у Новгороді і наложили на тубольців дань за те, мовляв, що вони будуть обороняти їх од ворогів-сусідів. Сі варяжські виходці на думку літописця, почали собою довгу низку українсько-руських князів.

У дружині Рюрика — оповідає літописець — окрім його братів, були ще менші ватажки — Аскольд та Дир. Вони не схотіли остатися у Новгороді і пішли Дніпром униз аж у Візантію, щоб там або стати до війська грецького, або пошукати собі иншої, кращої долі. Пливучи Дніпром, побачили вони на крутім березі його великий го́род. Вони спитали людей, що се за будівлі. Ім одказали, що се го́род Київ, —

збудовав його колись Кий — і належить він до Словянського народу Полян, що тепер платять дань Хозарам. Аскольд і Дир прирадили їм не платити тієї дани Хозарам і, щоб оборонити гóрод од них, зосталися там із своєю дружиною, збіраючи дань з Полян за ту оборону. Таким побитом вони зробилися першими князями в нашій Україні.

Так каже літопись, але як ми вже знаємо, Київ в кінці IX в. був столицею великої Руської держави, мав може з двісті літ перед тим своїх князів і не був безпечно, таким мізерним городком, щоб якась бродяча невелика скандинавська ватага прийшла й усілася там, а Поляне ще й раді б тому були. Крім того, з инших джерел відомо, що Аскольд та Дир справді князювали в Київі, але не разом: Аскольд десь між 860—867 роками, а Дир — аж при кінці 880-их років. Можна навіть думати, що Аскольд був уже християнин, бо на його могилі, над Дніпром, пізніш поставлено було церкву.

Дуже може бути, що відомий похід Руси на Царград у 860 році підняв князь Аскольд. Русь вирушила в похід на 200 кораблях. „На човнах були варвари, що тримали у руках мечі, грозилися на гóрод і кричали. Сі варвари-Руси були хорошого зросту, русяві й з сірими очима. Значніші між ними голили бороди й носили довгі вуси; на ґоловах, з довгими оселедцями (чубами) і підголеною чуприною, носили гостроверхі шапки; поверх кольчуги були одягнені білі киреї, що защіпалися прищіпкою на правому плечі. Узброєні вони були сокирами, сагайдаками, списами та мечами гострими з обох боків, а щити в них були довгі та внизу вузькі“.

Так описують Греки те військо, що прийшло до них. Облягла Русь Царгород і спершу таки добре їй щастило, але знялася буря багато човнів потопила й розкидала, і чимало тоді з того походу не вернулося до дому.

Олег. Після Аскольда бачимо у Київі князя Олега. Літопись зве його „віщим“, тоб то характерником — тому він ніби то мав щастя у всьому. Се був князь славний війнами й походами. Літопись оповідає про незвичайно щасливий похід його на грецьку столицю Царград.

Скрізь ніби то по словянських землях, підлеглих йому, набрав він велике військо, посадив його на 2.000 човнів і Дніпром та Чорним морем поплив до Царграда; розбив Греків і скрізь навкруги, по селах і городах, спустошив усе та спалив, побив багато народу і обступив гóрод з усіх боків. Тоді царі грецькі Лев та Олександер, бачучи таке лихо, послали до його своїх послів і замирилися з ним. Олег узяв великий викуп, забрав чимало добра і на знак того, що він поборов Візантію, на головних воротах Царграду ніби то прибив свій щит.

Тим часом инші джерела ніде не згадують про такий ганебний для Візантії похід Руси, то треба думати, що се літописець записав те, що переказували за його часів люде. Зате зовсім певна умова Руси з Греками року 911, на якій підписаний Олег, „великий князь руський“. Два роки пізніш Олег підняв великий похід на Каспійське море та у теперішню Персію. Оповідають, що прибуло з Дону у Волгу, а звідти

в Каспійське море, 500 кораблів руських і на кожному по 100 душ. Кілька місяців Русь господарювала по-над морем і далі в персидському краю, але як верталася вона до дому, то на неї напали Хозари й більшу половину побили.

Про смерть „віщого“ Олеґа літопись оповідає таку легенду (на пів-казку).

Бажаючи знати, коли прийде по нього смерть, покликав він до себе кудесників (знахурів) та волхвів, і один з них сказав Олегови так: „Великий ти, князю, вояка; завжди ти — під стрілами ворожими, та не в чесному бою спіткає тебе смерть твоя, — не од ворога лютого, не од болісти лихої й не од старости скінчиш ти дні свої, а од лю-

ОЛЕҐ У ЦАРГРАДІ.

бого коня свого“. Замислився Олег, оддав свого коня слугам, звелів поставити його у станю і до смерти покоїти, кохати його та годувати найкращим зерном.

Минуло кілька літ, і Олег, вертаючись з походу до-дому, згадав про коня свого й заїхав до стані, де той кінь стояв; спитав він про нього слуги свої, що приставлені були до коня того, а слуги одказали йому, що кінь його любий давно вже пропав і голий кістяк його давно миють дощі і сушать вітри у степу на могилі.

Пішов Олег подивитися на те місце, наступив на череп ногою і промовив: „Збрехав-єси мені, старий кудесниче! Ото й од тебе, мій любий коню, тільки голий череп зостався, а я й досі живу“. Тільки він проказав се, як з мізковні тієї вилізла невеличка гадюка, обвилася круг ноги княжої і вкусила його. Від того, каже легенда, й помер Олег.

Яка б там не була смерть його, ми знаємо, що він помер десь у 912—915 роках і похований у Київі. З наказу потомка його Ярослава, кістки його вийнято з могили, охрещено і в-друге поховано під Десятинною церквою.

Після Олега став князем київським Ігор, що взяв собі за жінку Ольгу з го́рода Пскова. **Ігор.**

Ось як легенда розказує про се. Був якось Ігор на полюванні у Псковщині. Трапилось йому переїхати річку; перевозила його через неї на човні проста сільська дівчина Ольґа і так впала йому в око, що він почав жартувати з нею; вона так мудро одказувала йому і так йому вподобалася, що він узяв її з собою до Київа і там одружився з нею. Але на ділі Ольга мабуть була донькою Псковського князя. Так само як і Аскольд та Олег, Ігор пробував щастя в поході на Царград. Але не був він щасливий: Греки попалили Ігореви човни якимсь вогнем, кидаючи його на них з берега (здається, се був звичайний порох, про котрий тоді ще ніхто не чув); дружина Ігорева перелякалася того дива, і Ігор як пішов, так і вернувся до-дому з порожніми ру-ками, позбувшися кораблів та трохи війська.

ДОГОВІР РУСИ З ГРЕКАМИ.

Багато щасливійший був поход Ігоря на Каспійське мореат в персидські краї.

Русь, з великими силами, притягаючи по дорозі охочих до здобичи, дійшла суходолом аж до Дербенту; звідси на кораблях по річці Курі добралися до великого та багатого го́рода Бердау (недалеко теперішнього Баку), звоювали його і просиділи там аж пів-року, нападаючи на сусідні землі. Набравши великої здобичи в тих землях, вернулися до-дому.

Кінець Ігоря був дуже сумний, і Літопись оповідає про се так. Ігор мав воєводу Свенельда. Се була його права рука і щоб задовольнити його та його дружину, Ігор дав йому Деревлянську дань: іди, мовляв, туди і збірай на себе. Тоді почала ремствувати Ігорева дружина: „Свенельдови оняке добро, а ми голі — збірай дань з Деревлянів і на себе та на нас!“ Ігор послухав і пішов до Деревлян. Дружина почала грабувати немилосердно їх села і міста, пускала їх з вогнем, багато народу убивала. Дуже розлютувалися Деревляне, бо з них,

як вони казали, дерли дві шкури: і Свенельд бере і князь знов так само. Не стерпіли вони сього і одна з громад — міста Іскоростеня повстала, напала на Ігоря, до голови побила дружину Ігореву, а самого князя привязали до двох нагнутих стовбурів дерева, і коли вони порснули вгору, то розірвали князя на-двоє. Там, недалеко го́рода Іскоростеня, й поховали його.

ОЛЬГА.

Се був князь, як знати, завзятий і здібний, коли не дав розвалитися такій великій державі, але разом з тим такій ще не міцній, як була тоді Руська держава. Під умовою, що уложив він з Греками року 944, бачимо підписи яких двадцяти „світлих і великих князів", що сиділи по ріжних волостях та землях і слухалися „великого князя руського". А ще ж були землі з своїми тубільними князями, що тільки платили дань, та ще такі, що тільки приходили руському князеві на поміч, як його союзники!

По смерти Ігоря зостався маленький син Святослав; тому князю- **Ольга.** вати почала жінка Ігорева Ольга. Перш за все вона, як оповідає Літопись, повзялася на Деревлян і ще дужче їх приборкала. Літописець оповідає про се так, як воно дійшло до нього з народніх уст. Оповідає він, що Ольга ніби-то схотіла помститися за смерть чоловіка свого Ігоря і на те випав як раз дуже підхожий случай. Деревляне,

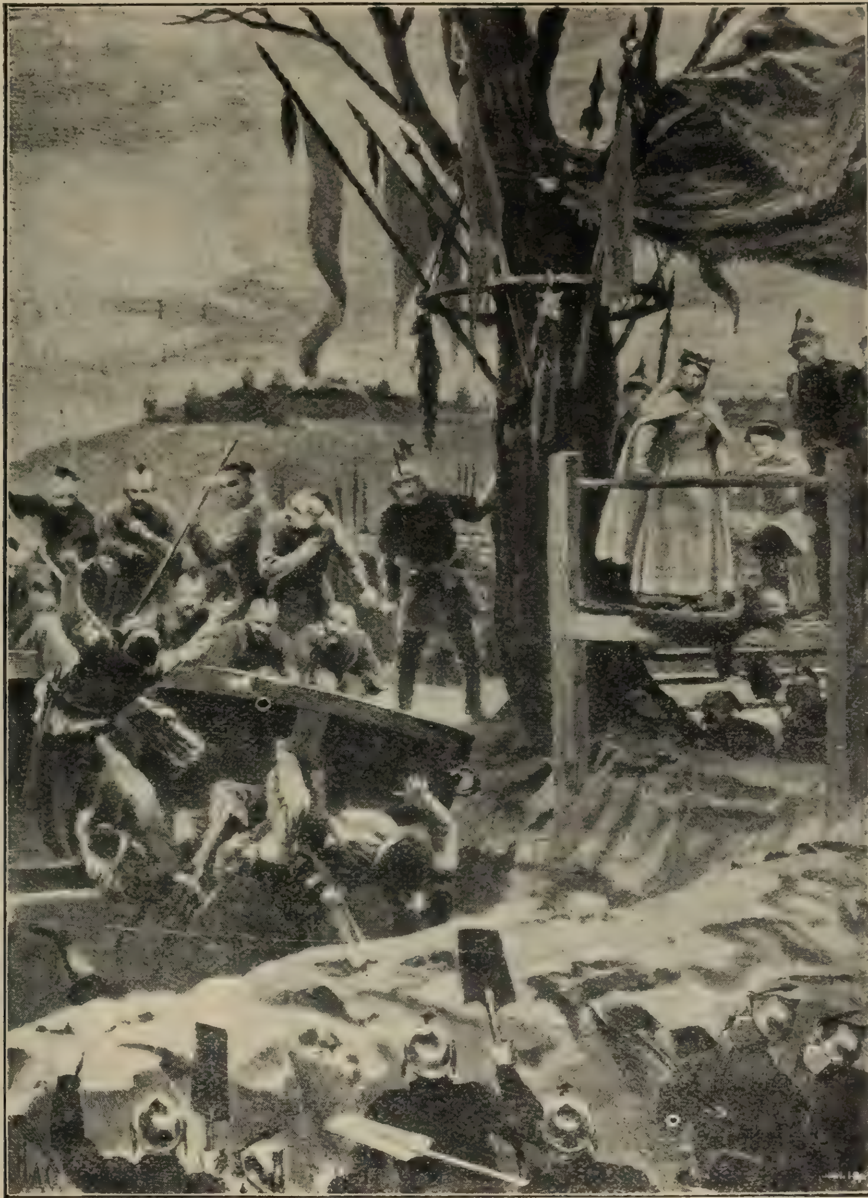

ПОМСТА ОЛЬГИ.

убивши Ігоря, задумали одружити Ольгу з князем своїм Малом, щоб узяти в свої руки нового князя Святослава. Щоб посватати Ольгу, вони послали у Київ своїх послів. Як ті приїхали, і Ольга дозналася, чого вони бажають, то переказала їм через своїх людей, щоб вони, за-для більшої пихи, звеліли нести себе до неї у тих самих човнах, в яких вони приїхали; а сама тим часом у своєму дворі загадала викопати глибоку яму. На другий день прийшли до послів Ольгини слуги кликати їх до княгині, а вони одказали тим слугам: „не хочемо ми ні

кіньми їхати, ні пішки йти, а несіть нас у човнах". Так і зробили — узяли ті човни й понесли, а вони, сидячи у них, дуже пишалися. Як принесли їх у двір, де дожидалася їх Ольга, то зараз, з її наказу, вкинули ті човни з послами у яму і живцем закопали.

Та не вдовольнилася Ольга сією помстою, — мало було їй сього, — і вона послала сказати Деревлянам, що коли вони хочуть, щоб вона пішла за їх князя, то нехай пришлють у Київ своїх найзначніщих людей сватати її. Деревляне послали зараз своїх сватів, і як вони прийшли до Київа і хотіли бачити княгиню, то Ольга сказала, що не допустить їх на свої очу немитими й звеліла витопити лазню (баню), куди й пішли посли паритись. Як усі вони зайшли у ту лазню, двері зачинили, підпалили її з усіх боків, і всі вони живцем в ній згоріли.

Тоді Ольга пішла з дружиною своєю до Деревлян, щоб на могилі Ігоря справити тризну. Поскликала на ту тризну багато значніщих Деревлян, понапоювала їх добре і коли вони усі попилися, тоді звеліла своїм воякам-дружині повбивати їх. Більш пяти тисяч люду було ніби то вбито на могилі Ігоря.

На другий год знову прийшла Ольга з своєю дружиною до Деревлян і на сей раз узяла з собою малого свого сина Святослава, — завоювала кільки деревлянських го́родів і обступила військом їх город Іскоростень. Деревляне перелякалися і зачинилися у городі. Тоді Ольга послала до них послів, і ті сказали їм: „Княгиня каже: буде вже з мене тієї помсти за чоловіка мого Ігоря; тепер я звоювала всю Деревлянську землю й наложила на неї дань. Так само хочу зробити й з вами. Пришліть мені тільки від кожної хати по три голуби й по три горобці, то я й піду". Іскоростенці дуже зраділи, що таку невелику дань наложила на них княгиня й зараз позносили все Киянам до табору, а Ольга звеліла до ноги кожному голубові й кожному горобцеві привязати по ганчірці, а у-вечері підпалити й пустити на волю. Так і зробили: підпалили ті ганчірки, привязані до ніґ і попускали голубів і горобців на волю. Вони знялися й зараз таки полетіли у го́род по своїх гніздах, а горобці по-під свої стріхи, і го́род враз запалав страшенним вогнем. Кинулися бідні городяне з го́рода у поле, а Кияне — на них; багато їх повбивали й багато позабірали в неволю.

Так оповідає Літописець те, що чув од людей. Але з сього всього певне тільки те, що Ольга воювала з Деревлянами й позбавила їх тієї волі, яку мали вони ще за Ігоря. Дуже може бути, що Поляне, од яких чув Літописець про помсту Ольги, навмисне зробили Деревлян якимись дурнями.

Друге, що оповідає Літописець про Ольгу — се те, як вона охрестилася. Літописець оповідає про се так. Ольга поїхала у Візантію, де тоді царював Константин Багрянородний. Вона йому дуже припала до вподоби за свою вроду й розум і він хотів одружитися з нею, кажучи, що їй краще б пристало царювати у великому царстві, — от такому, як була тоді Візантія, — аніж жити дома, серед дикого на-

роду. Ользі Константин був не до мислі і вона рада б була як-небудь одчепитись од його, а через те сказала йому: „Охрести мене, — будь мені хрещеним батьком, а то не гаразд тобі мати жінку поганської віри“. Цар дуже зрадів, і незабаром патріарх константинопольський охрестив її, і дали ій імя Олена. Тоді цар знов почав прохати її, щоб вона йшла за нього, але Ольга одмовила йому: „Я б і рада була, царю, та сам ти гаразд знаєш, що християнська віра не позволяє батькові брати собі дочку за жінку, а тепер ти ж мені став хрещеним батьком, а я тобі донькою“. — „Перемудрила ти мене, Ольго“ — промовив цар і подававши подарунки — грішми їй і усім, хто був з нею, пустив їх до-дому. Було се у 957 році.

Так говорить київська Літопись, але, як ми певне знаємо із візантійських джерел, імператор Константин був жонатий; дотого Ольга тоді була вже зовсім стара; крім того, про охрещення Ольги у Царграді не каже нам нічого й візантійська історія, тоді як вона найдрібніще описує про те, як приймали княгиню Ольгу у Царграді. Тому-то треба покласти, що Ольга їздила у Царград ще нехрещена, а охрестилася вона тоді, як повернулась звідти до Київа. І сталося се не пізніще, як у 958 р., бо у німецьких джерелах згадується, що у 959 році до короля Римського Оттона Першого прибули посли од королеви Руси — Олени; а се, як ми знаємо, християнське імя Ольги.

Кращого вітання сподівалася Ольга у Царграді і її дуже вразило те, що її довго продержали у Суді (візантійська пристань), поки допустили бачитися з імператором, та що імператор не краще її вітав, як якогось там Сірійського посла. Се невдоволення своє виявила вона грецьким послам, що прибули до неї пізніш у Київ. Довго держала вона їх у Почайні (київська пристань), і коли вони запитали, чи довго їм дожидатися, одмовила: „Нехай постоять у мене в Почайні стільки, скільки я у Суді дожидалася“.

Охрестившись сама, Ольга хотіла охрестити й єдиного сина свого Святослава, та він не схотів і одказав їй: „Не добре мені міняти віру, коли й уся дружина моя держить віру наших дідів і прадідів, — вони ж сміятимуться з мене“. Так до смерти він і не хрестився.

Державою Ольга правила міцно, не згірш од чоловіка свого Ігоря. Се знати з того, що за час між Ігорем і Святославом Руська держава не ослабла й не розвалилась, і Святослав, ледве ступив на князівство, міг одразу взятися до далеких походів.

Святослав був справдішній лицар, чистий запорожець на князівському столі. Літописець малює його так: „Святослав був хоробрий, легкий на ходу як пард; у поход не возив з собою ні казанів, ні наметів; нарізував конину, воловину або звірину тоненькими шматками, пік на вуглях і так їв; спав на повсті, підмостивши у голови сідло, і як ішов з ким воювати, то посилав вперед себе своїх послів, щоб вони оповістили про те ворогів, кажучи: „Іду на вас“. Се він робив на те, щоб вороги мали час зготовитись до бою, бо він вважав, що не по лицарськи несподівано, потайки на когось нападати. Се був княз- **Святослав.**

вояка, кохався він у походах; дома, в князівстві порядкувала громада, а він навіть не втручався до її розпорядків".

У-сам-перед пішов він війною на Хозарів, що жили по низу Волги, побив їх, звоював їх го́род Білу вежу (Саркел), пограбував Ітіль і рушив далі до Кавказу, на річку Кубань. Земля та звалася тоді Тмуторокань і по ній блукали народи: Ясси (Осетини) та Касоги (Черкеси); він їх теж звоював і наложив на них данину. Звідтіля подався він на Волгу, де повоював Болгарію й зруйнував їх го́род Бо̀лгар. Вертаючись до-дому, зайшов до Вятичів, підбив їх і наложив на них дань. Коли він повернувся до Київа, то застав там послів од грецького царя Никифора Фоки. Никифор Фока прохав його, щоб він ішов на Дунай — воювати Дунайських Болгар. Тут до-речі буде сказати, що уявляла з себе Болгарія в той час і як ставилася вона до Візантії.

У першій половині X віку молода Болгарія дуже притиснула була Візантію: цар болгарський Симеон підбив під свою кормигу ввесь Балканський пів-острів, так що Візантії доводилося круто. З наступником Симеона — Петром Візантія мусіла уложити дуже непочесну за-для себе згоду: вона признала Петра царем, а Болгарську церкву незалежною, віддано було за Петра візантійську царівну та ще до того візантійський імператор зобовязався платити Болгарії що-року данину. Як став імператором Никифор Фока, то він зрікся давати дань і послав до Святослава послів, прохаючи його, щоб він допоміг йому проти Болгарів. За таку поміч цар послав Святославові великі дари. Святослав зрадів такому випадкові і зараз таки з дружиною своєю рушив на Дунай та під Доростолом (де тепер Силістрія) розбив болгарське військо. Се так вразило царя Петра, що він заслаб і скоро вмер, а Святославові так сподобалося у Болгарів, що він остався у них, осівши у го́роді Переяславці (у Преславі на Дунаї, коло Тульчи). Зосталася його мати Ольга у Київі сама із трьома його синами: Ярополком та Олегом, та третім Володимиром, що родився ніби то од Ольгиної клюшниці Малуші.

Тим часом, поки Святослав жив у Переяславці, промінявши свою Україну на Болгарію, під Київ підступили й облягли його навкруги Печеніги. Печеніги, сей азіятський народ, ще в 880-тих роках прийшов з Азії, натиснув Угрів і присилував їх посунутися на Дунай,а сам з своїми ордами, розкинувся на всій просторонї од Дону до Дунаю і більш як 150 літ шарпав Україну. Печеніги так облягли Київ, що ніяк не можна було з города вийти.

Викликали Святослава з Болгарії. Він зараз рушив під Київ і прогнав Печенігів у степ. Але йому не хотілось оставатися дома і він знову задумав вернутись на Дунай. Тоді Ольга почала просити його не кидати рідного го́рода й не покидати її на старості літ, а він одмовив їй, що в Переяславці йому краще жити, ніж у Київі, бо там є всячина: туди йде від Греків золото, срібло, дороге вбрання, вино, всяка садовина і городина; від Чехів та Угрів: срібло й коні; з України: шкури, віск, мед, невільники. Ольга прохала його зостатися хоч

до її смерти і справді скоро померла. Поховали її під Десятинною церквою у Київі.

А Святослав, поховавши її, настановив у Київі за князя старшого свого сина Ярополка; у Деревлян, в Овручу — посадовив другого свого сина Олега; Володимира-ж прохали до себе Новгородці, і Святослав послав його до них з дядьком його Добринею, а сам подавсь знову на Дунай.

Але поки він був у Київі, Греки замирилися з Болгарами й підмовили їх, щоб вони не пускали до себе Святослава. Літописець оповідає, що ледве він підійшов до Переяславця, як на зустріч йому прийшло болгарське військо й не пустило доступитися до города. Вже почали були Болгари перемагати дружину Святославову. Тоді він зібрав

СВЯТОСЛАВ У ПЕРЕЯСЛАВЦІ.

її і сказав, що умре тут, а добуде Переяславець. Кияне знову накинулись на Болгар, розбили їх і увійшли у го́род. Святослав зараз дознався, що се Греки підмовили Болгарів, і послав своїх послів у Візантію, щоб вони так сказали грецькому цареві: „Іду на твою землю і хочу взяти Царград, як здобув собі Переяславець". Греки послали йому дари й довідавшися, що в нього тільки 10 тисяч війська, тим часом виставили проти його ніби-то аж 100 тисяч. Але Святослав розбив те військо й став наближатись до Візантії, грабуючи все по дорозі та палячи городи. Узявши Филипополь, Святослав, щоб налякати Болгарів, ніби-то звелів посадити на палі 20 тисяч чоловіка. Се так налякало їх і такий жах обняв усіх, що вже инші міста, не боронячись, піддавалися йому. Святослав вже наближався до Царграду, як імператор Іван Цимісхій, що заступив Никифора після його смерти, вислав до нього послів з дарами. Багато набрав Святослав тоді з них дані, —

брав він і на живих своїх вояків і на мертвих, кажучи, що се буде на їх жінок і дітей.

Але Цимісхій не кидав думки виперти Русь з Болгарії, бо такий сусіда був дуже небезпешний для Греків, і от, зібравши величезне військо, в-сам-перед пішов він до столиці болгарської — Великої Преслави, що була недалеко Шумли (тепер Преслав, по турецьки Ескі-Стамбул). Там замкнувся з своїм військом воєвода Святославів Сфенкел (мабуть Свенельд), а з ним був і болгарський цар Борис, син Петра, що його Святослав держав у неволі. Два дні боронилася Русь, але у велику пятницю місто було взято, Сфенкел з невеличкою купкою утік до Святослава, що сидів тоді у Доростолі, а царя Бориса Цимісхій признав Болгарським володарем. Се дуже вподобалося Болгарам і вони стали допомагати Грекам. З Преслава Цимісхій пішов до Доростола, обгорнув його навкруги військом, а з Дунаю — своїм флотом. Велика січа була під сим городом. Вже Греки почали були перемагати Святославову дружину. Тоді він крикнув на свої вої: „Нема вже нам де подітись! Хоч неволею, а мусимо стати до бою; а не посоромимо-ж землі Руської та поляжемо тут кістьми: мертві-бо сорому не мають! А втічемо, то буде нам сором. Як поляже моя голова, тоді самі за себе думайте-гадайте“. Одбилася Русь од Греків і замкнулися вони у Доростолі. Три місяці видержували у місті тяжку облогу, кілька разів хотіли вихопитися з міста, але їм не щастило. Грецький історик оповідає, що між вояками Святославовими було багато жінок, одягнених і узброєних, як чоловіки, і билися вони ще завзятіше од них. У-ночі виходила Русь з города, забірали побитих, роскладали на березі Дунаю великі вогнища, на них палили мерців, а як що вбитий був значного роду, то приносили богам жертви. Усе се робили з дуже великим галасом, співами й плачем.

У битві 24 липня (юля) Святослав був поранений і трохи не попав у неволю. Се була остання битва. Після неї Святослав оддав Грекам узятих в боях невольників, зрікся Болгарії й замирився з Цимісхієм. Склавши сю згоду, Святослав схотів побачитись з імператором. От що говорить грецький вчений Лев Діякон, що своїми очима все те бачив, про стрічу візантійського імператора з Святославом: „Імператор виїхав на берег Дунаю з великим почтом; одежа на ньому й на усіх, що були з ним, була дуже дорога й уся сяяла самоцвітним камінням, сріблом та золотом. Назустріч йому виплив човен, а на йому була невеличка купа людей; усі гребли веслами й князь теж, тому його не можна було одразу розпізнати. Як човен підїхав, князь кинув весло і встав. Він був невеликий на зріст, але дужий, широкий у плечах і з товстою шиєю чоловяга; лице в його суворе й недобре, ніс плескуватий, очі сині, брови густі, вуса довгі й покуйовждені, борода голена, а голова обстрижена, — тільки довга чуприна висіла на маківці; у правому вусі дорога сережка, а зодягнений був у просту білу сорочку, — трохи біліщу, ніж у дружинників“.

Побалакавши з царем, він одїхав і незабаром з усим військом рушив до Київа. Греки тим часом дали звістку Печенігам, що Святослав вертається до-дому з невеликою дружиною і везе з собою багато всякого добра. Печеніги, почувши про се, засіли над Дніпровими порогами й стали дожидати його там. Довідавшись про се, Святослав остався зімувати в устю Дніпра. Скоро не стало в дружини харчу і вони поїли усі свої коні. Тоді Святослав зібрав свою дружину, і на раді положили — пробитись крізь Печенігів. Але Печенігів була велика сила і вони із своїм ватажком Курею кинулися на Святославову дружину й повбивали мало не всіх. Тільки Свенельд якось щасливо промкнувся

РОЗМОВА СВЯТОСЛАВА З ЦИМІСХІЄМ.

в Київ, не знати – човнами, чи суходолом на конях. Святослава самого теж вбито, а з черепа його печеніжський ватажок, кажуть, ізробив чашу, окував її золотом і на бенкетах пив із неї вино. Так скінчив своє життя Святослав у 972 році. Мав він тоді усього яких тридцять літ.

Після Святослава зосталися сини: Ярополк у Київі, Олег у Деревлян і в Новгороді — Володимир.

Сім літ — між смертію Святослава й Володимировим князюванням у Київі — сі три брати воюють між собою. Літопись оповідає, що перш за все вийшла війна у Ярополка з його сусідом Олегом. Причиною був ніби-то згадуваний вже не раз боярин київський Свенельд.

Син сього Свенельда — Лют, блукаючи якось по лісах на ловах за звіром, забрів у деревлянські ліси і там стрівся з Олегом, що теж був на полюванні. Довідавшися, що се син Свенельда, Олег дуже розсердився і вбив його (мабуть була якась ворожнеча між ними). Свенельд, як прочув про се, схотів помститись за сина і став намовляти Ярополка, щоб він одняв у брата Олега Деревлянську землю. Довго Ярополк не приставав на се, а потім послухав старого боярина і пішов війною на брата.

Коло міста Овруча вони зійшлися, і Ярополк розбив братову дружину; вона кинулася до городської брами, шукаючи захисту у місті. По-перед брами був рів, а через нього перекинутий був неширокий місток; дружина, тікаючи од ворогів, поспішалася в город і так на-

МОГИЛА ОЛЕГА СВЯТОСЛАВИЧА КОЛО ОВРУЧА.

тиснула на міст і натовпилась на йому, що люде й коні почали падати у рів і багато народу там загинуло. Туди-ж упав і Олег. Як тільки Ярополк увійшов у город, він звелів знайти братове тіло, гірко плакав над покійником-братом і звелів поховати його, дорікаючи Свенельдові, що помстою своєю він довів його до братовбивства.

Перечувши про се, Володимир дуже злякався і втік з Новгорода до Варягів за море шукати помочі, а Ярополк послав свого воєводу у Новгород і підгорнув се місто під себе. Через якийсь час вернувся Володимир од Варягів з чималою дружиною й повиганяв з своїх волостей Ярополкових посадників, а тоді надумав іти війною на Ярополка. Але попереду поклав підбити собі Полоцк, щоб мати більш сили для боротьби з братом. Літопись оповідає про се иначе – ніби-то він пішов на Полоцьк, тому, бо прочув, що тим часом Ярополк посватав доньку полоцького князя Рогволода — Рогніду й заручився з нею. Володи-

мир послав до Рогволода своїх сватів, але Рогніда одмовила їм: „Не роззую сина рабині і не піду за його“, натякаючи сим на те, що Володимир був син простої клюшниці (тоді був такий звичай, що молода після шлюбу мусіла роззувати молодого). Дуже розгнівавсь Володимир і саме тоді, як поїзжане зібралися вже везти Рогніду до Ярополка, напав на Полоцьк, убив Рогволода і двох синів його, силомиць узяв Рогніду собі за жінку і подався на Київ, де заперся Ярополк. Тут він побачив, що не легко добути брата свого у Київі і став підмовляти Блуда, боярина братової дружини, щоб той як-небудь зробив так, щоб Ярополк вийшов із города. Блуд згодився, пішов до Ярополка і став радити йому й вмовляти його, щоб він скоріш пішов до Володимира й сказав йому так: „Ти подужав мене, брате! Бери собі Київ, а мені що даси, те й візьму“. Так воно й сталося.

Як знати з сього, Ярополк був чоловік дуже не твердої вдачи: там він послухав Свенельда й пішов на брата свого Олега, тут послухався Блуда й сам оддавсь до рук Володимирових; своєю волею він нічого не робив, і крутили молодим князем бояре, як хто хотів. Ярополк послухався Блуда й прийшов до Володимира, але на нього накинулися два варяги й на братових очах вбили його. Таким побитом у 980 році Володимир здобув собі Київ.

Володимир Великий 980—1015.

За Володимира, а потім ще за сина його Ярослава, держава Київська була найславнійша й найсильнійша за ввесь час. Ставши київським князем, Володимир позбірав усі українські землі та й инші, що до Київа належали, приборкав неслухняні землі, що не хотіли йому коритись і прилучив де-які нові, дальші. Так знаємо з літописи, що він ходив походом під Карпати, в теперішню Галичину, і забрав назад од Поляків українські міста Перемишль, Червень та инші на західньому пограниччю держави. За сі пограничні міста завжди була колотнеча Русинів з Поляками: Поляки підгарбували їх під себе, а київські князі йшли та одбивали. Так само мусів Володимир забрати назад свої землі і на Побужу, що підбили були Ятвяги (литовське племя). Певно під час тих походів заглянув Володимир і на полудневе згіря Карпатів, де тепер угорські Русини, бо воно теж належало до Київської держави. З тих часів ото задержалося у закарпатських Русинів наймення „Русин“, „Руснак“.

Приборкав Володимир і Вятичів та Радимичів, що були перестали слухатися його, ходив походом на Волзських Болгарів, але мабуть не мав великого там щастя. Літопись, згадуючи про сей похід, додає, що Добриня (дядько Володимира) так сказав Володимиру: „Я оглянув взятих в полон Болгарів — вони в чоботях (то б то великі пани, як на нас), дани нам давати не будуть — лучче шукаймо „лапотників“ (таких, що в личаках ходять). За кілька літ Володимир мав уже величезну українсько-руську державу, що сягала від гір Карпатських до Кавказу, а на півночи до Волги, до великих озер, що недалеко теперішнього Петербурга. На місце бояр і намісників по великих городах по тих землях Володимир посадив своїх синів: він мав багато дітей, бо мав

багато жінок. Так от в Новгороді посадив Вишеслава (потім Ярослава), в Пскові — Судислава, в Полоцьку—Ізяслава, в Смоленську — Станислава, у Турові (в Дреговицькій землі) — Святополка, в Володимирі (на Волині, певно разом з карпатською Русю й польським пограничям) — Всеволода, в Тмуторокани (Подонє, кримські та кавказькі волости) — Мстислава, в Ростови (в землі давніщої Мери) Ярослава (потім Бориса), в Муромі (по Оці) — Гліба. Сам Володимир мав в своїх руках землі Полян, Сіверян, Радимичів та свіжо приборканих Вятичів. Тепер уже Київська держава була міцно звязана, бо була в руках одної князівської родини, хоч і тут бувало не без того, що той або инший син перестане слухатися й повстане проти батька. Се зробив наприклад Святополк, а пізніш Ярослав.

Але не тільки сим Володимир звязав усю державу, що порозсажував скрізь своїх синів — він захотів звязати її звязею иншою, добровільною, щоб городи та землі корилися київському князеві не тільки з страху перед його дружиною, але щоб бачили свою користь, свою вигоду з того, що належать до Київа. Для того він старався придобрити собі громаду: закликав на нараду громадських „старців“ — людей старших, поважніщих; крім того робив дуже часто бенькети й на них скликали людей з ріжних городів, усих прихожих годував та поїв. Обдаровував усячиною людей бідних, калік, сиріт. А з того всього пішла скрізь про нього слава, як про князя „ласкавого“, прозивали його „ясним сонцем“.

Але найважніщим ділом Володимира було те, що він завів на Руси християнську віру. Правда, ще й перед Володимиром були на Руси християне; так от князь Аскольд був християнин, за князя Ігоря була вже навіть у Київі церква св. Ілії, бабка Володимира Ольга була християнка. Але Володимир задумав охрестити всю державу. Він добре розумів, що для державного життя християнство матиме величезну вагу, бо сю віру заводить сам князь, правительство; духовенство буде держати руку князя, научатиме людей коритися князеви та шанувати його. З християнством прийде на Русь освіта, наука і се ще дужче гуртуватиме людей коло Київа, столиці київської держави. Де-ж було позичити того християнства? А певно, що у Візантії. В ті часи Візантійська держава для усих дрібніщих та менш культурних народів здавалася чимсь величнім, якимсь немов світилом небесним і коли воно кине хоч проміньчик світла на якийсь „варварський“ нарід, то то вже велика честь і слава для нього. Усі хилилися тоді перед величністю Візантії, бо й справді культура в ній була тоді висока. Ото-ж і Володимир захотів перейняти багато дечого з Візантії, щоб підняти силу й повагу своєї держави. Але переймаючи всячину, не міг він не перейняти звідти й християнства. А тут як раз і добра нагода трапилась: грецькому імператорови Василєви сталася скрута, бо збунтовались проти нього його-ж війська. Він удався за поміччю до Володимира, а той одказує: добре, помочи дам, тільки оддаси за мене свою сестру Анну. Се була тяжка умова для імператора: де-ж таки, оддати „порфиро-

родну доньку порфирородного імператора“ за якогось північного варвара! Але не було иншої ради, і імператор згодився, тільки зажадав, щоб Володимир охрестився. Володимир теж згодився на се, пішов на поміч імператорови і врятував його. Але коли лихо минуло, імператор не додержав слова: не оддав за Володимира своєї сестри. Тоді Володимир вирушив походом у Таврію й там обложив грецький город Корсунь (недалеко теперішнього Севастополя). Се було року 988.

Греки заперлися у городі і так добре оборонялися, що Володимир, як не силкувавсь, нічого не міг їм заподіяти. На той час якийсь корсунянин Анастас чогось зрадив своїм і кинув до Володимирового стану стрілу із написом: „На схід сонця од города є криниця, а з неї

ХРЕСТЯТЬ КИЯН.

проведена вода у город: одведи воду, і здобудеш місто“. Так Володимир і зробив. Через згагу мусіли корсунці оддати свій город, і Володимир увійшов у нього.

Тоді візантійський імператор побачив, що треба додержати обіцянки. Він вблагав свою сестру поїхати у Корсунь і одружитись із Володимиром, хоч вона дуже того не хотіла й казала, що їй смерть краща, ніж отой нелюб. Та проте послухалась брата й поїхала. Там у Корсуні й відбулося весілля її з Володимиром, а Корсунь Володимир вернув Грекам немов дарунок за жінку. Де саме охрестився Володимир, напевне не знаємо, але найскоріш таки у Київі, і то ще перед походом на Корсунь.

Незабаром після того Володимир, покликавши з Візантії митрополита та священиків, став заводити християнство в своій державі — перш за все у Києві. Літописець оповідає, що грецький митрополит з священиками похрестили людей у Дніпрі: матері й батьки держали малих дітей на руках. Як скінчилась церемонія, усім новохрещеним понадівали хрести. Після того пішли священики по инших городах та деяких селах хрестити людей.

Сам Володимир тим часом пішов на Волинь, куди приїхав до його єпископ (архиєрей) і вони там теж заводили християнство. На Волині князь збудував город і назвав на своє імя Володимиром (Волинським), а в ньому постановив церкву пресвятої Богородиці. Так ширив Володимир нову віру, але ще довго, більш як 300 літ після нього,

СКИДАЮТЬ ІДОЛІВ.

було ще багато в Київській державі людей, що держалися своєї старої прадідівської віри.

Багато мав клопоту Володимир з Печенігами. В кінці X віку та на початку XI вони безнастанно нападали на Полянську землю й робили величезну шкоду. Про ті печенізькі войни чимало оповідає найдавніща літопись так, як розсказували про те старі люде.

Одного разу, говорить літопись, Печеніги прийшли під Київ, і Володимир вийшов проти них з своєю дружиною; обидва війська зійшлись і стали одно проти одного на річці Трубежі, але ніхто перший не хотів переходити її. Тоді печенізький князь став на тім боці, на крутім березі і почав гукати на Володимира. Як Володимир вийшов, то печенізький князь сказав йому: „як ми маємо воювати та вбивати людей своїх, висилай краще, кого хочеш, з дружини своєї, — нехай побореться із силачем моїм; як що твій поборе, то ми підемо собі

у свої степи й три роки не займатимемо вас; а як що подужає мій, то ми три роки будемо грабувати землі ваші. Володимир пристав на се і повернувшись до свого табору, зібрав раду та почав питати, чи не знає хто такого чоловіка, що зміг би подужати Печеніга. Вийшов тоді до князя дідок один та й каже: „у мене пятеро синів, князю; чотирі у твоїй дружині, а пятий, найменший — Микита, чинбарює дома, бо з його вийшов добрий кожумяка: той піде боротися, бо сильно дужий“. Покликали до князя того Микиту кожумяку, і схотів князь уперед спробувати його силу. От привели бугая, дуже роздратували його, і став той бугай ревти та ганятися за людьми; розігнавшись, він був кинувся на князя. Тоді підскочив до нього Микита, ухопив його збоку за шкуру та й спинив його, аж вирвав з мясом шматок шкури, скільки захопив у жменю. Князь був дуже радий, що знайшовся такий силач, і на завтра звелів йому вийти боротися. З ранку зійшлися обидва війська, а на середину вийшли борці. Печеніг — великого зросту чоловік, собою дуже страшний, -- засміявсь з Микити, бо то був росту невеличкого, але кремязний чоловяга. Счепилися борці, й згріб Микита того Печеніга у оберемок, та так здавив його, що той і помер у його в обіймах. Тоді кинув ним мертвим об землю, та й наступив ногою на голову. Зраділа й загомоніла Володимирова дружина, а Печеніги, перелякавшись, стали тікати. На місці тому, де вони боролися, постановив Володимир город і найменував його Переяслав, себ-то місце, де він перейняв славу од Печенігів. Таку легенду переказує літопись.

Другого разу ізнов Печеніги прийшли в Полянську землю і напали на город Васильів (тепер Васильків), що Володимир назвав його так на своє християнське імя. У тому Васильїві раніш, як ще Володимир був поганином, були його тереми, а в них жили його жінки. Володимир вийшов проти Печенігів з невеликою дружиною, але Печеніги її розбили, а сам князь ледве втік.

Ще одну легенду переказує літопись — про те, як Печеніги не могли взяти города Білгорода (недалеко од Київа, тепер село Білгородка). Він був добре обгорожений, і одразу взяти його було не легко, то Печеніги облягли місто й хотіли взяти його голодом. Довго так сиділи вони кругом города, а місто усе не піддавалося. Обридло Печенігам те сидіння й вони послали своїх послів сказати, щоб городяне піддалися їм, бо все одно вони замучать їх усіх голодом та згагою. Тоді Білгородці одказали їм таке: „завтра ми пришлемо до вас десять своїх чоловіка у заставу, а ви пришліть нам десять своїх, щоб вони подивилися, чому ми вам не піддаємося й ніколи не піддамо міста“. На раді-ж, що була перед тим у Білгородців, один дідок присовітував їм от що зробити: „зберіть, каже, із кожної хати хоч по жмені вівса та пшениці, а в кого нема, то хоч висівок яких, та все те несіть до мене“. Назбірали — де хто що знайшов, та й поприносили; із усього того наварив дід кисілю й звелів викопати глибоку яму; у ямі на дні поставив він великий переріз і всипав туди той кисіль; зверху

опорядили ту яму, наче криницю, і поставили журавля з цебром. Так само зробили й другу яму, тільки у переріз всипали меду, що знайшли у княжім льоху й розвели його водою. Як прийшли печеніжські посли, то Білгородці повели їх до тих криниць і з однієї витягли кисілю, а з другої — меду, та й кажуть: „Дивіться самі: чого ми маємо піддавати вам місто, коли земля дає нам і харчі й питво!“ Здивувалися Печеніги, насипали того кисілю й меду у кухлики тай понесли до свого князя й розказали йому, що ось яке диво є у сьому городі. Повірив князь, випустив білгородських заручників, зняв облогу з города й подавсь у степ.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР У РОГНІДИ.

Багато клопоту мав Володимир з сими Печенігами. Давніще Полянська земля з полудня мала городи по річці Роси, а тепер довелося Володимирови сипати вали та ставити городки ближче до Київа — по річці Стугні та Ірпеню (на р. Ірпеню він зміцнив отой Білгород, що про нього була мова). Так само й з лівого боку Дніпра, щоб забезпечити себе од Печенігів, понасипав Володимир валів і понаставляв городків три ряди — по річках Сулі, Трубежу й Сейму. А щоб ті городки не стояли пусткою, то Володимир сажав там людей з инших північних українських та білоруських земель.

Володимир, після того як охрестився, не ходив вже в далекі походи, а дбав про спокій і порядок в своїй державі та ще одбивався

до Печенігів. Жив у злагоді з царями візантійськими, бо таки доводився їм родичем по жінці; так само був у миру із польським князем Болеславом Хоробрим, з угорським Стефаном та чешським Ольдрихом.

У Володимира од ріжних жінок було, крім дочок, дванадцятеро синів. Од Рогніди був у нього син Ізяслав. Як вже була мова попереду, Рогніду Володимир узяв собі силомиць, убивши її батька і братів. Сього не могла вона йому по смерть свою забути і все дожидалася тільки нагоди, щоб помститись за батька свого. Раз у-ночі — оповідає літописець — як Володимир спав, вона ніби-то підійшла до його ліжка й мечем хотіла зарубати його, але він прокинувся й вхопив її за руку. На другий день Володимир звелів їй одягти дороге убрання й дожидатися його. Вона догадалася, що князь хоче покарати її на смерть і прибравшись, вивела із собою за ручку малого сина свого Ізяслава, котрий держав у рученятах меч. Скоро увійшов Володимир, підступив до його маленький Ізяслав і промовив: „Батьку, ти тут не один!“ а Рогніда сказала, показуючи на сина: „хоч ти й вбєш мене, так за мене є кому помститись!“ Володимир пішов і порадившись з дружиною своєю, пустив Рогніду од себе й оддав їй батьківщину, город Полоцьк, де вона жила із сином своїм до смерти. Ізяслав зоставсь у Полоцьку і почав собою осібний рід Полоцьких князів. Инших синів своїх, ще за життя, Володимир порозсажував по всій державі (де саме — була мова раніш). Умираючи, він покинув в руках синів величезну київську державу.

Помер Володимир 15 липня (юля) 1015 року, у селі Берестові, де тепер стоїть Печерська Лавра. Поховали його у Десятинній церкві, поруч з жінкою Анною, що вмерла кілька літ раніш. Його, так само як і бабку його, княгиню Ольгу, православна церква почитує за святого.

БОРИС І ГЛІБ.

Святополк Володимирович Окаянний 1015–1019.

За життя свого Володимир найбільш любив сина свого Бориса; держав його біля себе й хотів після смерти зробити його великим князем у Київі, але саме перед його смертью Бориса не було у Київі, бо Володимир послав його на Печенігів у степ. Святополк, знавши про сі заміри батька й про те, що Кияне теж прихильні до Бориса, — та почувши, що батько вмер, став задобрювати бояр та дружину й сів на престолі київському. Володимир, за життя, не любив Святополка за те, що він часто суперечив йому, а до того намірився був повстати

на батька. На се підмовила була його жінка, донька польського короля Болеслава, та католицький єпископ Райнберн, що був при ній. Довідавшись про сі лихі заміри, Володимир посадив Святополка з жінкою і єпископа того у вязницю, і вони таки довгенько там сиділи. Ставши великим князем київським і боячись, щоб Кияне, як повернеться Борис до-дому, не порейшли на його руку, Святополк задумав убити брата. Для сього, коли Борис вертався до Київа й став табором на р. Альті (коло города Переяслава), він найняв у Вишгороді кілька чоловіка і ті душогуби підкралися до намету Борисового і там, саме тоді як він молився Богу, прокололи його списами. Коли убивці привезли його у Київ до Святополка, він ще дихав, але Святополк звелів дорізати брата. Скоїлося се на десятий день після смерти Володимира. Бориса поховали у Вишгороді.

МОГИЛА БОРИСА.

Тоді Святополк, боячись за свій князівський престол, задумав убити й рідного по матері брата Борисового—Гліба, князя Муромського й зараз таки послав до нього гонців своїх, щоб він скоріще їхав до Київа, бо батько, мовляв, помирає. Гліб, почувши се, рушив в дорогу, прийшов до Дніпра (у місті Смоленску) і сів на човен. Тим часом Ярослав, одібравши звістку од сестри своєї Предслави про те, що батько їх помер, а Святополк вбив Бориса і сам сидить тепер за великого князя у Київі, послав сказати про се Глібові у Смоленску. Гірко заплакав Гліб, почувши таку новину, а тим часом надійшли до човна наймити Святополкови і вбили князя, а тіло його викинули на беріг поміж двома колодами. Вже не скоро, — як Ярослав зробився великим князем, то він звелів перевезти тіло Гліба у Вишгород і поховати поруч із Борисом. Борис і Гліб, як діти християнської царівни (болгарині) та за те, що скінчили життя своє такою лютою смертью, почитуються за святих.

Третій брат, Святослав, що сидів у Деревлян, прочувши про те, що Святополк убив двох братів, злякався, щоб і його не спіткала така несподівана смерть і втік в Угорщину, але біля Карпатських гір нагнали його наймити Святополкови і вбили.

Святополк забрав Деревлянську землю й прилучив її назавжди до Київської. Узявшись на такі способи, Святополк незабаром мав в своїх руках добру половину батьківських земель: мав Київ і всю Сіверщину (Чернигів та Переяслав), мав землі Туровську, Деревлянську, східні волости на ріках Оці та Волзі, Смоленську землю, Володимирську волость (Волинь і Західні краї). Але більш не довелося йому збірати земель, бо проти нього виступив брат Ярослав Новгородський.

Ярослав, схотівши покласти край Святополковій роботі, зібрав 40 тисяч війська (був з ним і полк Варягів) — і року 1016 рушив на Київ. Проти його виступив Святополк з Киянами та ще покликав собі на поміч Печенігів. Зійшлися вони коло города Любеча, і довго, місяців зо два, чи й більше, обидва війська стояли по обидва боки Дніпра

ЦЕРКВА БОРИСА І ГЛІБА.

одне проти одного. Кияне насміхалися з Новгородців, взиваючи їх „теслями", та казали, що присилують їх собі хати ставити. Розлютовалися Новгородці, і вночі Ярослав звелів свойому військові повязати голови хустками, щоб поночі можна було розібрати, де свій, а де ворог, перейшов Дніпро й напав на Киян. Багато побив і потопив він їх у озері, — поблизу його була битва — а спільники їх, Печеніги, не змогли допомогти їм, бо стояли по той бік озера. Святополк утік до свого тестя Болеслава у Польщу, а Ярослав увійшов у Київ. Через два роки, у 1018 р. Болеслав Хоробрий із зятем своїм Святополком пішов на Київ, узявши на поміч військо з Німців та Угрів. Ярослав виступив проти його, і над Бугом, коло міста Волиня, вони стрілися. Болеслав перейшов перший річку, бо дуже розлютувався на одного з Ярославових ватажків, на імя Будий, що ставши на березі, гукав на його: „А ну лишень, ходи сюди: ми проштрикнемо тобі твоє товсте

черево, то буде тобі легче!“ (Болеслав був такий гладкий, що ледве держався на коні). Кинувся він на Ярославове військо, розбив його, і Ярослав мусів тікати в Новгород. Болеслав пішов з зятем у Київ, побув там з місяць і доставши од зятя щедрі дари та набравши чимало здобичи й велике число українських невольників, подався до-дому. Найважніще те, що Святополк одступив йому українсько-руські землі по лівому боці Буга, а за ними Галичину. Та не довго тішився Святополк, бо Ярослав, перечувши, що Болеслав покинув Київ, у 1020 році виступив на Святополка; стрілися вони на березі р. Альти, і Яро-

УТЕЧА СВЯТОПОЛКА.

слав у-пень побив Святополка. — Святополк ледве втік, побіг на захід, до Берестя і десь там загинув. За всі свої діла Святополк у літописях здобув собі призвище: „Окаянний“.

Ярослав Володимирович Мудрий 1019-1054.

Тепер київським князем став Ярослав. Знищивши Святополка, він став володарем більшої частини батьківської держави. Він мав у своїх руках усю полудневу її частину, українську-руську, разом з Туровом і Пинськом, але без західньої окраїни, що загарбав Болеслав, князь польський, та ще без східньої Тмутороканської области, де сидів його брат Мстислав. За те до Ярослава належали ще волзькі волости — Ростов та Суздаль, на півночи — його власний Новгород, а може ще й

Смоленск. Найбільш клопотавсь він про те, щоб західні окраїни вернути назад. Але йому заважали инші справи, як от наприклад війна з братом Мстиславом Тмутороканським. Се був князь одважний, войовни-

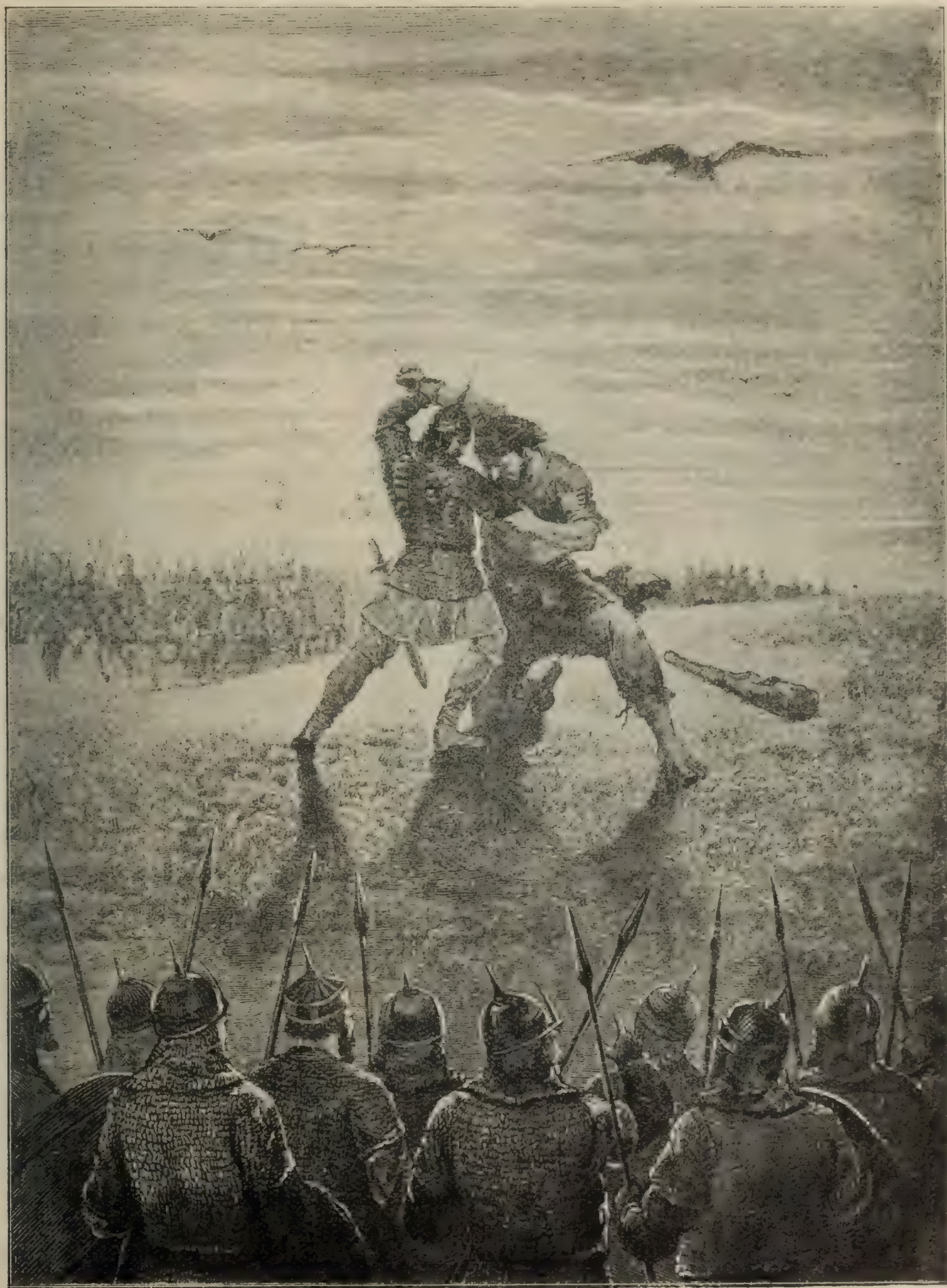

БОРОТЬБА МСТИСЛАВА З РЕДЕДЕЮ.

чий, лицар-вояка — він нагадував діда свого Святослава. Одного разу він воювався з князем Касогів (Черкесів) — Рededeю і, щоб скінчити війну, вони умовилися вийти на бій сам-на-сам. Редедя був дуже здоровий чоловік, але Мстислав подужав його і кинувши об землю, убив. З того часу Касоги платили йому данину і допомагали у війні. Такому

князеві тісно було в далекому закутку, у Тмуторокані і він простягнув руку й собі на батьківську спадщину — пішов на Київ. Одначе Кияне не пустили його до себе, і Мстислав пішов за Дніпро, підбив собі Сіверянські землі, і остався у Чернигові. На другий рік Мстислав знову пробує щастя. Тоді Ярослав, бачучи, що сила в Мстислава велика, покликав собі на поміч Варягів. Коло Листвина (недалеко Чернигова) вони зійшлися. Настала темна, горобина ніч; знялася страшенна буря з вітром, блискавкою й дощем, і Мстислав напав на Ярослава. Він побив його військо до-щенту, а Ярослав утік у Новгород. Мстислав зараз послав за ним погоню й послів і наказав їм переказати йому так: „вертайся, брате, у Київ і сиди там, бо ти — наш старший брат; а я візьму собі ліву сторону Дніпра аж до моря". На тім брати й замирилися: правобережні землі осталися за Ярославом, а лівобережні — за Мстиславом. Після того аж до смерті Мстислава жили вони у великій злагоді.

Тепер Ярослав мав вільні руки, то й узявся до західніх окраїн. Року 1031 він із Мстиславом, після смерти польського короля Болеслава Хороброго, пішли на Поляків і забрали в них назад Галичину та Забужські землі, що був загарбав їх Болеслав Хоробрий. Польським князем тоді був Мєшко (Мечислав). Після його смерти став князювати Казимир, що держав рідну сестру Ярославову Добронігу-Марію. З ним Ярослав жив у добрій злагоді і допоміг йому зміцнити Польщу — на шкоду своїй державі пізніще.

У 1036 р. помер Мстислав бездітний, і Ярослав став єдиним князем на Руси-Україні. Ще у Пскові князював його брат Судислав, так Ярослав схопив його й засадив у вязницю, де той і сидів аж до смерти Ярослава; та ще оставсь у Полоцьку Брячислав, син Ізяславів, Ярославів небіж, але того Ярослав не займав, бо по заповіту Володимира князівство те було віддане у рід Рогніди; після смерти Брячислава там став князем його син — Всеслав.

Тепер Ярослав держав всю Руську державу, крім Полоцка; на заході він мав усе те, що й батько його Володимир, може навіть і більш — тільки Закарпатські землі ледве вже чи належали до Ярослава. На полудень, через те, що Печеніги підупали, Ярослав став будувати городи по р. Роси (Юрьїв на Роси) — отже просторонь між Стугною й Росью була залюднена. Збудовав він два городи й на півночи: Юрьїв (у Чудській землі) та Ярослав на р. Волзі.

За Ярослава Печеніги вже були підупали на силі й менш робили йому клопоту. В-останнє напали були вони на Київ року 1036. Під самим Київом, на рівному полі, Ярослав вкрай побив їх і розвіяв, і з того часу про них у літописях наших і чутки немає. На тім місці, де побив Ярослав останній раз Печенігів, він збудував велику церкву св. Софії, що стоїть у Київі й досі.

За Ярослава була останній раз війна з Греками. Ярослав послав на них свого сина Володимира з визначним київським боярином Вишатою. Буря порозбивала Володимирови байдаки й повикидала на бе-

ріг, але частина їх встигла утїкти в Днїпро; частина дружини з Вишатою пішла суходолом до Дунаю, простуючи до-дому, але Греки нагнали їх, побили й одних повбивали, а других забрали у неволю, а імператор грецький звелів повиколювати їм очі. Продержавши їх у неволі кілька літ, пустили аж тоді, як цар грецький Константин Мономах замирився з Ярославом і віддав свою родичку, царівну, за сина його Всеволода.

Ярослав мислив зміцнити свій рід і звеличати його, а за для того він породнив своїх дітей з чужоземними володарями; так сина свого Всеволода, як вже згадувалося, одружив із царівною з роду імператора грецького Константина Мономаха; дочку Єлисавету оддав за норвежського короля Гаральда, другу дочку Анну — за французького короля Генриха I; рідна сестра його Преслава була за королем польським Казимиром, одна з дочок за угорським королем Андрієм, а два сини його держали німецьких князівен; сам же він мав жінку — доньку короля шведського. Усе се показує, що київська держава тогочасна вважалася за дуже неостанню серед инших европейських царств.

АННА ЯРОСЛАВНА, КОРОЛЕВА ФРАНЦУЗЬКА.

Правив державою своєю Ярослав так само як і його батько — через синів. Ще за життя свого Ярослав скликав усіх їх і так подїлив поміж ними землї і городи: Ізяславові, як найстаршому, оддав він Київ з Туровом і Новгород з Псковом й наказав, щоб усі брати почитували та слухали його, як батька, і найменував його „великим князем“; Святославові оддав Чернигів з Муромом (землї Радимичів та Вятичів) і Тмуторокань, Всеволодові — Переяслав (південну Сіверщину) та Ростов з Білоозером, Ігореві — Волинь, а Вячеславові — Смоленск. Крім того був ще внук Ярослава — Ростислав (син Володимира Новгородського) і він одержав в уділ Галичину.

Ярослав наказував їм жити між собою у злагодї й любові, а старшому — не дозволяти, щоб брати кривдили один одного й наказав

йому допомагати й боронити того, хто буде скривджений. Так почалися уділи (осібні князівства), що довели Україну до руїни і, як побачимо, оддали її до рук — уперед Татарів, а там Литви та Польщи.

20 лютого (февраля) 1054 р. у Вишгороді, на руках любимого сина свого Всеволода, помер Ярослав; йому було тоді 75 літ. Кияне дуже жалкували за ним, а митрополит і все київське духовенство стріли його аж за городом і поховали у Софійському соборі, у мармуровій домовині, що стоїть там і тепер.

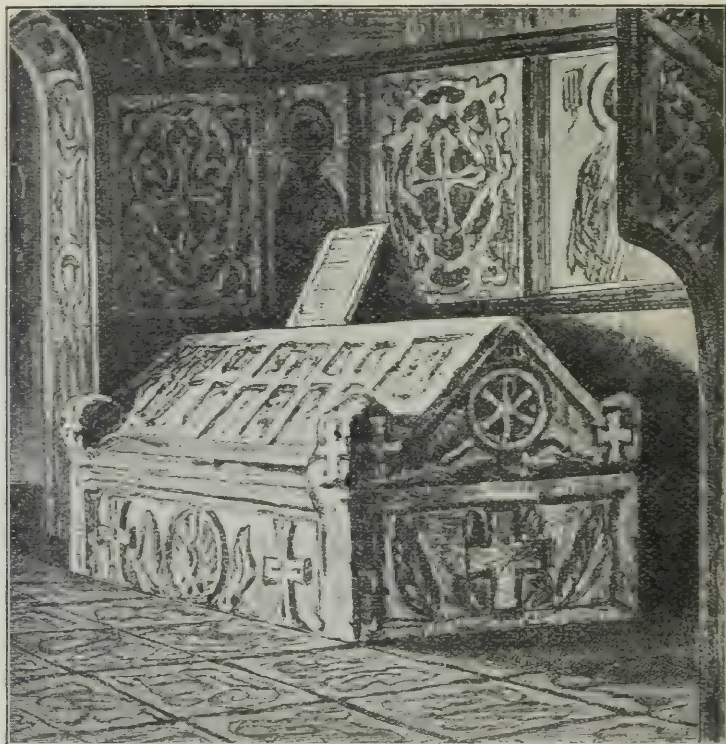

МАРМУРОВА ДОМОВИНА КНЯЗЯ ЯРОСЛАВА.

По смерти Ярослава українська держава розвалилася, а проте багато всякого сліду — й доброго й лихого — осталося од неї на довгі віки. Осталася христіянська наука й віра, церква й духовенство, письменство, однакова книжна й церковна мова словянська по всіх наших землях; остався один княжий рід і з нього виходили довго потім князі по ріжних землях; осталося спільне імя руське; осталося однакове право й закони, однаковий лад у громаді, в управі, однакові власті; життя по ріжних українських землях виробилося однакове й заставляло людей почувати себе близькими одні до одних. Тим-то ся українська, Київська держава, хоч і загинула давно, але має велику вагу в нашій історії.

Чому ж та держава Київська, що була така велика за Володимира та Ярослава, раптом упала? Головних причин було дві. Перша — намножилося князів і кожен з них хотів мати якусь частину в своїй „батьківщині“. Тепер вже трудно було зібрати до купи усі землі, як давніще, хоч дехто з моторніщих князів і пробував се зробити. Так

от син Ярослава Всеволод знов назбірав був цілу купу земель, але вже не міг пригорнути ні Полоцька, ні Волині та Турова, ні Мурома та Тмуторокані. Пробував був зібрати землі й син Всеволодів Мономах та Мономахів син Мстислав, але не довелося їм мати в руках і половини земель держави Володимира Святого.

Друга причина, чому не можна було вже скласти великої держави, а навпаки — вона все більше розбивалася на шматки, та, що по самих землях люде, особливо бояре та всякі заможні, не раз лучче хотіли мати свого осібного князя, а ніж слухати київського або його воєводи. Такий свій князь звичайно більш слухав громади і дбав про неї, то й люде часто ставали за „свого“ князя й помагали йому одборонитися від київського. В де-яких землях люде, громада на „вічу“, повершають навіть князя, як от у Новгороді або Пскові, де князь не мав ніякої сили; в инших знов землях, як от в Галичині та в Чернигівщині, „віче“ не мало сили, а ще в инших, як в Києві, воно має чималу силу, але все ж князь з дружиною дужчі.

По смерти Ярослава бачимо на Руси кілька уділів — осібних земель.

Найстарший уділ був Київський, де сидів Великий князь; зараз після його почитався уділ Новгородський, але він скоро одчахнувся од инших уділів, бо Новгородці стали громадою вибірати собі князів і, котрі їм були не до вподоби, тих прогонили й на їх місце кликали инших. За Новгородським йшов уділ Переяславський — він простягався од города Остра та верхівя р. Сули до поріччя Ворскли і Удів; далі йшли уділи: Чернигівський, Смоленський, Волинський і Галицький; Полоцький уділ по-старому зоставався в роді Рогніди.

Але вернемося до того, що діялося на Вкраїні-Руси по смерти Ярослава.

Ізяслав Ярославич 1054–1078.

Не вспіли сини поховати батька свого, як по-між ними почалися сварки й незгоди. У Києві став князем, як найстарший з усіх, Ізяслав, але він був не дуже меткий; брати не слухали його, а Кияне не любили. Проте менші брати-сусіди (Всеволод Переяславський та Святослав Чернигівський) не хотіли одразу виступити проти нього, а уложили з ним спілку і втрьох почали загарбувати землі у братів та небожів. Перш за все вигнали з Галичини небожа свого Ростислава, й він утік в Тмуторокань. Але там Святослав посадовив сина свого Гліба; Ростислав вигнав його відтіль і сам почав князювати. Та Греки корсунські, побачивши його вдачу й завзятість, стали боятись його, щоб він як-небудь не пошкодив їм; вони закликали його у Херсонес і на бенкеті у тамошнього намісника (начальника города) отруїли; після його зосталось три сини, але про них буде мова далі.

Незабаром помер Вячеслав Смоленський, і на місце його брати посадовили Ігоря з Володимира (Волинського), а Волинь забрали собі. Через якийсь час помер і Ігор, покинувши двох синів. Проте дядьки поділили Смоленську землю між собою, а для небожів не покинули нічого.

За Смоленском пішов і Полоцк. Там сидів Всеслав, унук Рогніди. Він напав був на Псков і пограбив Новгород. Тоді Ізяслав, Святослав і Всеволод пішли на його, розбили, багато народу побили й замирилися з ним, присягнувши на хресті й євангелії, що ніякого лиха йому не зроблять. А як він повірив їм і прийшов до них, то вони схопили його та двох синів його й повезли у Київ, де й укинули в вязницю; Полоцьку ж землю забрали собі. Всі ті загарбані землі три брати поділили між собою.

Але незабаром спілка сих трьох князів розпалася.

Початок тому прийшов з степу. В степу, після того як Печеніги зникли, зявилася нова Орда, що звалася Торки. Але вона була невелика й не дуже хижа, то русько-українські князі їх повоювали, а решту розселили по своїх землях, і вони помішалися з нашим людом. Але слідом за Торками прийшли Половці. Се було татарське племя, дике, дуже войовниче. Року 1068 напали вони на Переяславщину. На річці Альті вони розбили військо трьох братів і розкинулися по обидва боки Дніпра, грабуючи Київщину. Через се в Київі сталося повстання — перша описана в нашій історії українська революція. Кияне почали прохати князя, щоб він дав їм коней і зброю і сам-би повів їх проти Половців, а Ізяслав не схотів того. Тоді Кияне обурились, скликали раду, а на раді положили: прогнати князя, а на його місце настановити Всеслава. З криком кинувся народ визволяти з вязниці Всеслава. Привели його на княжий двір і обявили своїм князем, бо вважали його за доброго ватажка. Ізяслав, побачивши се, утік з Київа у Польщу і через пів-року привів звідтіль Ляхів. Та Всеслав не захотів битися за чужий князівський стіл і втік до себе у Полоцьк. Тим часом Киянам дуже не хотілося мати своїм князем Ізяслава. Вони послали до Святослава та Всеволода посланців і благали їх, щоб которийсь з них йшов до них князювати: „ідіть до нас, на свою батьківщину — казали вони. — А як не схочете, то нічого нам не останеться, як запалити своє місто та йти у Грецьку землю“. Одначе брати, бачучи, що Ізяслав має більшу силу, не наважувалися воювати з Ізяславом і не

КИЯНЕ ВИЗВОЛЯЮТЬ ВСЕСЛАВА.

згодилися на те. Тоді Ізяслав, підійшовши до Київа, вислав уперед сина свого Мстислава і той Мстислав страшенно лютував та мстився за те, що Кияне вигнали його батька: багато народу повбивав, одним стинав голови, другим виколював очі й усяково знущався — особливо над тими, що визволяли Всеслава й настановили його своїм князем. Одначе не довго Ізяслав князював у Київі: на початку р. 1073 Святослав та Всеволод вигнали Ізяслава з Київа, і київським князем став Святослав. Князював він у Київі аж до смерти своєї у 1076 році.

Святослав Ярославич 1073-1076.

Як помер Святослав, почав князювати у Київі Всеволод. У Чернигові він посадив сина свого Володимира (Мономаха), а Волинь оддав синови Святослава Олегу. Але він з усім тим поспішився: старий господар київського стола, Ізяслав, вертався назад. Він подався у Польщу до зятя свого Болеслава Сміливого за поміччю, забрав знов із собою Поляків і пішов на Київ. На Волині вони стрілися з Всеволодом, що виступив проти них з Київа. Замирилися вони на тому, що Ізяславові припав Київ, а Всеволодові — Переяслав. На війні з небожами своїми, Олегом Святославичем та Борисом Вячеславичем у 1078 році, Ізяслава вбито, а Кияне покликали до себе Всеволода Ярославича. Ізяслава поховали у Десятинній церкві у мармуровій домовині.

Всеволод Ярославич 1076-1093.

За князювання Всеволода багато було йому клопоту із небожами — ізгоями, що безперестанку сварилися за городи та уділи свої, кликали один проти одного Половців, і ті так грабували народ, що дуже тяжке життя настало на Україні.

„Ізгоями“ звалися такі князі, що їм не дано земель, бо позабирали старші свояки. Вони мусили силоміць добувати собі батьківські чи якісь инші землі. За Всеволода було вже аж три родини ізгойських: три Святославичі — Роман, Олег і Давид та малий Ярослав, два Ігоревичі: Давид та незвісний на імя його брат, і три Ростиславичі: Рюрик, Володар та Василько. Вони сварилися та воювалися з дядьками, бо Всеволод забрав Чернигів (ізгойська волость Святославичів), а Ярополк Ізяславич — Волинь (ізгойська волость Ігоревичів). З тих „ізгоїв“ Ростиславичі так надокучили Всеволодови, що він оддав їм Галичину, одірвавши її од Волини. Се було початком окремого Галицького князівства й сталося десь коло р. 1084.

Всеволод, як і батько його Ярослав, був породичений з заграничними державцями. Сам мав жінку — візантійську царівну, сина Мономаха оженив з донькою англійського короля, сина Мстислава з донькою шведського короля.

Помер Всеволод у 1093 р. і похований у Софійському соборі. Кияне настановили були Великим князем сина його Володимира, але він не схотів бути Великим князем, кажучи, що Київ належить Святополкові, бо Святополк — син Ізяслава, а Ізяслав — старший од його батька, Всеволода.

Хоч не до мислі був Святополк Киянам, бо й вояка з його був немудрий і на розум був він не багатий, і чоловік дуже скупий, та поміркувавши, прийняли його за князя.

Святослав Ізяславич 1093-1113.

Тим часом Мономах у 1097 р. скликав у Любчу (під Київом) усіх князів на раду, бо дуже йому хотілося покласти кінець незгоді поміж князями, що все тільки сварилися та билися поміж собою. І положили вони на раді тій, що за-для того, щоб не було ніяких сварок, кожний з них мусить займати свою „батьківщину“ і нею ділитися у своєму коліні. Поділилися вони землями так: Святополкові — Київ; Володимирові Мономахові — Переяславську та Ростовську землю; Давидові, Олегові та Ярославові Святославичам — Чернигівщину та Муромсько-Рязанську волость; Давидові Ігоревичові — Володимир (Волинський); Володареві Ростиславичові — Перемишль; братові його Василькові — Теребовель. Поділивши так землі, вони положили на раді, щоб зараз таки усі князі привели свої дружини й одностайно

ЗЇЗД КНЯЗІВ У ЛЮБЧУ.

стали на Половців та вигнали б їх з України. На тім і раду скінчили, на тім усі князі й хрест цілували.

По раді тій поїхали вони з Любча, та не вспіли доїхати й до своїх городів, як поміж ними почалася сварка: почав її Давид Волинський. Їдучи з Святополком київським, став він наговорювати йому, що ніби-то Володар, а особливо Василько Галицькі, надумали одняти од його, Святополка, Київський уділ. Святополк повірив і послухавши Давида, запросив до себе в гості Василька. А як той приїхав, звелів його звязати й оддати Давидові. Давид тоді покликав своїх конюхів, звязаного Василька поклали на віз і привезли у Звенигород (недалеко од Київа). Тут слуга Святополків виколов йому ножем очі. Як привезли Василька у Володимир до Давида, то той посадовив його у осібну хату й до неї приставив сторожу. Володар, довідавшися про те, що зроблено з його братом Васильком, пішов на Давида й визво-

лив брата свого, а потім брати у-двох ізнов помстилися над Давидом, попаливши його пограничні землі.

Тим часом Мономах доручив Святополкові йти на Давида й покарати його за те злочинство, що вчинив він із Васильком, а разом з тим і забрати собі Волинську волость од Давида. Так Святополк і зробив. Але за одним заходом хотів прилучити до Волині й Галичину, та тут йому не пощастило: на „Рожні полі“ (на вододолі Серета й Буга) перестріли Святополка Володар і Василько й розбили його

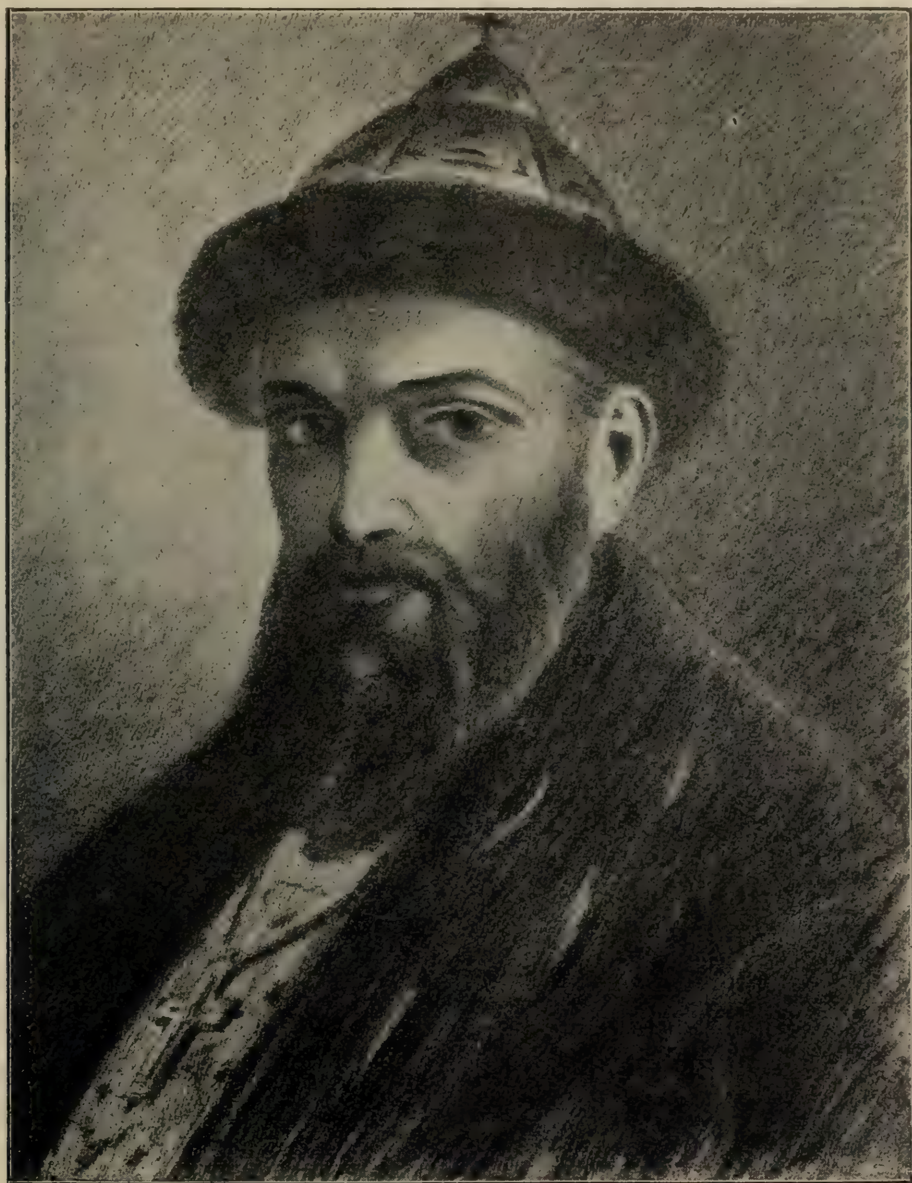

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР МОНОМАХ.

сильно. Але незабаром Давид знову засів у свойому Володимирі. Тоді Святополк звернувся до князів, щоб вони одібрали Волинь у Давида. Князі послухали.

У 1100 р. вони зїхались у Ветичах (під Кивом за Дніїпром) на раду й присудили: одібрати од Давида Волинський уділ і покинути йому невеличкі городи: Острог, Божський, Дубен і Черторийськ; ними ото він і володів до смерти.

Так князі на сій раді знищили постанову, що сами були зробили в Любчу: щоб кожен князь держав свою батьківщину.

А Половці все шарпали та шарпали Україну з усіх боків. Князі ходили проти них, збіралися і по-троє, та нічого не могли зробити: Половці раз-у-раз розбивали їх дружини, грабували й пустошили їх землі, заганяли багато народу в неволю. Уже Святополк узяв собі за жінку дочку половецького хана (князя) Тугорхана, так і се мало помогло: вони часто нападали на самий Київ, ватажок їх Боняк пограбував був манастирі (між иншим і Печерський), повбивав ченців, забрав ікони та усяке добро, і ніхто з князів не став з ним до бою.

У 1103 р. Святополк та Мономах зібралися на раду під Київом (на Долобську) і положили весною рушити гуртом на Половців. Кияне пішли берегами по-над Дніпром, а Галичане припливли човнами з Дністра, а тоді піднялися вгору Дніпром, тим часом як з гори Дніпром спускалися піші дружини инших князів; всі вони зібрались на острові Хортиці (де згодом була Січ запорозька). Човнів була така сила, що як вони пливли, то з берега на беріг можна було перейти по човнах. Як зібралися усі дружини, то од Хортиці разом рушили на Половців, нагнали їх у степу і хоч їх була страшенна сила, тяжко їх побили, вбили дванадцятеро половецьких князів, забрали багато худоби, овець, верблюдів, коней та невольників і вернулися до-дому. Року 1111-го Володимир ізнов ходив на них, аж на Дін, і знов розбив їх і набрав багато усякого добра. Ся боротьба з Половцями дала Володимирові славу „доброго страдальця за Руську землю“. І справді, він на цілих пів-століття припинив половецькі наскоки, і з того часу Половці йдуть у найми до руських князів.

У 1113 р. помер Святополк і його поховано в Київі, у Михайловському манастирі, що він сам вибудував. Кияне не любили його і скоро він вмер, зараз кинулися на його бояр, побили й пограбували їх, а тоді й Жидів, що за Святополка забрали були велику силу й процентами та ґешефтами доводили людей до руїни. До того ще, за Святополка, й сіль, що привозили з Галичини, стала страшенно дорога, бо Жиди, ділячись з князем заробітком, забрали се діло в свої руки й нагнали на ній таку ціну, якої раніш ніколи не було. Тим-то Кияне й обурилися на них та на инших князівських прибічників і геть добро їх поруйнували.

Володимир Всеволодович 1113-1125.

На другий день після смерти Святополка Кияне на вічі положили послати послів до Володимира Всеволодовича та просити, щоб він приїхав у Київ і став за Великого князя: бо слава про нього йшла дуже хороша, та ще й раніш Кияне хотіли, щоб Мономах був у них за князя. Володимир і сим разом не згожувався, та таки послухав послів, прийшов і сів на великокняжому столі у Київі. Таким способом Кияне обійшли старших князів — Ярославичів, і на київському столі сідає сильнійше та здібнійше коліно Всеволода. Дуже любили Кияне Воло-

димира, і справді він був добрий та розумний князь, любив правду, що-дня сам судив людей на своєму дворі. Він не давав волі старшим, дужим та багатим кривдити менших, слабших та бідних; так само не давав він, щоб князі сварилися та билися поміж собою.

Дбав він про те, як би збільшити свою державу. Під боком у нього, на Волині, сидів син Святополка — Ярослав. Він був незадоволений, що Мономах перевів з Новгорода у Білгород (під Київ) сина свого Мстислава, щоб Мстислав по смерти заняв зараз же Київ. Ярослав сам мав думку сісти на київському столі. Почалися сварки у Ярослава з Мономахом. Літописець говорить, що пішло все з того, що Ярослав посварився з жінкою своєю, онукою Володимира (донькою сина його Мстислава) і з сеї причини Володимир розпочав війну. Війна ся скоро скін-

ВОЛОДИМИРА МОНОМАХА СТРІЧАЮТЬ КИЯНЕ.

чилася на тому, що по двохмісячній облозі города Володимира-Волинського, Ярослав скорився й ударив Володимирові чолом. Та не на довго замирилися вони. На другий день Ярослав прогнав од себе жінку свою і тим на-віки порвав з Володимиром. Сподіваючись, що Володимир на нього нападеться, Ярослав кинувся за поміччю до свого свояка, угорського короля Стефана ІІ-го та до польського короля Болеслава Кривоустого, що держав його сестру Сбиславу. Поки Ярослав збірав своїх спільників, Володимир прилучив Волинь до Київа, і як Ярослав прийшов із Поляками, Уграми, Чехами та своєю дружиною, то мусів обложити свій город Володимир, де сидів його супротивник. Але ся облога, хоч і міцна, дорого коштувала Ярославові: коли він вертався якось од міста до табору, на Ярослава кинулись якісь два Ляхи і вбили його. Се було у 1123 році. Спільники Ярославови після того розійшлися, і таким побитом Мономах одним заходом збувся й того, що простягав руку на Київ, і Волинь прилучив до себе. Тепер

він був володарем більшої части земель Руської держави, і тільки князі Чернигівські — Святославичі, Галицькі — Ростиславичі та Полоцькі — Всеславичі не дались йому до рук. А слава про нього далеко розкотилася по чужих землях, і котрийсь із візантійських імператорів — оповідає легенда — для того, щоб виявити своє поважання до нього, та ще через те, що мати Володимирова була родичка імператорови Константинови Мономахови, прислав ніби-то Володимирові царські знаки й клейноди, що носив сей імператор — Володимирів дід по матері. Клейноди сі були: 1. вінець з кованого золота, з дорогим самоцвітним камінням і хрестом зверху, — вінець сей прозвали „шапкою Мономаха“, 2. барми — се теж кований з золота, уцяцкований самоцвітним камінням, комір і 3. хрест з животворящого древа. З того Володимира й почали звати Мономахом. Кзязював він у Київі аж до самої смерти і зоставив дітям своїм заповіт, або поучення, де між иншим гово-

ПОХОРОН КНЯЗЯ МОНОМАХА.

рить: „більш над усе майте страх Божий, не лінуйтесь, не покладайтесь на бояр та воєвод, сами доглядайте за всим; шануйте старого чоловіка, як батька, а молодого — як брата; будьте праведними суддями, присяги не ламайте, гостей і послів вітайте — як не подарунками, то напитками та наїдками, бо вони по чужих землях несуть і добру й злу славу; не забувайте того, що знаєте, а чого не знаєте, того навчайтесь, — батько мій навчився був говорити пятьома мовами — за се буває шана од чужих земель“.

На своєму віку Володимир зробив 83 великих походи, 19 разів укладав з Половцями згоду, полонив 300 їхніх князів.

Мстислав Володимирович 1125-1132.

Володимир Мономах помер у 1125 році на 73 році свого життя. Поховали його у церкві св. Софії.

Після його Кияне обрали собі за князя старшого сина його Мстислава, що так само, як і батько, дуже добре правив державою.

За його князювання не було ні великих сварок поміж князями, ні великих походів (хиба що на Литву та ще на Полоцьк, що прилучив він до київської держави), а-ні ворожих наскоків на його землю, і народ трохи одпочив. Він помер у 1132 році і його поховано у манастирі св. Федора, що він сам будував.

Мстислав, син Мономаха, був останній дужчий київський князь. Після смерти Мстислава Київ перестає бути справжнім політичним осередком (центром), але все ж ще був найсильнійшим і найбогаччим містом не тільки всієї України, але й усієї східньої Европи. Тому за Київ починається тепер завзята боротьба, бо й київський князь, по старій звичці, уважався за першого серед инших. Коліно Мстислава задумало було забрати Київ в свої руки, щоб Київщина була окремою землею з своїми князями з роду Мстислава. Але проти сього виступили инші Мономаховичі, та ще вмішалися й Святославичі. Київ перескакує з рук в руки, як опука, але при тім страшенно терпить Київська земля: князі наводили Половців, кілька разів обдерто самий Київ. І боротьба перестає та затихає тільки тоді, як Київ і Київщина стають мало що варті: Київ кілька разів страшенно зруйновано, Київщину спустошено й поділено на шматки.

Ярополк II Володимирович 1132-1139.

Але вернемося до того, що діялося по смерти Мстислава. Після Мстислава на його місце у Київі ступив брат його Ярополк, що до того часу сидів у Переяславі. Він, ще за батька Мономаха, вславився, як добрий вояка, а проте не зумів удержати князів у злагоді й незабаром, як він осівся в Київі, почалися великі сварки — попереду за Переяслав, а там далі й за инші городи почали змагатися князі поміж себе. Після смерти Ярополка у 1139 р. на велико-князівський стіл у Київі сів був його брат Вячеслав Володимирович Туровський, що був старший поміж Мономаховичами; але Всеволод Ольгович Чернигівський прогнав його й сам почав князювати у Київі. Щоб вдержатися на велико-княжому столі, він почав ще дужче сварити князів — Мономаховичів небожів та дядьків Ольговичів і Давидовичів; через те він не мав ні часу, ні спроможности пильнувати свого діла — сила Великого князя та повага до нього чим дальш, то все більше почала підупадати. Ще Чернигів, Смоленськ та Волинь так-сяк держалися Київа, а що Рязанська, Суздальська, Полоцька землі, Новгород і Галичина, то ті жили своїм осібним життям. Кияне ненавиділи його, як і всіх Ольговичів, а Всеволода ще й особливо, бо він чинив великі здирства та наводив Половців і пустошив українські землі.

Всеволод Ольгович 1139-1146.

Чуючи смерть, Всеволод закликав у Київ найзначніщих князів і змусив їх присягти братови його Ігореві, що хотів його оставити після себе за Великого князя; князі присягли, а як умер Всеволод у 1146 році, Ігор зараз заступив місце свого брата. Одначе Киянам не любі були Ольговичі, і хоч і присягали вони Ігореві, проте покликали до себе Ізяслава Мстиславича Переяславського. Сей князь покликав до себе на підмогу Чорних Клобуків (се ті Торки та инші люде турецького коріня, що осіли на Вкраїні — в Переяславщині та Київщині; прози-

Ізяслав Мстиславич 1146-1154.

вали їх так через те, що ходили у смушевих шапках), підступив під Київ, розбив Ігореву дружину, а Ігоря узяв у неволю, запровадив його у Переяслав і там посадив його у манастир, а сам сів на великокняжому столі у 1146 році.

Увесь час свого князювання воював Ізяслав із Ольговичами та дядьком своїм Юрием Володимировичем Довгоруким Суздальським, що почитав себе за старшого й хотів сам бути Великим князем київським. У 1149 р. се Юриєви таки пощастило зробити, але Ізяслав кинувся за підмогою до угорського короля Гейзи II, що держав його сестру Євфрозину. Той покликав із собою чешського короля Володислава II та польського Болеслава Кучерявого, що держав небогу Ізяславову Верхуславу, доньку його брата Всеволода.

Спільники Ізяславови скоро мусіли його покинути, бо їм самим треба було поспішатися до-дому через те, що Володимирко Галицький, помагаючи Юриєви Довгорукому, підступив до їх гряниць, в тій надії, що він добуде собі за ту поміч Волинь. Тоді Ізяслав мусів замиритись із Юрием, бо сам він не міг встояти проти його й поступився для нього Київом. Але через скільки місяців після того Кияне, спізнавши вдачу Юрия, самі запросили до себе Ізяслава. Тоді він несподівано зявився перед Київом і вигнав свого дядька. З того почалася на довгий час війна між дядьком і небожем; вона захопила трохи не всю тодішню Україну, бо одні князі були на стороні Юрия, другі — на стороні Ізяслава. До самої смерти довелося Ізяславові битися за великокняжий стіл із Довгоруким і його спільниками, Ольговичами та Володимирком Галицьким, що не кидав думки здобути Волинь.

У 1150 р. Ізяслав покликав до себе свого дядька Вячеслава Володимировича, бо він був старший у роді Мономаховичів і мав найбільше право на Київський стіл. Він упрохав Вячеслава всиновити його, сидіти у Київі і тим не давати другим князям змагатися за великокняжий стіл. Тим він забезпечив за собою Київ до своєї смерти (у 1154 році). Дуже за ним жалкували Кияне, бо любили його; жалкували й Чорні Клобуки, що за все його життя у всіх походах були його спільниками.

Ростислав Мстиславич 1154-1155.

Після смерти Ізяслава, Вячеслав покликав у Київ брата Ізяславового, Ростислава Мстиславича; його він теж усиновив і той став великим князем на тих таки умовах, що й Ізяслав, себ-то: усим порядкував Ростислав, а Вячеслав сидів на князівському столі. Але не довго всидів Ростислав у Київі. Завівшись з Ізяславом Давидовичем Чернигівським, він утеряв Київ. Але не вспів Ізяслав оглядітись, як на його насунувся із своєю дружиною Юрий Довгорукий і без великого клопоту зробився у 1155 р. Великим князем (Вячеслав перед тим помер).

Юрий Володимирович Довгорукий 1155-1157.

Не міцно сиділося Юриєві на сьому столі, бо — раз, що Кияне його не любили, а друге — що на стіл сей дивився, як на свою батьківщину, син Ізяслава II, Мстислав та ще князь Ростислав Мстиславич Смоленський, що хоч не довго і не самостійно, а все ж був якийсь час Великим князем київським. Проте до війни у них не дійшло, бо Юрий скоро вмер: бенкетуючи у одного боярина, він зане-

дужав і на шостий день після того помер (у 1157 році). Кияне сильно не любили Юрия і по його смерти пограбили його майно, а Суздальців (бояр та дружину), що навів Юрий з собою, повбивали.

Після його смерти захопив Київ Ізяслав Давидович Чернигівський. Одначе, розпочавши війну з Мстиславом Волинським, що покликав собі на підмогу Ярослава Галицького, він не вдержавсь і при кінці 1158 року повинен був оддати Київ Мстиславови, а сам скоро після того був убитий під Білгородом. **Ізяслав Давидович 1157-1158.**

Мстислав, уступивши в Київ, зараз покликав до себе дядька свого Ростислава Мстиславовича Смоленського і той став знову Великим князем. Се був останній Великий князь, що мав ще вагу Великого князя на Україні і зумів здержувати князів од суперечок. За його життя ніхто з них не квапивсь на Київ, хоч і було багато бійок поміж князями. Його, як патріарха руської землі, почитували й Чернигівські Ольговичі, і Волинські Ізяславичі, і Галицький Ярослав, і Переяславський Гліб (син Юрия); так само й Новгород і Рязань були йому слухняні. **Ростислав Мстиславич 1159-1167.**

Умер він у 1167 році недалеко од Смоленська, вертаючись з подорожи в Новгород; туди він їздив мирити свого сина Святослава з Новгородцями. Як прийшла звістка про його смерть, Кияне, князі, що сиділи у Київщині: Володимир Мстиславич та Рюрик і Давид Ростиславичі, й Чорно-Клобуцькі старшини послали до Мстислава Ізяславича послів, щоб покликати його на Київський стіл.

Тим часом треба нам поглянути трохи на північ, щоб зрозуміти дальші події. В той час, як на Україні князював Ростислав Мстиславич, північна Ростово-Суздальська земля вбивалася в силу і згодом далася в знаки Україні. Край сей заселений був здавна племенами Чудськими та Фінськими. Але Юрий, а далі син його Андрій, заселяли сей дикий край словянськими невольниками та своїми дружинниками, будували там городи та оселяли села. Чудь та Фінни, слабіщі, менш культурні од Словян, мішаючись із Руськими людьми та перейнявши християнську віру, потрохи втеряли свою народність і мову, і з сієї мішанини склалось зовсім осібне од Українців, і вдачею і на обличчя, племя, що потім стало зватися Великорусами. Уже здавна Великоруси визначалися своєю більшою рухливістью, здатніщі були до торговлі та до такого иншого, але у громадському ділі вони зовсім зрікалися своєї волі й зовсім підлягали волі свого князя. Тим-то князеві й любо було жити серед такого народу.

Ще Юрий, що родився у Київі і виріс там в ті часи, коли Київ між всіма городами величався, домагався, щоб бути Великим князем у Київі і там умерти, але син його Андрій виріс на півночи, над Волгою, і Русь-Україна була для нього й чужа і не люба. Він задумав неодмінно зробитися Великим князем і перенести велико-княжий стіл з Київа у свій Суздальський удїл. А для того, щоб зробитись мітніщим, він у своєму уділі перестав роздавати землі своїм братам, синам та своякам, не вважав на волю дружини й народу, збудував місто Володимир (на р. Клязьмі) і зробився там самовладним державцем. Тим

він заложив основи великого самодержавного князівства, а далі — царства Московського.

Мстислав II Ізяславич 1167-1169.

Коли Великим князем київським став Мстислав, Новгородці прогнали од себе Святослава Ростиславовича і ніяк не хотіли приймати його до себе, а прохали Мстислава, щоб прислав до них свого сина. Мстислав довго змагався, але наостанці згодився й послав їм свого старшого сина, Романа. Сим покористувався Андрій Суздальський і наче допомагаючи Ростиславичові, зібрав инших невдоволених князів і з великою силою підступив до Києва. Мстислав не був готовий до війни, поміч з Волині не поспіла; три дні він бився, але не встояв і мусів тікати, покинувши Київ. 8-го марця 1169 року, на другому тижні великого посту, зявилися спільники у Київі. Як дика орда

АНДРІЙ СУЗДАЛЬСЬКИЙ РУЙНУЄ КИЇВ.

лютували Суздальці у городі. Два дні – оповідає літописець — грабували вони й палили будинки, мордували городян, жінок їх та дівчат забірали з собою, старих та дітей убивали без жалю, обдирали церкви та манастирі, забірали ікони, книжки, ризи, дзвони. Настала у Київі велика туга, смуток і сльози. Не раз досі брали Київ усякі князі, але не руйновали; тепер брав його тяжкий ворог на те, щоб його знищити, зруйновати, ослабити.

Андрій зробився Великим князем, але не остався у Київі, а подався до свого Володимира на Клязьмі, де йому вільніще було князювати, а в Київі залишив свого меншого брата Гліба (Переяславського). З того часу Київ вже на віки перестав бути осередком політичним — не був вже більше столицею Української землі, і хоч князі й здо-

бували його собі, то тільки через те, що він, хоч і зруйнований, а все ж був найкраще місто з усіх городів українських. З того ж таки часу правобічна Україна горнеться до князів Галицьких, що вбилися тоді в силу, а північна Русь починає своє осібне життя, шириться і міцніє, бо й умови були для того щасливі (хто там поквапиться на той холодний та бідний край!), а найбільше через те, що північні князі прибрали все громадське й політичне життя до своїх рук, не даючи найменшої волі людям. Се як раз було до душі північним Словянам. Українці були тоді, як і тепер, не такої вдачи: їм здавна люба була воля і в домашньому, і в громадському житті; вони не терпіли ніякого гніту, а хотіли, щоб усі були рівні та вільні.

Ото-ж ще з того часу північна Русь зовсім одрізнилася від Руси-України і починає зватися спочатку „Великим Князівством Московським“, а далі — царством Московським (од столиці Москви, що збудував Юрий у 1147 році).

Після того погрому Київа, що вчинив Андрій із Суздальцями, а трохи згодом брат Андрія Всеволод, північна Русь, чи Великоросія, як її стали звати пізніще, і Україна живуть кожна своїм осібним життям, мають осібну свою історію, свої звичаї, порядки, свою осібну мову й письменство і аж в кінці XVIII століття, більше ак через 600 літ, єнову більша частина України починає жити спільним державним життям з Великоросією. А яке було життя України за той час — чи добре, чи лихе — і до чого довело її спільне життя з Великоросією, або Московщиною, будемо бачити далі.

Українські землі в XI—XII в.

Разом з тим, як підупадала сила й повага Київа та київських князів, і деякі землі почали одставати од Київа та жити своїм осібним життям, з своїми осібними князями. Одстає Галичина, земля Турово-Пинська, Переяславська, Волинь. Осталося тільки два князівства, що не мали своїх дідичних (наслідственних) князів — Київщина та Новгород-Псков: Київщина — бо Київ вважався за найдороцщий уділ, з-за якого безнастанно воювалися князі, а Новгород – бо там віче узяло таку силу, що князь був там неначе президент (голова) республіканської держави (такої, де князя сам народ вибірає). Скажемо коротенько про ті осібні українські землі, що утворилися в XII віці.

Турово-Пинська земля.

Турово-Пинська земля (князівство) займала землі середньої Припети. Се справжнє „Полісся“ — край лісів і багнистих трясовин. Головні центри: Туров, Пинськ, Клецьк, Слуцк, Городно, Дубровиця, Степань, Чорторийськ. Турово-Пинська земля вважалася довго прищіпкою до Київа, але одколи там засів, по смерти Юрия Довгорукого, Юрий Ярославич (1161 року), Турово-Пинська земля стала осібним князівством, хоча й другорядним. Згодом ся земля сильно роздробилася, бо намножилося своїх князів, і кожному хотілося мати свою „волость“. Через се сила князівства ослабла. З двох боків князівство мало небезпечних сусідів: з заходу хижим оком поглядає на нього

Роман Галицький (при кінці XII в.), а з північи — Литва. Боячись Романа, Турово-Пинські князі шукали захисту у Литовських князів, але скінчилось на тім, що Литва стала господарем в їхній землі.

Чернигівщина й Переяславщина. Колишню Сіверщину Ярослав розділив на двоє: на північи князівство Чернигівське, а з полудневої Сіверщини зробив Переяславське князівство. Чернигівщина, од часів Ярослава, була уділом Святослава Ярославича, й рід сей так глибоко закоренився там, що ще у XV—XVI віках задержались там дрібні княжі роди з коліна Святослава. Чернигівська земля була привязана до Святославичів, Ольговичів та Давидовичів (все одного коліна). В XII віці було вже там три волости: Чернигівська, Новгородсіверська та Посемє (по річці, що вливається в Десну). Згодом зявилися ще дрібніщі волости: Рильск, Путивль, Курськ, Трубчевськ.

Переяславське князівство веде початок од Ярослава. Тоді воно займало поважне місце: було третє з ряду (перше — Київ, друге — Чернигів); але одколи Мономах засів у Київі, Переяслав став прищіпкою до Київа; князі там не засижувались: деякі сиділи по кілька тижнів, а було й так, що по кілька годин. В Переяславській землі од того не було доброго ладу, і громада надумала завести своїх власних князів, щоб сиділи у них постоянно. А щоб забезпечити себе од претензій київських Мстиславичів та Чернигівських Ольговичів, вони покликали до себе князя з чужого коліна, не українського — Суздальського Юрия (Довгорукого), та сина його Гліба. Суздальські князі держалися в Переяславі аж до упадку князівства підчас татарської руїни.

Переяславське князівство більш од усіх инших терпіло од наскоків ворожих орд усяких — Печенігів, Торків, Половців: з заходу і з полудня був голий степ — дуже на руку усяким хижим ордам. Тим то се князівство було оборонною границею з степом на краю заселених руських земель; тому то в наших джерелах до Переяславщини вперше приложене славне пізнійше імя „України“. Оповідаючи про смерть Володимира Глібовича, київська літопись каже, що за ним дуже жалкувала Україна: „о немже Украина много постона“. Далі се наймення переходить й на Київщину, що теж як і Переяславщина, літ 400—500 була пограниччям з Степом; а з Київщини та Переяславщини, в XVII та XVIII в., коли се пограниччя зробилось осередком українського життя, розійшлося наймення „Україна“ й по инших кутках, де тільки жив український народ, і стало другим іменем полудневої Руси.

Волинь і Побуже. Червенські городи. Ще перед Володимиром Святим на землі пізнійшої Волині та Галичини був цілий ряд більш або менш давніх політичних центрів, як Перемишль, Волинь, Бужськ, Луцьк, Червенські городи. Володимир зібрав їх до купи й оддав синові свойому Борисові, що сидів у Володимирі. Десь коло року 1052 — Галичину відділено від Волині і оддано Ростиславові Володимировичові. Але й пізніш Галичину не раз князі прилучають знову до Волині, аж поки на князівському зїзді у Любчу (1097) не забрали Галичину Ростиславичі, що й не випускали її з рук більш 100 літ, до кінця XII в., коли скінчився їхний рід. Во-

линь тоді перейшла до рук Давида Ігоревича, але її незабаром знову забрали київські князі, і аж за Ярослава Святополковича (в половині XII в.) Волинь одірвалася од Київа й живе своїм осібним життям. Разом з тим вона ділиться на дві части: на Володимирське князівство (родини Мстислава) і Луцьке князівство (родини брата його Ярослава). З другого боку, тоді ж прилучено до Володимирського столу Берестейську землю, а при кінці XII в. до Луцької волости — Погорину (на границі Волині й Київщини). Володимирську волость Мстислав поділив між своїми синами на четверо: старший син Роман дістав Володимир, другий, Всеволод — Белз, третий Святослав — Червень, четвертий, Володимир — Берестя. Володимир і Святослав незабаром повмирали, так що Мстиславова волость поділилась на два князівства: Володимирське і Белзько-Червенське. Але трохи згодом Червенська й Дорогичинська волость (північна частина Берестейщини) одійшли до Галичини.

Луцька волость по смерти Ярослава Ізяславича теж була поділена на чотири части, поки у 1220 р. все Луцьке князівство не зібралося знов в руках Ярослава Інгваровича (правнука Ізяслава II Київського). Але не надовго: незабаром Луцьке князівство переходить в руки коліна Романа й злучується з Володимирським.

Волинські „свої“ князі, Мстиславичі, не дбали зовсім про Волинь, а все мріяли про Київ. Аж уже Роман і його син Данило не дуже вважають на Київ, а обертають усі сили на те, щоб здобути Галичину. І справді їм се пощастило зробити: вони міцно сполучили Волинь з Галичиною й заснували сильну державу, що стояла півтора століття й полишила чимало доброго для національного й культурного розвою українсько-руського народу.

Галичина й Угорська Русь.

Коли Володимир Святий ділив між синами землі, то Волинь і Галичину злучив в одних руках — сина свого Бориса, потім Всеволода. В 1050–60 роках в Галичині сидів Ростислав, син старшого Ярославича Володимира, і вона була відлучена від Волині, аж доки Ростислав не втік до Тмутороканя (1064 р.). Коли Ростислав утік, то Галичину з Волинею забрав Ізяслав, а по його смерти держав сі волости його син Ярополк.

Але од Ростислава Володимировича Тмутороканського, що отруїли Греки у Корсуні, зосталося три сини: Рюрик, Володарь та Василько — усі без уділів. Се були князі завзяті, і вони здобули собі свою батьківщину: Рюрик сів в Перемишлі, Василько в Теребовлі, а Володарь в Звенигороді.

Рюрик довго воювався із сусіднім Володимирським князем Ярополком Ізяславичем, бо князь сей дуже скоса дивився на те, що Ростиславичі зробилися його сусідами; а як ще й Великий князь київський Всеволод закріпив за Ростиславичами Галичину, то Ярополк у 1087 р. рушив на них походом і підступив до Звенигорода (галицького). Одначе на дорозі якийсь Нерядець убив його. Може бути, що на те намовили його Ростиславичі, бо, зробивши те злочинство, Нерядець утік до них

у Перемишль. Великий князь хотів був покарати Ростиславичів за те душогубство, але підступивши до Перемишля, нічого їм не заподіяв і так вернувся до-дому.

У 1094 році Рюрик помер, і Галичину поділили проміж себе його менші брати: Володарь узяв Перемишль, а Василько — Теребовлю.

Володарь Ростиславич 1094-1124.

Се були дуже хоробрі князі і дружні брати; на долю їм випала безнастанна колотнеча із сусідами, — крім своїх русько-українських князів, ще й з Поляками та Угорщиною, що опанувала тоді Закарпатську Русь, — але вони того не страхалися. У Василька заміри були дуже широкі: він мислив зруйновати Польщу, оселити на своїх землях Дунайських Болгарів, оселив в „Понизю“ — по середньому Дністру, між Дністром і Богом, і в Задністрянських землях — Торків та Печенігів; думав виперти Половців з України.

Як ми бачили, на зїзді в Любчу 1097 р. за Володарем та Васильком було затверджено їх городи. Того ж таки року Володарь розпочав війну — уперед на те, щоб визволити темного брата свого з неволі, а потім, щоб помститись за нього над Давидом Ігоровичем. Потім він воював з Великим князем Святополком, що, прогнавши Давида з Волині, задумав й Галичину одібрати од Ростиславичів. Та з сим Святополкови не пощастило, хоч він й покликав собі до помочи угорського короля Коломана, бо Ростиславичі узяли собі на поміч Половців. Під стінами Перемишля у 1099 р. Ростиславичі у-край розбили Угрів і вигнали їх з України, а самі з того часу утвердилися, як дідичні (наслідственні) князі Галичини. Після сієї битви Галичина забезпечила себе на яких сто літ від претензій Київських та Волинських князів, та й Угорщина довго памятала сю битву.

Володарь страшний був для сусідів, і з своїми Галичанами він заходив далеко за Вислу, грабуючи польські землі. Тож Поляки пустилися на хитрощі і через якогось Поляка Петра Власта, що був на службі у Володаря, а потім зрадив, одного разу на ловах Володаря схопили і одвезли його в Польщу у неволю; брат Василько мусів викупити його за величезні гроші: 20.000 гривен.

Але скоро після того обидва брати — спершу Василько, а незабаром й Володарь — у 1124 році повмірали; у кожного з них осталося по два сини: у Володаря — Ростислав, і йому дістався Перемишль, і другий — Володимирко: сьому дано Звенигород; у Василька — Юрий та Іван, і їм достались Галич та Теребовля. Ростислав десь у 1130-тих роках помер, і синови його Іванові Володимирко дав Звенигород, а сам перейшов на старший стіл — Перемишль.

Володимир I або Володимирко Володарович 1125-1153.

У 1144 р. Володимирко переніс свою столицю з Перемишля у город Галич. З того часу земля його починає зватись Галичина, або князівство Галицьке. Перед тим як раз повмірали Василькови сини, Юрий та Іван, бездітними, і Володимирко, підгорнувши під себе їх уділи, та вигнавши з Звенигорода Івана Ростиславича (прозивали його Берладником), став володарем великої держави, що простягалася від р.

КНЯЗЬ ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ.

Сяну і р. Вислока аж до р. Дунаю, — уся Галичина опинилася в руках Володимирка.

Сей князь, слухаючись своєї дружини-бояр, що мали велику силу в Галичині і, як побачимо далі, орудували не тільки всіми справами, а навіть втручалися у хатнє життя самих князів своїх, перестав слухатися київського князя. Але сим він наробив те, що у 1144 році инші українсько-руські князі (волинський, чернигівський, переяславський, туровський — не кажучи про київського) послали проти нього свої полки в Галичину, щоб і вона й князь її чули на собі верховність Київа, так само як і инші українсько-руські землі. У сю князівську колотнечу устряли Поляки з королем своїм Володиславом II, що помагав Всеволоду Володимировичові київському, своєму своякови, та ще Угри з королем своїм Гейзою, і з того часу сі чужинці розласувалися на Галичину.

Володимирко, не подужавши спільної сили князів, замирився з ними й заплатив київському князю Всеволодові чимало: 1.400 гривен срібла. Не вподобалася ся річ вічу та боярам — не вподобалося їм те, що князь так самовладно править князівством, і як Володимирко поїхав з Галича на полювання до р. Тисьмениці, Галичане покликали до себе його небожа Івана Ростиславича Берладника. Повернувшись з полювання, три тижні облягав Володимирко Галич, поки здобув його, а тоді люто покарав тих бояр, що вчинили таке проти його. Іван утік до Київа.

Тим часом в Київі вмер Всеволод і почав князювати Ізяслав II, що зазіхав на Галичину. Тоді Володимирко удається до Юрия Довгорукого, ворога Ізяслава, і стає його спільником. Щоб ще міцніш була приязнь, женить сина свого Ярослава на доньці Юрия, Ользі. Коли Юрий Довгорукий розпочав війну проти Ізяслава II-го, Володимирко встряв у їх бійку, але Ізяслав прогнав з України Юрия, а тоді пішов на Володимирка і під Перемишлем розбив його. Володимирко мусів замиритись з ним. Замирення сталося на тому, що Володимирко зрікається тих городів, що захопив у сій колотнечі й присягає, що буде союзником Ізяславові до смерти. Проте присяги теї він не додержав і городів не оддав. Тоді Ізяслав послав до нього посла, і той став дорікати йому, що він не додержав присяги. „Князю! – говорив він — ти цілував хрест брату свому Ізяславу, що все сповниш і будеш з ним в союзі, а тепер уже не додержуєш хрестного цілування?“ А Володимир на те: „От міні той маленький хрестик!“ і прогнав того посла од себе. За те — каже літописець – того ж таки дня, як князь ішов до вечерні, з ним стався грець (апоплексія), і він того ж дня, десь при кінці 1152 або на початку 1153 року, помер. Се був дуже меткий і розумний князь, що зручно йшов до могутности й слави, помагаючи собі лисячим хвостом там, де не міг узяти вовчим зубом. За його часів Галичина стала могутньою державою: він збудував її сили й славу, і передав її цілу синові Ярославови.

Ярослав Володимирович Осмомисл 1153-1187.

Ярослав Володимирович, що прозивали його за його розум Осмомислом, високо підняв Галицьке князівство. За нього Галицька держава простягалася од гір Карпатських, по річках Сяну, Дністру та Пруту, де тепер Буковина, аж до Дунайських гирл.

Ось як малює його силу незвісний письменник XII в. у свойому творі „Слово о полку Ігоревім“: „Галицький Осмомисле-Ярославе! високо ти сидиш на своїм золотокованім столі, підперши Угорські гори своїми зелізними полками, заступивши королеви (угорському) до-

СТІНА В ГАЛИЦЬКІМ ЗАМКУ.

рогу, зачинивши Дунаю ворота, радячи суди до Дунаю! Гроза твоя по землях тече! Ти відчиняєш ворота київські; стріляєш з батьківського золотого стола салтанів по далеких землях!“

Ярослав, по смерти батька, завзято далі воював із Ізяславом II, Великим князем київським, і тільки після смерти його замирився з сином його Мстиславом. Незабаром після того довелося йому воювати з Іваном Берладником. Іван сей домагався батьківщини й упрохав Ізя-

слава Давидовича, щоб той йому допоміг. Помагали йому й деякі Галичане і инші охочі, що зібрав він коло себе, — прозивалися вони „берладники“ (волоцюги). Багато клопоту було з ним Ярославові, аж поки Берладник той не вмер у 1161 році (кажуть, що його отруїли Греки у городі Солуні, куди він утік після смерти Ізяслава).

З Угорщиною та Польщою Ярослав був у згоді. Все було гаразд — тільки не гаразд було у нього з справами домашніми.

У Галичині — як вже згадувалося — вбилися в силу бояре, а за часів Ярослава вони забрали у Галичині таку силу, що князеві було дуже скрутно.

БОЯРЕ ТЯГНУТЬ НА ВОГНИЩЕ НАСТАСИЮ, НЕВІНЧАНУ ЖІНКУ КН. ЯРОСЛАВА.

Ось що вони вчинили із своїм князем. Ярослав не любив своєї жінки Ольги (доньки Юрия Довгорукого) і узяв собі за жінку якусь Настасию Чагрову, боярську доньку і од неї мав сина Олега, княгиня ж Ольга із сином своїм Володимиром і прихильними до неї боярами утікла в Польщу. Тоді инші бояре, лихі на князя за те, що бояре Чагровичі мали тепер велику силу у Ярослава, ухвалили напосістися на нього; самого князя схопили, Настасию живою спалили на вогнищі, рідню її повбивали, сина її Олега заслали на заслання, а княгиню вернули додому й присилували князя жити з нею. Але Ярослав не переставав любити свою Настасию навіть тоді, як вона померла, і Ольга знову мусіла тікати до своєї родини у Володимир Суздальський, і там через літ 10 померла, постригшися в черниці.

Ярослав помер у 1187 році. Умираючи, він поставив князем у Галичі Олега, сина од Настасиї, а Володимирові дав Перемишль. Бояре нє перечили йому, а як тільки князь помер і поховали його у Галичі, в церкві пресв. Богородиці, бояре зараз вигнали Олега і князем своїм настановили Володимира.

Володимир II-ий Ярославич 1187-1198.

Володимир Ярославич, хоч його й посадили на князівський стіл бояре, не хотів слухати їхніх порад, і бояре стали з ним ворогувати. Знов, як за Ярослава, вони встряють в хатнє життя князя. По смерти своєї жінки Володимир узяв собі за жінку якусь попадю і од неї мав двох синів. Бояре ніби-то обурилися сим, і зажадали від князя, щоб він видав їм попадю на смерть. Але Володимир так любив її, що покинув навіть князівство і з нею та двома синами од неї утік до угорського короля, а Галичане покликали до себе князювати Волинського князя Романа Мстиславича, і він прийшов до них. Тим часом угорський король вирушив на Галич, щоб вернути Володимирові його князівський стіл, але побачивши, що серед Галичан безладдя, він замість того, щоб посадити Володимира, арештував його і засадив в Угорщині в вежу, а за князя поставив в Галичи сина свого Андрія.

Та не довго Володимир сидів у вежи: того ж таки року він утік і подався до польського короля Казимира Справедливого, що дав йому помочи. Володимир знову вернув собі Галич, вигнавши звідтіль Андрія. В тім йому допомагали сами Галичане, бо їм добре далися в знаки чужинці, і вони з превеликою радістю зустріли Володимира. А Володимирові на велику користь склалося те лихо, що він перебув, бо тепер став він князювати, як слід, і Галичина на якийсь час одпочила, аж до самої його смерти у 1198 чи 1199 році. Помер він бездітний (про дітей його від попаді нічого не чути), і на ньому кінчається княжіння Ростиславового роду у Галичині, а разом з тим кінчається й життя Галичини, як осібного князівства. Далі Галичина стає частиною великої Галицько-Волинської держави, та про се мова буде далі.

Угорська Русь.

Руська людність за Карпатами, як вже згадувалося, зявилась ще в VII—VIII вв. В X віці сі краї належали до Київської держави, але вже в середині XI в. підгорнули їх угорські королі. В XII віці Закарпатську Русь поділено на „комітати“ (столиці): Спішський, Шаришський, Землинський, Ужський, Бережський. Головою кожного комітату був „наджупан“: вони й судять, і дають порядок усьому, скликають людей на війну, збирають данину (третину беруть собі за службу, а решта — до королівського скарбу). Уже з тих часів (XII в.) серед руської людности було доволі Мадярів (Угорців) і Німців. Увесь час, з XI ст. Угорська Русь оставалася під угорським королем, бо хоч і були проби в XIII ст. прилучити її до Галицько-Волинської держави, але нічого з них не вийшло.

В X столітті, як вже згадувалося, Руські оселі доходили аж до Азовського моря. Коли в кінці X і на початку XI в. кочовники одіпхнули Руську людність на північ, в Тмуторокані (на устю Кубани, на Томанському півострові) Русь держалася далі, і навіть волость ся уважалася дуже важною, бо посажено тут одного з старших синів Володимира — Мстислава (того, що побив Касогів і поборов князя їхнього Редедю). Пізніш, в 1060 р. там сидів Ростислав Володимирович (Галицький князь). Взагалі в XI в. Тмуторокань була пристановищем для князів-ізгоїв: вони сюди тікали, як пізніш тікали деякі невдоволені на Запорожську Січ. Але з кінцем XI в. вже не чути про Тмуторокань — десь в половині чи в кінці XII в. загорнула її під себе Візантія.

Степ і Тмуторокан-ське князівство.

Крім Тмуторокані багато Русинів було з давніх-давен в Криму. На Подоню в XI—XII вв. руські оселі задержались тільки по-де-куди, як от міста Біловежа, Шарукань. На нижньому Дніпрі (на устю Дніпра) було важне місто — Олешє (тепер Алешки): сюди привозили з Київа товари, а звідси вивозили в ріжні краї рибу. Належало воно до київських князів почавши з XI в. На нижньому Дунаї те-ж бачимо руські осади та волости. В Берладі (тепер Бирлата, на лівім притоку Дунаю), здається княжив Іван Ростиславич, прозваний Берладником. Коло нього було 6.000 Берладників — на пів військо, на пів промислова людність, зовсім як пізніщі козаки. В Берладь втікали князі-ізгої так само, як раніш в Тмуторокань. Нарешті до Руської держави належали не тільки передцунайські, але й деякі задунайські городи.

Так ми переглянули коротенько усі українські землі в XI—XII століттях.

Згадавши про те, як підупала Київська держава та утворились осібні українські провінції (землі), перейдемо до Галицько-волинської держави, що склалася на початку XIII в. і ціле століття заступала велику й славну недавно Київську державу.

Роман Мстиславич 1199-1205.

Галицько-волинська держава не була вже державою усієї України, як Київ, а обнімала тільки Західню Україну: Землі Галицькі та Волинські. Початком її треба вважати той час, як Роман Мстиславич вдруге осівся в Галичу, по смерти останнього Ростиславича Володимира (найпевніш у 1199 р.). Усівся він в Галичі міцно. Се видно з того, що незабаром по тому він остро узявся до боярства — особливо дався в знаки тим, що були противні його князюванню в Галичині.

За свого князювання нагнав він великого страху Половцям — сильно розгромив їх двома походами; тремтіла перед ним і сусідня Польща, та й Литва зазнала од нього лиха. Він і Київську землю пригорнув до себе: тоді в Київі сидів за князя його тесть Рюрик Ростиславич. Роман двічи вигонив його з Київа і наостанці постриг його силомиць у ченці, а у Київі посадив сина Рюрикового Ростислава;

Ростислав присягнув йому на вірність і був од нього у всьому залежний.

Разом з тим Роман зумів обійти й Ольговичів Чернигівських, і вони теж присягли бути з ним в союзі. З угорським королем Андрієм жив у приязні.

РОМАН ГАЛИЦЬКИЙ.

Таким побитом, за короткий час — кілька літ — він зробив Галичину могутньою державою, і літописець не дурно взиває його „самодержцем всеї Руси“.

Оповідають, ніби римський папа Інокентий III, маючи на мислі навернути через Романа Русинів на латинство, послав до Романа своїх послів, і ті казали йому так: „Папа Римський — цар над царями, і як що ти, княже, пристанеш на католицьку віру, то він зробить тебе королем Руським“. Мовчки слухав Роман ті речі, а тоді, витягши меч свій із похви, промовив: „Сього в папи вашого немає, а поки се при

міні — не треба міні ніякого королівства. Батьки й діди мої здобували собі землі і городи мечем, — здобуду і я; як був князем, так і буду, а ламати свою віру, за-для королівської корони, не стану!“ Так і поїхали собі папські посли, нічого не здобувши. Так оповідають давні письменники, але чи було таке посольство справді у Романа, сказати напевно не можна.

У 1205 році Роман знайшов собі смерть на війні з польським князем Лєшком. Мертвого привезено його й поховано в Галичу. Після

КНЯЗЬ РОМАН ГАЛИЦЬКИЙ НЕ ПРИЙМАЄ КОРОЛІВСЬКОЇ КОРОНИ.

нього зосталася вдова і двоє малих синів його: Данило мав 3 роки, а Василько — ще немовля.

Роман полишив по собі глибокий слід в народній памяти — більш ще як Володимир Великий та Мономах. Ще й досі на Україні є весняна гра „Воротар“ і в ній згадується про „людей князя Романа, нашого пана“ та про „мизинне дитятко, у сріблі, у злоті, на золотім кріслі“ (память про Романових сиріт-княжат); згадується про нього й у великоросийських „билінах“ — піснях. А давніще були ще пісні й про боротьбу його з Половцями, були якісь перекази про побіду над Литвою. Збереглася приказка, ніби якийсь невольник Литвин, тягнучи плуга, сказав: „Ой Романе, Романе, лихим живеш — Литвою ореш!“

Одно слово — Роман скрізь виступає сильним, грізним володарем, гострим, часом немилосердним.

Зараз після смерти Романа почалася безнастанна колотнеча за Галицький стіл між Рюриком Ростиславичем Київським, Ольговичами Чернигівськими і Ігоревичами Сіверськими — онуками Ярослава Осмомисла з материного боку (вони теж добивалися Галича), Галицькими боярами, польським князем Лєшком і королем угорським Андрієм, що допомагав Романовій вдові. Колотнеча та тяглася цілих 40 літ. Рюрик Ростиславич, почувши про смерть Романа, зараз розстригся з ченців і знову зробився Київським князем і вкупі з Ольговичами Чернигівськими пішов на Галич, а вдова Романова кинулась за поміччю до угорського короля Андрія. Андрій допоміг їй і не дав Рюрикови заволодіти Галичем. Та бояре (принаймні ворожа Романови партія) не хо-

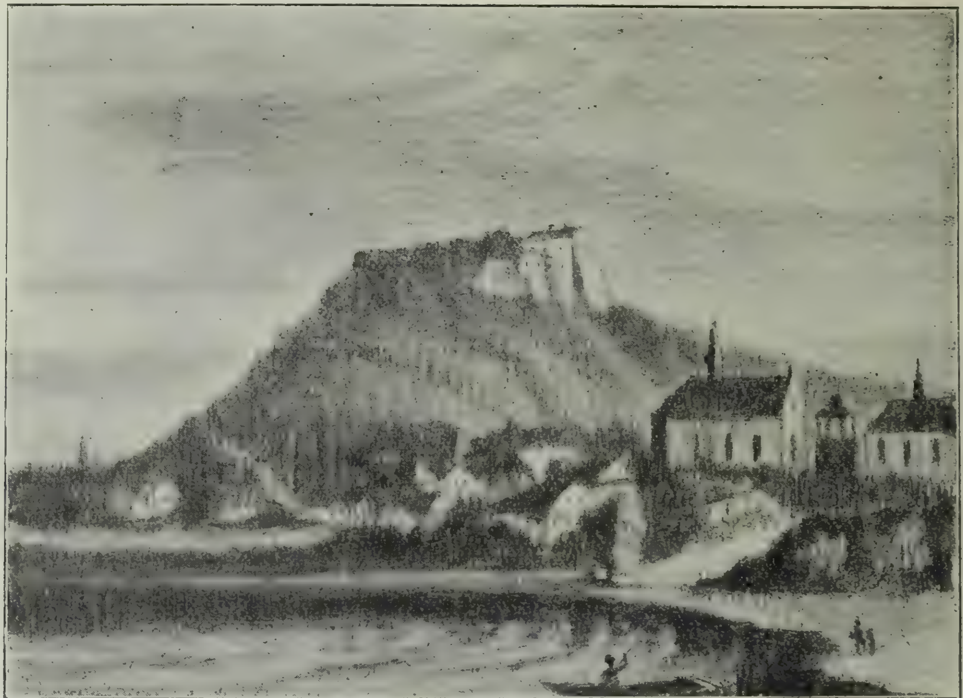

ГАЛИЧ (у XVIII столітті).

тіли Романа і його синів і таки вигнали вдову з дітьми та покликали Ігоревичів, онуків Ярослава Осмомисла. Старший з них, Володимир Ігоревич, сів у Галичу, Роман Ігоревич — у Звенигороді, а третього, Святослава Ігоревича, брати посадили у Володимирі-Волинському. Не довго князювали вони: через пять літ, у 1211 році, Угри та Поляки, що обіцяли небіжчикови Романови оступатися за його сиріт, прогнали їх. Ігоревичі попали до рук Угрів, а бояре випросили їх собі й учинили нечувану річ: повісили Романа та Святослава, а князем собі настановили (теж небувала річ!) боярина Володислава Кормильчича. Проти сього виступив угорський король Андрій, що вважав Галичину підлеглою собі і, змовившись з польським князем Лєшком, зробив заручини пятилітнього сина свого Коломана з двохлітньою дочкою Лєшка Соломією і настановили вони Коломана князем Галицьким, а од його імя

I. Вел. князь Київське
II. Кн. Волинс. Володимирс
III. Кн. Галицьк
IV. Кн. Переяславське
V. Кн Сіверсь
VI. Кн. Пинсько-Турівське.
VII. Кн. Чернигівське.
VIII. Кн Рязансько-Муром.
IX. Кн Полоцьк.
X. Кн. Смоленс
XI. Кн. Ростов.-Суздальськ.
XII. Новгородські землі.
ВАРЯЖСЬКЕ МОРЕ
ЛИТВА
ПОЛЬЩА
ЧЕХИ
УГРИ
СЕРБИ
БОЛГАРИ
БІЛА РУСЬ
ЧОРНА РУСЬ
МАЛА РУСЬ
ЧЕРВОНА РУСЬ
УКРАЇНА
БУДЖАК
ЧОРНІ КЛОБУКИ
ПОЛОВЦІ
КРИМСЬКА ОРДА
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
РУСЬКЕ МОРЕ (ЧОРНЕ)
ЗОЛОТА ОРДА
МЕЩЕРА
МОРДВА
ЧЕРЕМИСИ
БОЛГАРИ НАДВОЛЖАНСЬКІ
НОВГОРОД
КИЇВ
МОСКВА
КАРТА
СХІДНЬОЇ ЕВРОПИ
ЗА КНЯЗІВ
КИЇВСЬКИХ і ГАЛИЦЬКИХ.

правив у Галичині угорський воєвода Бенедикт. Папа Римський прислав молодому подружжі королівську корону, з такою умовою, щоб галицький народ привернути до римсько-католицької віри. Се не подобалося Галицьким людям, а до того ще й Андрій угорський посварився з Лєшком. Тоді Лєшко, щоб вигнати з Галичини Андрія, запросив князювати в Галичу Мстислава Мстиславича, на призвище „Удатного“, з Новгороду. Сей князь увесь час одбивався то од Угрів, то од Поляків, то од Галицьких бояр, поки нарешті Угри не пішли геть з Галичини, а Лєшко замирився. Але Мстислав був не твердої волі чоловік, і бояре, що хотіли, те з ним і робили. Послухавшись бояр, він оддав доньку свою за королевича з Андрія угорського і передав йому Галичину, а собі зоставив тільки Пониззя. З Данилом він теж породачився, оддав за нього другу доньку, Ганну. Був з нього добрий

Мстислав Мстиславич Удатний 1214-1228.

РУІНИ ГАЛИЦЬКОГО ЗАМКУ.

вояка, але нездарний володарь. За нього стався перший прихід Татар на Русь.

У 1223 році звернувся до Мстислава його тесть, половецький хан Котян, і став прохати його та й инших князів, щоб вони допомогли йому проти Татар, бо невідомий до того ворог сей, що насунувся з Азії, небезпечний не тільки для Половців, але й для Руси. Мстислав зараз скликав князів у Київ. До київського князя Мстислава Романовича зїхалися князі: Мстислав Удатний Галицький, Мстислав Святославич Чернигівський, Михайло Всеволодович (з чернигівського коліна), Данило Романович Волинський, та багато инших. Всі вони на ра̂ді своїй постановили зараз іти з Половцями на Татар; одні попливли Дніпром, а другі пішли суходолом і зібралися всі коло острова Хортиці, а звідти й пішли на схід у степ. Тут їх зустріли посли татарські і сказали князям: „Ми чули, що ви зібралися на нас війною, — чого,

не знаємо. Ми прийшли воювати не з вами, і вас ми не займаємо; ми прийшли звоювати Половців, наших рабів". Не пойняли їм віри князі, — по намові Половців повбивали послів і, розбивши передові ватаги татарські, рушили далі у степ. Там на р. Калці, що впадає у Азовське море, стріли вони головні сили Татар. Се було у 1223 р. Сталася велика січа, і Татари зовсім розбили Руських князів; Мстислав Удатний і Данило Волинський, поранені, ледве повтікали, а решту князів Татари повязали, поклали їх рядком на землю, понакладали на них зверху дошки, а на тих дошках посідали обідати і таким побитом на смерть задушили князів. Так скінчився той страшенний бій. Після того Татари раптом, як прийшли, так само раптом зникли, вернувшись назад в Азію.

ЦЕРКВА УСПІННЯ У ВОЛОДИМИРІ-ВОЛИНСЬКОМУ.

Помер Мстислав у 1128 році в Торчеську, в Київщині, куди перейшов перед смертью, покинувши Галичину. Перед смертью, звичаєм благочестивих князів, він постригся у схиму (в ченці).

Данило Романович 1228-1264.

Коли помер Мстислав, в руках Данила і Василька була вся Волинь, крім кількох дрібних волостей в полудневій Волині та Белзької землі. Але того Данилови було мало — він задумав приєднати до своїх земель і Галичину, де людність тягла за ним руку. Року 1230 розпочав Днnило боротьбу за Галич -- і протяглася вона цілих 15 літ, поки під містом Ярославом не побив він Ростислава Михайловича Чернигівського, найзавзятішого свого супротивника, і не запанував в Галичині. За сих 15 літ він не раз княжив у Галичу, але його вигонили звідти то Угри, то Ростислав, а найбільш галицькі бояре: вони мали

тоді таку силу, що не зважаючи на князя, порядкували в Галичині, як хотіли — доходило до того, що роздавали навіть городи иншим боярам. Але вже зараз після Ярославської битви Данило показав боярам, що він не буде з ними жартувати.

Тим часом, поки йшла ся колотнеча із-за Галичу, з Азії прийшли вдруге Татари. Коли прочув про них київський князь Михайло, то втік на Угорщину. Тоді Данило опанував Київ і посадив там свойого намістника — воєводу Дмитра. Але Київом Данило не дуже дорожив і пізніще оддав його назад князеви Михайлови.

Татари.

Тепер скажемо трохи про Татар, що з сього часу стають сусідами українського народу і цілих 600 літ даються йому в знаки.

Звідкіля взялися ті Татари, чи як иначе звуть їх — Монголи, і яким побитом вони опинилися на Україні?

В кінці XI та на початку XII століттів у одній невеличкій орді, що кочувала по азіяцьких горах, там, де починається велика Сібірська річка Амур, настав ханом великий войовник Темуджін. Він злучив до купи всі частини Монгольської орди, а далі підбив усі краї від Китаю до Кавказу. Його внук Бату (або Батий) пішов походом в Чорноморські краї, і знищивши Половців, став воювати українські та московські землі.

Зімою 1237 року Бату із своєю ордою посунувсь на північ та почав руйнувати одне великоруське князівство за другим і дійшов аж до Новгороду. Але тут його спинили болота, та ще дотого порозливалися річки, бо тоді як раз була весна, і йти далі з ордою Батий не зміг. Тоді у 1239 р., покинувши ті краї, повернув він на південь, на Україну.

Страшенною хмарою йшла його орда. Попереду кінні ватаги її палили й грабували усе перед себе, за тими ватагами сунула головна орда із возами, гуртами скоту й верблюдів, табунами коней, отарами овець, жінками і дітьми. Стогін і плач стояв від орди, і здалека було чути, що вона наближається; де вона пройшла, земля ставала чорна, як після сарани. По спалених селах та містах усе, що можна було забрати, вони забирали; людей брали у неволю і гнали поперед себе, як отару, забирали худобу і коні, старих, малих та хворих без жалю вбивали, — по майданах після татарського гостювання валялися на землі непохований труп людей та коней; дивлючись у небо своїми мертвими очима та вишкіривши зуби, вони наче осміхалися до вовків та орлів, що шарпали та розтягали кістки їх навкруги.

Так пройшли Татари Чернигівське, Переяславське, Київське і Галицько-Волинське князівства. Князі одважно одбивалися од них поодинці, — по-одинці їх і розбивали Татари. Не стали тоді князі одностайне на свого спільного ворога, — не стали, бо не переставали сваритися, а через те не змогли врятувати й оборонити свій рідний край. Коли орда була у Чернигівщині, то Бату послав до Київа свого небожа (племенника) Менгу. Побачивши прехороший город на горі, увесь у садках, Менгу ним зачарувався, і жалко йому стало, що такий город

буде зруйнований; він послав послів своїх сказати Киянам, щоб вони доброхіть оддали йому город. Страшна була Киянам видюща смерть, та боялися вони й покластися на Татар і не пойняли послам віри, а думали так: хоч города і не вдержимо, а все-ж краще вмерти під рідними стінами, ніж понівеченому йти у страшну неволю.

Київ, як вже згадувалося, тоді був прилучений до Галицького князя Данила, і в ньому сидів воєвода Данилів — Дмитро. На раді Кияне положили не оддавати города і повбивали татарських послів, а Менгу пішов собі од Київа. Через рік, у 1240 році, присунула вся сила Батиєва, а з нею і сам Батий, і облягли город навкруги. Літописець каже, що від рипу возів татарських, реву верблюдів та іржання

ОРДА ІДЕ.

коней, гомону та галасу Татар, голоса в місті не можна було чути. До вечора Татари узяли город, і крівaві річки потекли по його вулицях. Татари порізали і повбивали усіх людей; порубаного Дмитра взяли у полон, але Батий, за його одвагу, не звелів його вбивати, а оставив при собі; город спалили. Хоч церкву св. Василія, Десятинну і Київо-Печерський манастир вони й зруйнували, — бо там, по церквах тих, позамикалися люде і відтіль оборонялися, та проте над святинею Татари не знущалися, бо вони поважали чужу віру, кажучи, що усяка віра веде до Бога: як пальці на одній руці усі однакові для чоловіка, так і віри, хоч і ріжні, усі однакові за-для Бога. У самій навіть

Орді, у городі їх Сараї, недалеко ханського стану, була християнська церква і у ній правилася служба Божа.

Од Київа Татари подалися на Волинь та на Галичину і там теж починили величезні спустошення, спалили Володимир, Кремінець і Галич. Князі розбіглися, хто куди бачив.

Після того Батий, послухавшись ради Дмитра, що хотів скоріще спровадити Татар з України, поділив свою орду на-двоє: одну послав на Угрів, а з другою пішов у Польщу, і там теж ні один город не встояв проти них. Спалили вони й столицю польську Краків. На Угорщині Батий розбив угорське військо і сам остався там, а орда його тим часом пустошила Сербські та Болгарські землі. Весною 1242 р.

БАТИЙ ПІД КИЇВОМ.

Батий покинув Україну і з усією ордою повернув на схід. Осівся він на р. Волзі, на острові, що лежить у Волжських гирлах, недалеко теперішнього города Астрахані. Тут заснував він столицю, що звалася Сарай, а орда його з того часу зветься Золотою Ордою. Се нове царство простягалося од Урала до Дунаю і од Балтицького до Чорного моря. З того часу великоруські і українські князі стають тільки підручними татарських ханів, збірають і одсилають їм дань, допомагають Татарам у війні. Проте ні до чиїх внутрішніх розпорядків або віри Татари не мішаються — хиба що котрий князь сам удасться до них. Кожен князь мусів їздити у Орду, щоб уклонитися ханові і здобути собі ярлик, себ-то грамоту на князівство, і князі, один одного попережаючи, їздили в Орду, уклонялися ханові, доставали той ярлик

і спокійно верталися до-дому, — тоді вже вони були певні, що ніхто не насмілиться суперечити їм, бо боятиметься ханського гніву.

Після того страшенного нападу Україна на де-який час, хоч не на довго, стала пустелею; люде, що зосталися живі, поховалися по лісах; голі степи позаростали бурьянами та тирсою; по городах скрізь валялися купи людських і кінських кісток.

Як пішов Батий з України, Данило саме тоді вертався од Угрів до-дому і спускаючись з гір Карпатських, став стрічати багато Галичан, що купами ховалися по горах і лісах од Татар. Вони росказали, що сталося з Галичем, і Данило подався у Польщу шукати свою княгиню та брата Василька, що в той час переховувалися у князя польського Болеслава Соромливого. Знайшовши їх там, Данило із Васильком поїхав у Галич і дорогою хотів був спочити у городі Бересті,

ОБОРОНА ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ.

але через сморід од людських та кінських трупів до города не можна було близько підступити. Скрізь стрічав він руїну. У Володимирі не зосталося ні одної живої душі, тільки церква, де ховалися люде, була повнісінька обгорілих кісток. Скрізь було пусто, ніде не чути живої душі, — тільки по лісах стрічалися перелякані люде, що ховалися там од Татар.

Поки Данила не було дома, бояре, зараз як пішли Татари, позахвачували багато спустошених земель і міст і думали вже сами правити Галичиною, але Данило, повернувшись з Польщи, пооднімав у них усе, що вони позабірали, і знов став князювати у своїй батьківщині, весь час йдучи у всьому рука в руку з братом Васильком.

Через сю єдність їхні землі були справді одне князівство: Галицько-Волинське.

Багата та країна, маючи розумних таких володарів, як Данило та Василько, почала скоро поправлятися. Поруйновані міста знову одбудовали й заселили; зявилися нові — напр. Львів, що вибудовав Данило для сина свого Льва, та Холм, куди Данило переніс навіть свою столицю, щоб бути як найдалі від галицьких бояр. Князі покладали великі надії на міцні городи, де б тільки й можна було одбитися од такого ворога, як Татари. Вони почали закликати в нові міста усяких ремісників та митців (художників) — все одно, чи то були Ляхи, чи Німці, чи Жиди, чи Вірмени. Татари та „люде татарскіе“ (таки ж українські городи та села, що перестали слухатися князів, а оддалися просто під татарську опіку) одрізали Галицько-Волинську державу не тільки від Придністровя (Пониззя, Поділля), але й від Придніпровя. То тепер торговля йшла вже не на схід та на полудень, а на північ, особливо з німецькими містами, як от Торунь. Та й Галицько-Волиньська держава почала тепер ширитись на північ і перш за все прилучено було Турово-Пинські князівства, од Литви одірвано Ятвяжську землю (Подляшшя), од Польщи забрано Люблинську землю.

Бачучи силу Данила, і сусіди почали иначе до нього ставитись: угорський король раніш ворогував з ним і не хотів оддавати доньки своєї за Данилового сина Льва — тепер оддав; литовський князь Мендовг, що за часів Данила склав серед Литви першу чималу державу, оддав доньку свою за наймолодшого сина Данилового Шварна; з польськими князями (краківським та мазовецьким) була згода; була навіть спроба здобути Австрію для сина Данилового Романа, що був жонатий на доньці австрійського герцога Фридриха II, але нічого з того не вийшло.

Але все се мало потішало Данила — він хотів твердіще забезпечити свій край од Татар, а за-для того ще з 1246 року почав перемовлятися з Папою Римським Інокентієм, — бажав, щоб той скликав хрестовий похід на Татар. Та Папа хотів тільки пригорнути українсько-руський народ до латинської церкви, і хоч обіцяв Данилови і поміч усіх західніх державців, і королівську корону, одначе нічого не робив. Бачучи, що з тієї помочи нічого не буде, Данило залишив сю справу.

Року 1253 знову ся справа виринула: Папа видав булю (соборне посланіє) до усіх християн Польщи, Чехії, Моравії, Сербії й Померанії, закликаючи їх до хрестового походу проти Татар, а до Данила вирядив послів з королівською короною; та Данило й сим разом не схотів прийняти тієї корони, бо не бачив ніяких наслідків од папської булі. Проте польські князі, а особливо мати Данилова — сама католицька прінцеса, вмовили його, і у 1253 р. у городі Дрогичині, під час походу на Ятвягів, Данила коронував, без великої пишноти, без зїзду князів, папський легат Опізо, і Данило став зватися королем Руським. Але як Папа ніякої помочи проти Татар не подав, то й Данило нічого

не зробив для справи Унії — тільки й осталося, що королівський титул.

Скажемо ще про те, який клопіт мав Данило з Татарами. Коли минуло чимало часу після находу Татар на Волинь та Галичину, народ став скоро заселяти край і, заспокоєний, узявся за свою роботу. Але у 1245 році Бату прислав до Данила своїх послів з грізним наказом: „Віддай Галич!“ (Мабуть инший якийсь руський князь випросив у Батия Галич для себе). Засумував Данило і бачучи, що ще не здужає подолати Татар, як що вони прийдуть в його землі, одказав: „Не віддам Галича, а сам поїду до Батия“, і в-осени виїхав у далеку дорогу. З Київа човнами подався він до Переяслава і там його стрів ханський

КНЯЗЮ ДАНИЛОВІ ПІДНОСЯТЬ КОРОЛІВСЬКУ КОРОНУ.

„темник“ (од слова „тьма“ — начальник десятитисячного війська) Куремса і вирядив його аж у Сарай із своїми людьми. У хана Данило пробув три тижні. Хан ласкаво його прийняв і дав йому грамоту і ярлик на всі його землі: тоді Данило повернувся до-дому. Літописець каже: „Гірша лиха — честь татарська. Данило Романович, князь великий, що держить землю Руську — Київську, Волинську, Галицьку та инші, стоїть отсе навколюшки перед ханом, зве себе холопом, платить йому данину, боїться і грізного наказу мусить слухатися“. Але Данило вважав, що краще так зробити, а-ніж на край свій накликати ізнову люте горе. Одначе Данилові важке було те підданство, і він завжди мріяв про те, яким-би побитом позбутися його. Через якийсь

час (в 1253—4 рр.) Данило розпочав боротьбу з татарським воєводою Куремсою.

Довідавшись про те, що Данило поправляє та зміцняє городи свої, Куремса підступив до города Бакоти і був узяв його, та Лев, син Данилів, одібрав сей город назад; після того Куремса хотів був зруйнувати і Кремінець, але не подужав, бо трудно було доступитися до нього. Куремса був чоловік плохий і слабий, то не дуже й домагався городів Данилових, а як у 1260 році на його місце став другий воєвода, на призвище Бурандай, то він одразу зібрав велику силу Татар і пішов на Литву, а Данилові звелів, щоб він дав йому допомоги. Тоді Данило мусів послати йому на поміч брата свого Василька з військом, хоча й був у союзі та приязні з Литвою. У тому поході Татари, а з ними й Василько, багато попалили сіл і вигубили народу на Литві.

Але се нічого не помогло: на другий рік Бурандай звелів Данилові поруйнувати по городах усі кріпості, що він набудував. Данило не бачив ні звідкіль підмоги, мусів вволити його волю, і Лев порозкопував вали і позасипав рови, поруйнував кріпості у Львові, Данилові та Стожку, а Василько — у Кремінці, Лучську та Володимирі. Пропала вся довголітня робота Данилова.

Данило не довго пережив сю тяжку для нього подію, і у 1264 р. помер. Перед смертью він мабуть перебував у своїм улюбленім Холмі, бо там його й поховано, в церкві Богородиці, що сам збудовав. „Сей Данило був другим по Соломоні“ — додає літописець, говорячи про його смерть.

Після смерти Данила зосталися: на Волині його брат Василько, у Галицькій і Перемишльській землі син Лев, у Теребовельській — другий син Мстислав і у Холмській та Белзькій — третій син Шварно.

Лев І Данилович 1264-1301.

Василько і Шварно були в близчому союзі з собою, а Лев держався осторонь. На сім грунті сталася крівава подія, що сплямила особу Льва.

Річ в тім, що син Мендовгів, Литовський князь Войшелк, зять Шварна, був у великій приязні з Васильком. Року 1267 він задумав постригтися у ченці, а Литовське князівство передав Шварнови. Тепер Галицько-Волинській державі усміхалася не аби-яка будучність, але справу попсував Лев: заздрісно йому стало, що Литовські землі Войшелк передав Шварнови, а не йому. Стрів він якось Войшелка у дядька свого Василька у Володимирі і, бувши на-підпитку, убив його. Великим князем Литовським став Тройден, ворожий до Романовичів і взагалі до всього руського.

Незабаром по тому Шварно у 1269 р. помер бездітний, і Лев підгорнув під себе його уділ. На другий рік після Шварна, помер і Василько, і князем Волинським став його син Володимир. Він визначався великим розумом, любив науку й книжки, і літопись зве його „великим книжником і фільозофом, якого ще не було і не буде“. Він любив будувати церкви, був побожний, тихий, правдивий, але тяжка хвороба (рак на щоці) рано завела його в могилу. Уміраючи у 1289 році

бездітний, він, при Левові і двох ханах татарських Телебузі та Алгуєві, передав усю Волинську землю братови у-первих Мстиславові, бо любив його більш усіх. Тепер Романова спадщина поділялася на два князівства: Галицьке — князя Льва, і Володимирське — Мстислава. Тільки тоді як за перших Романовичів Галицько-Волинсьбка держава була одним тілом, тепер вона була справді поділена на дві половини і се ослабляло державу.

КНЯЗЬ ЛЕВ І

Лев переніс свою столицю у город Львів, що був збудований ще за батька. Він жив у злагоді з Татарами і з ханами їх Ногаєм та Телебугою ходив на Польщу, (мав на думці зробитись польським князем у Кракові), здобув для сина свого Юрия город Люблин. Се була остання перевага Руси над Польщею. З сими ж таки ханами ходив він і на Литву — добивати Ятвягів, та на Угорщину — на якийсь час загорнув був під себе частину Угорської Руси. Лев був дуже здібний, жвавий чоловік і усяково старався вдержати у Галичині батьківські порядки, а синові свойому оставити спадщину (наслідство), що досталась йому од батька. При кінці життя свого він на-ново побудував город Львів і зміцнив його кріпості, оселив у ньому чужинних купців з Німців, Вірменів та

КОРОЛЬ ДАНИЛО ЗАКЛАДАЄ ГОРОД ЛЬВІВ.

инших. Ідучи слідом давніщих князів, останнні дні свої він прожив, як переказують, у манастирі ченцем. Умер він десь коло 1300 року.

Після Льва зробився князем син його Юрий І. В його руках зібралися усі Романові землі, бо про Мстиславових синів нічого не чути; Юрий переніс столицю до Володимира (Волинського).

Юрий І Львович 1301-1308 (?).

За його князювання Поляки забрали назад Люблинську землю, — нічого не помогло й те, що він оженився на доньці князя Куявського (одно з польських князівств) Казимира, та був з ним в союзі.

Инший союз був з пруським (німецьким) хрестоносним рицарством. Ще за Данила почався сей союз — найбільш проти великого князівства Литовського, що по смерти Мендовга дуже зміцняється і стає дуже небезпечним сусідом для Галицько-Волинської держави.

Взагалі ж князювання Юрия було часом розцвіту і сили Галицько-Волинської держави. Між иншим за Юрия І в галицько-волинських землях поставлений був свій митрополит Ніфонт, бо київський переїхав на північ у Володимир Суздальський.

КНЯЗЬ ЮРИЙ І ЛЬВОВИЧ.

Літописець так описує нам сього князя: „Юрий був муж мудрий, ласкавий і для духовенства щедрий; за його князювання Руська земля тішилася спокоєм і славилася своїм багацтвом“. Підписувався він так: „Король Руський, Великий князь Київський, Володимиро-Волинський, Галицький, Луцький і Дорогичинський“. Що він зве себе „королем“ (як давніще Данило), се тому, що, за нього, Папа Римський знов думав був завести унію в його державі і мабуть прислав йому королівську корону.

Лев II Юриєвич, та Андрій Юриєвич 1315-1323

Докладно не знати, коли саме вмер Юрий Львович, але у 1315 році в Галицько-Волинській державі князювали вже його сини Андрій та Лев. Чи мав Лев свій осібний уділ, чи вони правили обидва разом — не знаємо, хоч є звістки, що Андрій сидів на Волині (у Воло-

димирі Волинському), а його брат в Галичині. Як-не-як, а брати правили спільно і в добрій злагоді йшли проти Татар стежкою, проказаною їхнім прадідом Данилом. З Хрестоносцями та Польщею вони приятелювали. Щоб ще близчими до Польщі бути, вони одружили сестру Марію з Мазовецьким князем Тройденом. Князів сих, Лева та Андрія, дуже поважали на Заході. Польський король Володислав Локєток у листі свойому до Папи пише з жалем: „Два останні Руські князі, що були за-для Польщи твердим щитом од Татар, пішли з сього світа".

Андрія і Льва у 1223 році не було вже на світі. Коли саме, де і як вони померли — не відомо. Після них не зосталося синів, і через те бояре покликали до себе сина сестри їх Марії, Болеслава Тройденовича. Хрещений на католика, він, ставши Галицьким князем, перейшов на православіє і став зватись Юрием II.

Юрий II Тройденович 1325-1340.

Те, що бояре не шукали собі князя з руського коліна, а вдалися до Мазовецького княжича, добре показує, як сильно відірвана, відокремлена була в той час Галицько-Волинська Русь від решти земель Київської держави — відрізали її потрохи Литва, що всовувалась клином між західньою Русью і Київською, а ще більш ті „татарські люди", що прогнали князів та оддалися під Татар.

У 1331 р. Юрий II одружився у Плоцьку з донькою литовського великого князя Гедимина, вихрестивши її вперед; при хресті дали їй імя Євфемія, а скорочено прозивали її Офкою. Женившись на ній, Юрий через се близчий став із Литвою (з другого боку й Любарт, син Гедимина, був жонатий на доньці Юрия — Болеслава) і за його часу Галицько-Волинське та Литовське князівства жили між собою як найкраще. Не те було із Польщею: державчись союзу з Пруським рицарством, Юрий увесь час, як Німці воювалися з польським королем Володиславом Локєтком, стояв осторонь і не втручався в їх справи, але син Володислава Казимир, увійшовши в згоду з Угорщиною, носився з думкою прогнати Юрия-Болеслава і забрати під себе Галицько-Волинські землі.

У домашніх справах в князівстві був не такий лад, як у політичних. За свого князювання Юрий закликав у Галичину багато Чехів, Німців та всяких чужоземців-латинників, запрудивши ними землю, дозволив пробувати в державі католицьким священникам та ченцям. Се дуже було не до вподоби народові; а до того хоч він і перейшов на православну віру, а таки державчся латинства (думають, що й жінку вихрестив він не на грецьку, а на латинську віру). Не подобалося все се й боярам, що мали велику перевагу над князем, так що він сам не міг навіть підписати й королівської грамоти, а раз-у-раз після його титулу „З ласки Божої прирожденний князь усієї Малої Росії (Dei gratia natus Dux totius Russiae Minoris) підписувались і єпископи та бояре — боярська рада. І от у 1340 році зроблено змову і князя отроєно у Володимирі, а прихильників Юрия — чужинців, що були при ньому, і взагалі латинників, повбивали. На сьому князеви кінчається рід Романовичів у Галичині.

По смерти Юрия II бояре покликали до себе за князя литовського князя Дмитра-Любарта, сина Гедимина, зятя Юрия II. Се був зовсім зрущений князь, і може бути, що ще перед тим сидів він якийсь час на Волині, в „приймах“ у Юрия. В руках його, так само як і Юрия, були усі Галицько-Волинські землі.

З сього часу Литовські князі починають збірати в своїх руках землі давньої Руської держави і прилучати до нової держави Литовсько-Руської, а разом з сим в житті українських земель настають великі переміни. З другого боку смерть Юрия та князювання Любарта стали причиною для польських походів на українсько-руські землі, поки нарешті Польща не підбила під себе мало не всю Україну.

Одно слово, з часів князювання Любарта, останнього Галицько-Волинського князя, починається нова доба: українсько-руські землі переходять під Литву та Польщу; Литва з Польщею змагаються за ті землі, поки вони не опинилися під Польщею. Але про се буде мова далі.

Подніпровє у другій половині XIII і на початку XIVв.

Переглянувши політичне життя українсько-руських земель Галицько-Волинської держави до 1340 років, поглянемо тепер на східні українсько-руські землі, наддніпрянські.

Від самого татарського погрому й до початку XIV століття, або й довше, Київщина не була вже князівством, як раніш — не було в ній князів, а по всій Київщині постали городські громади, що просто підлягали Татарам. Такі громади найраніш повстали на галицько-волинському пограниччі (на Побожу та на Тетереві), і літописець зве їх „людьми Татарськими“. Знати з усього, що їм жилося легче, як під своїми князями, бо князі стягали з них данину і на себе та на дружину, і на Татар, а коли вони виломилися з під власти своїх князів, то осталася данина тільки на Татар. А вона була не дуже тяжка: „орати пшеницю й просо“, як каже літописець, тоб то давати хлібом, та ще деякі повинності.

Таке саме мусіло бути й з Переяславщиною. Після татарського нападу про Переяславських князів нічого не чувати, і тут, як і в Київщині, вони появлялися хиба на короткий час, та й то не мали ніякої сили, а були скоріш татарськими намістниками.

Зате иначе було в Чернигівщині: князівські родини тут задержалися і множилися далі, ділячи на дрібні шматки свої волости. Князі ті виглядали вже не як князі, а як великі власники земель, дідичі. В другій половині XIII та на початку XIV ст., крім Чернигівського, бачимо князівства: Новгородське (Новгородсіверське), Трубчевське, Брянське, Глухівське, Путивльське, Рильське, Курське, Липовецьке, — з них тільки Брянське якийсь час мало голосну славу.

Але як порівняти, де лучче жилося людям: чи в безкняжих Київщині та Переяславщині з їхніми громадами, отаманами, вічем та „ліпшими мужами“, чи у князівській Чернигівщині, то напевно лучче жилося людям в Київщині та Переяславщині, бо не треба було годувати

ані князя з його двором, ні його дружини, ні княжих бояр та слуг. Зате погано приходилось людям заможнім — капіталістам, боярам та духовенству — взагалі тим людям, що опиралися на княжу власть: вони потроху втікали туди, де княжа власть була міцна — на північ, у великоруські землі. Так бачимо, що після татарського погрому київський митрополит не сидить в Київі, а переїздить з міста до міста, поки не осівся в новому політичному центрі на півночи — у Володимирі на Клязьмі (пізніш звідти переходить у Москву). Причина того, як признавалися сами митрополити: доходи у Київі зменшилися.

Але як би там не було — загибіль князівсько-дружинного ладу і ся втікачка заможних людей і вищого духовенства з Київа вийшли на чималу шкоду для культурного життя Київщини. Дуже мало осталося людей, що живучи роскішно, піддержували художній, артистичний промисел, пеклувалися про всякий артизм та письменство, бо сього всього простий люд тоді ще не питав. А через се культура в Київщині і взагалі все те, що „для души“, а не для тіла, дуже підупало. Таке саме, хоч може не так дуже, було й у Чернигівщині через татарські спустошення й тяжку дань та ще й через те, що й князі й бояре зубожіли. Отже — історичне огнище культурного життя — середнє Подніпровє погасає, а українська культура держиться та розвивається далі ще якийсь час тільки на Заході, в Галицько-Волинській державі, поки й тут не сталося їй лихо з кінцем самостійного державного життя сеї частини України-Руси.

2. Життя громадське.

Князь і віче. Почавши від половини XI століття, Руська держава складалася з низки автономних (таких, що сами у себе усим порядкують), незалежних земель — князівств; вони мали князів з одного коліна та памятали, що належать до одної, Руської держави, а за найстаршого вважали київського князя. Коли ж князівський рід дуже розмножився, а землі подробилися (у XII віці), то та низка незалежних князівств-земель стає низкою незалежних князівств (по кілька в одній давніщій „землі“), що уважають за найстаршого с в о г о князя.

Що повинен був робити кожен князь? Одно — „правдою суд судити“, то б то дбати про справедливість в землі; друге — обороняти землю од напасти; а „ліпші“ люде, громада з своїм „вічем“ наглядали за тим, чи гаразд князь справляється. Бо хоч як висока була особа князя, але він не був паном чи власником землі, а тільки „первим слугою“ землі чи громади.

На Україні віче не дійшло до такої великої сили, як у Новгороді; найдужче було воно в Київщині. Віче не було чимсь таким, що раз-у-раз працює, як якийсь суд, або що — воно давало про себе знати тільки тоді, коли треба було чомусь лад дати: от наприклад вибрати

чи запросити до себе князя, потвердити його або скинути, коли він був негодящий; коли почнеться боротьба між їхнім, бажаним для них, князем і якимсь иншим; коли треба було йти на когось війною. Але вмішавшися в політичні справи і поправивши те, що треба було поправити, громада оддавала знову власть до рук хазяїна-князя... Вся сила була в тому, щоб князь був добрий і дбалий для „землі“, то тоді громада до нього не чіплялася.

Власть князя була дуже широка: він міг, що захоче, робити з своєю волостію: відступити її або проміняти, або й продати, роздавати в ній дрібнійші волости; розпочати війну, визначити похід, уложити союз; він дбав про оборону, держав дружину; видавав закони, правив всею землею — чи сам, чи через своїх урядовців; судив суд — сам, чи через своїх заступників; порядкував доходами землі і визначав податки, нарешті — брав участь у виборі вищого духовенства. Особа князя мала велике поважання, та проте на українському ґрунті не прийнялася принесена з Візантії думка про богоуставлену, священну власть князя: князь, на думку наших прадідів, — громадський чоловік, і громада завсігди може його перемінити.

Боярська рада.

Князь мусів радитися у всіх важнійших справах із своїми боярами, що були під рукою, иначе дружина, що вважала себе за князівських спільників, могла б погніватися з ним. Ми бачили, як мстилися галицькі бояре на тих князях своїх, що не любили „думи з мужами своїми“. В важнійших справах князі закликали важнійших бояр, особливо тисяцьких з дальших міст — найбільш в справах воєнних. Бояре брали участь і в князівських зїздах і мали голос нарівні з князями. На княжу раду запрошувано часом і вищих духовних особ та видатніщих людей з громади, але се бувало тільки вряди-годи, а звичайна рада бувала з старшого боярства.

Княжий двір.

Окрім князя та боярської ради до управи землею належав ще й княжий двір: „дворецький“ (заступав князя в суді і управі, начальник княжої дружини), „ключники“ і „тіуни“ — князівські слуги, але часом князь посилав їх судити та давати порядок замість себе; „биричі“, „дітські“ і „отроки“ — князь посилав їх, куди треба було.

Адміністрація.

Окрім того були ще місцеві власти: „тисяцький“ — спочатку се був воєнний начальник в цілім окрузї, а пізніш – се найбільша світська особа, немов би намістник князя у „тисячі“ (го́род з городською околицею). Тисяцькі (в XI—XIII в.) були в Київі, Чернигові, Переяславі, Володимирі, Турові, Перемишлі, Галичу.

Людність в „тисячі“ поділялась на сотні й десятки і на чолі їх стояли: соцькі та десяцькі. Сі уряди задержались надовго на Україні, навіть до сього часу (але вже для инших справ, як в старовину).

Суд.

Судів було в ті часи аж чотири: суд громадський, суд княжий, суд церковний і суд панський (над своїми невільниками). Про громадський та церковний суд не знаємо сливе нічого, а княжий суд судив або сам князь, або посилав своїх „отроків“ чи „дітських“ (з молодшої дружини). Судити було не трудно, бо в законах („Руській Правді“)

докладно визначено було за все кару. Наприклад, хто вкрав, то була невелика кара за крадіж з поля, а за те більш як 3 гривни (гривна на наші гроші — 25 карбованців, або 230 ринських) за крадіж з хліва;

ОДЕЖА И ЗБРОЯ ЗА ЧАСІВ КНЯЗІВСТВА.

за відрубану руку або ногу 20 гривен йшло на князя, а 10 гривен — покаліченому. Тяжко карали за крадіж коней і підпал двора — за се була кара не грошева, а вигонили навіки з рідного краю. Хто вбив чоловіка (вільного) платив од 40 до 80 гривен. На суді часом робили „пробу“ водою або залізом: обвинуваченого кидали у воду і коли

КАРТА СХІДНЬОЇ ЕВРОПИ
В ПОЛОВИНІ IX. СТОЛІТТЯ
МІСТА ДО ПОЛОВИНИ XI СТОЛІТТЯ.
РУСЬКЕ МОРЕ (ЧОРНЕ МОРЕ)
СУРОЖСЬКЕ МОРЕ
АДРИЯ
ЦАРГОРОД
СХІДНЬО-РИМСЬКА ДЕРЖАВА
БОЛГАРИ НАДДУНАЙСЬКІ
СЕРБИ
ВОЛОХИ
ХОРВАТИ
ЧЕХИ
МОРАВЯНИ
ПОЛЯКИ
ПОМОРЯНИ
ЖМУДЬ
ЯТВЯГИ
ЧУДЬ
НОВГОРОД
ПСКОВ
КРИВИЧІ
ПОЛОЦЬК
ДРЕГОВИЧІ
СМОЛЕНСЬК
РАДИМИЧІ
ВЯТИЧІ
ТУРІВ
ДУЛІБИ
БУЖАНИ
ДЕРЕВЛЯНИ
ЛЮБЕЧ
ЧЕРНИГІВ
СІВЕРЯНИ
КИЇВ
ПОЛЯНИ
УГРИ
ТИВЕРЦІ
УГЛИЧІ
ХАЗАРИ
ГОТИ
КАСОГИ
ОБЕЗИ
МЕРЯ
ЧЕРЕМИСИ
СУЗДАЛЬ
МУРОМ
МОРДВА
МЕЩЕРА
БОЛГАРИ НАДВОЛЖАНСЬКІ
ПЕЧЕНІГИ
ПОЛОВЦІ
СЛАВЯНИ
ЛИТВА
ФІНИ
СТЕПОВІ ОРДИ

він потопав, то вважався за неповинного, коли плив — винен; залізом: чи остануться через якийсь час сліди на тілі, чи ні; як що ні — то невинен.

Військо. Військо було або „дружина“ — постійне військо, що держав князь на службі у себе, або „вої“ — набране з людей для якоїсь воєнної потреби. Дружина у спокійні часи сиділа на ріжних урядах: старші дружинники, „бояре“ на вищих посадах, молодші — „дітські“ помагали їм. Дружина не була дуже велика: кілька сот душ, рідко до тисячки (се у значніших князів). „Вої“ споряжалися на війну своїм коштом, хто як міг. Нарешті були ще Чорноклобуцькі полки, особливо в Київщині, і їх бувало часом кілька десятків тисяч.

Финанси. В ті часи не було розділу між скарбом державним і власною князівською касою: все йшло до купи, до рук князя і він видавав ті гроші і на державні потреби і на свої власні. Державні доходи були з податків та всяких оплат. Уже тоді усі господарства платили дань: подимщину (од комина), посощину (від рала); платили медом або шкурами, або грошима. Инший знов податок був — „полюдье“: спочатку се був обовязок годувати князя з дружиною, коли він обїздить землі, а пізніш замість того платиться князеви певна якась дань чи платня. Крім того людність повинна була будовати „городи“, мости, сипати греблі, направляти дороги.

А ось які були доходи князя: судова кара — за убивство простого чоловіка (вільного) по 40 гривен, а за голову „княжого мужа“ — 80 гривен; мито на торговельних шляхах та мостах, доходи з корчем, воєнна добича, нарешті доходи з князівських хуторів та табунів худоби. А яке там господарство велося, можна бачити з того, що князі Ігор та Святослав мали 3.000 кобил, 1.000 коней; в одному Ігоревому „сельці“ — було 900 стіжків збіжа, а в Святославому дворі 500 берковців меду.

Церква і духовенство. Усі землі Руської держави — були одною митрополією „руською“, під рукою константинопольського патріарха, що звичайно, не питаючись ані князів, ані єпископів руських, присилав на Русь своїх кандидатів на митрополита — найбільш Греків. Та вже Ярослав зробив по свойому: взяв та й поставив митрополитом Русина — Іларіона. Сто літ пізніш так само зробив був Ізяслав Мстиславич, але решту митрополитів увесь час висвячує й присилає патріарх константинопольський. Коли ж, після татарського погрому, Суздальські князі переманили до себе й митрополита з Київа, то Галицько-Волинські князі добились того, що дано їм свого осібного митрополита — Ніфонта (правда, не на довго).

До упадку Київа, до руської (у Київі) митрополії належало аж 16 єпископських катедр: переяславська, чернигівська, білгородська, юрївська, володимирська (на Волині), луцька, перемиська, галицька, угровська (холмська), туровська — все українські, і не українські: новгородська, полоцька, смоленська, ростовська, володимирська (на Клязьмі) і рязанська. Осібно була ще тмутороканська (після находу Татар зни-

кла юрївська, а переяславська злучена з сарайською в Орді). Єпископа вибірали на соборі єпископів, а висвячував митрополит. Митрополією правив митрополит з єпископським собором, а єпархією — єпископ з „крилосом“ (громадою городських священників). Єпископи, чи взагалі церква, повинні були дбати про „людей церковних“, що годувалися при церкві або були в шпиталях та гостинницях, що належали до церкви. Церковні люде були, крім причту: проскурниця, ігумен, ігуменія, розстрижені ченці, лікарь (шпитальний), раби, дані на церкву або пущені на волю „за душу“ (за спасення души), каліки, вдови, та ще „ізгої“: попів син, що не вміє грамоти, викуплений невільник, зруйнований купець. Цікаво, що єпископи мусіли пильнувати, чи добра міра і вага у місті.

Про парафії не багато знаємо. Бачимо дияконів (певно тільки по великих церквах), дяків, паламарів і проскурниць (у Візантії такого уряду не було).

Звідки бралося духовенство? Коли Володимир охрестив Русь, то духовенство було потроху своє, бо християне були на Руси й перед тим, а потім грецьке, привезене з Корсуня та з Царгорода, разом з митрополитом. Але й одних і других було мало, то Володимир почав забірати од батьків дітей силоміць і оддавати в науку на попів, — „матері ж плакали по дітях, наче по мертвих, — каже літописець — бо ще не утвердилися в вірі“. Так само робив і Ярослав: він теж набірав дітей у науку, але вже не кого попало, а „отъ старостъ и поповыхъ дѣтей“, аж 300 душ. Уже в другій половині XI в. священників на Руси не бракувало, хоча церков було вже дуже багато (в самому Київі налічують не одну сотню – очевидно, домові церкви у бояр). Бояре, бажаючи мати свого священника, часто давали в науку своїх рабів і вони й по висвяченню оставалися невільниками. А що духовенство так множилося, то се тому, що од них не вимагали великої науки: аби був письменний. А щоб знати, як одправу в церкві робити, то кандидат учащав довгенько до катедральної церкви на службу і там під доглядом „старійшого“ вчився. Висвячували на священника часом кого будь, хто тільки мав охоту, а се ще й тому, що з того був чималий дохід для єпископа: за висвячення платилося йому 7 гривен, а то й більш. То ж не диво, що одного єпископа Суздальського скинули за те, що без потреби намножив парафій, щоб більші доходи мати: „умножилъ бяше церковь грабя попы“, — як каже літописець.

Духовне зайняття передавалося од батька до сина: попів син так само виходить на попа, а як же не вийшов, не умів грамоти, то ставав „ізгоєм“. Звичайно ж тоді, як і багато пізніш на Вкраїні, попові діти поволі привчалися дома: спочатку за паламаря, потім за дяка і нарешті виходив на священника. Дуже часто попова родина мала усі церковні посади: батько був священником, один син — паламарем, другий — дяком, а хтось з родини — за проскурницю. Так було по селах.

Визначнійші церкви та манастирі мали од князя „десятину“ (десята часть його доходів), крім того од князів та багатих людей – маєтности: села та хуторі з людьми. Правда, церковні маєтності в ті часи не були великі, бо взагалі тоді не було ще великих приватних (частних) маєтностей. Плата за церковні треби була вже тоді велика, коли напр. за сорокоуст платилося 8 гривен (коло 200 рублів на наші гроші!), але се тільки по містах, а по селах найбільш платили хлібом.

Татарська влада для церкви була дуже прихильна: Татари не брали податків ані з духовенства з їхньою родиною, ані з земель та маєтностей церковних та церковних підданих. Хто зневажить руську віру, того Татари карали на смерть.

Окрім православних церков, по великих торговельних містах були ще громади й церкви римсько-католицькі, особливо з XIII віку, коли почали працювати ченці ордену Домініканів та Францішканів.

Але єпископа католицького на самій Руси не було ще навіть в XIV столітті.

Перейдемо тепер до того, з кого складалося було громадянство на Руси в ті часи. Усе громадянство поділялося на: людей княжих, або дружину, людей церковних — духовенство і просто „людей“ — громаду.

Дружина і боярство земське.

Княжі мужі, дружина — иначе звалися боярами. Се були не слуги князівські, а його товариші: з ними князь про все радився, з ними ділився усим добром. Се була дружина більша, бо була ще й „менша дружина“: отроки або дітські — рядові вояки та княжі слуги. Чи була велика та князівська дружина? Зовсім мала, бо коли людність Київа доходила в ті часи (XI—XII вв.) до 100.000, київський князь мав усього 800 „отроків“. В дружині були усякі люде: Поляки, Чехи, Варяги, з турецького роду. Місцеві старші дружинники (свійські люде, не захожі) служили князеві з роду в рід: князі собі мінялися, а княжі бояре зоставалися й при нових князях. Се були найбільш люде заможні, мали свої маєтности, були люде поважні — „бояре“, „ліпші люде“ в громаді, — все одно, чи візьме їх князь у свою дружину, чи ні.

Крім бояр — княжих дружинників, були бояре некняжі, земські. Се ті „лучші“, „ліпші мужи“, „старці гродскії“, як зве їх літопись. Боярами тоді прозивали не тільки земельних властителів, але й купців промисловців, — взагалі заможніх людей. В Галичині сі бояре мали таку силу, що орудовали і князями і цілим князівством.

Міщанство.

Міщане були тільки по великих містах, де були більш розвинені ремесла і торговля, бо по дрібніщих містах людність була хліборобська: дрібні городи були — тільки обгорожені села. Ріжниця між городом і селом була та, що городи платили свою данину найбільш грошима, а села давали натурою (хліб, мед і т. и.). В справах політичних міщане, як і всі горожане, мали свій голос на вічу, і що вони

ухвалять, то було обовязкове для всього округа — для всіх менших городів і сіл. А через се й князі більш на них вважають: завдають їм бенкети (як робив Володимир Великий), або обдаровують грішми.

Селяне. Селяне свобідні, чи як тоді звали їх „смерди", були хлібороби, жили в осібних дворищах, хуторами і мали власне господарство; бачимо у них „смердіх коней", „смердіх холопів" — невільників, що в ті часи вважалися за майно, як усяка инша мертва річ. Сільські громади орудовали своїми справами сами — князівські урядники (чиновники) показувалися до них тільки наїздом. Громада сама збірала податки, мала свою поліцію, свій суд; се робили й поодинокі громади і збірні (кілька сіл разом), що звалися „копою". Щоб не мати діла з князівськими здирщиками, громада вперед виплачувала всю дань, а тоді роскладала сама між громадянами, скільки кому припаде; так само викупала вона й судові оплати (усякі судові кари йшли тоді на князя), і тоді князь не втручався в громадський суд. Про те, які податки платили селяне („подимщина", „посощина" та инше), згадувалося ранійше. Треба лишень додати, що податки ті були дуже великі, і тому чимало селян переставало господарювати та ставало невільними, або на половину вільними людьми.

Почнемо з на половину вільних людей — безземельних, що працювали на чужій землі і мали трохи вкорочені права. Се: ізгої, сябри та закупи. Про ізгоїв не раз вже згадувалося: се люде вільні, але без якогось діла, люде неприкаяні, а через те оддані під опіку. Сябри — такі самі безземельні, але вільні робітники. Але здається і ізгоїв, і сябрів звали ще й закупами. Закупи, чи иначе наймити, одробляли за винне: вони заставляли тому, хто дав гроші, або сами себе, або заставляв їх хтось третій, поки не буде одроблено грошей. Закуп був вільний чоловік, мав своє майно і жив або у дворі свого пана, або на власнім господарстві. Але дуже таненька границя одділяла його од холопа-невільника; права його було де в чому урізано: пан („господин") має право його бити, але тільки „за діло". Але нехай же хто вивірить, чи бє його „господин" за діло, чи без діла! Такий закуп дуже часто ставав незабаром „холопом", бо пан міг карати його штрафом за всяку всячину, він ставав на віки невиплатним — оставався на віки панським слугою. А то бувало й так, що пан без церемонії продавав свого закупа иншому в „холопи", невільники, хоч ніби закон се остро забороняв.

А ще ж возьмім на увагу те, який тоді великий процент (відсоток) брали за позичені гроші: 50% вважалося ще за людський процент! Не диво ж, що в 1113 році в Києві счинився бунт проти вельможних та заможних, що дерли такі страшенні проценти з селян та міщан. Після того бунта де-що в законах додали на користь людей простих, але дуже не багато (напр. признано за законний 40-ий процент).

Нарешті — були ще „холопи", невільники. Сі вже не мали по закону ніяких прав. Звідкіля вони бралися? А от як хто купив його при

свідках і при самому холопові; як вільний оженився з невільною, не довівши, що він вільний; як що вступив на двірську службу і не виказався, що він вільний, а нарешті найбільш набирали невільника підчас війни. За убивство „хлопа“ платилося не багато: від 5 до 80 гривен, за жінку 6 гривен — се була ціна невольника. Як що ж убє свого власного раба пан, то кари не було ніякої: бо кожен пан міг робити з своєю власністю, що хотів. Але згодом, особливо як поширилося християнство, то й невільницька доля стала трохи легча: „холоп“ міг мати своє майно, бо бачимо, що часто викупляється од пана. За чиї ж то гроші могло бути? Бачимо, що „холопи“ ведуть торговлю на власну руку. Але полегкості ті були невеликі, гірке було невільницьке життя, і часто-густо невільники втікали од панів. Нарешті додамо, що хоч християнство полегчило трохи долю невільника, але число невільників що далі, то все зростало, хоч війни було й рідче. На се були инші причини, про що буде мова зараз далі.

3. Побут і культура.

Економичне життя і торговля.

Не було спокою в давній Руси від усяких „кочовників“, а через те й життя народнє не йшло рівно вперед і то переривалося, то сильно змінялося на гірше. Крім наскоків кочовників, усякі войни теж добре далися в знаки селянинови: скільки добра зруйновано було, скільки забрано робочих рук — убитих або забраних в неволю! Найгірш дошкуляли Половці: через них зубожіло Подніпровє — околиці Київа, Чернигова й Переяслава, найголовніщих міст на Україні. Люде посовувались на захід: з Київщини на Волинь і в Галичину та в Полісся, а з Задніпровя — в північну Чернигівщину, або аж над Волгу. Зменшилося через те все й дрібних селянських господарств: вони або пропадали, або переходили в боярські руки, а самі господарі — ставали холопами або закупами. В XI—XIII вв. страшенно багато стало невільників на Руси, і їх вже не везуть на продаж заграницю: вони й дома потрібні. Бачимо вже в князівських дворах по 700 душ „челяди“ — отже князі й бояре починають багатіти з невільника; усякі ремества, промисел — державлися не ким, як невольником. Давніще Київ і взагалі Придніпровя славне було своєю торговлею — тепер Київ упадає, торговлю ведуть тільки чужі купці, і бояре все більше осідають на землі та вкладають свої капітали в господарство. Де брали вони землю? А просто „займали“ вільну порожню, скільки хто міг обробити, і обробляв її. А хто ж обробляв? Невільник або півсвобідний закуп. Вартість земля мала тільки тоді, коли на ній було доволі невольника.

Гроші.

Торговлю, як згадувалося, вели найбільш чужі купці, „гості“. Вже в ті часи товар давався їм в кредит (в борг), а торговля часто велася на позичені гроші. Процент за позичені гроші брали в ті часи

страшний: законний процент був 50-ий, а брали й більший! Рахували на гривни. Се був шестикутний шматок срібла коло пів фунта ваги.

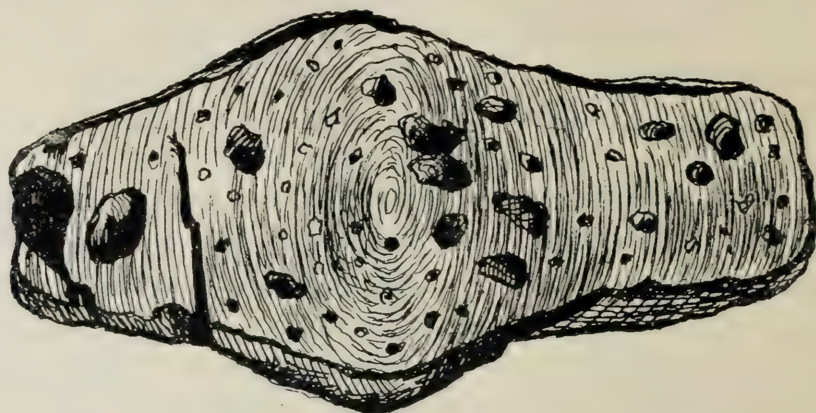

ГРИВНА
(викопана в руїнах Десятинної церкви).

В гривні лічили 20 ногат і 50 різан; крім того були ще куни — 25 в гривні і вівериці — найдрібніща дрібна монета. Скільки ж то буде гривна на наші гроші? Се можна вивести з того, що за рік служби

СРІБНИЙ ДЕНАР СВЯТОПОЛКА
(1015—1018).

СРІБНИЙ ДЕНАР ЯРОСЛАВА МУДРОГО
(1019—1054).

СРІБНІ ГРОШІ ВОЛОДИМИРА ВЕЛИКОГО.

платили жінці 1 гривну, тимчасом як корова рахується на 2 гривни, а кінь на 3. Отже гривна більш-менш коло 25 рублів (30 ринських) на наші гроші.

Поруч з гривнами, кунами та иншим, були ще й справжні монети: золоті та срібні. Золотих було дуже мало, а срібних ходило доволі.

Руські князі — Ярослав Мудрий та раніщі й пізніщі инші полишили нам дуже цінну збірку законів „Руська Правда". Зложено її в Київі, але не одразу. Сею збіркою наших найдавніщих законів можна не аби як похвалитися: бачимо в ній поважання свободи чоловіка (дуже рідко коли позволялося арештувати), поважання гідности (достоїнства) чоловіка: не можна було вільного чоловіка бити; бачимо розвинуте поняття чести: за вчинки проти чести гірш карали, як за якусь там шкоду; смертної кари немає зовсім. (Цікаво, що духовенство за Володимира Великого, а потім і Ярослава намовило було завести смертну кару для „розбійників", але якось вона не вдержалась). З нашого права (з „Руської Правди") вийшло пізніш московське право, але воно розгубило та поодкидало ті благородні прикмети давнього руського права, про які ми згадували. **Право.**

В князівські часи жінка мала волю таку як і чоловік; бувала в товаристві з чоловіком, або й сама, без нього. Жінки брали участь в справах церковних і політичних — найбільш, правда, княгині. Коли вдова не виходила замуж вдруге по смерти чоловіка, то вона була головою родини, — мала всі ті права, що й чоловік. Діти ділили батьківське добро рівно, але самий двір доставався найменшому синові. Що до шлюбів, то довго не розріжняли жінки шлюбної, вінчаної від нешлюбної, і діти од нешлюбних жінок мали такі права, як і од шлюбних. Взагалі християнський шлюб прості люде довго уважали за панську вигадку: мовляли, тільки для бояр та князів воно потрібно, і ще в XIV столітті митрополити мусіли пригадувати вірним своїм, щоб вінчалися з своїми жінками. Не без того бувало, що дехто мав і по дві жінки. **Побут.**

Проти сього виступало остро духовенство. Але були ще й инші вади в громадському житті, що проти них воно виступало, наприклад нахил до випивання. Уважали за законні „три чаші" — се ще й отці духовні позволяли, а четверту вважали вже „отъ непріязни". „Слово св. Василія" каже, що по четвертій чаші „великі пани розпростирають на всіх свою любов, милосердє на бідних, хочуть помагати всім немічним і бідним; отці духовні учать своїх духовних дітей спасенію, звуть на покаяння, показують їм дорогу до небесного Єрусалиму". Але все ж, каже „Слово", аж сьома чаша „богопрогнівительна, Духа святого оскорбительна, ангел отгонительна, бісов возвеселительна".

Нападалося духовенство й на надужиття правительства, на немилосердність до челяди, на немилосердну лихву. Те саме „Слово св. Василія" каже: „Писано бо: недобрий догляд від лисиці курам, не добре льву пасти вівці, оден вовк всю череду смутить, оден тать (злодій) всю країну псує — так і при царі неправеднім всі слуги під ним беззаконні". В иншому оповіданні росказується, як один князь на пиру спитав єпископа: „владико, де буде тивун на тім світі?" Єпископ одказав: „там, де й князь". — „Як то? — скипів князь: — тивун непра-

ведно судить, хабари бере, людей „продає“, мучить, а я що роблю?“ Але єпископ вияснив йому, що який князь, такі його й слуги.

Оступалося духовенство й за челядь: нападалося на тих, хто обтяжає рабів роботою, безпотрібно бє, кривдить і т. и., але те милосердя було, як на наші часи, не великої ваги, коли наприклад „Слово Іоана Златоустого“ каже, що можна карати челядь за неслухняність, тільки „не черезъ силу, а по розсмотрѣнію, якоже мудрость божія глаголеть: до 6 или 9 ранъ; аще ли зла вина, велика вельми, то 30 ранъ“, — „так покаравши його, і душу його спасеш і увільниш його від битя сторонніх людей“.

Виступало духовенство й проти лихви. Ось як наприклад говорить про неї митрополит Никифор: „коли ти постишся, а береш великий процент, нічого не поможе тобі піст: ти думаєш, що постишся, а сам їси мясо — не мясо овече або иншої худоби, призначеної на поживу, а плоть братню, бо ти ріжеш йому жили і колеш його тяжким ножем — „лихоиманія неправедныя мзды тяжкаго рѣза“.

Християнство. За князівських часів сталася подія великої ваги: заведено на Руси християнство. За князів Володимира Великого та Ярослава була вже впорядкована церква, засновані катедри (катедральні собори) по великих містах, висвячено доволі духовенства. За сто літ християнство значно поширилося по великих осередках (центрах), особливо в Київі. Але не те було по селах, по глухих кутках: ще в другій половині XI в. люде уважали, що церковні обряди, як от вінчання, причастє — то для князів та бояр, а сами й далі моляться богу Перуну, Хорсу, роблять се потайки, ставлять „трапези“ роду й рожаницям, моляться огневи. Довго ще християнство було вірою городською та панською, поки дійшло на село. Але як і дійшло воно на село, то повстало „двоєвіріє“, тоб то хоч і прийнято було, наприклад, християнські свята, але на християнських святих перенесено прикмети старих поганських богів (Перун — Ілля, Даждь-бог — св. Юрий, Волос — св. Власій). З християнськими обрядами злучалися поганські — напр. поганське весілля зосталося, як було за поганських часів, поруч християнського вінчання; поминки, „проводи“ — замість старої тризни; приносини до церкви, „канун“ – замість поганської жертви. І се не тільки серед простого люду, але й серед „благовірних“, освічених городян бувало оте „двоєвірство“. Князі ставили церкви й манастирі, мали свої домашні церкви, возили за собою попів, їдучи в далеку дорогу, а поруч з тим споряджали в манастирях пири для монахів, але запрошували туди своїх знайомих, чоловіків і жінок, і добре там гуляли; дозволених трьох чаш не держалися, і пири ті кінчалися часом дуже не гарно. Саме випивання було під побожною покривкою: пили чашу за чашою во славу Христа, Богородиці, святих, співаючи при тім відповідні тропарі, і виходило — немов якась побожна одправа. Духовенство виступало проти сього, і монах Теодосій забороняє співати на пирах над чашами більш як три тропарі. Инше „Слово“ так говорить про ті

тропарі на пиру: „яку користь має від тропаря той, що пє вино: як напється, то не памятає й тропарів“.

Як не як, християнство робило своє: духовенству удалося обмежити свободу з шлюбами; через їхню проповідь трохи легче стало життя челяді, де що помогло воно й в справі великої лихви. Люде

ЛАВРА ПЕЧЕРСЬКА.

стають побожні, тоб то: ходять до церкви, додержують постів, дають жертви на церкви, на духовенство й старців.

До побожности належало й ходити по святих місцях. Ходили до Єрусалиму, на Атос (Афон), в Царгород. Ходило так багато людей, шо духовенство мусіло аж повздержувати їх: Кирик Новгородець радив лучче бути добрими дома сидячи, а ніж ходити в Єрусалим,

а єпископ Нифонт ще виразніще говорить: „бо ходять тільки для того, аби не роблячи ходити та дурно (даром) їсти й пити“.

Треба ще додати, що те духовенство, що наїхало до нас з Греції про́бувало заводити на Руси й дещо таке, чого не треба було.

Наприклад воно проповідувало ненависть до людей иншої віри і забороняло їсти або пити з одної посуди з латинниками, брати від них їжу. Проте на се, видно, не дуже то звертав увагу народ; та се видно й з того, що князі наші дуже часто женяться на католичках, не зважаючи на духовенство. Далі, оте духовенство воюючи проти всяких спокус та гріхів, дуже згірдливо дивилося на жінку, обзивало її „знаряддям диявольської спокуси“. Доходило до того, що забороняло не тільки третій, але навіть і другий шлюб; нападалося на усякі забави, музику, спів. Очевидно, що викорінити сього йому не удалося, тільки гаяли дурно час, людям кривду робили. Те саме грецьке духовенство заводить молитву за князя в церкви, та каже й дома за них молитись. Все се були нечувані у нас річи, і на українсько-руськім ґрунті не прийнялися.

Од Греків прийшло до нас і чернецтво з манастирями. Для руського громадянства — умертвлення тіла було річчю зовсім чужою, просто дикою. Але коли сю науку принесено до нас, то найшлися охочі показати найбільшу щирість до християнства. Манастирі зявляються у нас за князя Ярослава; в другій половині XI в. було вже їх доволі, але, знати, були то манастирі невеличкі, — тільки Печерський у Київі незвичайно розрісся і при кінці XI в. мав 180 ченців, а в в. XII—XIII в Київі можно було налічити кілька тисяч ченців.

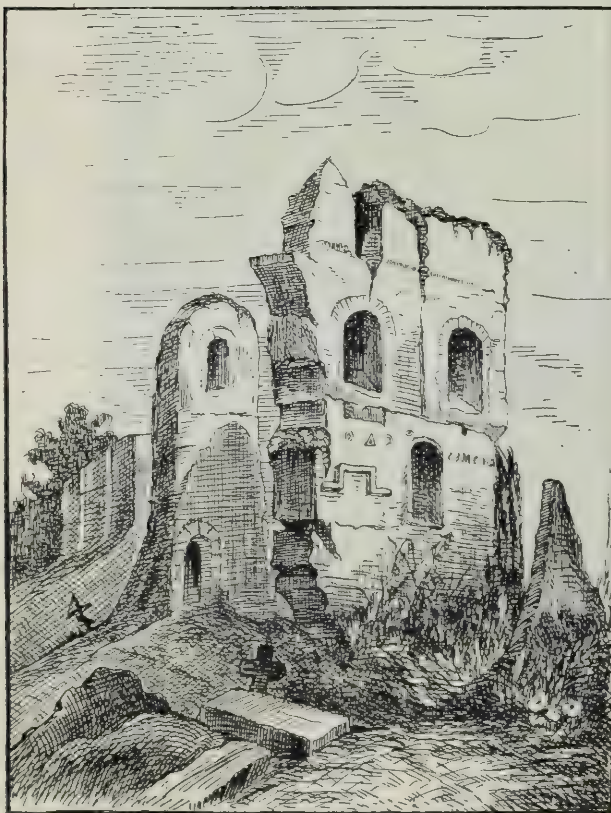

РУЇНИ ДЕСЯТИННОЇ ЦЕРКВИ.

Найславніщий манастирь був Печерський. Засновав його Антоній з Любеча, але упорядкував і зробив славним — Теодосий з Курська. Він завів найостріщу уставу, так звану студийську, що й у Візантії рідко де могли її видержати. Але пізнійше, після Теодосия, перестали її додержувати: ченці мали своє власне майно, були багачі і бідні і т. и. За Теодосия манастирь розвивається й економічно, розширює своє господарство, ставить славну муровану „велику церкву“. Слава про Печерський манастирь пішла по всій Руси, і всі инші манастирі беруть собі його за зразок. Печерський манастирь

в XI в. був розсадником вищого духовенства: звідси залюбки беруть єпископів в усі землі Руської держави.

Чернецтво здобуло собі поважання: в XII—XIII в. постригаються в ченці князі, а особливо княгині. Багато князів постригається перед смертю, щоб умерти ченцем. Певно, так робили не самі князі, тому розумніщі з духовенства навіть виступали проти сього: „не спасе чорна одежа, хто живе в лінощах, а коли сповняти Божі заповіди, не пошкодить і біла одежа“, — так говорить одне „Слово“.

Найбільш манастирів було в Київі та в околицях — щось з 18; в Чернигівщині кілька (відомо — два), в Переяславщині — два, на Волині три, в Галичині щось з чотири. Крім своїх манастирів, чимало Русинів йшло здавна в грецькі манастирі: на Атосі (Афоні) — манастирь Богородиці та св. Пантелеймона вже в XI—XII були в руських руках; був руський манастирь в Єрусалимі і в Царгороді.

Будівництво.

Найбільш знаємо ми про архітектуру в князівські часи, але тільки церковну. З не-церков знаємо всього: останки „Золотих воріт“ в Київі та веж (башт) — холмської й камінецької. Перші церкви будовали грецькі майстрі, то й форма та плян церковної будови були візантійські: з одною банею, хоч часом були й з пятьома і навіть девятьома. Найдавніщі церкви, що достояли до наших часів, київська Богородиці Десятинна, чернигівська св. Спаса, київська велика Печерська, св. Михайла Золотоверха, св. Кирила у Київі, чернигівська Успіння (Єлецька), володимирська (Мстиславова). Але починаючи вже від середини XI в. будують церкви майстрі свійські, руські.

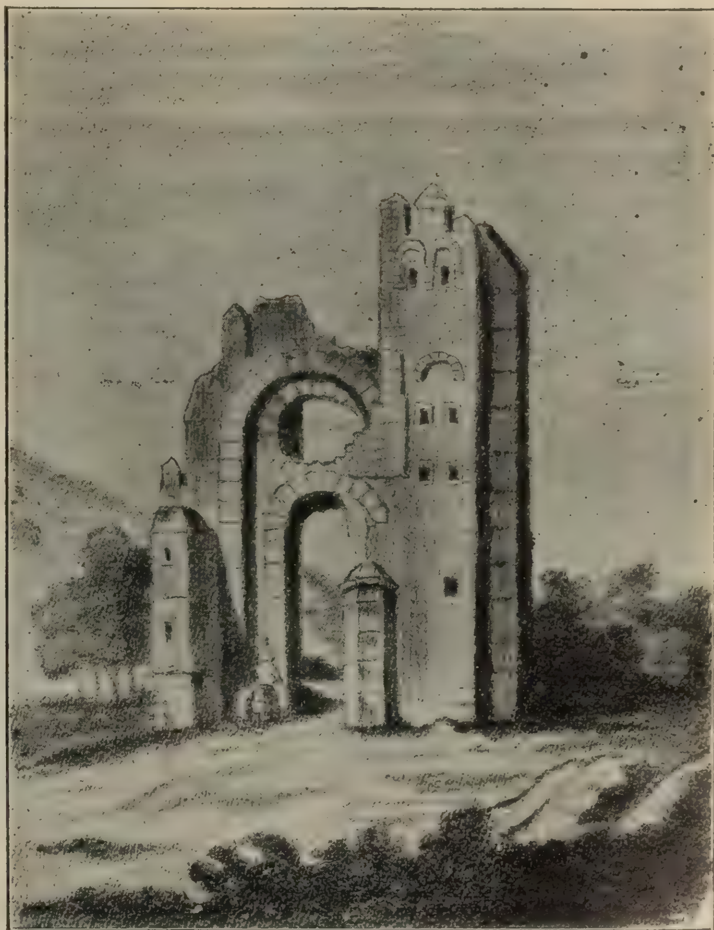

ЗОЛОТІ ВОРОТА
(в половині XVII віку).

З не-церковних будов сливé що нічого не осталося. Найстаріща, ще з XI віку — „Золоті ворота“ в Київі. Так вони звуться тому, що над стінами, на поверсі була церква Благовіщення з золоченим верхом. Тепер осталися тільки останки стіни та шматок арки (дугового зводу). З XIII століття осталися дві холмські вежі (башти), четверокутні, з дикого каменю без цегли й цементу, та камінецька, кругла, з цегли.

Різьбарство. З різьбарської роботи маємо дві домовини з мармору, обидві стоять в Софійському соборі в Київі. Одна зветься домовиною Ярослава. В Галицько-волинських землях різьбарство було більш поширене; там навіть в церквах (в Холмській катедрі) були різьблені чоловічі голови на зводах і навіть різьблені з каменя фіґури Христа й Предтечі на церковних дверях.

ЗОЛОТІ ВОРОТА
(тепер).

Малярство. В найбагаччих церквах майстрі робили фрески та мозаїку. Фрески — се мальовані водними фарбами на клею образи святих або усякі не-церковні, світські малюнки (напр. у Софійському Соборі на стінах на сходах наверх). Фрески збереглися в Софійському соборі грецької роботи і в Кирилівській церкві (теж в Київі) — руської роботи.

Крім того малювали вже тоді й ікони. Серед печерських ченців славився Аліпій-іконописець. Взагалі по багатих церквах розписували фрески, а по малих були ікони, що можна було переносити з церкви до церкви, з дому в дім.

Славилися в ті часи ще мінятюри, тоб то дрібні, маленькі якісь образки або мальовання по церковних та инших книжках. До наших часів зберігся, наприклад, образок родини кн. Святослава Ярославича. Се була робота наших, найбільш київських майстрів.

КНЯЗЬ СВЯТОСЛАВ З РОДИНОЮ
(перерисовано з мінятюри).

Але ще труднїща й цїннїща робота була — мозаїчна. Мозаїку, чи „мусію“, як казали тодї, знаємо ми тільки в найбагаччім центрі руської культури — Київі, і то за кращих часів його — від кінця X в. до початку XII в.: Задержалась вона в Софійській катедрі, в Кирилівській церкві та в Михайлівськім манастирі. Се теж, образи святих, але не мальовані, а виложені з шкла ріжного кольору. Робилося се так: в свіжо розведений цемент вкладали шостигранні шматочки шкла ріжного кольору, але кольор до кольору укладали так, що з того виходив малюнок. Се теж робили не тільки грецькі майстрі, але й наші, київські.

Нарештї найтруднїща робота — емальєрство. Емаль уживали тільки для маленьких образків. Се дуже трудна робота, бо треба було топити на вогнї усякі фарби і наливати їх в одгорожені ямки так, щоб потім з тих фарб вийшов гарний образ, як мозаїка з шкла. Очевидно, що емальовані речі куповали тільки великі пани. Але крім сих вигадок, що прийшли до нас з Візантії, були ще й инші делїкатні роботи з золота, з срібла, що теж потрібні були тільки для великого панства, хоч дещо, як дорогі мистецькі сережки, перстенї і т. и., певно знаходило дорогу й до людей небагатих.

Культурна робота київських князів.

Перший з князів, що дбав про культуру в Київі, на Руси, був Володимир Великий. Перейнявши з Візантії християнство, вибудовав камінну Десятинну церкву в Київі, закликавши візантійських майстрів. Будовав багато й деревяних церков. Він же перший подбав і про освіту — принаймнї щоб мати своїх священників, а не позичати їх з Візантії. З Візантії переніс Володимир і монету, срібну та золоту. Монети сї з одного боку мають Спасителя, а з другого в них — сидяча постать Володимира в царському убранні, з хрестом в руках; наоколо підпис: „Вламиръ (Владимиръ) на столѣ“; на инших є: „Владимир а се єго с(еребро)“.

ШОЛОМ ЯРОСЛАВА ВСЕВОЛОДОВИЧА (1191—1246) знайдений 1802 р. в повіті володимирськім над Клязьмою.

Слїдом Володимира пішов Ярослав Мудрий: йому приписують так звану „Руську Правду“, хоч вона складалася ще й перед Ярославом і після нього багато десятків літ (ще Мономах додавав дещо до неї). Що ж до ширення християнства, то він поставив два манастирі: св. Георгія й Ірини, при ньому ж почався й славний пізнїйше київський

Печерський манастирь. Дбав він і про освіту та книжність. Він збірав „писців“ — по нашому письменників, і велів їм перекладати книжки з грецької мови на словянську і попросту списувати. При Софійській катедрі, що він збудовав, спорядив велику бібліотеку. В школі за Ярослава училося „книгам“ ніби то аж 300 душ. Будовав він багато церков — між иншим в Юриєві на Пороссі. Він же поставив першого руського митрополита Іларіона. Особливо любив він будовати. На тому місці, на голому полі, де була р. 1036 битва з Печенігами, поставив катедральну церкву св. Софії, згадані два манастирі і „Золоті ворота“ з церквою Благовіщення над брамою. В Новгороді теж поставив нову катедру св. Софії, не таку правда роскішну, як в Київі.

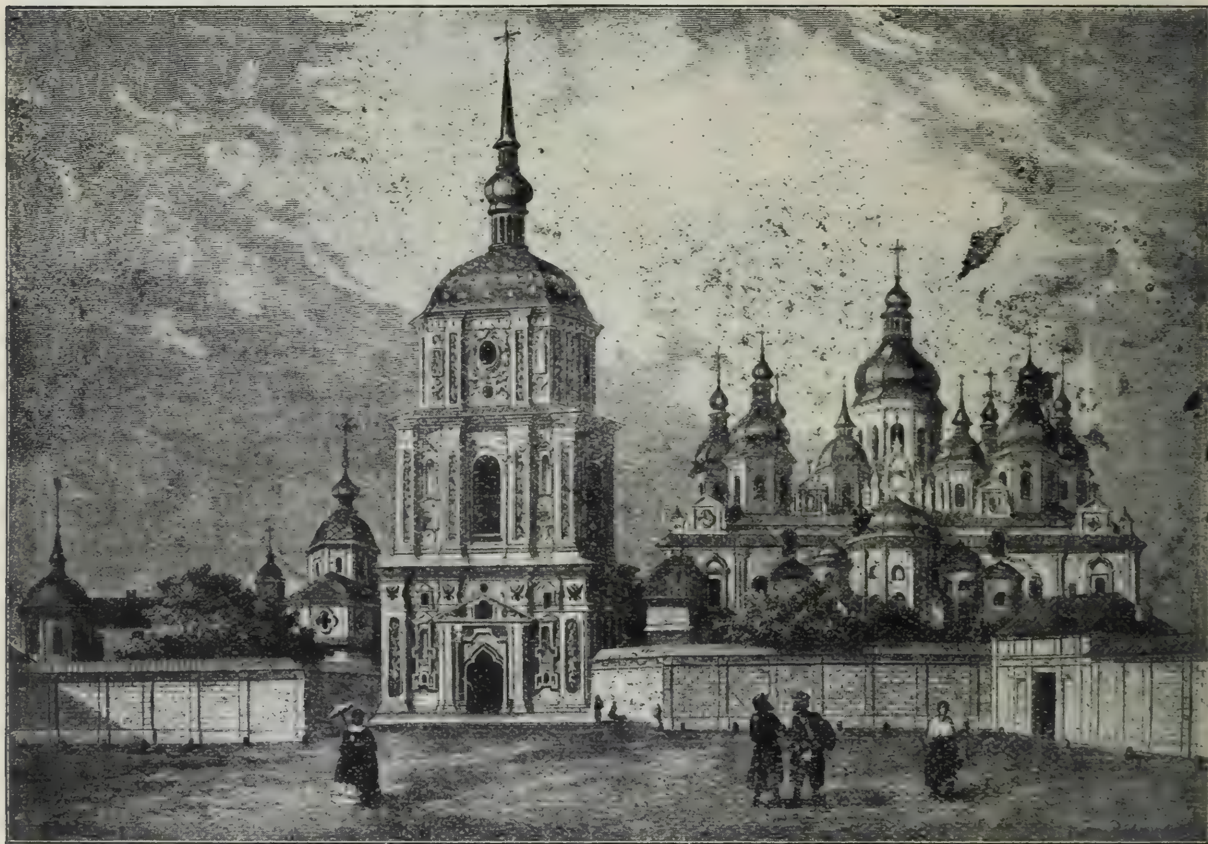

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР В КИЇВІ.

За Ярослава бачимо срібну монету з його іменем, з написом: „Ярославле съребро“.

Взагалі ж до кінця XII в. Київ був найславнійшою столицею в українських землях, — се був осередок релігійного життя, тут були найбагатші церкви й манастирі, тут проживала найпишнійша аристократія. Тут був і головний торг для всяких мистецьких виробів. До кінця XII в. кожен важнійший князь старається полишити якусь памятку по собі: манастирь або церкву, а в XIII в. вже сього не роблять, а ще й розтягають звідти зібране там добро. Андрій Боголюбський, що зруйновав Київ, викрав славний образ Богородиці з Вишгорода

і завіз у свій Володимир над Клязьмою; король Данило Галицький, будуючи катедру у Холмі, позабирав образи з Київа, з манастиря св. Федора і з Овруча, дзвони теж „принесе ис Києва“.

В Київі сидів митрополит, тут поставлялися єпископи для всіх земель Руської держави. Тут було найбільш манастирів та ченців — Київ став „руським Єрусалимом“. Так само й з книжністю. Найбільш письменників XI—XII в. так чи инак звязано з Київом. Тут же в Київі склалося старе Руське Право, що потім трошки змінене, перейняло велике князівство Литовське та Московська держава.

Культурна робота в инших українських князівствах.

Коли ми після Київа звернемося наприклад до Чернигова, то побачимо, що культурне життя там без порівняння бідніще. Князі і там

СОФІЙСЬКИЙ СОБОР
(давно).

ставили церкви: Мстислав поставив катедральну церкву св. Спаса, Давид – церкву Бориса і Гліба, а Святослав Всеволодович церкви Благовіщення та св. Михаїла. Чернецтво не дуже там процвітало: хоча й було своїх два манастирі (св. Богородиці на Болдиних горах, тепер Єлецький), та Бориса й Гліба, але чернигівські князі, коли постригались у ченці, то їхали до Київа. Чернигівщина полишила нам цінні писані твори, написані дружинниками: таке „Слово о полку Ігоревім“, Паломник Данила Мніха та инші.

В Переяславщині був написаний життєпис Мономаха, анонімне житіє Бориса та Гліба, та ще надибуємо сліди лицарської поезії.

Волинь та Побужя, крім церков (між иншим вибудовав роскішну церкву Володимир Василькович), полишили нам дуже багато галицько-волинських рукописів з XII—XIII в., писаних євангелій і т. и. Дуже

цінна Волинська літопись, писана в 1270—80 роках, та й инша збірка українсько-руських літописей мабуть уложена була десь на Волині.

Нарешті в Галичині найцікавіще те, як там східні, візантійські впливи товаришували з західніми, і при тім православний Русин не одгорожується і не одпльовується, як радили грецькі духовні, від людей латинської віри. Католик для галицького Русина перш за все „християнин", а не чужовірець; папу літописець зве „отцем", хоч при тім заявляє свою вірність „вірі гречеській". На кожному ступіні галицький літописець зазначає свою руську самосвідомість: він тішиться, що угорський король сказав на місто Володимир, що такого і в Німеччині не бачив; тішиться, що Німці дивувалися, коли Данило приїхав до них в „руському" убранні; любо йому підчеркнути славу руських князів: що „ніхто з князів не входив так глибоко в Лядську землю, окрім Великого Володимира" або, коли Данило збірався на Чехів, зазначає, що в Руській землі ніхто перед тим не воював Чеської землі.

Галицькі українці переймали чимало дечого з Заходу, од сусідів, але своєї руської культури не позбувалися. Остатні галицько-волинські князі хоча й прикладають до своїх грамот латинські княжі печатки, але при тім додають, що вони князі „всеї Малої Руси". Донька чи сестра князя Льва вступає до латинського кляштора в Новім Сончі, а сам Лев клопочеться, щоб завести осібну галицько-волинську митрополію; останній князь Болеслав Тройденович, католик, переходить на православну віру, щоб бути князем Галицько-волинським, а його вороги виступають проти нього за те, що він ширить латинство і за се навіть убивають його. Одно слово, з того, що Галичина була близша до заходніх народів, ще не виходить, що галицькі Русини були байдужі до своєї національности або навіть зреклися її та своєї руської культури.

Освіта та книжність. Уже за часів Володимира Великого і Ярослава були школи при єпископській катедрі: треба було вчити на священиків, дяків і простих співаків. За Ярослава, наприклад, одразу було в такій школі по 300 душ. Але крім церковних шкіл по великих містах, як Київ, Чернигів, Володимир, Галич і т. и., мусіли бути й приватні (частні) школи. Найважніша наука була — навчитися читати, потім писати й рахувати і се потрібно було для тих, хто йшов за урядовця-писаря на службу до князя чи до купця якого. Вчили ще й грецької мови, бо тоді Русь найближче стояла до Візантії, а за те в західніх українських землях учили латинської та німецької мови.

Якою ж мовою учили в школах та якою писали книжки (кажемо п и с а л и, бо друковати тоді ще не вміли — аж при кінці XIV віку до сього дійшли). Ото ж і вчили і писали мовою церковно-словянською, — позичили її од Болгарів, де святі Кирило та Методій перші придумали словянську азбуку та почали на свою, болгарську мову перекладати святе письмо та инші церковні книжки. Ті книжки з тією мовою принесли й до нас на Русь, почали по них одправляти в церкві, а крім того по тих книжках та тією ж мовою й учити по школах. Ся мова

була чужа для нашого народу, що й тоді говорив українською мовою, тільки трошечки одмінною од теперішньої, але все ж розбірати де що в церковно-словянській мові міг, міг легко її вивчитися, тим більш, що читалося по українськи, тоб то хоч і стоїть там наприклад „свѣтъ“, але читали та вимовляли: „світ“; „Богородице Дѣво“ — „Богородице Діво“ і так далі. Наші письменні люде, пишучи літопись чи житія святих, хоча й писали церковно-словянською мовою, а проте так і видно скрізь, що то писав українець; знайдемо там і „парубок“,

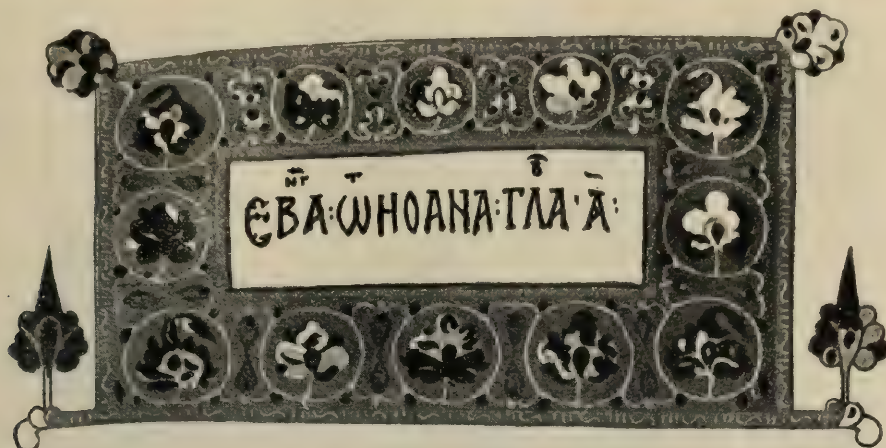

Исконибѣслово
исловобѣотъ
ба҃·ибъ҃бѣ
словосебѣ
искониоу
ба҃·итѣмьвьсѧбꙑ
шаибезнегони
чьтоженебꙑсть
ежебꙑстьвъто
мьживотъбѣ·и

животъбѣсвѣтъ
чловѣкомъисвѣ
тъвътьмѣсвьти
тьсѧ·итьмаего
необѧтъбꙑсть
чл҃вкъпосъланъ
отъба҃·имѧемоу
иоанътъприде
въсъвѣдѣтель
стводасъвѣдѣте

З ОСТРОМИРОВА ЕВАНГЕЛИЯ (XI ВІК).

і „кожух“, і „призьба“, а на призьбі „кітка“, і „глечик“ і багато — багато инших суто українських слів.

Ото ж сталося так, що за князівських часів на Руси було дві мови: народня, українська, що нею люде розмовляли між собою, співали пісень, справляли обряди усякі (весілля, то що), а друга — письменницька, старо-словянська. Всі книжки писані були сією мовою.

Що ж то за книжки були і які тоді були письменники? В ті часи, коли заводилося христіянство, манастирі та таке инше, думали, що

тільки й можна говорити про святі та божі речи, щоб душа спаслася, а решта — то все нічого не варте. То ж і бачимо превелику силу усяких „Слів", житій святих та взагалі богословських творів (самого Івана Златоустого було щось з двісті „Слів"). Але все ж як не-як, не могли письменні люде обійтися самою богословською стравою — хотілося знати де-що й про світ божий, про инших людей, про всячину на землі — не тільки на небі. То й почали перекладати усячину з грецької мови та складати з того „Изборники" (збірники), де можна

ПОХІД ІГОРЯ НА ПОЛОВЦІВ.

було дещо знайти з історії, з географії, з природничих наук та инше. Се ніби як у нас тепер журнали. Проявилися у нас, а найбільш очевидно в Київі та поблизу його, свої письменники. Одні були добре вчені і писали дуже мудро, як от митрополит Іларіон, Клим Смолятич, Кирило Туровський. Прозивали їх „фільософами". Другі знов писали дуже по простому і в фільософію не вдавалися: се Лука Жидята, Теодосий Печерський, Яків Мніх, Нестор, Мономах, Георгій Зарубський, Серапіон та багато инших. Між ними найбільш письменників-богословів,

але є й такі, що писали літописі, і завдяки їм ми ото й знаємо про те, що діялося тоді в Київській, а потім Галицько-Волинській державі.

Зовсім осібно стоїть „Слово о полку Ігоревім“ невідомого письменника, якогось дружинника чернигівських князів. Оповідається в ньому про те, як Ігор Святославич, князь Новгороду Сіверського, захотів прославитися побідою над Половцями і року 1185 вибрався з братом Всеволом Курським, сином Володимиром Путивльським і небожем Святославом Ольговичем, князем Рильським, аж на Дін. Тут стріли Половців. Зразу були перемогли руські князі, а потім, коли їх одрізано було, Половці страшенно їх погромили і забрали в полом. Князь Ігор утік з полону, а син Володимир оженився на доньці половецького хана Кончака і через два роки вернувсь на Русь з Всеволодом. Се твір не церковний, а світський, і до того дуже поетичний. Правда, поезія його не народня, а тільки одною ногою операється на народню, а другою — на всякі твори візантійського та русько-візантійського письменства. Отже се показує, що тоді була не тільки поезія чисто народня, але й учена, серед вищої верстви людей. Крім „Слова о полку Ігоревім“ деякі уривки такого ж характеру трапляються в літописях.

А чи дійшло що до наших часів в народньої поезії? Чимало. Ми вже згадували, що й досі в піснях співають про Романа та його дітей. Далі — в колядках, щедрівках, весільних піснях бачимо сліди князівсько-дружинного життя: молодий і молода — „князь і княгиня“, їх окружають „бояре“, з старшими боярами на чолі, велика „дружина“, напр.:

Ой зацвіла калинонька з ожиною —
Приїхав Івась з дружиною...

В колядках бачимо походи на руські волості й на чужі землі, напр.:

»Ой пустимося ж на тихий Дунай,
Долів Дунаєм — під Цареград.

В иншій знов колядці:

»Ой одзоветься злий паниченко,
Славного отця і пані-матки:
Я ж в тому війську да паном стану,
Велю гармати наворочати,
В Чернигов город велю стреляти!«
Ой бє да бє він в Чернигов город,
Там його не знали ні царі, ні пани,
Винесли йому миску червінців —
Він тоє забрав, шапочки не зняв, не подякував.

Так само бере він дань з Переяслава, де дають йому коня у збруї, і нарешті з самого Київа, де дають йому панну в наряді. Ото ж сим колядкам буде з тисячу літ!

ПЕРІОД ТРЕТІЙ.

ЛИТОВСЬКО-ПОЛЬСЬКИЙ

(1340—1654).

На північ від Галицько-Володимирського князівства, з давнихдавен жила по лісах та пущах, по річках Німану та Двині і понад Балтицьким морем ціла семя литовських племен. Се були: Литва справжня, Жмудь, Пруси, Ятвяги, Корсь, Жемгала, Летигола. Литовські племена, так само як давня Русь, були поганської віри. Не мали вони великих городів, а жили по пущах невеликими хуторами. Правили тими племенами „кунігаси“ (князьки). Поки сусідами їхніми були тільки Русь та Поляки, то, бувало, нападуть на них, поруйнують близчі до них литовські землі, наложать невелику данину, та й підуть собі. Не те сталося, одколи на початку XIII віку зявилися у них нові сусіди — Німці з їх лицарськими брацтвами, чи „орденами“. Сі брацтва (Ливонське та Тевтонське) піднімали на них великі походи і малою даниною не вдовольнялися; що-весни вони, в-купі з прихожими до них чужинними лицарями, ходили хрестовими походами на дику Литву, силою вихрещували народ, підбивали литовські племена (перш за все Прусів, Ятвягів, Жмудь), а людей повертали у своїх підданих; у Литві їм легше і безпечніще було здобути собі лицарської слави, ніж шукати її десь по Сірійських (азіяцьких) палючих пустинях, у небезпечній боротьбі із Турками та иншими „невірами“.

Мендовг. Але як раз в першій четвертині XIII століття виступає серед литовських князів одважний і хитрий Мендовг, що зумів розширити свою власть над усіма литовськими землями (крім диких Ятвягів): усі инші литовські князі стають його підручними. Сей Мендовг пригорнув до себе й сусідні руські дрібні князівства в так званій Чорній Руси — над річкою Німаном, та й з білоруських земель де-що було вже під рукою Мендовга; з українських земель слухалася його Турово-Пин-

ська земля. Важко було Мендовгови правити своїм молодим князівством: прилучені землі руські намагалися знову вибитися з-під його руки, а дрібні князі литовські не хотіли терпіти власті Мендовга. Як розумний і хитрий князь, він бачив, що й одні, і другі шукають собі помочи або у Данила Галицького, або у Ливонських лицарів. То, щоб прихилити до себе Данила, оддав синові його Романови частину Чорної Руси, а з другим його сином, Шварном, одружив свою дочку. А щоб поєднатись з орденом Ливонським, він перейшов на християнство і поступився для ордену де-якими сумежними з ним землями. Але більш поширити свою власть в руських землях йому не пощастило: року 1263 змовилися на нього литовські князі і вбили.

По смерти Мендовга розпочалася між князями литовськими, ворогами Мендовга, завзята боротьба, поки великим князем литовським не став син Мендовга Войшелк. Войшелк не мав охоти до князювання і передав (десь в році 1267) Литовське князівство Шварнови Даниловичу. Але з того нічого не вийшло, бо незабаром і Войшелк і Шварно померли, і велике князівство Литовське переходить в руки иншого литовського князя — Тройдена. Сей князь княжив з десять літ, але нічого особливого не вчинив.

Витень.

Аж коли на Литві зявився новий рід великих князів, під литовську руку дужче починають переходити руські землі. Новий рід розпочав „король Путувер“. Син його Витень став Великим князем Литовським. За нього під Литвою були вже не тільки Чорна Русь та мало не вся Кривицько-дреговицька земля (з Полоцьком та Витебском), але й Турово-Пинська земля, Берестейсько-дорогичинська (обидві українські) та ще „земля Деревська“ (частина київських земель).

Гедимин 1315-1341.

У 1315 році Витень помер, і Великим князем Литовським стає брат його Гедимин, дуже одважний і розумний князь; він зміцнив і поширив свою державу не тільки войнами, а й поженивши своїх синів на князівнах руських. При кінці його життя більшість великого князівства Литовського була з білоруських земель. Гедимин намагався поширити свою державу і на північ, здобув був Новгород та Псков, але тут стрівся з таким самим змаганням Івана Калити Московського і покинув свої заміри. Щоб лучче оборонятись од німецьких орденів, він оддав свою доньку за Казимира, короля польського, і се був спільник йому проти Німців.

З українських земель за Гедимина під Литовську руку перейшла, певно, й решта Київської землі. Литовське правительство свідомо почало збірати руські землі. Гедимин сам писався: „Король Литовський і Руський“.

Гедимин нікому не боронив держатись своєї віри або переходити на християнство: половина синів його були християне; у самій Вільні (Гедимин вибудовав її й зробив столицею) були православні і католицькі церкви, але сам Гедимин до смерти держався своєї поганської віри. Він загинув у 1341 році під час облоги одного замка німецьких

лицарів; там його вбито з рушниці, що тоді тільки-що появилися в західній Європі.

З семи синів Гедиминових згадаємо таких: Ольгерд (сидів у Вітебському князівстві), Любарт (князь Галицько-волинський; був жонатий на доньці Юрия II), Явнут (наймолодший, сидів у Вільні) і Кейстут (на Жмуді; правдивий Литвин).

Почнемо з Любарта, князя Галицько-волинської держави.

Як вже згадувалося, Любарта покликали на Галицько-волинського князя галицькі бояре, отруївши Юрия-Болеслава, і таким способом велика частина колишньої Руської держави перейшла під власть литовського княжого роду. Ніхто в Галицько-волинському князівстві проти сього не змагався, бо всим порядкували тоді бояре. Вони й тепер, покликавши нового князя, посадили його на Волині, а Галичиною правив боярин Дмитро Дедько. Сього не могли стерпіти Польща та Угорщина (обидва князі — кревні Юрия-Болеслава) і увесь час простягають руки на Галицько-волинські землі. Особливо старався король польський Казимир — безнастанно ходив походами на Галичину то сам, то з Угорцями. Найраніш пощастило йому підбити під свою власть Сяніччину, підкарпатський західний клин Галичини (теперішня Лемківщина), а року 1349, напавши несподівано на Любарта, опанував він головнійші руські замки, як от Белз, Берестє, Володимир. На поміч Любартови прийшли його брати, і вони одбили у Казимира Волинь, але вся Галичина (землі Люблинська та Львівська) осталася назавжди вже під Польщею, а трохи згодом (р. 1377), по смерти Казимира, прилучено було до Галичини ще й західню Волинь (Холмсько-Белзську землю).

КРАСНИЙ ЗАМОК (під стінами його вбито Гедимина).

Другий Гедиминович Ольгерд став великим князем року 1345. Тоді на Литву насунула страшна хмара — у Прусію зїхалася велика сила спільників: Чехів, Угорців, Німців, щоб весною іти великим хрестовим походом на Литву. Бачучи се, найрозумніщий з братів Ольгерд і найхоробріщий Кейстут, склали між себе спілку, скинули нікчемного Явнута з великокняжого стола, і він утік у Москву, а великим князем

Ольгерд 1345-1377.

Литовським став Ольгерд. Зараз же брати, не дожидаючись, поки на них нападуть спільники, пішли в похід на лицарів, обманили їх військо, напали на Ливонію і там нещадно поруйнували землі і замки ливонські: лицарі пішли у похід і зоставили їх без сторожи. Кинулися тоді лицарі боронити свої землі і, мстячись, руйнували Литву.

Але Литовці поховалися по пущах; а тут ще порозставали річки, і лицарство те, так не дуже заробивши, мусіло розійтись по своїх краях.

МАЛИЙ ЗАМОК КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ У ЛУЦЬКУ.

Ставши великим князем Литовським, Ольгерд потроху та помалу підгорнув під свою руку землі Смоленську, а з українських Чернигів-

ВЇЗДОВА ВЕЖА В ЛУЦЬКІМ ЗАМКУ (тепер).

щину, Переяславщину, Київщину та Поділля. Держава його сягала од Балтицького моря до Чорного — з одного боку, і од ріки Оки до Західнього Буга — з другого.

Українські землі з охотою йшли під литовську руку, бо через те визволялися з-під Татар; і таким побитом Україна вже у другій половині XIV в. вибилася з-під татарської влади. За часів Ольгерда і Татарська Орда підупала; в середині в ній йшла колотнеча, то й не могла вона дати доброї одсічи Ольгердови.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ ОЛЬГЕРД.

Але були ще й инші причини, чому Українські землі так охоче йшли під Литовську владу. Перше — те, що Литовські князі тільки на око були литовські, а на ділі чули себе Русинами, живучи найбільш серед українського народу. З Гедиминових синів один Кейстут остався справжнім Литвином, держався старої поганської віри, а з дванадцяти Ольгердових синів було вже десять православних, і тільки декотрі мали литовські імена.

КИЇВСЬКИЙ КНЯЗЬ ОЛЕКСАНДЕР (ОЛЕЛЬКО) ВОЛОДИМИРОВИЧ.

Та крім одної віри була ще й одна мова. Руська мова панувала на литовському дворі. Князі (як от Ягайло та Витовт) між соб'ою листувалися по руськи, призвичаєні були до руської культури й усякої умілости. Та се й не диво, коли за Гедимина більшість великого князівства Литовського була з білоруських земель, а при кінці XIV в. справжніх литовських земель було ледве пята часть в державі. Литовці теж, крім православної віри, перей-

мали й руську культуру. Одна тільки Жмудь твердо держалася й старої віри й своєї мови.

Далі, в державі Литовській перейнято руське право. Руська мова стала урядовою (правительственною) і культурною в вел. князівстві Литовському — по литовському, навіть у суто литовських землях, ніяких писаних документів зовсім не маємо.

Через се все й українсько-руські землі Литва в XIV ст. не завойовувала, не підбивала — се не була якась чужа напасть на них — а прилучала, збірала землі Руської держави, так як в X—XII ст. київські князі збірали розсипані части Київської держави. Додамо нарешті, що Литва не втручалася в життя українських земель і не робила перемін по свойому: „ми старини не рушаєм, а новини не уводим“ — одказували литовські князі. От чому українські землі так охоче йшли під Литовську руку.

ВЕЛ. КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ І ПОЛЬСЬКИЙ ЯГАЙЛО.

У 1377 році Ольгерд помер і зоставив після себе од двох жінок своїх дванадцять синів і пять дочок. Згадаємо деяких з них. Володимир Ольгердович Київський, що його Ольгерд посадив у Київі, як тільки одняв Київщину од Татар (од сина сього Володимира — Олександра, або Олелька, як його прозивали, починається рід князів Олельковичів, що довгенько княжили у Київі); Дмитро-Корибут Брянський, голова княжих родів Вишневецьких, Заславських, Корецьких і Ружинських; Федір Ольгердович, що мав уділ у північній Волині — від нього пішов рід князів Сангушків. Се від першої жінки. А від другої: Ягайло, що його Ольгерд зробив великим князем, Скиргайло і Свитригайло.

Ягайло, Вел. кн. Литовський 1377-1386. Король Польський 1386-1434.

Найстаршим між Гедиминовою ріднею зостався брат Ольгердів Кейстут; але шануючи братову волю, він признав великим князем свого небожа Ягайла, а сам остався у свойому уділі Троках і по-старому не переставав воювати із Німцями, бороняча свою Литву од їх наскоків; він часто приїздив у Вильно і давав поради свойому небожу, молодому великому князеві, як правити великою державою. Але се не подобалося лютому і свавільному Ягайлові, і він, крадькома умовившись з ливонськими лицарями, заманив дядька до свого табору, схопив його, закував у кайдани й посадовив у льох в башті стародавнього замку, що його руїни ще й досі стоять (недалеко містечка Жидівського Виленської губернії). Тут через кілька день його задушили. Се сталося у 1382 році. Витовт, син Кейстутів, став докоряти Ягайлови за його злочинство, а він звелів його теж схопити і посадовити у вяз-

ницю, наміряючись зробити з ним так, як і з батьком. Але жінка Витовтова, Ганна, князівна Смоленська, маючи дозвіл навідуватись до чоловіка свого, одного разу прийшла до нього в вязницю із своєю наймичкою, переодягла чоловіка у її одежу і таким побитом вивела Витовта на волю. Витовт зараз утік до Німців, і потім, з допомогою лицарів, здобув таки свою батьківщину — став князем Литовським. Усе життя Ягайло мав з ним великий клопіт.

Не міцно сидів Ягайло на Литовському князівстві. Раніш, як живий був Ольгерд, Литва була міцна і дужа, бо усі три брати: Ольгерд, Любарт і Кейстут жили в приязні і помагали один другому у всьому. Тепер же, коли на князівство ступив Ягайло, син од другої жінки

ВЕЛ. КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ ЯГАЙЛО ВЕЛИТЬ СХОПИТИ КНЯЗЯ КЕЙСТУТА.

Ольгердової, то сини од першої погнівалися, і частина їх (нечувана річ!) удалися під Московського князя. Витовт мав око на Ягайла за той арешт, німецькі лицарі обіцяли помогти Витовтови у війні проти Ягайла, Москва теж закидала оком на руські землі Литовського князівства. А Ягайло не мав ні звідки помочи... А тут до нього вдаються польські пани і підносять йому польську корону — за яку ціну, то вже инша річ! Між иншим доставалася йому разом з польською короною й Галичина.

Ото ж скажемо трохи про долю Галичини перед тим, як мав дістати її Ягайло.

Багато раніш, ще року 1339, між Угорщиною й Польщею було уложено таку умову, що коли б король польський (Казимир) не мав

сина, то Галичина разом з усією Польщею перейде в спадщину до угорського короля (як знаємо, угорські королі здавна вважали Галичину за свою землю). Так воно й сталося. Року 1370 Казимир помер, і польським королем став Людовик угорський, жонатий на сестрі Казимира Єлисаветі. Але як на лихо, у Людовика теж не було синів, а самі дочки: польська корона готова була втікти з рук його родини. Що діяти? Ото ж Людовик старається з усієї сили, щоб польська корона пішла за котроюсь з доньок, а Галичина щоб міцно зостала під Угорщиною. Для сього він садовить в Галичині, ніби то за губернатора, Володислава, князя польського, але він сидів як справжній князь і підписував себе: „володарь з ласки Божої, дідичний пан Руси“. Се був остатній осібний князь, якого мала Галичина! Незабаром Людовик забрав з Галичини сього князя і посадив в ній кількох своїх урядовців (воєвод, чи старост).

Що до справи з польською короною, то польські пани згодилися прийняти до себе за королеву угорську королівну Ядвіґу, молодчу дочку Людовика; їй було тоді тільки 15 літ; вона вже давно, ще дитиною семи літ, була заручена і навіть пізніш звінчана з австрийським принцем Вільгельмом. Але тут у справу сю встряли польські пани і постановили одружити литовського князя Ягайла з Ядвіґою. За се Ягайло обіцює (умова в Креві, на Литві, 1385 року) приєднати до Польщи на віки свої землі литовські і руські; перейти на католицьку віру з усим литовським народом, перевезти у Краків усе своє добро і самому жити у Кракові. За се вхопилися ксьондзи та пани польські і вговорили Ядвіґу, щоб вона за-для спасення душі своєї, — бо таким побитом через неї пристає на латинство уся Литва, — повінчалася із поганим з лиця, лютим і диким Ягайлом. При кінці 1386 року Ягайло перемінив православну віру на католицьку, звінчався з Ядвіґою у Кракові, та там і остався, і став зватись: Володислав II-ий, Король Польщи, Литви і України.

Перше, що учинило молоде подружжя, се похід року 1397 на Галичину, щоб одібрати її од Угорщини. Се зроблено було без великого клопоту, і з сього часу (1397) Галичину рішучо прилучено було до Польщи.

Коли Ягайло підписував Кревську умову, не знати, чи думав він, що він робить. Адже ж виходило з тієї умови таке, що Литовського князівства більш не має на світі: усі литовські й руські землі переходять під польську корону, і на тому й край! Так польські пани й міркували собі, але иначе міркували на Литві. Тим то, коли через якийсь час до Вильна прислано було польських намістників, а королева Ядвіґа зажадала дани з руських земель, як з свого віна, то на Литві счинився заколот. Коли Витовт показав той лист Ядвіґи, де вона хоче дани, старшині руських і литовських земель, то всі в оден голос гукнули, що й вони й батьки їхні завжди були вільні, иншій державі не підлягали і ніякої дані Польщі не платили. Скінчилася справа на тому, що Витовта „оголосили королем литовським і руським“. Взагалі на долю **Витовт 1392-1430.**

Витовта випало боронити незалежности Литовського князівства. Ягайло й польські пани починають його боятись. Ще раніш, а саме у 1392 році, Ягайло уложив з Витовтом згоду і по тій згоді Витовт став Великим князем Литовським, а тут знов проголошують його „королем". Витовт був би зробив Литовське князівство самостійним, зовсім незалежним од Польщи, як би не страшна невдача 1399 року над річкою Ворсклою.

Діло було так, що року 1395 татарський хан Тохтамиш, прогнаний з орди, утік до Витовта із жінками своїми, усим добром і прихильними до його Татарами. Витовт, радий такій нагоді, схотів покористуватись тим і, наче допомагаючи Тохтамишові, задумав напасти на Орду і забрати під себе їхні землі. Кілька разів ходив він походом над Чорне море. Найбільший же похід був у 1399 році. Того року він з великим військом, де було 50 українсько-руських і литовських удільних князів та Тохтамиш із своїми Татарами, рушив на Київ, а звідтіль в теперішню Полтавщину, і там на річці Ворсклі стрів Тімур-кутлука (ворога Тохтамиша) з ордою. Як побачив Тімур-кутлук, що прийшло таке велике військо, то щоб прогаяти час, став умовлятися з Витовтом про замирення, а тим часом послав за підмогою до хана Ідики. Через три дні Ідика прийшов із своєю ордою, і тоді розпочалося люте бойовище. Татари перемогли, і Витовт мусів тікати; самих убитих князів рахують кілька десятків.

ВЕЛ. КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ ВИТОВТ.

Ся битва наробила те, що Татари поруйнували Київську та Волинську землі аж до Луцька, забрали багато бранців, а Витовт не міг вже тепер так остро ставитись проти Польщи. Польські пани зараз за се ухопились і року 1401 зробили зїзд у Вильні (приїхав туди і Ягайло). Написано було таку умову, що після смерти Витовта власть його і всі землі одійдуть до рук Ягайла, чи його наступників; а як що вмре раніш Ягайло, то Поляки не ставитимуть собі князя без згоди Витовта. Одно слово, Поляки спробували знову потвердити Кревську умову, але побачивши, що Витовт хоч і підписав нову угоду, а сам

веде до того, щоб зробити Литовське князівство самостійним, знов роблять зїзд.

1413 року у городі Городлі (на Бугу) зїхалися Витовт і Ягайло та пани з Корони (з Польщи) і з велик. князівства і тут склали так звану Городельську унію. По тій умові а-ні Польща, а-ні Литовське князівство не повинні були ніколи воювати між себе і одна без одної, а за-для усяких політичних і державних справ та за-для того, щоб обрати чи то Польського короля, чи Литовського князя, мусіли зїздитися на спільну раду, сейм. У Городлі Ягайло дав литовським боярам, але тільки католицької віри, правà польської шляхти й польські герби; за ними затверджено було землі, що вони держали, і таким побитом зроблено було початок польщенню Литви.

Але як би там не було, Городельська умова багато вигідніща була для Литви, як инші раніш. Сією умовою признали, що Литовське князівство осібне, мусить мати свого осібного князя, а з Польщею тільки бути у тісному союзі.

РУЇНИ ЗАМКУ КНЯЗІВ ЛИТОВСЬКИХ У ВИЛЬНІ.

Проте й Городельська умова, чи „унія“, не дуже була по мислі Витовтови; він перестав їздити на сейми і задумав зовсім оддiлитись до Польщи. За-для того він почав перемовлятися з угорським королем (цісарем) Жиґимонтом, що теж був проти того єднання Литви з Польщею.

З того всього вийшло те, що Жиґимонт послав Витовтови королівську корону, з умовою, щоб він одкаснувся од Польщи і коронувався, як самостійний король. Витовт уже скликав був на ту коронацію у Вильно князів (між иншими був і московський вел. князь, Витовтів зять), посли царгородські, татарські та инші) і готував бучний бенкет, але Поляки провідали, перехопили імператорових послів, одняли корону і королівські клейноди, а через те й коронування не було. Через кілька тижнів Витовт впав з коня, забився і помер на 81 році життя, у 1430 році.

Кінчаючи мову про Витовта, згадаємо ще про одну важну справу з нашими землями: Витовт, дбаючи про силу й могутність вел. князівства Литовського, понищив усих більших білоруських і українських князів: вигнав князя з Полоцка і оддав братови Скиргайлови, але згодом прогнав і Скиргайла звідти. Коли опорожнилось князівство Витебське, то не дав його братови Свитригайлови, а посадив там свого намістника. На Білій Руси осталися тільки другорядні княжата, ані трохи для нього не страшні.

Після білоруських князів взявся Витовт до українських: забрав Луцьке князівство, а потім решту Волини від Любартового сина Федора, — Луцьк та Володимир узяв собі; вигнав з Київа Володимира Ольгердовича та посадив там Скиргайла, вигнав з сіверських городів Корибута, забрав Поділля від Федора Корнятовича і оддав його воєводі краківському Спиткови. Одно слово, за два роки (1393—1394) розбито княжий устрій на Україні і знищено всіх дужчих князів. Поставалися тільки другорядні, як Федір Ольгердович Ратенський (в північній Волині), як Пинське князівство Василя, сина Михайла Наримунтовича, Чорторийське — Василя, сина Константина Ольгердовича, Острожське — Федора Даниловича, Стародубське — Патрикия Наримунтовича та инші. Їх не рушали, бо не було чого боятись тих князів. Правда, Любартовичови дано було Сіверщину, але він туди навіть і не поїхав, а Скиргайло в Київі не просидів і двох літ: умер р. 1397. Київщину оддав Витовт Іванови Ольгимунтовичови, князеви Гольшанському, але не як князеви, а як намістникови.

ВЕЛИКИЙ КНЯЗЬ ЛИТОВСЬКИЙ СВИТРИГАЙЛО.

Так покасував Витовт українські князівства і поробив їх „провінціями“ Вел. кн. Литовського.

По смерти Витовта в князівстві Литовському стає виразно помітно розділ між Литвою і Русью. Наробило се охрещення Литви на латинство та особливі привілеґії для Литвинів-католиків, тоді як Русинів-православних обійдено. Ще в XIV столітті вел. князівство Литовське було зовсім руською державою і литовські князі проголошують, що вони спадкоємці (наслідники) давньої Руської держави. Але за Ягайла та Витовта, що були прихильні до латинства, стався отой розділ між Литвою і Русью. Католицька Литва хилиться до Польщи та католицьких королів, а Литовська Русь зате до православної Москви.

Свитригайло 1430-1440.

По смерти Витовта й литовські й руські пани виставили королем Свитригайла, і хоч Ягайлови було се не до вподоби, проте він згодився. Свитригайла усі вважали за проводира Литовської Руси, хоча він був католик. І справді, він за увесь час своєї боротьби то з Витовтом, поки той був живий, то з Ягайлом, все шукає помочи в Укра-

їнців та Білорусів, і вони його виручають. А як став він Великим князем Литовським, то найважніщі городи та уряди пороздавав Русинам. Се було не до вподоби панам Литвинам-католикам.

Розсварився він з Ягайлом, а Ягайло розпочав з ним війну: хотів видерти Поділля та Волинь, — але не пощастило. Тоді вороги Свитригайлові (ті, що невдоволені були, що він Русинів за людей мав) положили знищити його иначе: напали на нього вночі в дорозі, так що він ледве з душею втік, а великим князем оголосили Жиґимонта, Кейстутового сина. За Жиґимонтом стали всі литовські землі, а за Свитригайлом усі руські: Полоцька, Витебська, Смоленська, Сіверщина, Київщина, Волинь, східнє Поділля (західнє Поділля було під Польщею). На Литві стало два князі: один ніби для Литовців, другий — для Руси, але кожен оден другого не узнавав за князя. Додаймо ще, що Свитригайло був не тільки проводирем Руси, але й взагалі проводирем аристократії (великого панства); за нього тягли руська аристократія, князі і можні пани (білоруські та українські). Про народ нема й мови — він ледве чи й знав або чув, з-за чого там князі між собою гризуться. Але через се саме і війна Свитригайлова проти католицької Литви не була завзятою та міцною. Чотири роки тяглася та війна і нічого не принесла Свитригайлови, хиба те, що розгубив деяких своїх прихильників. Нарешті року 1435 Свитригайло поклав собі: „або пан, або пропав!“ 1 вересня (сентября) зійшлися ворожі війська недалеко Вилькомира, коло річки Святої, і Жиґимонт страшенно знищив Свитригайлове військо. Мало не вся ливонська поміч, що прийшла до нього, пропала; самих князів узято у неволю 42, а багато було побитих. Свитригайло ледве втік. По всій Польщі дзвонили в дзвони, співали: „Te Deum!“ („Тебе, Бога, хвалим“). По сій битві уся Біла Русь перейшла до Жиґимонта, втікли од Свитригайла й українські землі, навіть Волинь, де він у Луцьку сидів. Свитригайло подався десь на Угорщину. Жартуючи говорили тоді, що він сім літ пас вівці у Волощині, поки не вернув собі Луцька.

А Поляки тим часом думали були обплутати Жиґимонта, щоб він записав всі Литовсько-Руські землі Польщі, як колись Ягайло. Тільки Жиґимонт не мав охоти сього робити. А тут, як на те, й його не стало: його вбито. А вбито через те, що його не любили в державі — його вважали страшенним ворогом аристократії, взагалі великих панів: ніби то він хотів „весь рожай (породу) шляхецкій погубити и кровъ ихъ розлити, а поднести рожай хлопскій, псю кровъ“. Так пише про нього один пізніщий літописець, але певно з правдою добре таки розминувся. Про його смерть оповідають усячину, між иншим так, що ніби-то у-ночі привезли до замку 300 возів сіна, а у кожному возі було сховано по два — по три узброєні вояки. Заїхали вони у княжий замок. Чарторийський Іван, князь, привідця змови, зайшов у княжі покої. Заздалегідь підкуплений слуга князя провів його до дверей покою, де сидів старий Жиґимонт; покій той був завжди замкнений з середини. У князя в кімнаті за сторожа жила приручена ведмедиха, і він

випускав її на двір, одмикаючи двері; а як ведмедиха тая верталася з двору, то шкрябалася у двері, і князь знов одмикав і впускав її. Бачучи, що ведмедиха на дворі, слуга з Чарторийським підійшли до дверей і почали шкрябатись. Жиґимонт подумав, що то ведмедиха, одчинив двері, а його тут і вбито.

Як би там воно не було, але з усього знати, що вбила Жиґимонта аристократія, і то певно Руська, прочищаючи Свитригайлови дорогу на великокняжий стіл. Свитригайло, як тільки прочув про смерть Жиґимонта, прибіг в Луцьк, і там його прийняли з великою честью.

Тим часом ось що діялося у Польщі. Ще у 1434 році старий Володислав-Ягайло, їдучи у Галич, зупинився в одному селі на ніч. У-ночі він довго пробув у гаю, слухаючи соловейка, а на ранок заслаб і, не доїхавши до Львова, у городі Городку вмер. Магнати польські обрали за короля старшого сина його Володислава; меншого ж сина Казимира, після того як вбито Жигимонта (се сталося року 1440), вислали на Литву, але не як великого княвя, а як тимчасового намістника. Литовські пани певно були невдоволені тим, але й Свитригайла не хотіли — знали вже його вдачу. Тоді положили оголосити Казимира великим князем. Польські пани не згодилися на се, але литовські зробили се й без них. Один письменник оповідає, ніби то на бенкеті понапоювали польських панів так, що вони поснули а литовські тим

Казимир Ягайлович 1440-1492.

часом заходилися коло малого Казимира: повели його у виленський собор, посадовили на великокняжому столі, наділи Гедиминову шапку, дали у руки меч і почали гукати на шану Великому князеві. Поляки прокинулися, але вже було пізно: діло було скінчене, Литовське князівство знов мало свого осібного Великого князя. Але на ділі Литовцям не було на що й тих Поляків напоювати.

Казимир був не повнолітній (13 літ), і за нього правив воєвода троцький, Ян Ґаштовт. Щоб загодити Руську аристократію, дано було Свитригайлови Волинь, що він і раніш мав, та ще Казимир додав Гомель і Туров, а Олелькови Володимировичу, синови Володимира Ольгердовича київського, дано Київщину, Задніпрянські простори давної Переяславщини і Браславщину. Таким чином більша частина українських земель Вел. князівства Литовського (крім Сіверщини й Побужа) опинилися в руках князів руських.

Не довго довелося Казимирови бути Великим князем. У 1444 році в битві під Варною пропав безвісти брат Казимира Володислав, і Поляки на сеймі у Сєрадзю обрали собі королем Казимира. Він довго одмагався, але його вговорила матірь його Софія, і у 1447 році він бучно коронувався у Кракові та став Казимиром IV, королем польським.

Поки Казимир був Литовським Великим князем, то й стояв за осібність Литви од Польщи, а як опинився королем польським, то попав в руки польських панів і робив те, що йому скажуть. Більш як пів-віка королював Казимир, і увесь час мусів вгамовувати литовських

КНЯЗЬ ЯРОСЛАВ МУДРИИ.

панів, що жадали конче осібного князя Литовського. Коли Литовцям пригадували давніщі умови (Ягайла, то що), то вони одказували, що мало чого князі між собою не укладають, а вони визнають умову тільки тоді, коли її робить н а р о д з н а р о д о м, а не сами володарі. Дійшло до того, що не тільки Вел. кн. Литовське не стало Польською землею, а не було навіть союза Польщи й Литви, бо вічно одні другим грозили війною. Тільки Казимир своєю особою звязував сі дві держави, а як помер, то й сей звязок урвався.

Олександер Казимирович 1492-1506.

У 1492 році помер Казимир, і королем польським став його старший син Ян-Альбрехт, а Великим князем Литовським вибрано меншого сина Олександра. На вибори було запрошено депутатів од всіх земель: Київської, Луцької і т. д. Сі виборці обмежили де в чому власть Великого князя: наприклад, що ухвалить „рада великого князівства" (завів її Свитригайло), то князь того не може перемінити; без згоди ради Вел. князь не може відбірати урядів, призначати воєводств, тратити доходи Великого князівства та инше.

Але обмеживши де в чому Вел. князя, литовські пани добилися того, що року 1499 у Вильні списано нову „унію" між Польщею і Литвою, і по сій унії обидві держави стали рівноправні — між ними був тільки союз. Заведено в унію, що Вел. князя не можна вибрати без участи польських панів, а короля — без участи литовських. Але не минуло й два роки, як помер польський король Ольбрахт, і Поляки знов носяться з пляном, щоб з Литви й Корони утворилася „одна держава, оден народ, і в них оден король і одно право". Польським королем обрано Вел. князя Литовського Олександра, і він справді видав панам польським акт (1501 р.) про „одну державу й один народ", тільки Литва од того й руками й ногами одхрещувалася, і з того часу Поляки все визнавали унію 1501 року, а Литва говорила, що вона знає тільки унію 1499 р.

Тим часом р. 1506 помер Олександер. Литовські пани послали по молодшого брата Олександрового Жиґимонта і оголосили його Великим князем навіть без польських панів, як се стояло в унії 1499 року.

За Казимира литовсько-руські пани-католики взяли велику силу в державі і православним не дають ходу. Так напр. коли в Раді Вел. князя завжди є латинські єпископи, не бачимо там ані одного руського; Литвини-католики сидять на урядах в чисто білоруських або українських землях, навіть в таких слабко звязаних з Литвою, як Київщина або Волинь, а Русинів ніде не бачимо на чисто литовських посадах. Ото тільки й пільги (для аристократії руської) зроблено було за Казимира, що утворено два руські князівства: Волинське та Київське, та й то не надовго, бо як помер р. 1470 київський князь Семен Олелькович, то Казимир посадив там намістника Литвина-католика Мартина Ґаштовта. Се дуже обурило Киян: „Литвини колись Киянам дань давали — говорили вони — а тепер ними будуть правити!" Аж р. 1499 Кияне діждалися православного князя, Дмитра Путятича.

Так само й на Волині, по смерти Свитригайла (р. 1452) садовили на вищі уряди луцького старости та маршалка Волинської землі то Русинів, то Литвинів, щоб Волинь забула про свою окремішність. Ясне діло, що литовські пани чули себе дужими, щоб правити не тільки без Русинів, але й проти Русинів. Се відчули руські князі, і року 1481 бачимо змову: кілька князів (Іван Гольшанський, Федір Більський та Михайло Олелькович) змовилися „відірвати землі по р. Березину й прилучити до Вел. князівства Московського“. Але змову викрито, і князі наложили головою. Далі бачимо, що пограничні дрібні князі, особливо в Сіверщині, утікають під Москву цілими юрбами, піддаючись їй з усими землями й добром. Давніще, поки Литовські князі покладали найбільшу вагу на руських людей і все руське, то вони були міцні й дужі, і Московські князі вважали Литовських володарів за вищих, приїздили до них на поклін. Але з того часу як головну вагу в державі пересунуто з руських людей на литовсько-католицьких, то й держава почала до-долу хилитися: католики тягли до Польщи, Русини знов до Москви. А тут у Московському князівстві як раз настав здібний князь Іван III Василєвич, і почав переманювати Русинів з Литви, а Литву общіпувати. Починаються пограничні войни, і Литві зле все виходить: Москва підбила усі руські землі, що одділяли її од Литовських і підсунулась під саму Литву. Року 1493, пишучи до Олександра, Іван вперше ужив собі титулу: „государь всея Руси“. Литва проти того опиналася: звідкіля, мовляв, він такий титул взяв? Але Москва була дужча і глузувала з Литви. Бачучи, що з Москвою лихо, литовське правительство оженило Олександра на доньці Івана, Олені, але й се не багато помогло: Олена конче хотіла держатися православної віри, а на католицькому дворі в Вильні се було не до речи. Почалися всякі скарги в Москву, що зневажають, мовляв, православну віру та таке инше. Року 1500 перейшла під Москву вся Чернигівщина. Іван розпочав війну — ніби то щоб оборонити православну віру підданих литовських, і забрав решту Сіверщини. Москва забрала тоді 319 міст і 70 волостей. Коли зять Олександер просив потім Івана, щоб вернув йому забране, бо йому шкода своєї „отчини“, то Іван одповів, що й йому шкода своєї отчини – тієї, що ще лишилася під Литвою: всі руські землі, мовляв, мої, а твоя отчина — Польща та Литва. От що наробило братання Литви з Польщею та зневажання Русинів!

Як помер Олександер, то новий Вел. князь Московський Василь Іванович писав до своєї сестри Олени, вдови Олександрової, щоб вона порадила його литовським панам за Вел. князя і поручилася, що він ніякої кривди латинській вірі не робитиме, і ласка їм буде від нього ще більша, як за Олександра. Олена одписала, що він „опізнився“: вже був обраний Жигимонт. Але найцікавіща тут згадка про латинську віру: вона показує, як мало щирости було в тім запалі московських великих князів до православя, що вони все його витикали Литві: православіє їм потрібне було тільки, щоб підгарбати ще добрий шмат земельки.

За Олександра сталося повстання руських князів і панів. Се була остання проба боротьби руських людей з ворожим ладом Вел. кн. Литовського. Підняв повстання князь Михайло Глинський. Замолоду він пробував по королівських дворах заграницею, жив в Італії, в Гіспанії і по тій загранишній школі вернувся на двір Олександра. Олександер зробив його маршалком дворним — міністром двора, і він був найблизчим порадником князя. Бувши сам Русином, хоч і католицької віри, він почав виводити в люде Русинів. Русини уважали його за свого вождя і покладали на нього чимало надії, а за те литовські пани — католики ненавиділи його. Пустили скрізь про нього поголоску, що він отруїв Олександра і сам хоче зробитись Великим князем Литовським. Здається, що він думав, з поміччю Москви й Татар, здобути власть хоча б над руськими землями Вел. кн. Литовського. Глинський розпочав те, що задумав, а за підмогою вдарився до Московського Великого князя Василя III, але той дав йому дуже малу поміч. Татари збрехали і зовсім не помогли. Через се Глинському не пощастило нічого зробити і він з братами та прихильниками утік у Московщину. З його намови, Московський князь Василь III почав війну з Литвою, намагаючись узяти Смоленск і пообіцяв, що як здобуде, то оддасть Глинському. Спочатку литовський гетьман Константин Острожський під Оршею до-ноги розбив московське військо, але Москва таки одібрала у Литви Смоленск. Проте Глинському його не дано. Се обурило Глинського, і він почав вести пересправи з королем Жиґимонтом. В Москві про се довідалися і засадили його в вязницю, де він і помер.

Так закінчилась остання проба українсько-білоруської аристократії вибороти права Русинам у Вел. кн. Литовському. Була се панська справа, як і раніші усякі такі. Не піддержали великих панів навіть дрібніщі пани: вони вже помирилися з своєю долею. Тепер Русинів перестануть зовсім за людей вважати. Галицьке боярство упустило з рук національну справу ще р. 1349, з походом Казимира; литовське — 1439 р., як упав Свитригайло. Змова ж р. 1481 або повстання Глинського — се безнадійні спроби. Українську справу в Польсько-литовській державі врятують незабаром инші люде — не пани-аристократи. Та про те буде мова трохи далі.

Нові сусіди з полудня.

Коли Україну прибрали до рук Литва з Польщею, сталася тоді (у XV віці) велика зміна, що мала велику вагу і в політичному, і в культурному житті України: утворилося по сусідству з Україною нове Кримське царство. Ми вже згадували, що в XIII в. в Татарській орді був нелад, і Орда ослабла: з одної Золотої орди, як вона звалася, стало аж чотири. Одна з тих орд забралася в Крим, і в половині XV в. начальник її, Хаджі-ґерай, зовсім вибився з-під влади Золотої орди і розпочав рід ханів (царів) Кримських. Сьому Хаджі-ґераю раніш давав у себе притулок Витовт, і за се він пізніш був у приязні

з ним і не пустошив українських земель. Але дальші литовські князі, починаючи з Казимира, не зуміли поладнати з Кримом, і наробили страшенного лиха Україні. Особливо великі шкоди робив Менглі-ґерай, союзник Московського Великого князя Івана Василєвича. Се був дуже мудрий хан. Коли супротивники скинули його з ханства, він удався до Турції. Турція ще року 1454 опанувала Константинополь, або Царгород, а потім і сусідні землі: Сербію, Болгарію, Молдавію — стала великою і грізною державою. Ото ж до неї удався Менґлі-ґерай, піддав Крим турецькому султанови, а за те султан мусів його обороняти і давати йому помочи. Тепер хто ворогував з Кримом, мусів памятати, що за плечима у Криму стоїть Турція. Сей Менґлі-ґерай, на прохання Московського князя Івана, починає допікати Литві тим, що руйнує і нищить українські землі. Від року 1482 почавши, цілих сто літ Україна стогне від тих диких наїздів татарських і обертається помалу в пустиню: Поділля, Волинь, Київщина, Галичина, вся Україна, з виїмком хиба північної України, що підгарбала під себе Москва, все се було спустошено Татарами, Турками та Волохами (бо вони були турецькі підданці). Ні печеніжський погром, ні половецькі наскоки в XI в., ані походи Бату не обіймали ані такого великого простору, ані були такі люті. Все, що здобула українська культура за кілька віків, немов на огні згоріло. Вся країна степова, весь полуднево-східній пояс аж до лісів — Переяславщина, полуднева Чернигівщина, полуднева й середня Київщина, Браславщина й східнє Поділля обернулися в пустиню; тільки подекуди в державних за̀мках та поблизу їх держалися купки людей. І все се сталося завдяки дурній політиці Казимира і його синів, та нікчемности польсько-литовського правительства. Володарі великих держав, оті хвалені оборонці християн від „невірних", не здобулися навіть на таку боротьбу з степовими варварами, яку вели дрібні і неголосні руські князі XI—XII віків.

А коли правительство нічого не робило, то про оборону мусіли подумати самі люде українських земель. На сьому ґрунті й розвинулося українське козаковання, а з нього — козаччина: перші звістки про козаків стрічаємо як раз після перших погромів Менґлі-ґерая (найдавніща згадка р. 1492). Але перш ніж перейдемо до козаччини, згадаємо про те, як Польща таки підгорнула під себе усі українські землі.

Вже була мова про те, що литовські маґнати, мавши в своїх руках управу великого князівства, бажали унії (єдности) з Польщею, але так, щоб се був тільки тісний політичний союз, а вел. кн. Литовське щоб оставалося самостійне. З другого боку, українські та білоруські маґнати вел. князівства, не хотячи зближатися до Польщи, тягли потрохи до вел. кн. Московського. Народ же український та білоруський свого голосу не подавав, бо його не питалися.

За короля Жиґимонта І (Старого) про унію Польщи з Литвою мало що й чути, бо сей король нею не дуже цікавився; так само було воно й перші десятки літ панування сина його Жигимонта-Августа (ступив на королівство р. 1544) і аж в 1560-их роках на ґвалт взялися

до неї та року 1569 в Люблині зробили кінець. Найгірше зашкодила справі дрібна литовська шляхта, що тягла за Польщею, бо хотіла вибитися з-під влади литовських маґнатів і зрівнятися в правах з шляхтою польською.

Уже з початку 1560-тих років мало не що року зїздяться польські й литовські уповажнені та радяться все про ту унію Литви з Польщею. До чого воно йшлося, видно з листа Радивила до короля (р. 1564). Радивил в тому листі пише, що така унія, яку задумують Поляки, се такий самий кінець Литовській свободі, який і Москва хоче зробити, тільки Москва хоче накинути Литві свою неволю силою, а Польща підступом, облесливістю.

Люблинська унія 1569 р.

Та настав от і Люблинський Сейм 1569 року. Литовські маґнати, коли Поляки витягали всякі давні акти унії, глузовали з того, кажучи, що Поляки їх „добре ховали в скринях і деинде“, але вони „вивітрилися“. І сами Поляки згожувалися, що „ми й предки наші мали тих шкур (тоді писали документи на перґаменті з телячої шкури) і печаток доволі, а все таки унії не мали“. Та тепер, мовляв, треба вже її зробити. І уложили таку „унію“, що литовські пани як почули її, то потихеньку уночі усі до одного повтікали з сейму. Король розгнівався, а Полякам ще лучче — вільна рука буде! Покинули солодкі мови та розмови про стародавню приязнь і братерство, а заходилися кувати, поки гаряче.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ ЖИГИМОНТ-АВГУСТ II.

Тим часом, серед розмов про унію, виникла думка зараз же прилучити до Польщи Волинь та Підляша (давня земля Дорогичинська). Як прилучити, то й прилучити! Опинатися не було кому: Литовські пани сиділи дома, а король охоче підписав прилучення, та й по всьому. Волинські посли випросили собі, щоб у всіх урядах та судах осталася руська мова, і в сій мові видавалися Волинянам усякі акти з королівської канцелярії й инших урядів; тільки до міст листи будуть писатися по польськи. Шляхта „грецького обряду“ (православна) буде мати у всьому рівні права з католиками: православні будуть мати право на уряди, аж до сенаторських. Волинські ж уряди всякі, духовні й світ-

ські, будуть роздаватися тільки осілим обивателям-шляхтичам Волинської землі. Підляшській шляхті теж наобіцяли усяких журавлів в небі.

Тим часом литовські пани, бачучи, що без них на сеймі діється явний грабіж, надумались і вернулися знову. Саме в той час йшла мова, щоб до Підлясся й Волині додати Браславщину (східнє Поділля) та Київщину: мовляв, Браславщина давнійше була частиною Поділля, а Поділля давно вже під Польщею. Забрали й Браславщину! За Браславщиною без клопоту заграбили й Київщину, при тім в актах виписували усякі сміховинні речи про те, як Київ здавна належав до Польщи. (Київщині теж наобіцяно те, що й Волині про всякі її права). Литовські посли стерпіли й се, бо як казали — чули, що у них „обрізано крила“.

Тепер уже й до унії легче було братись! 29 червня (юня) справу сю скінчено, а на другий день присягали новій унії литовські й польські уповажнені... Церемонія ся відбулася з великим плачем польського сенату (з радощів!) й подякою Богови, що дав того дочекати, „так що коронний канцлер, читаючи присягу сенаторам, не міг від сліз говорити, кинув листки, й докінчив за нього великий маршал“.

Акт унії 1569 року постановляв, що Корона (то б то Польща) й Вел. кн. Литовське, обкраяне отсе свіжо на сеймі, складатимуть одну „річпосполиту“ (державу). Вони вибірають спільно короля, що заразом проголошується й великим князем. Сейми будуть тільки спільні.

Так загинуло о с і б н е велике князівство Литовське! Так скінчився сейм, що за кілька засідань зробив те, чого не могли доконати кріваві довгі війни й столітні усякі дипльоматичні торги та штучки, що одним потягом пера рішав долю країв і витикав їм на цілі століття нову дорогу... Поляки прославляли той сейм і тепер ще прославляють, як доказ любови, братерства й усього такого, а на ділі се був ланцюг насильств над чужими думками, над чужими правами, ланцюг, що припечатав своєю печаткою король. Одколи утікли з сейму литовські депутати — се був явний грабіж Великого князівства Литовського.

Так воно й зосталося назавжди. Литва вже не здужала скинути з себе польського ярма, — тим більш, що не мала ні звідки помочи: українське панство, хоч не було приязне до Польщи, не мало охоти й одриватися од неї, бо литовські магнати не допускали його до управи вел. князівством; а дрібна шляхта — та тягла за Польщею, бо Польща давала їй більші права й користі, ніж вона мала в князівстві Литовськім. З сього часу вел. кн. Литовське для нас не цікаве: раз, що се тепер тільки провінція Польщи, а друге — в ній зосталося дуже мало українських земель. По-за границями польської Корони після Люблинського сейму осталося дві окраїни: одна при вел. кн. Литовськім, друга — в руках Москви. При Литві осталося тільки північне пограниччя України: берестейське Побуже (давня Берестейська земля без землі Дорогичинської) та Пинщина. З них зроблено було осібне Берестейське воєводство, з повітами Берестейським й Пинським.

В руках Москви від часів вел. кн. Олександра зостала уся Чернигівщина, без наддніпрянської смужки — округів Любеча й Остра. Але на початку XVII в. Польща вернула собі й решту Чернигівщини і тут встановила воєводство Чернигівське, з повітами Чернигівським та Новгород-сіверським. Але коли возьмемо на увагу, що й Побуже та Пинщина (під Литвою) властиво теж належали до Польщи, то можна сказати, що перед великою українською революцією (Хмельниччиною) всі українські землі належали до Польщи. Хоч на короткий час пощастило Польщі діпяти свого — зібрати під своєю властю українські землі!

Козаччина.

Ми згадували, що через дурну політику Польсько-Литовських державців Україна вже в кінці XV віку починає обертатися в пустиню. Багатий та пишний край наш став безлюдний. А який-то край був, варто послухати, що пише один литовський письменник з середини XVI в. „Київ, — каже він — має ґрунта такі родючі, що як виорати парою волів, і то тільки один раз, то буде пребагатий урожай. Скрізь усяке родюче дерево, виноград. В старих дубах та буках рої пчіл і щільники, прегарного кольору і запаху. Звіра по лісах та полях така сила, що зубрів, диких коней і оленів бють тільки для шкури. Дикі кози селянин бє тисячами. На ріках дуже багато бобрових гнізд. Птаства стільки, що весною хлопці набірають повні човни яєць качиніх, диких гусей, журавлів, лебедів. Собак годують мясом звірячим і рибою. В річках повно риби. Сам я бачив, як наловляли часом за день тисячу маж для приїзних купців. Сіяти що року не треба — на Поділю доволі один раз зорати і посіяти — уродить і вдруге, а одного року буде і другий і третій урожай...“ І от такий край пролежав облогом кілька століть. Аж до Полісся — поза Київ, Житомир, Остер, Чернигів — лежав багатий, але дикий і некультурний – саме той край, що триста — чотириста літ перед тим був вогнищем східно-європейського життя. В середині XVI в. тільки кілька зàмків стояло: Браслав, далі на схід Звенигород (але сей Татари знищили), Черкаси, Канів, а коло замків тулився гурток людей, що ховався в замок, як тільки покажеться татарська орда. За Дніпром теж була пустиня: з литовського боку крайній замок Остер, з московського — Чернигів і Путивль. Там теж тільки під самими замками держалися люде. Але сі люде, що сиділи поблизу замка, завжди мусіли бути готові до ворожого наскоку: без зброї не можна було з замку виткнутися. Тим то ревизори, що в половині XVI ст. оглядали замки, зауважають, що тутешні земляне (господарі) й міщане „ручніци мают і стреляти добре уміют“. Певно, коли було таке неспокійне життя, то панів серед місцевого люду не бачили й сліду. Навіть ті, що присилали їх сюди за урядовців, викручувались та замість себе ставили усяких служебників та заступників, — хиба що комусь любе було військове отаке життя! Отже коли панів не було, а край був багатий на всячину: рибу, мед, звіря, то набіралися одважні люде, що мандрували аж з Волині, Пинщини, Могилівщини десь на Русь, або в задніпрянські „сіверські“ уходи.

„Уходи“, то б то землі, куди ходили ватаги людей на заробітки, були приписані до замків: до Канівського наприклад приписана була полуднева Київщина, до Черкас — мало не вся теперішня Полтавщина, Херсонщина та Катеринославщина; були землі приписані до Київського замку, до Остерського. Тому й „уходники“, як верталися на зіму до-дому, мусіли давати старості замку значну часть з придбаного: спочатку 8 часть, а далі дійшло й до половини. Брали мед, шкури, рибу, сало, мясо, сіль (з чорноморських лиманів), нарешті коли пощастить обдерти Татар і позабірати у них коні та вівці, то й з того замковий староста брав собі частку.

„Уходники“ мусіли бути люде одважні, знати добре степ, татарські звички та навички. З Татарами доводилося стикатись раз-у-раз; і „уходники“ спочатку тільки оборонялись, а далі, як стало їх більше, то почали й нападати, „лупити“ Татарина. Часом се вигодніще було, як працювати на „уході“; то не рідко бувало, що й сами старости замкові збірали ватагу людей і нападали на Татар. Староста Хмельницький Предслав Лянцкоронський одного разу (р. 1528) зібрав був аж 1.200 „війська“, і заграбив у Татар 500 коней та 30 тисяч овець. Помаленьку наші люде стали робити те саме, що й Татари: коли ви на нас налітаєте та грабуєте, то й ми вам тим самим віддячимо! Почалося отак козакування,

Що́ значить слово козак? Се слово татарське, і значило воно у них чоловіка вільного, незалежного, войовничого, але разом з тим волоцюгу, розбійника, чоловіка бездомного, неоселого. Про татарських козаків здавна чуємо, а про наших, українських, вперше маємо звістку року 1492, коли Кияне й Черкасці розбили під Тягинею (Бендери) татарський корабель, і вел. князь Олександер наказав потрусити „козаків“. Але ні в кінці XV ст., ні в першій половині XVI ст. нема ще козаччини, козацтва, як осібної верстви людей — се вже сталося аж при кінці XVI та на початку XVII ст., а тепер є тільки люде, що ходять „в козацтво“. Але ходили й селяне, й міщане, й дрібні бояре; ходили й значні пани польські, старости та воєводи; „козакували“ разом з козаками й такі пани, як Константин та Ілля Острожські, як Сангушки, Пронські, Язловецькі, Сєнявські, Вишневецькі, Потоцькі, Замойські, Збаражські, Заславські, Корецькі. Завдяки таким походам, де перед вели пани, „начальство“, людей охочих до „козацького хліба“ ставало все більше, і вже в перших десятиліттях XVI ст. їх було стільки, що староста Черкаський Остафій Дашкович, на зїзді в Пьотркові (1533 року) радив правительству литовському поставити на низу Дніпра зо дві тисячи козаків, на татарських перевозах — нехай би обороняли Україну од Татар. Але Дашковича тоді не послухали.

Тим часом козаків все більшало, а разом з тим вони піднімали більші й сміливіщі походи на землі татарські та турецькі. Татари жаліються вел. князю Литовському — просять приборкати козаків. Вел. князь боявся Татар — пообіцяв, що зробить все до ладу, а сам наказав урядникам обїхати замки київський, канівський і черкаський та

-карта-
-ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА-
ЛИТОВСЬКО-РУСЬКОГО
В XIV і XV столїттю.
ПРУСИ
КОРОЛЇВСТВО
ПОЛЬСЬКЕ
ВЕЛИКЕ КНЯЗІВСТВО ЛИТОВСЬКЕ
УКРАЇНА
ВЕЛИКЕ КНЯЗ МОСКОВСЬКЕ
ЗОЛОТА ОРДА
ТАТАРИ
КАРПАТИ
УГРИ
ВОЛОЩИНА
БОЛГАРИЯ
КРИМСЬКА ОРДА
ЧОРНЕ МОРЕ
АЗОВСЬКЕ МОРЕ
МОРЕ
ПОЛОЦЬК
ВІТЕБСЬК
СМОЛЕНСЬК
ГОРОДНО
НОВГОРОДОК
ВАРШАВА
БРЯНСЬК
КИЇВ
ЖИТОМИР
ЧЕРНИГІВ
ПУТИВЛЬ
ВОЛОДИМИР
КРЕМЕНЕЦЬ
КАМЯНЕЦЬ
ПОЛТАВА
МОСКВА
РЯЗАНЬ
ВОРОНІЖ
ТВЕР
КАЗАНЬ
САРАЙ
Волга
Дністер
Дніпро
IV Придбання Ольгерда.
V Придбання Витовда.

списати на реєстр усіх тутешніх козаків. Се було вже року 1541. І нічого з того не вийшло, бо як почали шукати „козаків“, то таких людей не знайшлося: той міщанин, той земянин, той на службі у когось, а таких людей — „козаків“ не було... Ще не вигідно було признаватися до того. А напади козацькі все більшали: там купців обдерли, там Очаків пограбували — припливли на 32 чайках (запорожські човни до походів) і здобули замок... Знов Татари з скаргами, знов в. князь шле листи до старост, щоб дбали та не пускали козаків. Де там не пускали, коли й самі старости не від того, щоб піти з козаками та й собі щось заробити! Помаленьку дійшло до того, що козаччина опанувала Дніпровий Низ, степи; доходило до того, що сам король

БАЙДА ЗАКЛАДАЄ СІЧ НА ХОРТИЦІ.

(р. 1558) мусів посилати своїх посланців в Орду в обхід, на Волощину, бо Дніпром їхати було небезпечно від козаків.

Алє от в 1550-их роках зявляється серед козаків князь Дмитро Вишневецький, що в піснях прозвано його Байдою. Сей князь чимало прислужився козаччині. Се був заможній маґнат, властитель кількох сіл в полудневій Волині. Року 1553 він удався в Туреччину, а на другий рік до в. князя Литовського і той доручив йому держати сторожу на острові Хортиці, за Дніпровими порогами, проти Татар. У Вишневецького в голові був не аби який плян: опираючися на Литовсько-польську державу і піддержуючи приязнь з Туреччиною, держати в руках Крим.

Вишневецький збудував на Хортиці земляний городок, кріпость, і се була перша Січ Запорожська. Татарські хани одразу збагнули, що вона буде дуже їм заважати, коли їм захочеться налітати в Україну. У 1557 р. татарський хан хотів зруйнувати Січ і обложив її своїм військом, продержав облогу аж 24 дні, але нічого не зміг подіяти і вернувся до-дому. Та літом на другий год хан знов приступив з Ордою під Хортицю. Помагало йому турецьке військо на човнах, та ще Волохи. На сей раз Вишневецький продержався довгенько, але мусів таки покинути Січ, бо не стало харчів, і пішов в Черкаси. Тут, знати, не пообіцяли йому ніякої помочи проти Татар, то він подався до Москви, бо Московщина весь час воювала з Кримом. І справді,

ОСТРІВ ХОРТИЦЯ, ДЕ БУЛА ПЕРША СІЧ ЗАПОРОЖСЬКА.

у 1558 і 1559 роках він із московською ратью (військом) ходив на Крим, але не багато що зробив, бо не давала йому ходу Москва. Тим то року 1561 ми знову бачимо його на Низу, на Хортиці. Але невгомонний князь незабаром встряв у волошські справи — проторюючи дорогу для цілої низки козацьких ватажків аж до Тимоша Хмельниченка. Думка була така, що як пощастить, то зробитись молдавським Господарем (князем).

Але скажемо трохи про ту Молдавію, куди все так учащали наші люде.

Засновано молдавську державу десь коло року 1350, коли з сусіднього Семигороду (тепер в Угорщині) понаходило багато Волохів

і стало їх більш як тутешніх людей — Українців (буковинських, бо Буковина теж опинилася в Молдаві).

Молдавська держава спочатку була невелика — тільки на півдні теперішньої Буковини, бо на півночі її була так звана Шипинська земля, що слухалася Татарів. Але молдавські воєводи незабаром підбили й Шипинську землю, і теперішнє галицьке Покуття і ростягли свої гряниці аж до Чорного моря. Столицею їхнею було спочатку місто Серет, а трохи згодом Сучава.

Найвизначніщі молдавські воєводи, що завели лад у державі і зробили її міцною та дужою, були Олександер Добрий та Степан Великий. Вони дбали про те, щоб Молдавію поширити, щоб вона стала краєм торговельним, а через те й багатим.

Але через 10 літ по смерти Степана (року 1514) Молдавію завоювала Туреччина, і це вийшло на шкоду Молдавії з Буковиною. Давній добробут підупав, міста й села спустіли, торговля й хліборобство перевелися, а люде через тяжкі податки та неволю — бо їх поробили кріпаками бояри (пани) та манастирі — втікали до чужих країв. А як Молдавська держава ослабла, то знов почала дужче братися до неї Польща. Найгірш доставалося Буковині, бо вона була на гряниці з Польщею. Тож ото перенесено тоді столицю Молдавії з Сучави далі на південь до Ясс. І з сього часу Буковина перестала бути осередком держави, а Сучава почала все більше вниз хилитися.

Що ж сталося тоді з буковинськими українцями під молдавськими господарями? Адже ж Буковину було одірвано од галицької та нашої України! Може Волохи так посіли наших людей, що їх і не видно було, і не чути? Ото ж то й є, що як-раз було воно навпаки. Український народ на Буковині більш важив тоді, ніж волоський, бо був більш освічений. Українська мова була урядовою (правительственною) мовою на дворі воєвод, нею писали й говорили молдавські бояри та духовенство. Всю вищу освіту брали вони з нашої України та з Галичини, бо у них була одна віра з українцями, православна, тим часом як инші сусіди, поляки та мадяри (венґерці), були католики.

Молдавія довго брала собі духовенство з України, бо в ній не було добрих шкіл, де б кохалися в науці. В церквах службу одправляли по книжках, привезених з України. А коли Польща почала на Україні напосідатись на православну віру і силою заводити католицтво та унію, то тоді молдавські воєводи віддячують за все добре, що зазнали від України, і стають оборонцями православної віри (а разом з тим і українського народу) не тільки у себе дома, але й на українських землях під польською рукою. Так от за поміччю молдавських воєвод галицькі українці поставили у Львові церкву Успіння Пресвятої Богородиці, котру ще й досі звуть „волоською церквою", а потомок молдавських воєводів, Петро Могила, дуже розумний та вчений чоловік, прийшов пізніш у Київ і тут українське панство, духовенство та козаки обрали його за митрополита на всю Україну.

9*

Так усе єдналися тоді молдавські українці з людьми на нашій та на галицькій Україні. Але було й ще одне єднання — з того часу, як зявилися українські козаки та Запорожська Січ на Дніпрі за порогами. Та про се вже ми говорили і зараз ведемо мову.

Року 1564 зібрав Вишневецький 4.000 козаків і пішов у Молдавію. Але тут його зрадою спіймали і одпровадили у Константинополь до Турецького султана Селіма II. Селім, сердитий на нього ще за те, що він нападав на Крим, звелів його вбити. Пізніш склалася легенда про Вишневецького, ніби то султан звелів кинути його з високої башти, що стоїть біля моря, на гаки, замуровані у мурах; на однім гаку зачепився Байда ребром і повиснув над морем. Висячи на гаку, він почав лаяти султана і його віру. Три дні висів він так, і хоч обіцяли йому і життя, і волю, аби він одкаснувся своєї віри і потурчився, він не переставав клясти Турків і їх віру. Якийсь Турок стрельнув нарешті з лука і вбив його. Пісню про Байду і про його смерть співають на Україні й досі — починається вона:

»В Царгороді на риночку
Ой пє Байда мед — горілочку;
Ой пє Байда — та не день не два,
Не одну нічку, та й не годиночку.«

Не пощастило Дмитрови Вишневецькому багато зробити, але за те він показав козакам ширшу стежку: не татарські табуни „лупити“ чи турецькі міста грабувати, а вмішуватись в справи чужих держав, додавати їм помочи, а за те всесвітньої слави собі здобути.

Тим часом уряд литовсько-польський не знає, на яку ступити з козаками. Козаки все множилися і ставали господарями степу. Спочатку йшли в степ, на „уходи“ „ватаги“ з кількох до кілька десятків душ, з своїм старшим „отаманом“ на чолі. Господарство вели гуртовим способом — або як тепер сказали б „кооперативним“. При кінці ділять здобич: половину бере хазяїн „ухода“ (замкова власть), а решту ділять на товаришів, тільки усі мають по одній пайці, а отаман — дві або три. Сі господарі, а разом з тим і вояки (бо беззбройному сидіти в степу ані гадки!), спочатку вертались на зіму до-дому, в свої городи чи села, а потім почали вже й оселятись там. Се не подобалось старостам, бо їхні доходи від „уходників“ меншали. Але ті господарі-козаки на старост не вважали, а побудовали собі „городки“, найбільш на островах: Базавлуку, Хортиці та инших. Коли в 1580-их роках забрався в ті краї Зборовський, шляхтич-козак, то на річці Самарі і далі до татарського пограниччя знайшов він козаків „річних“ (на самій Самарі 200), що постоянно там живуть, ловлять рибу та звіря, добувають сіль, торгують, а їстивне одсилають „иншим“ козакам — „рицарським“, що сиділи на самому Дніпрі і тільки воєнних справ пильнували. Головний кіш козацький був тоді на острові Томаківці: „він такий широкий, — каже Зборовський — що на ньому може прохарчуватись 20 тисяч людей і не мало коней“. З часом степова „ватага“

перетворяється в военний „десяток“, з „отаманом“ на чолі. Перший козацький реестр, який ми знаемо (1584 року), свідчить, що в полку було 50 десятків, а кожен десяток мае отамана та 9 товаришів.

Тоді ж таки (в 1580-их роках) запорожські козаки звуться вже „січовими“, від імени Січи, козацького коша. За сей час (від часів Вишневецького) козаччина навчилася вже дивитись на себе не як на попихачів пограничних старост та панів, а як на осібну, незалежну, самостійну силу, що тільки пробувае в литовсько-польській державі, але робить, що хоче, не питаючись нікого. І справді — князі Ружинські (козацькі привідці) накладають з Москвою; Зборовський, ставши ватажком, переговорюе з Волощиною і мріе по похід аж в Персію; було й таке, що радили Татарам піти разом на Туреччину, а в 1590-х роках Січ продае свою поміч кожній з сусідніх держав, аби добре заплатили. Отже Запорожжя випередило значно козаччину „городову“, тих козаків, що сиділи на Україні по містах. Вони ще не скоро дійдуть до тієї певности, що вони — сила самостійна, незалежна.

Тим часом уряд надумався привернути козаків на свій бік. Року 1568 вперше звертається вел. князь Жиґимонт-Авґуст просто до козаків: наказуе їм, щоб вони вийшли з Низу на Україну, не зачіпали Татар, а за се, мовляв, возьму вас на „службу“ і будете мати „жалованье“. І справді, звелів король гетьманови коронному Язловецькому списати у реестр 300 козаків, забрати їх з-під руки старости під руку польського гетьмана, призначити їм що-року жалування і настановити над ними „старшого“. Такого „старшого“, а разом і судію, що тільки він один міг судити козаків, дано було їм — шляхтича Яна Бадовського. Уряд польський мав надію, що, взявши на державну службу частину козаків, спинить розбишацтва і сваволю решти. А яка се незначна частина була, знати з того, що року 1576 в поході Богдана Ружинського (про нього буде далі мова) було 3.000 козаків.

Але річ була не в тім, чи багато, чи мало було взято на службу, а в тім, що беручи на службу трошки, Язловецький, за згодою короля, орґанізував заразом у с ю козаччину, заводив нові порядки для в с і х козаків, і Ян Бадовський був поставлений „старшимъ и судьею н а д ъ в с и м и к о з а к и н и з о в и м и“ — виходить, що усякі инші власті й суди: воеводи, старости, уряди міські — до козаків тепер не мають діла. От з сього часу й пішло, що козаки — се зовсім осібна верства людей: як от е верства селянська, міщанська, шляхетьска, так от е тепер осібна к о з а ц ь к а. Незабаром се потвердив новий король, хоч і не мав на думці того.

Тим часом нічого не помогло, що Язловецький взяв на службу трохи козаків (через те, що вони списані були в реестр, їх звали „реестровими): ріжні пограничні пани та козацькі ватажки й далі промишляли „козацьким хлібом“, як говорив (пізніш) Наливайко. Зявляється тоді, як козацький ватажок, земляк Вишневецького — князь Богдан Ружинський. Не дивлячись на те, що польське правительство старалося не дратувати Криму, він у 1575 році пішов з козаками на татарські улуси

Богдан Ружинський.

(села) і страшенно їх спустошив. На другий год вибрався на татарські замки на Низу Дніпра, де Лиман вливається в море. Було з ним коло 3.000 козаків дніпровських, браславських і винницьких.

Але скінчився похід сей дуже сумно: козаки приступили під Аслан-городок і стали добувати. Та коли рвали кріпость порохом, то так шарпнуло, що й Ружинського вбило на місці.

Іван Підкова. Незабаром, року 1577 бачимо нового ватажка козацького — Івана Підкову. Він назвав себе братом молдавського господаря, князя Івоні, і задумав попробувати щастя, чи не вдасться сісти йому на молдавському князівському столі. Прочувши, що між Запорожцями пробуває Підкова, молдавські бояре послали до нього посланців; вони просили приїхати до них та взяти до своїх рук „батьківщину", що досталася йому од брата його — видерти її у нового господаря Петра. Івоня підбив Запорожців, і 600 чоловіка їх, з старшим своїм Шахом, пристали до нього. Пішов він тоді у Молдавію, розбив Петрове військо, де були й Турки, вигнав Петра і почав був господарити у Яссах (в молдавській столиці). Се збентежило короля польського Баторія, бо на нього розгнівався турецький султан за те, що козаки, – королівські, мовляв, піддані, – та втручаються в справи чужих земель. Баторій не хотів сваритися з турецьким султаном, — тим паче, що саме тоді Баторій збірався воювати з Москвою, — а для того йому треба було мати собі приятеля в турецькому султані. Він звелів арештувати Підкову й привести до нього. Так і зробили. Коли Іван Підкова їхав з здобиччю на Запорожжя, махнувши рукою на Молдавію (бо бачив, що довго там не всидить), його стрів воєвода браславський князь Збаразький і присовітував йому поїхати до короля та виправдатися перед ним; він завірив його, що такого лицаря, як Підкова, король вітатиме ласкаво. Підкова послухав і поїхав до нього. Але король иначе його привітав: звелів арештувати, а потім стяти йому голову, і у Львові на майдані покотилася його голова. Се було у 1578 році.

Але не встигли ще відрубати голову Підкові, як козаки вели вже иншого охочого на молдавський стіл — Олександра, брата Підкови. Козаків було більш як 2.000 піших і конних. Були під Яссами, попустошили Волощину. Султан наказав Баторієви, щоб піймав того ворохобника, і Баторій се виконав. Турки вбили Олександра на паль. А літом того ж року (1578) козаки знов ішли на Молдаву, ведучи нового охочого, що звався Петром, сина Олександра. Щоб одчепитись од султана, Баторій сим разом викрутився, що се не його козаки, а московські.

А разом з тим козаки допікали Татарам та Туркам і в инших місцях: спалили Тягінь (Бендери), Шах „гетьман Низовців" зімою 1577 року погромив татарського посла, що їхав з Москви і забрав у нього „багато скарбу".

Султан і кримський хан вимагали од Баторія, щоб він нарешті заборонив козакам нападати на їхні землі. Баторій саме тоді розпочав з Москвою так звану Ливонську войну; йому потрібна була ко-

зацька поміч на тій войні, але й такого страшного ворога, як султан, не хотів він дражнити. То й почав він йому одписувати, що козацькі наскоки робляться без відома його, короля, і там буває багато людей московських та волоських; що польський уряд не тільки не піддержує козаків, а хотів б їх геть витребити — тільки сили немає се зробити. А разом з тим, щоб справді козаків приборкати, Баторій порозсилав до пограничних старост своїх універсал (наказ) і попрікав їх, що вони одного духу з козаками, дають їм пристановище у себе і разом з ними ходять в татарські та турецькі землі. „Не раз я наказував, — пише король — щоб ви не переховували у себе Низовців і не давали їм пороху, óлова та нічого їстивного, але ви не слухалися. Тепер ми наказали Константинові Острожському, київському воєводі, щоб він, додержуючи своєї умови з Перекопським (Кримським) царем, йшов до Дніпра і прогнав звідти розбішак-козаків; а хто з них попадеться йому до рук, то щоб карав на смерть. І всім українським старостам наказую пособляти Острожському і так само ловити та карати на смерть Запорожців, коли вони почнуть тікати з Низу“.

Так грізно писав король, але й сам він, а тим більше козаки, добре знали, що з тієї великої хмари не буде дощу. Одписуючи Кримському ханові про те, що от він звелів Острожському козаків знищити, король додає: „але я не певен, що вони там на Низу знову не посходяться, бо вигнати козаків з „Дикого поля“ дуже трудно; дотого їм пріяє Москва, і вони туди, в їхні землі, втікають, щоб врятуватися од польської кари“.

Справді, козаки й далі ходили собі походами на Перекоп в татарські землі, добували так само, як і перше, волошського князівського стола, шарпали турецькі береги. Року 1579 хан кримський знову прислав королеві скаргу (жалобу) на козаків. Але король одписав йому, що козаки — люде вільні і тому приборкати їх та покарати, як людей вільних, і тяжко, та й не годиться, — хоч він все ж буде їх придержувати од наскоків на турецькі землі.

В сьому листі король так мягенько пише про козаків тому, що йому треба було їх на війні з Москвою. А козаки багато тоді йому допомогли: помогли взяти багато городів і особливо показали себе коло Стародуба. Там, під Стародубом, — пише літописець, — Низові козаки, з старшим своїм Яном Оришевським, вскочили у московські землі і великої шкоди наробили; город Стародуб спалили і з великою здобиччю повернулися до-дому.

Баторієва реформа.

З давніх часів Стефана Баторія вважали за дуже прихильного до козаччини. Українські літописці переказують, ніби то він дав шляхетські права 6.000 козаків, що були записані в реєстр; ніби то поділив їх на 6 полків, дав їм право на своїй раді обірати собі гетьмана й старшину і таке инше — одно слово, те що у козаків витворялося більш як 50 літ і аж за Хмельницького стало помітне, все те приписують літописці одному чоловікови — королеви Баторієви. Тим часом Баторій для козаків а-нічогісінько не зробив нового. Коли на нього на-

сівся кримський хан за наскоки козацькі, Баторій тільки одновив те, що заведено було за Жиґимонта-Авґуста: звелів знов узяти на службу козацький полк з 500 душ і на таких самих умовах (полк Язловецького, видно, розсипався, бо й сам Язловецький помер у 1575 році, а головне — уряд не виплачував „реєстровим" жалування). Замість Язловецького, за начальника козацького настановлений був тепер князь Михайло Вишневецький, староста черкаський. На знак того, що се вій-

КОРОЛЬ СТЕФАН БАТОРІЙ.

сько королівське, козакам дано велику королівську корогву, а може й ще якісь військові клейноди, як бубни, труби, то що. Король настановив за „гетьмана", прямого начальника козацького, шляхтича Яна Оришовського, що здавна товаришував з козаками. Але се тільки прозивали його „гетьманом" (взагалі кожна купа козаків свого старшого в поході звала гетьманом), а писався він „поручником", то б то помічник Вишневецького. Крім того Баторій надав козакам Терехте-

мирів (над Дніпром, проти Переяслава) — се мало бути гніздо козацьке, і при манастирі — шпиталь для ранених і нездатних вже до праці козаків. Нарешті Баторій підтвердив своєю грамотою те, що козаки мали од Жиґимонта-Авґуста: щоб їх не карали без відома їх старшого, не судили їх безправно в звичайних справах — крім винних в убивствах та насильствах; щоб не брали податків з них, ані забірали майна по умерших, поминаючи його рідню або кому небіжчик подарує. Отсі

КНЯЗЬ ДМИТРО ВИШНЕВЕЦЬКИЙ-БАЙДА.

„вільности“, що їх потвердив Баторій для всіх козаків, і були для них найдорожчою річчю, і коли у них ті „вільности“ видерали, вони все посилалися на привілеї від Баторія, і пізніш тому так і прославили самого короля.

Сей козацький полк, з Оришовським на чолі, ходив і на московську войну (1579—1581), але після війни йому не заплатили грошей і пустили „на зелену пашу“ — живіть, з чого знаєте! Сам уряд поль-

ський копав собі яму: як тільки яка війна, то він назбірає як найбільш козаків, використає їх, а тоді, не заплативши, пустить на всі чотири вітри. Певно, що козаки (та й инші польські війська) розходилися по державі і годувалися з того, що грабували по панських та королівських маєтках. А уряд починає тоді ґвалтувати на „своєволю“ козацьку...

Самійло Зборовський.

А тим часом козаки як і раніш роблять шкоду Татарам та Туркам. Року 1583 вони вибіралися в Молдавію. Знайшовся якийсь новий охочий на молдавський стіл, звав себе Мануілом, сином Івоні. Ватажком у них був родовитий шляхтич Самійло Зборовський. Але разом з тим він хотів бути добрий і з Татарами і з султаном турецьким, та й перед королем польським чистим бути. Трудно було йому те зробити, але хитрий шляхтич викручувався, як вьюн. Щоб прислужитися султанові, він почав був підмовляти Запорожців, щоб вони, разом з Татарами й Турками, йшли походом у Персію. Тяжко розгнівалися були козаки на Зборовського за те, що він їхнім ворогам хоче допомагати, і коли Зборовський почав був гостро до них ставитися, то вони хотіли вже були насипати йому піску в пазуху та в Дніпро вкинути.

Так він і не повів їх у Персію. Так само нещасливий був і похід його в Молдавію. По дорозі туди перейняв його з козаками староста браславський Струсь і погромив їх. Тоді козаки кинулися на турецькі городи: зруйновали Ягорлик (на Дністрі), здобули й пограбили Тягиню і околицю, забрали гармати й велику здобич і продали її на ярмарку за 12 тисяч золотих. Се розлютило Баторія, бо Турки грозили походом. Королівське військо погналося за козаками й загнало їх за Дніпро. Там в степу люде з голоду мусіли їсти коні, гризти кістки, що валялися в полі. А як вернувся Зборовський на Україну, то Поляки його схопили. За ним було багатенько всяких гріхів, так що його навіть позбавлено було горожанських прав. І коли він тепер попався, то його покарали на смерть.

Козаки ж собі і далі шарпали татарські та турецькі землі; через те Татари й Турки все дужче гнівалися на Польщу, особливо коли при кінці 1584 року козаки спалили Очаків і заграбили силу худобу. Король вислав на Поділля й на Волинь свого післанця Ґлембоцького — шукати винуватих, але зачепився з козаками, і ті не довго з ним розмовляли та — „пустили у Дніпр води пити...“

Тим часом помер Стефан Баторій, і на польський престол за короля обрали Жигимонта III, сина шведського короля. Королював Жигимонт III од 1587 до 1632 року. Сьому королеві можна було б скласти з Польщи, Литви, України, Московського царства і Швеції одну величезну державу. Але його гордість, любов до підлесливости і надмірна прихильність до латинства, нездарність у державних справах і дуже мізерна душа, не тільки не помогли йому дійти до того, а зробили початок загину України, а за нею й Польщи. Через свою нездарність втеряв він свою спадщину (наслідство) у Швеції, не спро-

мігся настановити на Московське царство свого сина Володислава, а завівши унію на Україні, порізнив українців навіки — наробив те, що український народ позбувся був своєї інтелігенції — вона перекинулася в Поляків.

Смерть Баторія ще додала духу козакам: вони знов здобули і спалили Очаків, а разом з тим підняли похід на море, під Козлов (тепер Євпаторія), здобули місто, позабирали товари. Спалили й Біл-

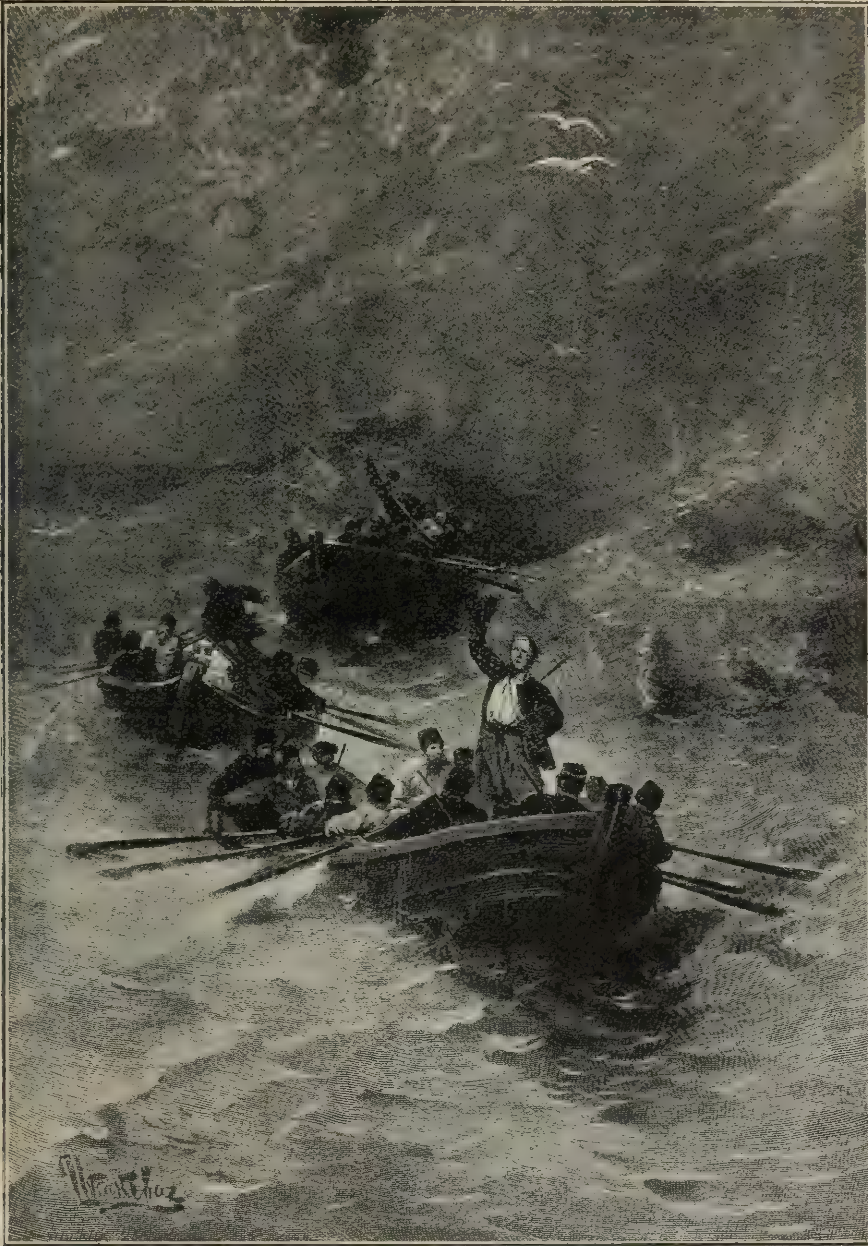

КОЗАКИ НА ЧОРНОМУ МОРІ.

город (Аккерман). Султан розгнівався — велів і турецьким і кримським військам іти на Україну. Польща перелякалася і призначила сейм. Багато на тому сеймі (1590 року) говорилося про козаків: одні ладні були винищити козаків до щенту, другі знов говорили, що без козаків буде ще більша біда: хто ж боронив би Україну від Турків та Татар. „Треба, щоб були, але щоб держати їх в порядку“ — так присудили панове-шляхта. „Як би Україна була в німецьких руках, або

венецьких, не були б вони такі недбалі як ми“ — признавалися польські верховоди. Ото ж треба набудовати замків, розставити козаків на пограниччі з Татарами, але треба їм платити. Але попереду треба, мовляв, зробити „порядок“: гетьман коронний має піти на Запорожжя, орґанізувати там козацтво; людей своєвільних вигнати, усіх козаків списати в реєстр; без дозволу гетьмана коронного козаки не мають права одїздити нікуди з того місця, де вони житимуть; не вільно поспільству (простим людем) переходити у козаки; карати на смерть того, хто ходитиме в Поле або на Низ на заробітки, за здобиччю, — хиба покаже пашпорт від начальства. І багато отакого страшного поухвалювала шляхта, тільки одна біда: усе те так і осталося на папері. Турків якось загодили — грізна туча проминула. А що скарбова каса була порожня, то й великі пляни про найм козаків треба було скоротити: найняли два полки по 500 душ. Найближчий їх начальник — той самий Оришовський, а зверхній – Язловецький, староста снятинський. Військо має стояти над Дніпром, наприклад в урочищі Кременчуці, де має бути збудований замок. Селяне з кожного господарства мають давати по мірці муки і доставляти тим козакам реєстровим. До козаків ніхто не має діла крім їхнього старшого, або „поручника“.

Але нічого з того всього не вийшло. Кременчуку вибудовано не було, провіянту козакам посилати ніхто не спішився, скарб козакам не платив — то й знову пішло все по давньому.

КРИШТОФ КОСИНСЬКИЙ.

Козаччина все множилася, чула в собі силу, і коли не було їй роботи десь на стороні — в степах з Татарами, в Волощині, в Московщині, то робила клопіт польським панам. Уже на сеймі 1587 року нарікала шляхта на козаків, що вони приходять в подільські села та грабують, а на сеймі 1590 року вже говорили, що і нам (шляхті) дають себе знати, поводяться з нами наче Татари, накладають великі окупи на народ шляхетський і міста — тільки що маєтностей не палять. Так говорили р. 1590, а на другий рік було вже зле й з панськими маєтностями. Почалася справжня війна з панством, а саме з князями Острожськими, і почав її козацький ватажок Криштоф Косинський.

Криштоф Косинський.

В козацькому війську був він давно, і певно був одним з визначніщих серед козацтва, коли року 1590, разом з иншими визначними козацькими ватажками „шляхетського стану“, дістав од короля чималу незаселену маєтність Рокитну (на Поросї). От з-за сієї маєтности й уся біда пішла, бо Януш Острожський, староста білоцерківський, чи скоріш його урядники, заявили, що там скрізь його землі, і виправив на сі ґрунта королівські привілеї. Виходить щось таке, як пізніш з Хмельницьким. Розгніваний Косинський поклав собі провчити українського магната і почав з Білоцерківщини. Козаки узяли Білу-Церкву, пограбили й позабирали майно Острожського, пограбили замок у Києві, спалили Переяслав (і київський замок і Переяслав були в державі у Острожських). З Київщини на зіму подалися на Волинь і чинили

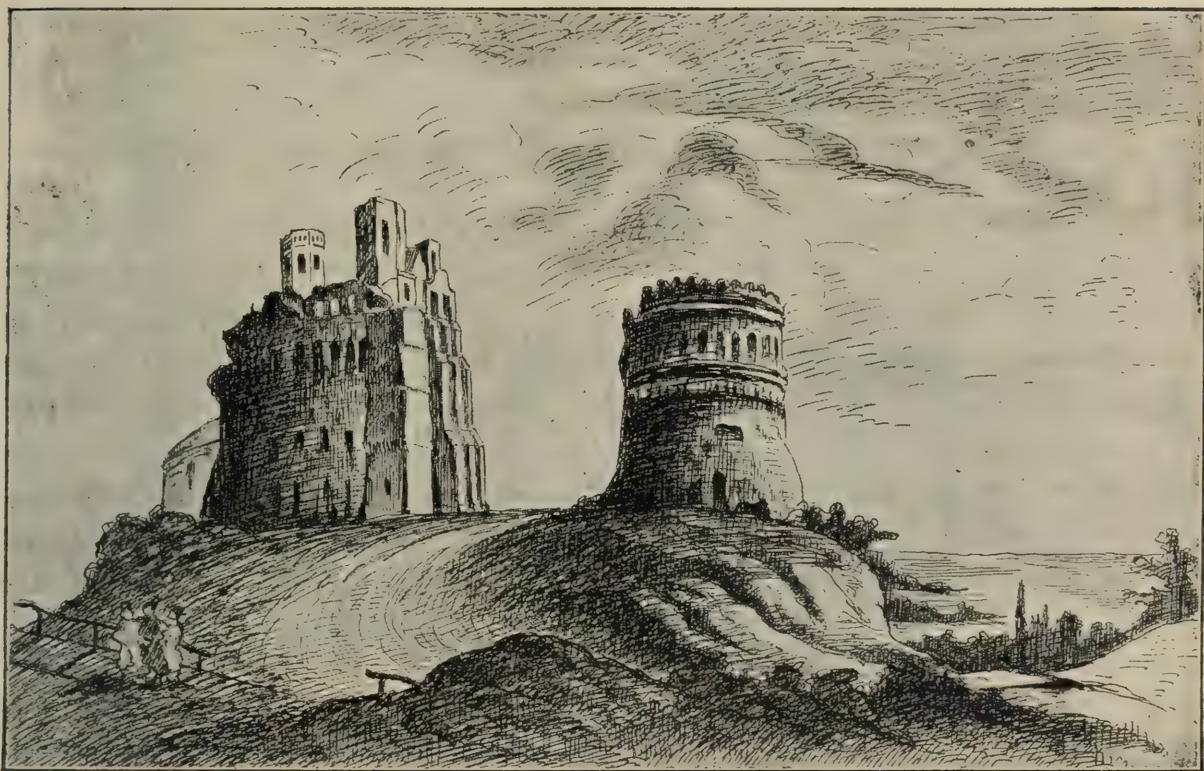

РУЇНИ ОСТРОЖСЬКОГО ЗАМКУ.

шкоди найбільш в маєтностях Острожських, хоч влітало й иншим, що помагали Острожським. Король хоч і закликав панів з воєводств: Київського, Браславського та Волинського проти козаків, але вони не дуже слухалися — вважали, що се проста собі сварка козаків із панами Острожськими (Константином та Янушом). Тільки шляхта з тих повітів на Волині, де козаки найдужче далися в знаки, зїзжається на повітові сеймики і присягається, що не возьметься ні до чого доти, поки не втихомирять козаків. В місяці лютому (февралі) 1593 року шляхетське військо, під проводом Януша Острожського та Олександра Вишневецького, старости черкаського, виступило проти Косинського. В ті часи найзвичайніщою річчю на війні була — облога. Вибравши вигідне місце, слабіща сторона окопується, а дужча — облягає її з усіх боків

і мучить голодом доти, доки ворог не піддасться. Так воно було й тут.

Косинський вийшов з Острополя, де він увесь час пробував, і отаборився коло містечка Пятки (недалеко від м. Чуднова). В його було тільки 5.000 війська. Поляки облягли козацький табор навкруги, розірвали його і погнали козаків у місто. Тоді Косинський мусів замиритись із Острожським. Але як повернувся він на Низ, то знов зібрав військо і пішов на Черкаси, на тамошнього старосту Олександра Вишневецького, що завжди сварився з козаками та поміг побити їх під Пяткою. Вишневецький хитрощами заманив Косинського до міста, самого із кількома козаками, і там його вбито.

Але се ані трохи не приголомшило козаків — навпаки, таки того ще року вони обложили були Черкаси і Київ, і черкаський староста Вишневецький мусів з ними списати згоду та де чим для них поступитися, а з Києва взяли 12 тисяч золотих окупу і теж списали „вічний покій і перемирє“ з замковим урядом.

Тим часом в Браславщині почалися теж козацькі розрухи — чинив їх Наливайко.

Северин Наливайко.

Северин Наливайко був розумний, освічений, гарний на вроду чоловік. Замолоду він козакував і зробив багато походів із ріжними козацькими ватажками; служив він якийсь час у князя Константина Острожського, але в 1594 році покинув службу, зібрав чималу ватагу охочих до козацького хліба і почав з нею промишляти. Він мав дуже добрий хист гуртовати, орґанізувати людей, і ватага його зросла незабаром мало не до трьох тисяч чоловіка. Тоді як раз козакам траплявся добрий „заробіток“. Ще з 1593 року, чи й раніш, розпочалася велика війна між Австрією й Туреччиною за Угорщину. Воєнну поміч Австрії давав тільки римський папа. Отож австрійський двір шукає помочи скрізь: у Московщини, Польщи, Семигороду, Молдави. Довідались і про запорожських козаків і вислали до них, у Січ, посла. Літом 1594 р. посол Лясота привіз листи од цісаря і запрошував, щоб козаки йшли через Волощину на здогін за Татарами. В дарунок привіз він 8 тисяч дукатів. Се козакам показалось дуже мало: вони хотіли, щоб з ними списали умову і призначили платню на рік. І не пішли в Волощину, а пообіцяли, що „шарпнуть“ Татар у них вдома — підуть на Перекоп.

Се, чого зріклись Запорожські козаки, взяв на себе Наливайко і з своєю ватагою подався на Волощину, переймати Татар. Сили його були невеликі, але все ж він забрав у Татар кілька тисяч коней та погромив оселі татарські на низу Дністра. Потім напав він на турецькі міста Кілію та Тегиню (Бендери) і багато набрав ясиру (полону), та одбив у нього волоський господарь і багато його війська вигубив. Наливайко мусів вернутися до-дому і став у Браславщині. На той час в Браслав зїхалося багато панства „на судові роки“ (сесія земського суду), на які зїздилася шляхта з усього воєводства. Наливайко напав на шляхетський табор, пограбував і забрав багато коней, панського

добра і грошей, що найшлись у таборі. Браславські міщане перейшли на сторону козаків; взяли замок, забрали армату, і якийсь час були панами міста. На другий рік (1595) Наливайко з Запорожцями (гетьманом у них був Григорій Лобода) ходили знову на Волощину на поміч Австрії. Вернувшись звідтіль із великою здобиччю через Галичину на Волинь, Наливайко заходився грабувати в Білорусі — загони його доходили аж до Могилева, який теж пограбували. Козаки Наливайкові із добиччю розбрелись по своїх селах, а сам він повернувся у Острог до свого брата, попа Даміяна. Запорожська ж козаччина розташувалася в Київському Полісю — наїдалася „хлібом його королівської милости“.

ПІСЛЯ БИТВИ НА СОЛОНИЦІ.

Саме тоді, року 1596, заведено було на Україні унію (про се буде мова далі). Очевидно, що козаччина стояла на стороні православної партії і ворогувала проти тих, хто ту унію завів та був ворогом православія. Наливайко грабує маєтності і нищить добро Терлецького, що саме тоді поїхав до Риму, а Лобода — Олександра Сємашка, старости Луцького. Через те й усіх православних прозивали „Наливайками“.

Нарешті, уряд польський не міг далі витримати, бачучи, що Наливайко починив останньої зіми на Волині, а особливо в Білорусі.

У січні (январі) року 1596 король звелів польському гетьманові Жолкєвскому рушити на козаків. В кінці лютого Жолкєвский прийшов на Волинь — і почалася перша справжня війна польської Корони з козаками. Наливайко із своєю ватагою став одходити до Браславщини, де й став на зімівлю. Він обертається до Запорожських козаків, щоб прийняли його до гурту. Гетьманом у них був тоді Григорій Ло-

Григорій Лобода.

бода. Лобода не знав, що йому робити з Наливайком: чи йти з ним поруч, чи ні, бо Наливайківці не мали доброї слави. Та все так склалося, що він таки мусів пійти з ним на згоду. Жолкєвский, бачучи те, послав до Лободи гонців, щоб Запорожці не приймали до себе Наливайка з його ватагою. Але козаки не послухали його і таки поєдналися та разом почали поступатися близче до Київа. Коло озера Острий Камінь, недалеко Білої Церкви, Жолкєвский напав на них, але вони одбилися од нього, одступили до Київа, перейшли на той бік Дніпра і отаборилися під Лубнами на урочищі Солониця. Тут Жолкєвский оточив їх з усіх боків. Довго билися з Поляками козаки, але не сила була вже козакам оборонятися, бо до Поляків надходили все свіжі сили, а козаків було тільки кілька тисяч таких, що могли одбиватися; до того ще поміж Наливайківцями та Запорожськими козаками завелася сварка. Наливайківці вбили Лободу, але на його місце настановили не Наливайка, а Кремпського. Через ті сварки та ще через голод і згагу козаки не змогли далі здержувати натиску Поляків і мусіли піддатися, на умовах дуже тяжких і неславних: вони повинні були оддати Полякам увесь свій скарб, гармати, корогви й срібні труби, що прислав австрійський цісарь, видати Наливайка і инших головних проводирів повстання. Козаки згодилися на се, але коли вони віддали зброю, то на них накинулись Поляки і вигубили не одну тисячу. Один польський письменник каже, що рубали їх немилосердно, так що на милю або й більш труп лежав на трупі. Було усіх в таборі, з жінками й дітьми, до десяти тисяч, а не втікло більш як півтори тисячи, під проводом Кремпського. Товаришів Наливайкових скарано лютою смертію у Варшаві зараз, як їх привезли, а Наливайка держали до сейму р. 1597, мало не рік, і як зїхалося до Варшави панство, прилюдно на майдані одтяли йому голову, четвертували і порозвішували по місту на палях його руки, ноги й голову. Пізніш багато про нього навигадували: ніби то його посадили на розпаленого коня, і так замучили, або що його посадили в розпеченого бика і він там згорів на попіл, та инше.

А все ж таки „гадина“, як звав Жолкєвский українське своєвілля, була тільки придушена, а не задушена. І не було ради на неї... Тільки того, що король видав універсал, щоб не пускати нікого з України на Запорожжя, арештувати і ловити людей „безъ службы“, а хто вчинить якусь „збродню“ (злочин), то смертію карати, не пускати Запорожців на Україну, усіх козаків, не записаних у реєстр, повернути у поспільство; за гетьмана („старшого“) козацького щоб мали тільки того, хто призначений за гетьмана у реєстрових козаків.

Як би вважати на заходи польського уряду проти козаків, то могло б здаватися, що козаччині прийшов вже край. Проте нічого не помогли ніякі кари, і не минуло й два роки, як козацтво набралося знов такої сили, що його жахалася уся Польща. А ще два роки далі — той самий польський уряд, що вигадував найхитріщі способи, як би винищити козаччину, мусів сам обернутися до козацтва за поміччю.

КОРОЛЬ ДАНИЛО.

Поки Запорожжя з своїми дніпровими та наддніпрянськими нетрами не опинилося в руках у панів, не можна було задушити козаччину.

Після Солоницького бойовища козацтво позбулося кращих своїх сил, артилєриї (гармат та иншого), почесних військових знаків (клейнодів): бубнів, литаврів, коругов і таке инше. Тільки півтори тисячі козаків, з Кремпським на чолі, видерлося якось з облоги на Солониці і втікло на Запорожжя.

Тим часом на Запорожжі було неспокійно по-між самими Запорожцями. Низове козацтво поділилося на дві партії, як се й пізніще бувало, од гетьмана Сагайдачного почавши і аж до Остряниці; одні стояли на тому, щоб і в походи на Татар та Турків ходити і робити усе так, як козацтву завгодно, а не зважати на те, що се, мовляв, польському правительству не подобається — між иншим треба б покарати тих з панів, що громили козаків на Солониці; другі ж були тієї думки, що треба оглядатися на Польщу, не сердити правительства і слухатися його. Сі слухняні року 1596—1597 мали за гетьманів Христофора Нечковського, а потім якогось Ігната Василевича, а р. 1598 вибрали Тихона Байбузу; тіж, що не хотіли на Польщу зважати, обрали собі Федора Полоуса. Між козаками почалася бійка. Полоусовці перемогли Байбузовців, і в бійці тій не одна сотня козаків наложила головою. Одначе року 1599 на Запорожжі було вже спокійно: козаки підняли тоді якийсь морський похід проти Турків і ходили в поміч воєводі Мунтянському, що перестав слухатися Турції і р. 1599 зайняв Семигород. На чолі козаччини стояв лицарь-гетьман Самійло Кішка, що про нього складено найкращу думу — про те, як він утікав з турецької неволі.

Самійло Кішка.

Склалося так, що в 1599 році польське правительство мусіло забути, що козаки — „розбійники“ та „сваві́льники“, і звертається до них, щоб вони допомогли йому втихомирити отого воєводу Мунтянського Михайла, що здобувши Семигород, хотів був і Молдаву підгорнути. А в Молдаві перед тим недавно Польща посадила за господаря одного з волоських бояр, Єремію Могилу; Туреччина згодилася на се, і Молдава стала польською провінцією. Треба було її рятувати. Сам король вислав листа до козаків — закликав до походу. Козаки були не від того, але сказали, щоб їм вернуто було „усі вольності, що мали предки наші, живучи на сих місцях“ — щоб було все, як перед Солоницею. Король сказав, що зробить по-їхньому і гроші їм заплатить, і незабаром 4.000 Запорожців, з гетьманом Самійлом Кішкою, рушили в поход. З допомогою Запорожців польський гетьман Замойський скоро звоював Михайла, а місяців через два козаків знову запрошено у новий далекий похід — у Ливонію проти Шведів. Діло в тім, що дядько короля Жигимонта, Кароль, зсадив з шведського престола Жигимонта, захопив Естонію, а далі брався вже й до польської Ливонії. Його військо перейшло ливонську границю і брало один за одним ливонські замки. Ото ж треба було тут козаків. Замойський хотів, щоб Запорожців пішло не менш як 6.000. Запорожці згожува-

лися, але, крім жалування, вимагали, щоб їм повернуто було їхні вольності, що вже й обіцяно було їм перед Молдавським походом. Сейм, що зібрався в січні, в значній мірі сповнив козацькі бажання і королівські обіцянки, але всіх старих прав і привілеїв таки не було вернуто. Але козаки тим часом і сим вдовольнилися і рушили у холодний і непривітний північний край. Довелося воювати саме зімою. Їсти не було чого, скрізь — пустиня; до-того такий холод і земля так замерзла, що навіть куріня на ній не можна було поставити. А вдодачу — уряд Польський, як звичайно, не платив грошей. Козаки не раз поривалися покинути її вернутися до-дому. Кішка спиняв їх та впевняв, що гроші їм буде заплачено.

Більш року просиділи Запорожці в Ливонії, — обдерлися, охляли; багато їх загинуло од стужі. „Ми не тільки того, що заслужили у короля, але й того, що замолоду придбали в ворожих землях, — усього тут позбулися. Довго памятатиме військо Запорожське інфлянтську (ливонську) службу!...“ — так писали Запорожці до польського коронного гетьмана. Під час облоги одного міста убито було й Кішку — хтось таки з своїх ненароком його застрелив.

Вертаючись з Ливонського походу, козаки „лежали“ якийсь час на Білоруси — одпочивали та збірали окуп з людей грошима й припасами. Але не вспіли вони вернутись на Україну, як Польща знов удається до них. В році 1603 Вишневецькі ведуть на Московський стіл „царевича Дмитра“, ніби то законного сина царя Івана. Підняли Поляки похід на Москву, і в ньому брало участь 12 тисяч самого Запорожського війська. Аж до року 1609 товклися козаки в Московщині, помагаючи то одному, то другому охочому на Московський стіл.

А разом з тим не переставали вони робити шкоду Туркам та Татарам. Особливо допікали вони своїми сміливими морськими походами. Року 1606 ходили на Кілію, Білгород, зруйновали місто Варну, що про неї й пісню склали:

Була Варна здавна славна,
Славнійшії козаченьки,
Що тої Варни дістали
І в ній Турків забрали.

Не заростала козацька стежка й у Молдаву.

А тим часом Жиґимонтови заманулося ось чого: скинути московського царя Василя Шуйського, сісти там самому, а тоді вдарити на Швецію й вернути собі батьківську корону. На се треба було багато війська, але в короля була порожня кишеня. Треба було шукати такого війська, що у борг воюватиме. Крім козаків – ніхто инший на се не пристав би. І вони пристали. Уже спочатку назбіралось їх під Смоленськом з 30 тисяч, а потім приходили ще й ще. Инші ж (тисяч 10—15) воювали Сіверщину — узяли Чернигів, Новгород Сіверський, Стародуб та инші міста. Дякуючи козакам діло пішло так добре, що московські бояре, зсадивши Шуйського, згодилися, щоб царем був

у них син Жиґимонтів Володислав. Але Жиґимонт, замість того, щоб кувати поки горяче і одразу йти на Москву, товкся під Смоленськом і упустив і Москву і царську корону назавжди. А тим часом платити війську не було чим, бо король вів війну по козацьки: „не на те пє, що є, а на те — що буде“. Тільки козаки українські сим не дуже журилися: не платять, то треба десь промишляти! І вони заходилися пустошити та грабувати московські землі, заходячи Бог знає куди на північ — аж під Вологду, Тотьму, Сольвичегодск, Архангельськ, Олонець і т. и. Чотири роки (1609—1613) десятки тисяч козаків латали злидні свої московським добром. Сам король намножив тієї козаччини, кличучи як найбільш людей собі на поміч, а коли вони вернулись на

ЗАПОРОЖЦІ СПОРЯЖАЮТЬСЯ У МОРСЬКИЙ ПОХІД.

Україну, не діставши за працю й ломаного шага, то в подяку їм сказали: „вертайтесь до своїх панів на панщину, а то ми вас, своєвольників, на смерть каратимемо!“ Тільки та біда, що ніхто тих грізних наказів не боявся.

А тим часом треба було до чогось руки прикласти, кудись свою силу приложити. І от в роках 1613—1620 піднімають козаки такі морські походи, про які досі ніхто й не чував. Року 1614 дві тисячі козаків на 40 чайках перепливли Чорне море навпростець під Трапезунт і спустошили багате та пишне побережжя, зруйновали кріпость Синоп, попалили кораблі, ґалери, — зробили пустиню. Шкоду рахували на 40 міліонів. Туреччина за се обіцяла Польщу розгромити. А на другий

10*

рік козаки на 80 човнах вибралися походом, не більше не меньше як на самі околиці Царгорода, султанової столиці. Вийшли на беріг між Мізевною і Архіокою, царгородськими пристанями, і спалили їх. Султан був тоді на ловах і сам бачив з свого покою дим від того козацького огню. Награбили і вернули. Турецька фльота догнала їх, але козаки не злякалися, кинулися на турецькі ґалери і погромили Турків. Самого адмирала взяли в полон. Султан за се наслав Орду на Україну. Вона пройшла Поділля, і ніхто й пальцем не рушив, щоб її одбити. А хан потім вислав до короля глумливий лист, де писав: „воювати держави — се нам од батьків переказано, а вам де братися воювати?

ЗАСІДКА ЗАПОРОЖЦІВ.

То не ваше діло... Та й надалі, за божою помічю, того не занехаємо, а ви — то вдячно приймайте“.

А козаки ізнов (р. 1616) прославилися. Року 1616 Турки вислали на козаків фльоту під проводом Алі-баші. Він приплив до Дніпрового Лиману, але козаки вдарили на нього, фльоту знищили, взяли кільканадцять ґалер і до сотні човнів. А тоді пішли на кримське побережжя, здобули там та спалили Кафу, випустивши на волю велику силу невольника. Се було голосне діло, і тут вперше ми стрічаємо славного гетьмана Петра Сагайдачного — се він був привідцею в сьому поході.

Але скажемо попереду про козаччину та про козацький устрій при кінці XVI століття та в перших десятках літ XVII в.

Козаччина на початку XVII ст.

Хоч і небезпечне було життя козацьке в Задніпрянських степах, обік Татарина, проте Українці з західніх та східніх сторон України сунули туди лавою: гірш Татарина були для них тяжкі податки, панщина, грабіж їхніх ґрунтів. Тікали люде з білоруського Полісся, з Побужжя й Галичини, з північно-західньої Волини. В середині XVI століття на полудневий схід від шляху з Київа до Браслава зовсім не було постійних осель, крім трьох правительственних замків, а при кінці XVI стол. тут вже налічували десятки міст та місточок, а села лічили сотнями. За пятьдесят літ від першої „реформи" (оновлення) козаччини (за короля Августа) людність східньої України зросла подекуди в 15—20 разів, а то й більше. А разом з тим і козацька сила дужчала. Але за втікачами посунуло слідом панство: пани випрошували собі у короля привілеї на ті „порожні" землі, де осів втікач, де він збірався господарювати. І знов опинилися втікачі в руках нових панів, в новому підданстві. Правда, підданство се не було тяжке. Містечка та слободи, що їх закладали пани на те, щоб ловити пересельцявтікача, обіцяли йому звичайно свободу на багато літ — на десять, двадцять і навіть тридцять. Землі тоді ще пани не обробляли — доволі було з них і того, що винищували ліси — робили поташ, селітру та брали податки з корчем, з млинів, а згодом позаводили й инші, як поволовщина, пчільна десятина, частину від улову риби та звіря, брали за перевоз, торгове мито та позаводили усякі помічні роботи. Се все дражнило осадчих: вони понесли свої голови під татарський аркан і шаблю, пішли на край українського світа, щоб не знати пана й панщини та на волі господарювати собі — і от не вспіли розташуватися, як уже якісь панські посіпаки починають чіплятися, обмежувати їхні права: не дають вільно випалювати горілку, варити мед, молоти збіжжя та таке инше. Не бійсь, поки селяне не осілися, поки не скропили землі своєю кровю й потом, то про панів там й чутки не було! Що було робити бідному селянинови, щоб од тієї непрошеної панської опіки одчепитися? На се був дуже добрий спосіб: стати козаком. Козак не платить ніяких податків — не тільки сам, але й уся його родина, не знає ніякого суду та власти, окрім своїх козацьких, ніякі панські права його не торкаються. — Такі привілеї для козаччини потвердило само правительство польське. Правда, потвердило воно се тільки для козаків реєстрових, що було їх дуже не багато, але на ділі ніколи того реестру не списувалося, бо й само правительство того не пильнувало, а як треба було для якоїсь війни, то кликало козаків взагалі, не дивлячись, чи він реєстровий, чи ні. Через се й сталося так, що хто признав над собою власть та присуд козацький, той і був вже козак, а разом з тим чоловік вільний од усякого панського права. І от при кінці XVI та на початку XVII ст. українські селяне почали гуртом писатися в козаки. Їх зовсім не тягне до „козацького хліба", до далеких походів та воєн — для них смачнійший хліб звичайний, хліборобський; вони тільки хочуть під покривкою козаччини, під козацькою зверхністю та обороною спокійно собі господарювати, не

знаючи ні панів, ні їх посіпак. А як треба було часом і їм, хліборобам, козацьку службу одбувати, то й се не було їм страшне або чуже, бо кожен в ті часи мусів бути воякою і йдучи за плугом мати мушкет за плечима. Тепер і козаччина стала вже инша: одні — справжні вояки, що тільки з того й жили, що ввесь вік воювалися та в походи ходили, а ще більш було отих хліборобів-козаків, що порпаються в землі, але як треба — стануть плече в плече з рештою козаків. Давнійше козаччина — то було лишень військо, що обороняло Україну від Татарів чи инших ворогів, а тепер се вже і військо, а разом з тим і будівничі нового життя українського в „диких степах": вони як ті

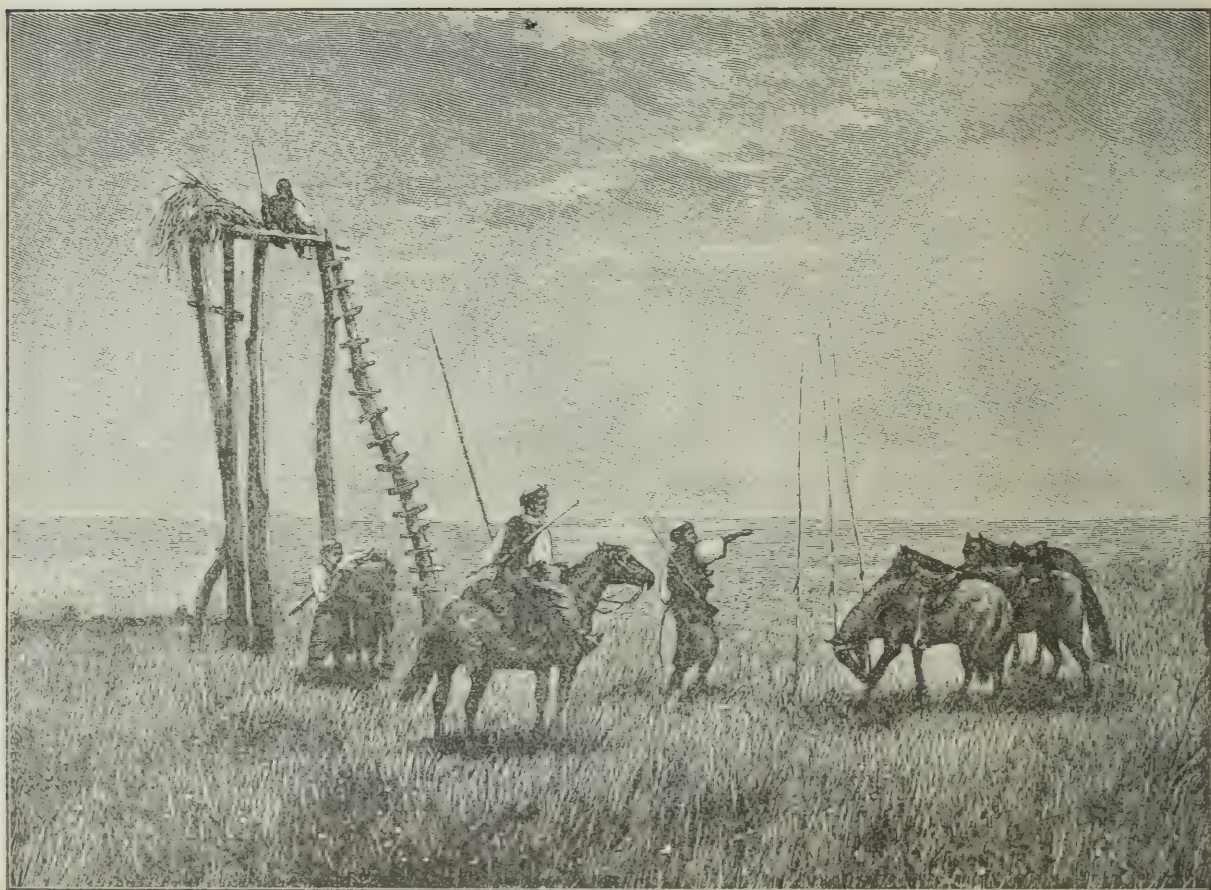

ЗАПОРОЖСЬКА ХВИГУРА.
(Виглядають, чи не наближається ворог).

комахи вкрили безлюдні степи, запалили на давніх українських руїнах новий огонь і поєднавшися незабаром з українськими освіченими людьми, тодішньою українською інтелігенцією, почали боротися і вибороли таки перед усім світом право жити самостійним українським життям. Але про се буде мова далі.

Вже у перших десятиліттях XVII століття козаччина так розмножилася, що панів польських аж жах узяв. „Мало хто й до плуга має людей на Поділю" — плачеться король — „назбиралося того гультайства стільки, що трудно мати хлопа або наймита: до тієї наволочи на своєволю пливе все, що тільки живе" — окселентує королеви геть-

ман польський Жолкєвский. І справді, мало не всі міщане та селяне пішли в козаки: по городах та місточках в самій Київщині та за Дніпром у теперішній Полтавщині (крім сіл) налічували року 1616 $7^1/_2$ тисяч „непослушних“ козацьких домів, а „послушних“ — і пятої части того не було. А правительство хотіло, щоб козаків було на всій Україні... не більш одної тисячи! А десять літ пізніш (1626 р.) король ось що говорить про козаків: „Домашня своєволя (козацька) так завзялася, що вже справді, забувши вірність і підданство, заводять собі

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

свою удільну державу. На життя і маєтність невинних людей наступають. Вся Україна їм підвластна. Шляхтич в домі своїм не вільний. По містах і містечках королівських вся управа, вся власть в руках козаків. Заводять свої суди, закони видають“. І король, разом з високими панами, весь час шукають способу, як тих козаків приборкати на ділї, бо скільки ні писалося указів та наказів, нічого з того не виходило.

Загляньмо тепер в середину козацького життя. Козацький устрій, козацьке життя при кінці XVI ст. були вже добре вироблені. Осередок

того життя був на „Низу“, (тоб то на низу Дніпра). Року 1594 наприклад козацька Січ була на острові Базавлуку, над Чортомликом. Вона командувала козацькими силами Низу та тією козацькою людністю, що сиділа по містах і селах та признавалася до Запорожців. Вже в 1590-их роках козаків було з 20 тисяч.

Військо козацьке було добре упорядковане. Була на Січи своя гармата (артілерия), була й військова музика (бубни, сурми), була своя

ЗАПОРОЖЕЦЬ.

флотиля, з самодільних чайок та забраних від Турків кораблів, був кінський ремонт: не тільки літом, а й зімою в степах стояли на паші козацькі табуни.

Військо ділиться на полки, кожен у 500 чоловіка; на чолі полку — полковник; полк ділиться на сотні (з сотниками на чолі), а сотні — на десятки, з „отаманами“ на чолі. Порядку у війську пильнують „осаули“, прибічні гетьмана. Та не завжди полк мав тільки 500 душ. У 1620 році наприклад було 11 козацьких полків, а в кожному від

1.600 до 4.000 душ. При кожнім полку є корогва, сурмач, довбиш, трубач. Гарматою завідує „обозний“. Канцелярію веде „писар“. Писар виготовляє і підписує усі важнійші листи, що виходять від імени війська. Крім підпису прикладалася печать (найдавніща з 1603 року: козак, а навколо напис: „Печать войска запорозкого“). Військо зве себе в листах „військом запорозьким“ або „рицарством війська запорозького“, а козаки себе між собою титулують „товаришами“, Поляки ж їх в листах титулують „панами молодцями“.

Найстарший у війську був „гетьман“ або „старший“. Польський уряд не скоро став признавати титул гетьмана у козаків (аж Богдана Хмельницького вперше), а до того все звав гетьмана „старшим“. У козаків же гетьманом звався всякий головний начальник чи всього вій-

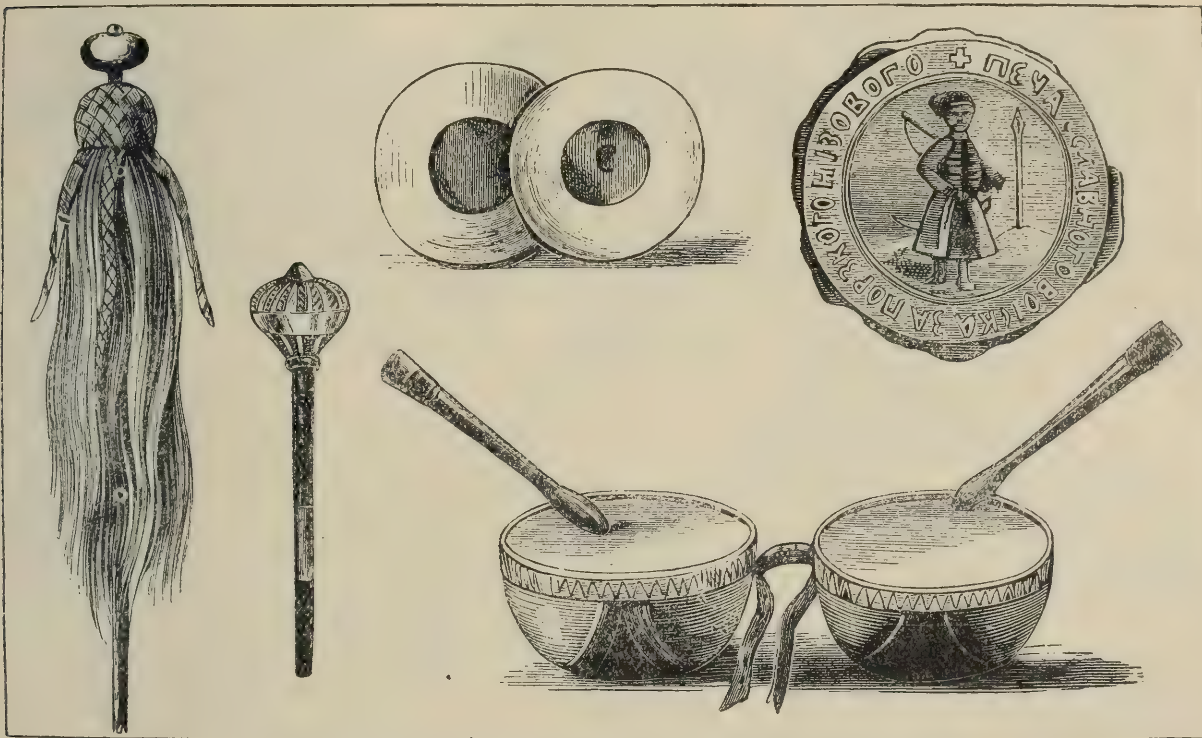

ЗАПОРОЖСЬКІ ВІЙСЬКОВІ КЛЕЙНОДИ.

ська, чи якоїсь частини його, коли вона в поході, — тим то часом рівночасно можна стрінути у козаків кілька „гетьманів“.

Гетьмана (чи там „старшого“) вибірає військо на раді. На військовій раді обмірковуються і всі важніщі питання. Часом, коли на військовій раді трудно було дійти ладу, то вибірали з себе тіснійшу раду, і та, обміркувавши, подавала свої думки усій (широкій) раді. Рада з своєю старшиною не церемониться, вибірає її і скидає, але раз вибравши, слухає її у всьому. Голосування в раді не було: рішенець обявлявся криком та киданням шапок вгору. Взагалі військова рада сильно пригадує старе українське віче.

Серед козацької старшини та тієї верхньої верстви козаччини, що явно чи не явно заправляла козацькими справами, було тоді чимало шляхтичів. На чолі козацтва бачимо часом при кінці XVI ст. родовитих шляхтичів, як Байбуза, Кішка. І двадцять літ пізніще, при перего-

ворах з польськими комісарами, стрічаємо цілу низку шляхетських імен українських і польських. Але крім Поляків, були ще серед козаків Німці, Французи, Ішпанці, Італійці та инші.

ЗАПОРОЖСЬКА СІЧ (у половині XVII віку).

ЗАПОРОЖСЬКА РАДА.

Козацький побут. Про життя козацьке кінця XVI та початку XVII в. знаємо де-що од чужих письменників, що найбільш сами пробували на Запорожжі серед козаків. Оповідають вони, що козаки живуть в „кошах“ — в ку-

рінях з очерету, накритих кінськими шкурами од дощу. Скарбів ніяких не мають, а як хочуть комусь щось подарувати, то позичають у котрогось найзаможніщого господаря між собою, а потім оддають або складаються, як достанеться їм якась здобич. Виплативши те, що завинуватилось військо, решту ділять рівно між усима. Найстарший між козаками — гетьман. Знак його власти — палиця з комишу. Козаками стають усі не одразу: перше треба пробути три роки під командою отамана, роблячи всяку роботу, як наймит. Зброя козацька — рушниця і шабля; дехто має короткий спис і стріли, але рідко. Вбираються у грубу сорочку і керею, їдять вялену рибу та дичину; мед та сир їдять, вертаючися до жінок: в таборі козацькому не може бути ніяка жінка, хиба що візьмуть яку із здобичею. Дуже шанують козаки дні

КОЗАЧИЙ ТАБОР.

свят і пости. „За те я не знаю иншого народу — говорить Француз Боплан — щоб був такий ласий до горілки: не встигнуть витверезитися, як вже починають знову“. Але се буває, — додає він — тільки вільного часу, бо під час війни або коли кудись вибіраються в похід, усі мусять бути тверезі. Коли в морському поході трапиться між ними якийсь пяний, то отаман без церемоній велить його викинути в море; в поході ніхто не сміє мати з собою горілки.

Коли ідуть походом в инші краї, то кожен має воза, запряженого одним конем; везуть на них мосяжні гармати, а кожен козак, окрім рушниці і припасу, мусить мати ще сокиру, косу, заступ, шнури та все, що треба, щоб сипати вали, або позвязувати вози. Се зветься табор: спереду й ззаду возів ставлять гармати, сами з рушницями з боків, а коли велика небезпека, то ховаються за вози і звідти боро-

няться. Коли ж і сього мало, то насипають землі на вози і роблять з них міцний вал.

На море вибіраються на „чайках“. Будують їх сами, на 10—12 весел з кожного боку. 60 душ козаків виготовляли чайку за два тижні. Щоб не потонути, як наллється води в „чайки“, навколо неї привязують снопи очерету. В кожній чайці — бочка з сухарями. Беруть ще

ІКОНА ПОКРОВИ У СІЧОВІЙ ЦЕРКВІ.

з собою варене пшоно та розведене водою тісто: їдять його мішаючи з пшоном — і се для козаків і їзна і питво. Воно кисле й зветься „саламаха“. В морські походи ходили не всі козаки, а тільки одважніщі. В кожній чайці сідало 50—70 чоловіка, кожен з двома рушницями й шаблею; бралн 6 фунтів пороху та олова скільки треба; на бортах було 4—6 гарматок та всякі припаси.

З походів привозять: гроші — ішпанські реали, арабські цехини, килими, золотоглави, бавовняні й шовкові матерії та инші дорогі товари. Се козацький дохід.

ЗАПОРОЖСЬКА ЧАЙКА.

Але добуваючи всячину, особливо дорогі, коштовні матерії, козаки проте не пишалися в дорогих убраннях, як польська шляхта то-

ЗАПОРОЖСЬКИЙ КОРАБЕЛЬ.

дішня, не чіпляли на себе срібла-злота, а навпаки — жили просто, убіралися вбого і сим ще гострійше показували, що серед козаків не тільки воля й братерство, але й рівність у всьому і що шанувати треба не те, що зверху, а те, що в середині. Ось як козацька дума про козака Голоту описує степового лицаря:

На козакови шати дорогиї —
Три семпрязі лихиї:
Одна недобра, друга негожа,
А третя й на хлів незгожа.
А ще правда, на козакови
Постоли вязові,
А унучі китайчані —
Щирі жіночі рядняні,
Волóки шовкові —
У-двоє жіноцькі щирі валові;
Правда, на козакови шапка бирка –
Зверху дірка,
Травою пошита,
Вітром підбита,
Куди віє, туди й провіває,
Козака молодого прохоложає...

Гетьман Петро Сагайдачний. Гетьман Петро Конашевич (син Конона) Сагайдачний був родом з Галичини, з Перемищини — був він дрібний шляхтич православного роду. На гетьманстві зострічаємо його вперше року 1616, під час славного козацького походу на місто Кафу. Був він дуже добрий вояка, розумний і освічений, і його поважали навіть Польські верховоди. Він, як побачимо далі, врятував з козаками Польську державу від татарського погрому і в пересправах Польщи з козаками завжди умів помирити одних з другими, роблячи тим часом своє діло. Таку „мирову" політику Сагайдачного не добре розумів народ, через те його й не дуже любили, не раз козаки скидали з гетьманства, хоча він для козаччини зробив стільки, як ніхто до нього: козаччина при ньому так зміцніла і таку повагу здобула, як ніколи досі. Нарешті Сагайдачний довершив діло, що окрило його безсмертною славою в очах українського громадянства — відновив українську єрархію (порядок, що вищі духовні особи висвячують низчих), бо українські вищі духовні попереходили на унію, або на католицтво, і не було кому висвячувати православного духовенства. А проте про Сагайдачного тільки й згадки в народніх піснях,

Що проміняв жінку
На тютюн та люльку
Необачний!

Коли почав гетьманувати Сагайдачний, козацтво дуже вїлося Туреччині своїми морськими походами, і Туреччина лякала Польщу, що коли вона не приборкає козаків, то зробить з Польської держави пустиню. Польща пообіцяла знищити і року 1617 вирушила з військом проти козаків, щоб уложити з ними „мирову". „Мирова" та була така: козаків повинно бути всього о д н а т и с я ч а, решта повинна вернутись до панів, і таке инше, як завжди. Козаки, щоб не лляти даремно

ГЕТЬМАН ПЕТРО САГАЙДАЧНИЙ.
(За ним битва з Турком).

крови, поторгувались з польськими комісарями і — згодились на все, бо добре знали, що з того всього нічого, все одно, не вийде... І справді, того ж таки року починає Польща просити козаків, щоб вони помогли їй.

Саме тоді, у 1618 році, королевич Володислав підняв поход на Московське царство, щоб здобути собі Московський престол, і зайшов аж під саму Москву. Але тут сталося те, що звичайно бувало у Польщі на кожній війні: не було чим заплатити жалування військові, і воно почало втікати до-дому. В Польщі не було обовязкової служби (рекруччини), і жовнірів (салдатів) треба було наймати на довгий час, а грошей вистарчало звичайно хиба на початок війни. В польській казні дуже мало було грошей, бо шляхта платити податків в казну не любила, а вважала, що військо можна держати на доходи з коронних земель-староств. А тих доходів, при тодішніх порядках, не так то багато й було. То, звичайно, й бувало, що розпочнуть війну, а вже через кілька місяців немає грошей. Тоді складалася так звана військова „конфедерація", і се було в Польщі зовсім законна річ: жовніри, коли бачать, що вже кілька місяців їм не платять грошей, кидають війну, вибірають собі якихось инших привідців, вертаються в свій край, розходяться по коронних (казенних) землях та староствах, і там живуть собі та харчуються доти, поки не виберуть своїх грошей, що їм винна була Річпосполита. Так робили й козаки, — от хоч би вертаючися з Лифляндського походу.

Року 1618-го як-раз трапилася така сама військова конфедерація. Се було років через пять після того, як на царя Московського покликано Михаїла Федоровича Романова. Тим часом королевич Володислав, син польського короля Жигимонта III, не кидає думки про Московський трон, — на нього обрано було його за часів самозванщини в Московській державі. Польське військо з Володиславом стало під Москвою й розпочало облогу. Московське військо не могло скоро прийти, бо й там були тоді порядки, не згірші як у Польщі: Московська держава не мала постійного війська; правительство роздавало землі на „кормленіє" боярам, а вони повинні були за те одбувати військову службу. Коли наставала війна, їх сповіщали, що треба війська. Поки ж то бояре зберуть його та виправлять, куди треба! Москалі сходилися не разом і невеличкими купками. Тим-то Володислав був би скоро узяв Москву, як би саме в той час не почалася була військова конфедерація: жовнірам не заплачено було за 8 місяців, і вони пішли до-дому. Володислав опинився без війська в чужому краї, і сам був би опинився в облозі, а може б і в полон попав. Тоді згадали Запорожців. Польський уряд мусів обернутися за допомогою до Сагайдачного і скласти з ним умову. Сагайдачний зібрав 20.000 козаків і пішов у Московське царство, здобув городи: Путивль, Єлец, Лебедянь, Шацк, Коломну і опинився під Москвою. Сагайдачний розбив московське військо під проводом князя Волконського, перейшов на його очах р. Оку, поєднався з королевичем коло Донського манастиря,

і вони разом облягли Москву. В кінці місяця вересня (сентября) настала велика стужа, і королевич зняв облогу, а царь Московський Михаїл Федорович поспішив скласти з Володиславом згоду у селі Деуліні. Дуже не радив Сагайдачний Володиславові замирятись із царем, але діло було вже зроблене. По сій умові Москва одступила польсько-литовській державі забрані давніще од неї землі: Смоленську й Сіверщину — Чернигів, Новгород-Сіверський, Стародуб, Почеп, Трубчевськ. Пограничними містами з Московщиною стали: Путивль, Рильск і Сівск. Після того Сагайдачний, через Серпухов і Калугу, із військом своїм пішов до-дому. З того походу він вже не вернувся на Січ, а пішов у Київ.

Таку велику поміч подали українські козаки своїм верховодам. А за те була ж їм і плата: зараз же року 1619 зїхала на них нова „комісія", щоб геть козаків приборкати, бо вони весною знов нашарпали Туреччину, і Туреччина розгнівалася на Польщу. Польської „комісії" було аж 10 тисяч. Сим разом вона була багато добрійша, і згодилась, щоб козаків було аж три тисячи і плата їм мала бути 40 тисяч золотих (замість давніщих 10 тисяч). Крім того заплачено 20 тисяч за московську службу. Козаки повинні були попалити свої чайки і Сагайдачний справді їздив на Низ та доносив урядови, що попалив; але се не перший раз їх палено, а вони все були, та й були. Знову ж козаки прийняли умови комісії 1619 р., бо були певні, що се одна комедія.

САГАЙДАЧНИЙ ПІД МОСКВОЮ.

І сим разом козаки не помилилися — зараз же після того, як їх приборкали, кинулася Польща до них за поміччю. Сталося те, що турецькому урядові надокучило все жалітись та жалітись Польщі на козаків, а нічого з того не виходило. Тоді він надумав зібрати таке велике військо, щоб піти на Польщу й Україну і геть їх зруйнувати, — щоб пустиня тільки осталася, та й та була під турецькою владою.

Турецький султан зібрав нібито більш як 300.000 війська, а Польща ледве спромоглася на кілька десятків тисяч.

Не було ради — треба було до козаків вдатися. Отут Сагайдачний і скористувався щасливою нагодою, щоб здобути права для України.

Попереду всього він подбав про те, щоб одновити українську церкву. Тоді православна Україна осталася без своїх митрополитів та єпископів, що попереходили на унію, і не мала собі оборонця; братства духовні — про них річ буде далі — хоч і боролися з унією, але великої сили вони не мали. Гетьман, братчик найстаріщого в Україні Львівського Ставропігійного братства, сам пристав і все військо козацьке вписав братчиками до нового Київського Богоявленського братства. Тоді найважніщою справою всенародньою вважалося обороняти православну віру, бо вона була мов би знаком Української народности супроти Польської. Тим то, ще року 1610 козацькі посланці заявили в Київі, що „іменем всіх товаришів, ми разом з їх милостями панами, з народом тої православної віри, релігії старожитної, хочемо стояти при духовних особах, які не відступили і не відкинулися її, і против завзяття нападників на нашу старожитну православну релігію головами своїми боронити“. Боронячи віру, козаки виступали оборонцями самостійности своєї національности. Але найбільшу поміч Сагайдачний зробив православній церкві тим, що його заходами настановлено було вище православне духовенство. Треба пригадати, що до року 1596, тоб-то до унії, духовенство на Україні було виборне: громада сама собі обірала дяка та попа, а єпископ тільки висвячував. Одколи ж зайшла унія, сей порядок було скасовано. Священиків почав настановляти польський уряд, та ще дотого не православної віри, а уніятів. Усі єпископи теж були уніяти. Треба було роздобути православних. Як-раз у той час, у 1620 році переїздив через Київ, вертаючись з Москви, патріарх єрусалимський Θеофан. Сагайдачний з українським пан-

ѲЕОФАН, ПАТРІАРХ ЄРУСАЛИМСЬКИЙ.

ством повідали йому про тяжке становище православної церкви й упрохали його поставити їм митрополита та владик на місце померлих та тих, що на унію перейшли. Өеофан висвятив на митрополита київського ігумена Михайлівського манастиря — Іова Борецького, і єпископів у городи: Полоцк, Володимир (Волинський), Луцьк, Перемишль, Холм і Пинськ.

Але треба ж ще було, щоб сих єпископів і митрополита, вибраних, мовляв, „незаконно", без згоди польського короля, польський уряд затвердив. Сагайдачний мав сю надію, бо без козаків Польща не обійдеться та ще в такій тяжкій війні з Турками, але як покличе їх, то вони й зажадають попереду, щоб король затвердив єпископів.

Турецький султан вислав р. 1620 величезне військо проти Польщи. Але гетьман польський Жолкєвский не хотів перший просити козаків — ждав, що вони сами прийдуть. Проте Сагайдачний і не рушив: він тоді як раз висвячував з Өеофаном єпископів. До Жолкєвского пристала тільки одна ватага козаків, з чигиринським сотником Михайлом Хмельницьким (батьком Богдана). Отаборилися Поляки на полях цецорських під Ясами. Тут Турки тяжко побили їх, коронного гетьмана Жолкєвского вбили, а голову його одпровадили у Константинополь, а польного гетьмана Корецкого забрали в полон. Поляків ледве тисяча утекла. У тому бойовищі був убитий й Михайло Хмельницький; молодий син його Зіновий (Богдан), побачивши мертвого батька, так розлютувався, що раптом кинувся у саму гущавину Турків, але тут його схопили й узяли в неволю, і там він пробув аж два роки.

Тоді між людьми така поговірка ходила: „Жолкєвского вбито і Корецкого взято, бо без козаків війну почав, — казав: не хочу я з Грицями воювати — нехай ідуть до ріллі або свині пасти".

Але на сьому не був ще край — на другий год виступив проти Польщи Турецький султан іще з більшим військом. Поляки бачили, що вже їм кінець приходить. Кинулися вони тоді до Сагайдачного; пообіцяли, що й митрополита та владик українських признаватимуть, і права козацькі не ламатимуть, і що-року жалування платитимуть; просили вдарити на Константинополь з моря, а козаки їм на се, просміхаючись: „а ви ж торік нам звеліли човни попалити!" Сагайдачний з козаками згодився подати помочи, але попереду король повинен потвердити їхніх православних владик. Вислали на Сейм у Варшаву посольство, з Сагайдачним на чолі, і там їм наговорили і пани і король багато гарних слів. Просили дуже козаків, щоб ішли на поміч проти Турка. Сагайдачний повірив королеви, і вернувся з посольством на Україну, тим часом як Бородавка (його вибрали за гетьмана Запорожці) повів 40 тисяч війська на поміч Полякам.

Турецько-татарського війська була величезна сила: більш 300.000, а у Поляків ледве 35.000. Султан став табором коло Хотину на р. Дністрі, де вже стояли Поляки із коронним гетьманом Ходкевичем та королевичем Володиславом. Туди прибув і Сагайдачний з 40.000 козаків. Він підійшов до Хотину у-ночі і раптом напав на турецький та-

бор, повбивав вартових і вскочив у середину; козаки кинулися на Турків і наробили великої шкоди. Так Сагайдачний перейшов через увесь турецький стан до табору королевича, і з ним поєднався. Але в тих битвах його тяжко покалічено: прострелено руку.

Після сороkаденної облоги козацького табору і польського, осібного від козаків, Турки усіма силами насунули на козаків, але вони їх одбили і погнали аж до самого стану турецького і там так притиснули, що Турки думали вже піддатися. Нарешті отомлені, вимучені обидва вороги пристали на згоду. Все осталося як і раніш було — Турки нічого не виграли.

Тільки з поміччю козаків Полякам пощастило з невеликими силами подужати величезне турецько-татарське військо. Сагайдачний покрив славою козацке військо і врятував од Турків не тільки польське військо, але й усю Польську державу.

Але не дешево дістався Хотинський похід козакам: Сагайдачного було дуже покалічено під Хотином, і королевич виправив його до Київа своїм пóвозом і з ним послав свого лікаря. Прослабувавши мало не цілий рік, на весні 1622 року Сагайдачний помер од тих таки ран. Перед смертю він написав заповіт, і в ньому більшу частину свого добра записав на школи львівську, київську та инші. Ще за життя свого заложив він у Київі ту школу, що через 12 літ після його смерти стала зватися Київо-Могилянською колегією.

Сагайдачний був чоловік визначний і дуже корисний для народнього діла. Він вернув Україні споконвічний устрій в житті церковному і тим додав Українському народови сили на дальшу боротьбу.

Поховано Сагайдачного у церкві Богоявленського Київського Братства; але могили його тепер знайти не можна, бо як-раз на тому місці, де вона була, у початку XVIII в. постановлено стіну нової церкви; там під нею могила й зосталася.

Гетьман Олифер Голуб (Стеблівець).

Після його смерти гетьманом став Олифер Голуб, або Стеблівець, такого ж духу як і Сагайдачний, тоб то старався мирити правительство з козаками. Чи довго він гетьманував, не знати.

А що діялося тоді на Україні?

Поляки, а найбільш перевертні наші, після смерти Сагайдачного, та вже й за нього потрохи, почали забірати силу над Українцями. Мало вже панів українських зосталося православними; за ними потягло й багато міщан, а старої віри православної міцно держалися найбільш прості люде — через те й віру нашу Поляки стали звати „хлопською“. Уніяти, маючи за собою уряд, почували свою силу й усяково стали виявляти її: в православних церквах не дозволяли службу Божу одправляти, а православних попів по тюрмах сажали, людей мучили, катували; діти вмірали нехрещені, люде жили невінчані, вмірали без сповіді; у Львові, приміром, усіх Українців виключили з усякого цехового ремества, не дозволяли православним у дзвони дзвонити, ходити з Причастям до хворих, переносити через город мерців.

Найбільш виявляли ненависть до православних уніятські попи та владики, особливо Полоцький уніятський арцибискуп Йосафат Кунцевич. Він звелів запечатати церкви православні у Витебській єпархії і не дозволяти правити службу; попів православних садовив по тюрмах.

Не краще було й по инших місцях. У Київі (трохи раніш) Запорожці ігумена Видубецького манастиря, Антонія Грековича, за те що він хотів оддати уніятам Михайлівський манастирь, утопили у Дніпрі і пограбували католицький манастирь: його „поймавши, козаки тамже проти Видубицького під лід посадили води пити“, — як записав літописець.

До кого ж було вдатися, щоб дав помочи? Хто заступиться за права українського народу? Звичайно, козаки, та й Сагайдачний, по-

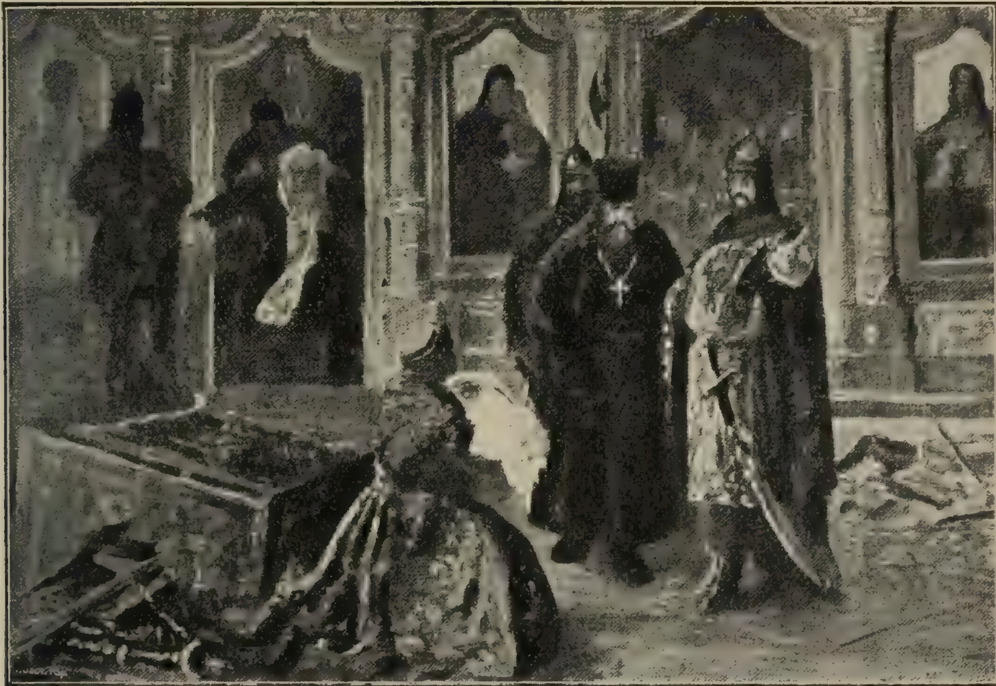

ПЕРЕСЛІДУВАННЯ ПРАВОСЛАВНИХ.

кладались на короля, що він, за їхні вірні послуги, оборонить православну віру і заспокоїть козацькі домагання. Але король — був польський король: де було йому за „схизматів“ (так прозивали православних) заступатися? Король умив руки і зіпхнув усе на сейм, що мав зібратися р. 1623.

Козаки удаються на сейм. Тепер, по смерти Сагайдачного, на чолі українського національного руху стає митрополит київський Іов Борецький. Він виготовив на сейм довгий лист до правительства і в ньому говорить про справу православних єпископів. Теофан мусів їх висвятити українцям, каже він, бо король перестав посилати до патріарха кандидатів, щоб їх висвячено було на православних єпископів. Про те ж, що діють уніятські єпископи з православними, то се бажання,

„аби на Руси не було Руси“. Але старатися змінити віру руську — каже він — значить силкуватися знищити руський народ, а силкуватися знищити руський народ — чи не значить се задумувати знищити значну частину самої отчини (батьківщини), бо „віра східня не може бути знищена инакше як із знищенням народу руського“.

І козаки, посилаючи на сейм свої домагання, теж починають з того, що від владиків-уніятів треба забрати церкви і маєтности, а полишити при них владиків, висвячених патріархом.

Але з сейму нічого не привезли українські депутати. Про те, щоб скасувати унію, на сеймі не хотіли й думати, а радили „помиритися“, а про козаків ухвалили, що треба їх геть знищити і лишити тільки 2 тисячі (комісарам, що мали з козаками торгуватися, позволено було потаєнці лишити аж... 5 тисяч!) Стільки дав козакам та й усьому українському народови сей сейм!

Козаки тоді знов за своє: повитягали з кущів чайки та під Царгород! Олифера скинули з гетьманства, а вибрали Михайла Дорошенка (дід пізніщого славетного гетьмана Петра Дорошенка). За ті морські походи уряд польський покарав козаків: не платить жалування. Се не дуже було до вподоби козакам — ворожнеча до Поляків дужчає. А тут як на те у Витебску вбито арцибіскупа уніятського Кунцевича, що неймовірно знущався над православними. Король був лютий. Вислав комісію, і та десятки людей позасужувала на смерть, заборонила у Витебських церквах дзвонити і т. и. Се ще більше підлило оливи в огонь...

Року 1624 козаки зробили величезні походи під Царгород, а крім того Кримський хан Шагін-ґерай списав з козаками умову, що одні другим помагатимуть, коли буде потреба. Се перша умова козаків з Ордою, а пізніш ми чутимемо про неї не раз. Козаки тепер підняли голову. Між иншим, бажаючи добути собі од Москви „жаловання“, а духовенству (ченцям) „милостиню“, козаки з митрополитом пробували були просити царя Московського, щоб прийняв Україну й військо козацьке під свою руку. На се їм бояре одповіли: „з усього знати, що у вас самих про се гадка не зміцнилася і рішучої умови між вами нема“.

Року 1625 почався знову сейм, і на нього несподівано для всіх прибули козацькі посли. Вони домагалися перше — платні для себе; друге — щоб усі православні єпископи мали усі права й маєтности, а уніятських щоб не було; третє — щоб король потвердив Захарію Копистенського архимандритом Печерським (недавно перед тим його вибрано). Чи було б що з того — не знати, бо як раз під ту пору прийшли з Київа звістки, що там Запорожці розправилися з київським війтом Ходикою та попом Юзефовичем, що заходилися передавати православні церкви уніятам: обом їм одрубано голови. Після такої події на сеймі не хотіли й розмовляти про козацьку справу.

Козаки тим часом ходили морськими походами, а коли на Запорожжя приїхав польський посланець і просив їх не шарпати Туреччину,

то йому одказали: „знаємо, що король з цісарем Турецьким уложив згоду, але не козаки!“

Тепер Польща положила вирушити війною проти козаків і вибратися проти них в-осени — саме як козаки не вернулися ще з морського походу. Проти козаків вирушив сам коронний гетьман Станислав Конецпольський — пішов через Паволоч і Білу Церкву до Канева. Козацька старшина з головним військом була тоді на Запорожжі, а решта козаків у морському поході.

Городові козаки вирядили до Конецпольського посла й прохали, щоб він заждав, поки вернеться з Запорожжя гетьман їхній Жмайло (Дорошенка, знати, скинули), а самі зібрали раду у Каневі. 3.000 козаків не схотіли робити згоду з Поляками, вийшли з города і пішли до Черкас, а за ними подався і Конецпольський.

У Черкасах прилучилося до них ще 2.000 і знову вислали до Конецпольського послів з тим самим проханням, але знов нічого не вийшло. Тоді вони подалися далі під Маслів Став, а звідтіль до Крилова, і там вже зійшлися з гетьманом Жмайлом і Запорожцями. Польського війська було більш 30.000, а козаків — з 20.000: козаки несподівалися сієї халепни і не встигли зібрати більш війська на Вкраїні. Що ж до Шаґін-ґірая з Татарами, що повинен був помогти козакам, то з ним вийшло не гаразд: Поляки добренько йому заплатили заздалегідь, і він остався дома. Тут Конецпольський прислав їм такі тяжкі умови про згоду, що на них вони ніяк не могли пристати (наприклад, щоб списано було реєстр, не мешкати в панських маєтностях, не вибірати самим гетьмана), і 19 жовтня (октября) сталося бойовище. Козаки одважно билися, та нічого не можна було вдіяти; — невигідне було для них місце, через те у ночі рушили табором і подалися нижче по Дніпру, на старе городище, в урочищі Медвежі Лози над Куруковим озером (тепер Круків напротив Кремінчука). Тут обложив їх Конецпольський своїм військом. Два тижні билися вони з Поляками, втратили коло 8 тисяч людей, але й Полякам починили величезні шкоди. Врешті Поляки перші натякнули, що краще б уложити згоду. Почали торгуватись. Стали на тому, що козаки своїх ватажків не оддаватимуть (як того Поляки зразу хотіли), гетьмана на далі хоча й вибіратимуть, але потверджатиме його коронний гетьман польський. Тут таки зараз гетьманом обрали Михайла Дорошенка, а Конецпольський його затвердив. Далі: козаків тільки 6.000 у реєстр буде записано, — з них тисяча стоятиме на Запорожжі, а 5.000 на Україні. Усі-ж не вписані в реєстр козаки повинні вернутися під своїх старост та дідичів-панів, міщане — у міста і всі ґрунта, що поробилися козацькими, мусять вернути панам. Козаки не ходитимуть походами на сусідні держави, не прийматимуть і не посилатимуть послів до инших держав, спалять всі свої чайки.

Одно слово, Конецпольський повіз у Польщу ще один папірець, на якому було списано мало не смерть всій козаччині. Але козакам він не був страшний і бачили вони вже не раз, як життя нищить ті папірці і робить по свойому...

Гетьман Михайло Дорошенко 1625-1628.

Михайло Дорошенко, дід славетного Петра Дорошенка, був людина здібна, талановита і добрий привідця в поході. Обраний за гетьмана, він мусів скласти реєстр, себ-то — козацькі права матиме тільки 6.000 душ, а решта повинна знов слухатися панів-дідичів та старост. Але з того всього великого дива не вийшло, бо велику силу „виписчиків“, тоб-то виключених із реєстра козаків, на другий же год узяло на службу для шведської війни само правительство. Реєстрові не захотіли туди йти, бо, говорили вони, „король і пани усі пожитки у нас одняли, на море не пускають, то нам нема з чим і рушити“. Таким способом уряд сам знищив те, що було в умові з козаками написано.

Тим часом Дорошенко умів вдержувати козаків од морських походів, але сам не вдержався і самовольно пішов у Крим.

Під той час кримського хана Магомед-ґірая було скинуто з ханства і на його місце настановлено Джанібек-ґірея. Магомед зібрав прихильних до себе Татар і прохав помочи у козаків, Дорошенко із 4.000 реєстрових козаків пішов у Крим і напав на Джанібек-ґірея. Два дні билися вони; багато Татар полягло, і козаки почали вже перемагати, коли се ті Татарі, що стояли за Магомеда, злякалися, що з помічю „ґяурів“ (невірних) побито вже стільки „правовірних“ і що через се Бог їх дуже покарає. Вони покинули своїх спільників козаків і перейшли на бік Джанібека, а з ним кинулися на козаків. Магомеда у тому бойовищу вбито, убили теж і Дорошенка, і голову його настромлено було на спис і виставлено на мурах у Кафі. Се було у 1628 році.

Умова із Поляками у Ведмежих Лозах великої ваги для козаків не мала. Хоч в ній вони й обіцялися не нападати на турецькі землі, проте ходили морськими походами на турецькі городи, як і раніще. У 1629 р., під проводом Богдана Хмельницького, Запорожці вийшли у море на 300 чайках і напали на околиці Константинополя. З-під Константинополя подалися козаки по західньому березі Чорного моря, поруйнували Кілію, Ізмаїл, Варну та инші міста.

Гетьмани: Грицько Чорний, Тарас Трясило 1628-1630.

Після смерти Дорошенка гетьманом реєстрових козаків був обраний Грицько Чорний, чоловік прихильний до Польщі. Не довго він гетьманував. В році 1630 знов спалахнув огонь проти „панів-ляхів“. Ходила поголоска, що Поляки хочуть знищити православну віру і силою завести латинство; що Ляхи думають вирізати всю Русь аж до московської границі, та отаке инше. Причиною до того була між иншим сваволя польських жовнірів, що після Куруковської битви розташувались на Україні. Під Київом почалось було повстання: козаки з селянами почали витребляти жовнірів. Про́бував був гетьман Чорний погамувати розлючених Українців, але вони „жестокосердно його замучили“. На Низу Запорожці на його місце обрали собі за гетьмана Тараса Трясила; до нього перейшло й 4.000 реєстрових. Починалося козацьке повстання.

Коли Трясило побачив круг себе чимале військо, на весні 1630 р. рушив на Україну. Коронний гетьман Конецпольський послав на те поперед себе шляхтича Самійла Лаща, чоловіка без сорому й чести

і страшенно лютого. Лащ той розправлявся з козаками немилосердно. Помаленько він одіпхнув Трясила за Дніпро, в Лівобережну Україну, де тоді панували Вишневецькі. Се вже не була пустиня, як давніш, а добре заселений край. Осередком був Переяслав. Щоб не дати розгорітися повстанню, польський гетьман Конецпольський забрав 2.000 реєстрових, що були йому вірні, свої й панські війська і пішов під Переяслав. Три тижні тяглася облога і козаки нарешті мусіли піддатись.

Але, знати, й Поляки великої слави не доказали, бо згода стала на тому, що козаки додержуватимуть Куруковської умови, і навіть не дуже домагаються Поляки, щоб їм видано було Трясила. Пізніш українські літописці розмалювали Переяславську облогу так, що й не пізнати: ніби то козаки уночі напали на польський табор і кого не вирізали, то потопили в річці Альті. Ніби то й ніч сю потім прозивали „Тарасовою ніччю“. Але на ділі, як бачимо, козаки під Переяславом нічого ані втеряли, ані виграли: зосталося, як було над Куруковим озером.

Гетьмани: Тимохвій Орандаренко, Андрій Гаврилович, Іван Петражицький-Кулага 1631-1635.

У 1631 році уряд настановив козакам за гетьмана Тимохвія Орандаренка, але він їм був не до вподоби, і незабаром ми бачимо инших двох гетьманів: Івана Петражицького-Кулагу у реєстрових козаків, а Андрія Гавриловича — у Запорожців. Але про Гавриловича скоро нічого не стало чути, так що остався один Іван Петражицький-Кулага. Се був чоловік тямущий і багато пільг добився він для Українського народу. Саме тоді, весною 1632 року, помер король Жигимонт III, і козаки сподівалися здобути собі де-які полегкості. Петражицький хотів навіть, щоб депутати (посли) козацькі до всяких справ державних були у сеймі допущені, і щоб вони там голос мали. Тим-то він і послав своїх послів на сейм, де мали обрати нового короля, і домагався, щоб було обрано за короля — Володислава (того самого, що мав бути Московським царем), бо він був прихильний до православних людей. Але козацьких послів на сейм не пустили. Тоді Петражицький через три місяці ізнов послав послів на сейм, і за них держали там руку православні пани та архимандрит київської Печерської Лаври Петро Могила, що вмів ладнати із панами польськими. Се був один з видатнійших в історії України людей по осьвіті і розуму.

Але найбільш ваги на сеймі мало те, що гетьман козацький не дуже на панські обіцянки покладався; зібрав він до 30.000 козаків (там були й реєстрові) і з військом тим рушив на Волинь руйнувати маєтки тих панів, що ставали на сеймі навпроти козацьких домагань. Сим способом він зробив те, що Володислава вибрано було королем, а крім того постановлено було статті про права православного духовенства й церкви. Петрові Могилі на сеймі даний був універсал про те, що православну віру може визнавати кожен вільно; що церкви, духовенство й маєтності манастирські та церков православних будуть вільні од усякого насильства; що уряд польський признає православного митрополита і 6 єпископів (Перемишльського, Львівського, Луцького, Володимирського, Холмського і Пинського). Новий король Во-

лодислав IV признав Петра Могилу митрополитом Київським, і Петро Могила прямо з сейму поїхав до Львова, і там був висвячений на митрополита. У Києві всі були дуже задоволені тим посвяченням і стріли нового митрополита з великою радістю.

Труднїще було уладнати козацьку справу. Козаки домагалися, щоб скасовано було статті Куруковської умови; щоб нереєстрових не повертали у кріпаків; щоб реєстри було скасовано; наостанці — козаки вимагали, щоб мати на сеймі голос нарівні з шляхтою. Сього король сам неміг нічого зробити, хоч обіцяв обороняти козацьку справу на сеймі. Але сейм і слухати про те не хотів.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ ВОЛОДИСЛАВ IV.

Після того років на два настає в козацькому життї спокій, а на третій почалося те-ж саме.

Почалося з того, що Конецпольський придумав новий спосіб приборкати козаків. Він побачив, що всяке повстання козацьке укладається на Низу на Запорожжі, а Полякам туди достатися було дуже трудно. Але Низ без України не міг прохарчуватись: Днїпром зверху привозили на Низ „липи“ (дерево на човни), борошно, кулі, порох й горілку! Дніпром найбільш прямували на Низ втікачі усякі. От Конецпольський і придумав збудувати на Низу Дніпра, проти гирла р. Самари і Козацького порогу, кріпость Кодак, посадити там добру ватагу чужоземного (німецького) війська і стерегти звідтіль, щоб ні в Запорожжя, ні звідти вгору ніхто не ходив. Найшовся на польській службі інженер французький, де-Боплан, (він потім цікаво описав Україну і козаків) і за короткий час вибудував року 1635 кріпость. Але се, само собою, ще більше роздратувало Запорожців, і Кодак не довго простояв.

В-осени 1635 року вернувся з морського походу на Чорне і Азовське моря, кошовий Самійло Сулима. Сього Сулиму знали не тільки на Чорному, але й на Середиземному морі, навіть у Римі, де він подарував Папі Римському спійману турецьку галеру з 300 Турків. Він з 6.000 нереєстрових налетів несподівано на Кодак, винищив усю німецьку ватагу, а саму кріпость розкидав і розкопав. Се було гаслом

до нової війни. Але Поляки скоро спинили повстання, уживши хитрощів проти Запорожців. Вони послали проти них два полки реєстрових козаків. Реєстрові вдавали з себе, що вони тягнуть руку за Запорожців і сами зробили б так, як отсе вони; почали перемовлятися з Сулимою; їх пущено до запорожського табору. Тоді вони схопили Сулиму і всю запорожську старшину, зруйновали Січ — забрали армату, спалили човни. В-осени Конецпольський одіслав чотирьох привідців запорожських у Варшаву, і там їх скарали на смерть, хоча й пани

АДАМ КИСІЛЬ, ВОЄВОДА КИЇВСЬКИЙ.

і сам король готові були помилувати такого лицаря як Сулима. Тільки одного помилували — вже на майдані, де карали — і то був Павло Михнович Бут, або Павлюк, що через два годи став на чолі нового повстання. Після того на Вкраїні не було вже спокою. Повстання, сим разом, було спинено, але через півтора року спалахнуло нове. Гетьманом реєстрових козаків, „старшим“ був тоді Василь Томиленко. Він вислав до короля, жалітися на Поляків, сотників: Черкаського —

Гетьман Василь Томиленко 1635-1637.

Барабаша й Чигиринського — Зіновія-Богдана Хмельницького. Посередником між козаками й урядом був Адам Кисіль, православний воєвода Київський; його слухали козаки і шанували Поляки — се був один з тих останніх вже панів, що про них говорили: „руські кістки, та обросли польським мясом". Але час минав, і ніякої полегкости козакам не було. Вони хотіли були зібрати „чорну раду", се-б то раду, де-б не було нікого з старшини, а в-купі з військом радив і простий народ. Але Кисіль здержав їх, умовив ще трохи пождати. Тим часом іще якийсь час минув, а козакам жалування не платили. Тоді вони присилували свого „старшого" скликати на р. Росаві (літом 1635 року) „вальну" раду, де крім старшини, було й поспільство, а не самі тільки реєстрові козаки. На тій раді Кисіль знову уговорив їх пождати ще трохи й послати до сейму своїх послів. Та се нічого не помогло, і козакам од того не полегшало. Бачучи, що козаки такі вперті, уряд польський винуватив у тому „старшого" та всю старшину. Одначе уряд не хотів самоправно скидати старшого, щоб ще більш не роздратувати „реєстрових", а за порадою Кисіля, зібрали раду з прихильних до Поляків козаків на р. Росаві, покликали на раду Томиленка і скинули його, а старшим настановили Саву Кононовича, родом з Московщини, прихильного до Поляків.

Таке діялося у „реєстрових". А на Запорожжі великої слави тоді здобув Павло Бут, або Павлюк. Запорожці вибрали його гетьманом. Прочувши про те, що діється на Україні, Павлюк з товариством рушив з Запорожжя, став кошем коло Крилова і послав у Переяслав загін, під проводом полковника Чигиринського Карпа Скидана та Семена Биховця. В Переяслав вони несподівано увійшли у-ночі, схопили новоставленого гетьмана Саву Кононовича, писаря його, хитрого Хведора Онушкевича та ще де-кого з нової старшини, і у кайданах привезли їх до Павлюка. У Крилові зібралася велика рада. На середину майдана вивели Саву й Хведора, прочитали їх злочинства проти козацтва і рідного краю, вбили їх з рушниць, а решту старшини покарали на смерть иншим способом.

Гетьман Павло Бут, або Павлюк.

Гетьманом на всю Україну на тій таки раді вибрали Павлюка. Побачивши, що ніякі умови з Конецпольським ні до чого путнього не доведуть, Павлюк почав розсилати по Україні свої у н і в е р с а л и (листи, що розсилали король або гетьмани польські, а тепер почавши з Павлюка, й гетьмани українські); в них скликав він до себе усіх стати „за віру, та золоті вольности, що ми кровю заслужили", за свій рідний край, за права свої. Треба сказати, що в універсалах Павлюк не кликав людей карати ворогів, і справді всі роки не бачимо тої злоби та помсти, що 10 літ пізніще. Певно, шляхта перелякалась і сих універсалів, але Павлюк не піднімав підданих проти панів, а тільки радив панам, щоб не збороняли вертатись в козацтво тім їхнім підданим, що вони забрали їх з козаків. На заклик Павлюка озвалася вся Україна. Насамперед відгукнулися лівобережні нові слободи — у Полтавщині по Дніпру до Кременчука і нижче, і йшли під корогви полковника

Скидана, що зостався на Україні, поки Павлюк їздив у Січ; правобережні теж збірались у ватаги, але кривди не робили нікому: робили так як належить „лицарським людям". Між людьми ходили тоді неймовірні чутки — напр. що сам король утік у Литву з Польщи од панів і дожидав помочи від українського народу. Але Поляки ніяких „рицарських людей" не хотіли й знати — для них були се „хлопи" — бунтівніки, дарма що рятували їхню Польщу й від Турка й од Шведа, й Москаля і кого тільки хочеш!

Конецпольський настановив польним гетьманом над військом польським Миколу Потоцького. І от, саме перед зімовим Миколою 1637 р., польське військо із Корсуня перейшло р. Рось і подалося на село Кумейки (тепер в Чигиринському повіті). Другого дня Поляки накинулись на табор козацький, прорвали його у двох місцях і багато козаків

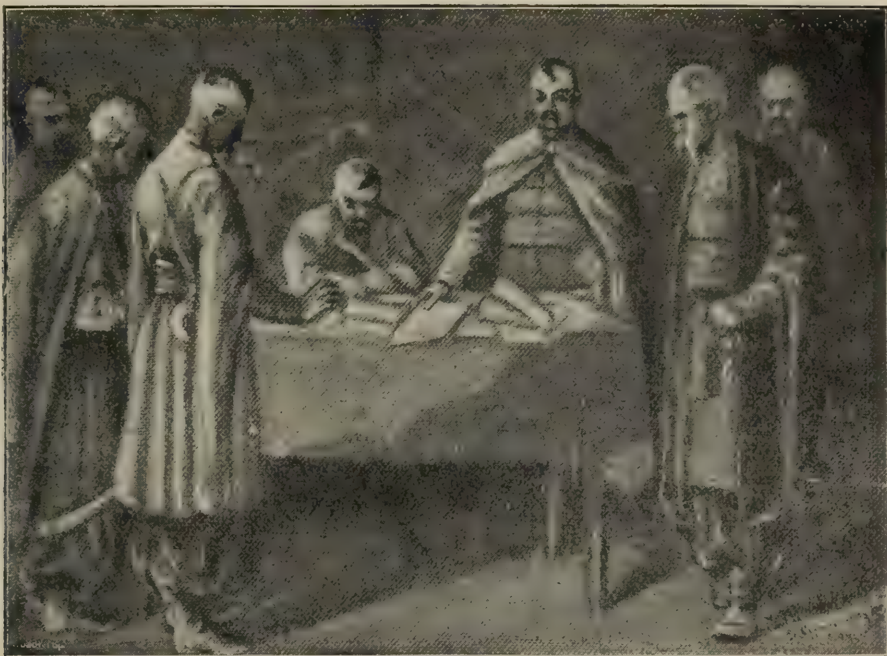

ПАВЛЮК РОЗСИЛАЄ УНІВЕРСАЛИ.

порубали й повбивали. У-ночі Павлюк, полковники Скидан і Чечуга та ті козаки, що зосталися живі, знялися табором і подалися до Боровиці над Дніпром. За ними пішов й Потоцький і 20 грудня (декабря) обліг навкруги козацький табор. Козаки побачили, що ніякого способу немає визволитись з облоги і мусіли піддатися на дуже тяжких умовах: 1) віддати усю старшину свою: Павлюка, Томиленка і инших (полковники Скидан, Филоненко і Дмитро Гуня вспіли втікти на Запорожжя), 2) слухатися нової старшини, що настановили їм з прихильних до Поляків людей (старшим над реєстровими настановили Ілляша Караїмовича), 3) спалити усі чайки, щоб Запорожці не ходили походами у море, 4) щоб усі посполиті, що втікли на Запорожжя, вернулися до своїх панів і 5) щоб реєстрових було не більш 6.000. Посередником між Поляками й козаками був Кисіль. Він ручився, що старшину помилують. Після того повезли заковану в кайдани старшину у Варшаву.

По дорозі, у Київі Потоцький посадовив на палю ватажка козацького загону Кизіма — розпочав ту огидну й нелюдську кару, що пізніш уживали обидві сторони: Поляки й козаки. Павлюка й Томиленка привезли у Варшаву, і на сеймі було рішили: Павлюкові за те, що він хотів бути самостійним, українським гетьманом, надіти на голову розпечену залізну корону, а в руки дати розпечену залізну палицю, немов би булаву. Але Кисіль став говорити, що не годиться так робити, бо козаки оддалися по добрій волі, і він, Кисіль поручився, що Річпосполита не позбавить їх життя, — а то вони були б не оддалися живі. Але не вважали Поляки на мову Кисілеву і таки поклали скарати їх, та тільки король не дозволив так знущатись над Павлюком, і йому та його товаришам одтяли голови і повстромляли їх на списи.

На Запорожжя послав уряд полковника Мелецького з двома полками реєстрових, щоб узяли Скидана й Чечугу, але Запорожці не дали їх і прогнали усе те військо; та воно й само не хотіло битись із своїми ж. Тоді Запорожці замість скараного на смерть Павлюка, настановили весною 1638 року гетьманом Остряницю (родом з города Остра), а кошовим отаманом — Дмитра Гуню. Тепер до повстання пристають вже й селяне. Козаки зрозуміли, що без простого народу вони нічого не можуть зробити і через те піднімають повстання тепер не за свої тільки козацькі права, а й за права всього народу. Повстання счинилися не тільки в Київщині, але й на Волині, на Поділлі і в Галичині — скрізь по городах, манастирях і дворах українських панів ходили ченці та попи та підмовляли людей до повстання. Найгірше ж кипіло на лівому боці Дніпра. Повстання се може булоб щасливіще за инші, але вибрали за гетьмана чоловіка слабої волі, нездатного до військової справи — Остряницю. До нього пристає стільки народу, як ні до одного з гетьманів доси; але він не тямив, що з ними робити; він вибрав собі річку Сулу і ходить в-гору та у-низ по ній, боїться перейти через неї, гаїть дурно дорогий час і дає Полякам стягнути своє військо.

Гетьман Остряниця.

На початку травня (мая) коло города Голтви козаки розбили були Поляків і погнали їх до Лубен; звідтіль подалися на Лохвицю і Миргород і стали табором на р. Сліпороді, і там стояли більш місяця. Коли прочули, що на підмогу Потоцькому прийшов князь Ярема Вишневецький, то Остряниця зараз пішов до Жовнина; він дожидав, що до його скоро прийде полковник Скидан з Чернигівщини, куди він подався набірати нові ватаги; з Дону йшли покликані на підмогу донські козаки із полковником Путивльцем; третю поміч вів до його з степу Шикирявий і четверту ватагу з-під Київа вів Солома. До Остряниці з усіх сел збігалися люде, і він, не дождавшись тієї помочи, що йшла до його, а поклавши надію на щастя, що послужило йому під Голтвою, рушив на Поляків. Тим часом Поляки перехопили ватаги Шикирявого й Путивльця, вирізали їх, перейшли Сулу біля Лукомля і накинулись на Остряницю. Цілий день билися козаки, але вже як почало смеркати, Поляки прорвали козацький табор і захопили ко-

зацькі гармати та вози. Остряниця із кінними козаками переплив Сулу і втік, бо боявся, що його оддадуть ворогові на поталу. На його місце вибрали козаки Дмитра Гуню. Але було вже пізно. Тільки й усього, що Гуня, чоловік дуже здібний, встиг затягти облогу на довгий час. Він не спроможен був видержати облогу до-краю, бо у козаків бракувало припасу. Проте він ізнов отаборився, і 15-го червня (юня) Ярема Вишневецький почав його штурмувати. Та козаки не вважали на те й сподівалися помочи од Скидана. Одначе Поляки й його перейняли на Дніпрі, і він попався їм у руки. Тоді Гуня, одбиваючись од ворогів, знявся табором і подався до гирла Стариці, де впадає вона у Дніпро, і там отаборився. Через тиждень прийшов на поміч Полякам сам польний гетьман з рештою війська, і вони облягли козаків. Довго билися козаки, та вже почали терпіти від голоду. Полякам теж не-переливки було у що-денних потичках із козаками, і польний гетьман 15-го липня (юля) послав до Гуні універсал, щоб він піддався. Одначе те нічого не помогло. Якось у-ночі козаки вскочили у польський табор, позаклепували багато гармат і попсували їх. Поляки дожидалися до себе інженера Француза Боплана із підмогою, а козаки — полковника Филоненка. А голод усе дужче й дужче давив і одних і других. Козакам доводилось надто важко, бо у них зовсім не ставало харчів, коли тут підійшов Филоненко. Поляки накинулися на нього і довго не пускали до табору козацького; цілу ніч бився із ними Филоненко, але хоч у бойовищі тому потеряв багато харчів і пороху, та світом таки пробився у табор. Одначе того, що він привіз із собою, ледве вистарчило на два дні. Не сила була вже козакам терпіти — вони почали ремствувати й поклали піддатись Полякам. Тоді Гуня й Филоненко, щоб не зазнати лютої смерти, утікли на Запорожжя, а козаки піддалися й присягли, що будуть коритися коронному гетьманові. У вересні (сентябрі) у Києві зібралася рада: був на ній і коронний гетьман. На раді тій вибрали чотири посли до короля: Романа Половця, Івана Боярина, Яця Вовченка і Богдана Хмельницького, щоб прохати короля вже не про те, щоб вернуто було їм стародавні права, а про те, щоб хоч оставили козакам їхні ґрунта й добро.

Гетьман Гуня.

А в кінці року 1638 польний гетьман зібрав раду на урочищі Маслів Став і там прочитав їм таке сеймове рішення: козаки не мають права вибірати собі а-ні гетьмана, а-ні старшину; замість гетьмана призначається од уряду Річипосполитої комісар з шляхтичів, і перший такий комісар був Петро Комаровський: на полковницькі уряди призначалися не козаки, а шляхтичі: замість Трахтемирова назначений був задля козацького уряду Корсунь, а козацьку столицю Трахтемирів, з козацьким манастирем, оддано відомому Лащови — подяка за те, що добре приборкав козаків. Таким способом козаки позбулися свого самоврядування: на всі вищі посади у війську почали людей призначати, та ще й з шляхтичів, ворожих до козацтва. Козацький реєстр остався 6.000; їх поділили на 6 полків і звалися вони так, як ті староства, де їм вільно було жити: Білоцерківський, Каневський, Корсун-

ський, Черкавський, Чигиринський та Переяславський. Тут тільки козаки могли мати землю „на вічному й наслідственному праві“, тоб то так як і шляхта. Хто не записаний в реєстр, той тепер неминуче мусів обернутися у посполитого — чи то вернутися у міщане, коли був міщанин, чи у панські піддані. Міцно взяло в свої руки козаччину Польське правительство. На Дніпрі знову виріс Кодак і не пускав людей на Запорожжя. Розташоване по Вкраїні польське військо наглядало за тим, щоб було все тихо та смирно.

Здавалося, козацька сила і виборене ними самоврядування (автономія) були зовсім зломлені назавжди. І справді, минає після того аж 10 літ „тиши“... Тільки панські втікачі та бувші козаки, як і раніш, складають ватаги та тиняються собі без пристановища по широких південних степах. Часом вони наймаються до Кримського хана, а часом самі ходять на промисел, особливо на Дін, аби як-небудь прохарчуватись.

До нас дійшли звістки про двох отаманів таких ватаг. Один — прозивався він Карпо Півторакожуха — блукав в харьківських степах. Літописець переказує, що за ним послали польську дивізію, але вона збилася з дороги, і дуже багато польського війська померзло в степах. Літописець, оповідаючи про те, додає: „шукаючи того Півторакожуха, забули свого з собою взяти“. Другий — Максим Гулак, тинявся без притулку по степах; вмер в таборі голодною смертю, і як в таборі не було ніякого дерева, щоб зробити йому домовину, то поховали його в бочці. Сей Гулак давав помочи турецькому султанові і, його коштом, водив свою ватагу за Кубань проти Персів, аж до городу Еривані. В ті часи козаки частенько ходили на помогу чужинцям. Так ми маємо звістку, що Богдан Хмельницький, тоді Чигиринський сотник, їздив у Францію, і там граф Брежі попрохав його прислати козаків у французьке військо. Повернувшись до-дому, він виправив у Францію 2.400 охочекомонних козаків, і вони у 1646 році разом з Французами взяли у Гішпанців город Дункерт.

Україна перед Хмельниччиною.

Тим часом на Вкраїні українському народови ставало все гірш жити. З початком XVII століття пани наперебій випрошують у короля усякі „пустині“ на Вкраїні (дарма, що в тих „пустинях“ були свої господарі — українські люде!), будують міста, містечка, замки, замочки і туди закликають селян на „слободу“ — давали волю на 10, і на 20, а то й на 30 літ! Але тепер, у сю пору перед Хмельниччиною, вже навіть і 30-літні „свободи“ кончились — і весь люд став уже панськими підданими. Козаків теж, як знаємо, усих (крім 6.000) повернуто у підданні. Настав для панів рай! Палять ліси, скільки видно, на поташ; засівають безмежні лани пшеницею — і все те вивозять загряницю, у Німеччину. Але вести велике хазяйство панови не з руки. То ж такий клопіт! Найшов він собі помішника — Жида. До XVII ст. Жиди тільки де-де по містах сиділи (на Волині були вже й по селах у XVI ст.), а тепер у XVII ст. розсипались вони по усих панських фільварках, по маєтностях. Жид панови і продає, що там треба, і поташ та

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ.

селітру добуває, і корчмою орудує, і в аренду всячину бере. З усього він і дохід добуде, і на гроші переведе. Дійшло до того, що старости (отже немов губернатори тепер) оддавали їм в аренду староства, а сами спокійненько у Варшаві бавилися до схочу. Жид став правою рукою пана-дідича, ворога українського люду. Але се ще не все — бувало й таке, що людям того стерпіти не можна було. Наприклад — аренда Жидам церкви. Діло в тім, що польський уряд на церкву дивився, як на свій дохід, — все одно, як от млин або корчма, і тому, коли пан ставив попа, оддавав йому в аренду церкву за велику купу грошей. А піп мусів їх з людей стягнути, та ще й собі заробити. Часом пан оддавав церкву в аренду прямо Жидові, а бувало й таке, що сам піп, не хотячи морочитись, передавав од себе церкву Жидові в аренду. А Жид вже за все брав, а коли люде бунтовалися і нарікали, що дуже дере, то замикав церкву і люде розходилися по хатах з несвяченими пасками. Се все наймовірно обурювало людей, і хоч тут не так були винні Жиди, як пани, що такі порядки позаводили, проте за яких 10—20 літ ненависть до „жида“ виросла страшенна, і коли вибухла Хмельниччина, то однаково доставалося й Жидови й панови.

Тепер же, сі 10 літ перед Хмельниччиною (1638—1648), народ терпів все мовчки і тільки тим хиба виявляє свій гнів, що кидає засижені вже, а то й рідні, споконвічні оселі, і тікає на нові, далекі місця. Так тоді оселилася Слобідська Україна (Харьківщина), частина Курщини та Вороніжщини.

Помочи український люд не бачив ні звідки. Поки була у великій силі козаччина — то він на неї покладався. Тепер і сього не стало. Панство українське, правда, ще не все зпольщилося: серед панів, а найбільш дрібних, були ще такі, що піддержували братства, стояли за православну віру на сеймах, домагалися, щоб руська мова, як то признав Люблинський сейм, не виводилася в українських землях по судах, то що. Але таких панів було вже обмаль і незабаром і вони опинилися б там, де й решта — серед польського, латинської віри, панства.

А православне духовенство? Православне духовенство не мало сили навіть після того, як король Володислав IV звелів поділити єпархії, церкви та манастирі — на православні та на уніятські. Отже унії не скасовано, як домагалися того козаки, а осталася вона й на далі та все більш ширилася... Полякам здавалося, що коли вони навернуть на унію український народ, то він зараз потому перейде на латинство і згодом стане польським народом... Одначе, як побачимо, не так воно вийшло, а тим часом багато натерпілись Українці мук від несамовитих уніятських єпископів та їхніх прихильників.

Виходить, що нікого (крім горстки духовенства, українського панства та міщанства) не осталося з українського народу, щоб йому допоміг. Лягай живий в домовину! А проте прийшов рік 1648 — і спалахнуло повстання по всій Україні і наробило великого дива. От про се й буде мова зараз далі.

Прийшла от і Хмельниччина — нечуване досі повстання, що змело геть старі ненависні порядки і дало, хоч на час, людям вільно дихнути. І прийшло воно раптом: ще учора ані Поляки, ані Українці й не думали про се, а сьогодня — встали люде як один і заходилися порядок робити. Пани, й наші перевертні і польські та Жиди, спокійненько всяке добро накопичували; люде з своїм темним духовенством теж сиділи тихо, ніби все у них було гаразд. Реєстрові чи городові козаки держалися за ті льготи, що їм дав уряд і підняв їх над простим, чорним людом. Правда, за порогами, на Низу все кипіло як у котлі, але ж там була всяка збіранина, а щоб її звідти не випустити, знов поставлений був на Дніпрі Кодак, а на Вкраїні стояло найняте військо. І коли ніхто не ждав того страшного вибуху, то певно не більш ждав її й той, кому доля звеліла взяти на плечі той неймовірний тягар, се б то сам Богдан Хмельницький.

Гетьман Богдан Хмельницький 1647-1657.

Богдан, по хрещеному батькові Зиновій, Хмельницький був син Чигиринського сотника Михайла Хмельницького. Народився він на світ у кінці XVI віку. Підучивши дома, батько оддав його в науку в польську єзуїтську школу у городі Ярославі, що в Галичині, і там він навчився польської та латинської мови, що тоді нею велося всяке діловодство по судах, по урядах, то що. Потім, як був у турецькій неволі та їздив у Францію, навчився там мов французької, турецької і татарської. За-молоду він жив на батьківськім хуторі в Суботові під Чигирином, що був даний батькові його Михайлові за його службу.

Як Богдан скінчив вчення, то батько послав його у Січ в науку і ми бачимо його за Сагайдачного у 1620—1621 рр. на війні з Турками. Там під Цецорою його батька, сотника Михайла Хмельницького, вбито, а його Турки узяли в неволю у Константинополь. Там він пробув аж два роки, поки не виміняв його Сагайдачний на турецьких невольників, а тоді подався на Запорожжя; був з козаками у поході на Москву, і за те з рук королевича Володислава дістав дорогу шаблю. Як повернувся до-дому, то під його отаманством козаки запорожські робили нераз морські походи на турецькі городи, а у 1629 році були аж під самим Константинополем. За гетьмана Павлюка у 1637 році ми вже бачимо Богдана військовим писарем, і тоді він часто їздив у Варшаву із старшиною козацькою на сейм і до короля. А писар у Запорожському війську був великої ваги чоловік. Він вів у війську все діловодство: писав листи до короля польського і до заграничних держав, до всяких панів і урядів, видавав всякі грамоти, універсали, патенти, бо військо Запорожське було мов осібне царство, а писар військовий — як найстарший міністр. Кажуть, що як Конецпольський збудував кріпость Кодак, то приїхав із французьким інженером Бопланом оглядати її; закликав він і козацьку старшину, щоб вона на свої очі побачила сю твердиню, що мала одрізати Запорожців од України, а Українців од Запорожжя, і спитав, глузуючи старшину:

— А що, як здається вам Кодак?

Хмельницький, просміхаючись, одказав по латині:

— Manu facta, manu destruitur. — Се означає: що руками зроблено, те руками можна й зруйновати.

Пробувши довгий час між Низовим товариством, він повернувся до Чигирина, став сотником і одружився він тут з Ганною Сомківною; од неї мав він трьох синів: Тимоша, Юрася та третього — не знати, як звався — і дочок Степаниду та Катрю.

У 1646 році ми бачимо Хмельницького між старшиною козацькою у короля. Наказного (тоб то такий, що заступає в потребі справжнього гетьмана) гетьмана Барабаша, полковника Ілляша й Нестеренка, а з ними й Богдана Хмельницького закликав Володислав у Варшаву ось за-для чого. Володислав любив славу. Гірко було йому почувати, що він, король, у всьому залежить од сейму і шляхти; і от, замислив він

СЕЙМ У ВАРШАВІ.

війну з Турцією. Через сю війну, як би вона скінчилась гаразд за-для Польщи, він мав на думці приборкати панство. Сам він нічого не зміг би подіяти, бо шляхта не давала дозволу на війну; тим-то, поликавши до себе козацьку старшину, став він потайки з нею радитись, а в подяку за будучу підмогу козацьку, передав Барабашеві грамоту, де прописав, що реєстрових козаків збільшується аж до 12.000, вернув козакам усі колишні права їх, дав червону корогву із білим орлом і 6.000 талярів, щоб зготовились вони до тієї войни. Барабаш побачив у Варшаві, що сі заміри короля не до вподоби панству, а добре знав, що у Польській державі шляхта верховодить і королем і усіма ділами; то як повернувся він до-дому, узяв та й сховав сю грамоту, не показуючи її козакам. Але Богдан, що знав про сю грамоту й добре бачив, які муки терплять його земляки од панської сваволі, задумав покористуватись тією грамотою, а для того він закликав до себе,

на зімнього Миколи, на бенкет чи на хрестини, гостей, а між ними й Барабаша. Він добре його напоїв, а як той заснув, то зняв з мизинного його пальця перстінь, вийняв з кишені ключі, із-за пояса хустину, віддав їх свойому джурі і наказав йому зараз сідлати коня і, яко мога найшвидче, скакати до пані Барабашихи у Черкаси та сказати їй, що Барабашеві на-щось знадобилися ті грамоти королівські. Барабашиха, бачучи перстінь, хустку й ключі чоловікові, повірила і віддала ті листи, що були заховані під муром біля воріт у шкатулі. Ось як говориться про се в козацькій думі:

Оттоді то Хмельницький добре дбав,
Із правої руки, із мезинного пальця щиро-злотний перстень ізняв,
Із лівої кишені ключі виймав,
З-під пояса шовковий платок висмикав,
На слугу свого вірного добре кликав-покликав:
»Ей слуго ти мій, повірений Хмельницького!
Велю я тобі добре дбати,
На доброго коня сідати
До города Черкаського до пані Барабашевої прибувати
Королевські листи до рук добре приймати«.

Роздобувши листи, Хмельницький був дуже вдоволений і ніби то тим королівським листом збунтовав людей.

Але вернемось трохи назад. Ще перед тим, як добув він лист королівський од Барабаша, скоїлась сварка у нього з підстаростою Чаплинським — не знати добре зза чого. Підстароста почав приставати, що Богдан Хмельницький держить хутір Суботівський не по праву. А воно справді у Хмельницького не було документів на хутір, бо батько його держав його на слово од старости. Одного разу Чаплинський напав на Суботів — а Хмельницького як раз не було тоді вдома — забрав усе добро, худобу, збіжжя, а найменшого сина Хмельницького, хлопця 10 год, звелів так бити різками, що хлопець на другий день помер. Повернувшись до-дому, Хмельницький зараз кинувся до старости Конецпольського і став жалітись йому, а той одказав йому, що ся річ йому не належить і спровадив Хмельницького, щоб він позивався із Чаплинським у суді. Але ж хіба можна було у ті часи козакові знайти правду у суді проти шляхтича! Судці пораяли йому жалітись королеві. Тоді Хмельницький, бачучи, що з суду того нічого не вийде, викликав Чаплинського на поєдинок, сам-на-сам, але сей сам не пішов, а узяв із собою трьох збройних людей і з ними напав на Хмельницького. Хмельницький вихопив шаблю із пихви і гукнув: „Маю шаблю у руці, — ще не вмерла козацькая мати!“ Кинувся на ворогів і попрогонив їх, але за сі слова Хмельницького вхопили й вкинули на якийсь час у тюрму.

На весні 1647 року Хмельницький подався у Варшаву до вищого суду позиватись за свій хутір, та й там нічого не помоглося. Тоді він обернувся до короля Володислава, що добре його знав з давніх часів. Король приязно стрів Богдана, і, як він росказав йому про свою кривду

і про те бідування, яке терпить народ, Володислав одказав: „Здається, час би б усім вам згадати, що ви — вояки, маєте шаблі. Хто ж вам не дає постояти за себе? А я усе буду вашим добродієм“. Сі слова короля були рішучі за-для Хмельницького. Вертаючись з Варшави, по дорозі він добре бачив, як Ляхи-пани, а з ними Жиди-орандарі, дуже тиснуть народ; бачив, що однієї искри було б доволі, щоб знялася страшенна пожежа. Народ терпів і мовчав, бо не бачив собі ні звідкіль допомоги. Як він приїхав до-дому, то зібрав потайну раду у гус-

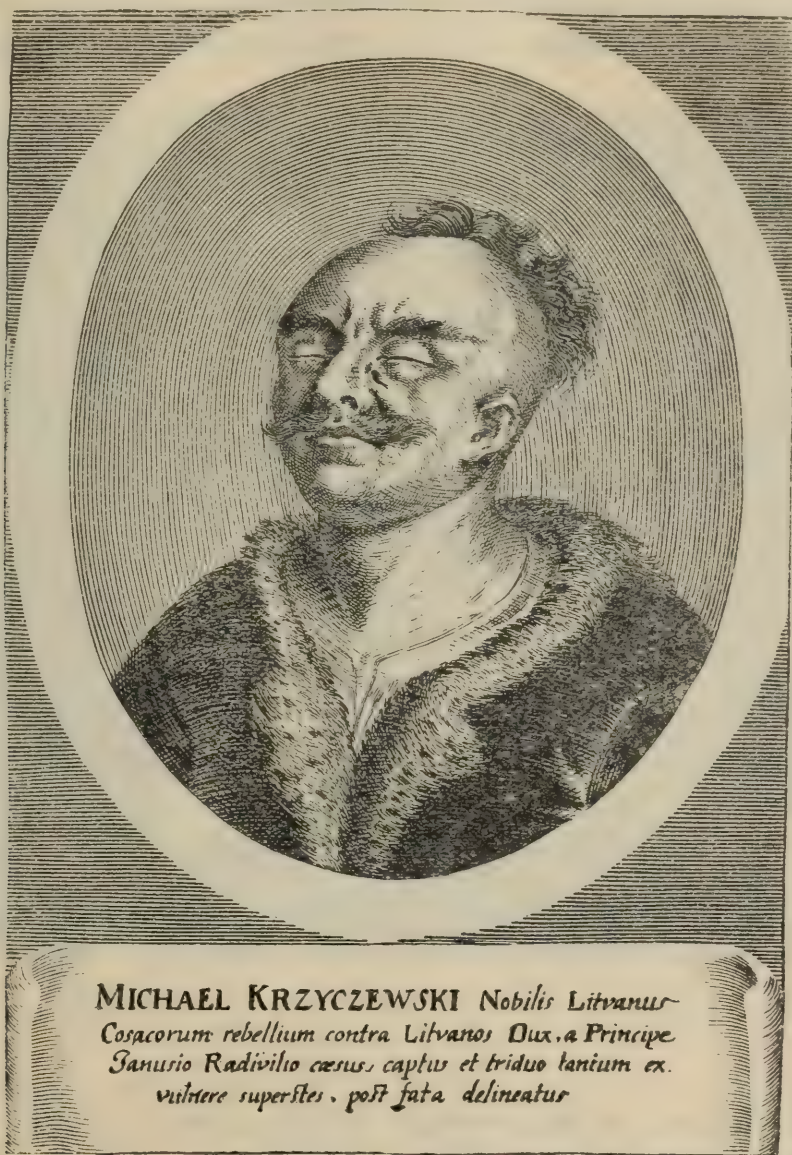

ПОЛКОВНИК КРИЧЕВСЬКИЙ.

тому гаю. Тут Хмельницький росказав козакам, що він бачив, їхавши по Україні, і показав їм листи короля, що одняв у Барабаша. Громаду так се зворушило, що усі кинулися до шабель і зараз готові були розпочати велике діло боротьби за волю, за рідний край. Але Хмельницький спинив їх і вговорив до якого часу не давати й знаку, що вони щось замишляють, а сам тим часом хотів залучити на поміч Запорожців і Татар. Та Поляки якось довідались, що він задумав щось непевне, і польськнй гетьман Потоцький схопив його та вкинув у тюрму.

Він навіть хотів, кажуть, повісити його, та, на щастя, полковник реєстрових козаків Кричевський (кум Хмельницького), що під доглядом його був Богдан, взяв його на поруки. Хмельницький утік на Запорожжя із сином своїм Тимошем і прибув туди перед Різдвом 1647 р. На Запорожжі його добре вітали і усі радо відгукнулись на його думку визволити з-під лядського ярма усю Україну. Хмельницький перезімував у Січі, а по весні із сином і де-ким з старшини Запорожської поїхав у Бахчисарай до Кримського хана. Тим часом Запорожці розсипались, переодягнені старцями та кобзарями, скрізь по Україні та закликали людей до повстання. Народ заворушився і сунув на Запорожжя,

ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ОБІРАЮТЬ ГЕТЬМАНОМ.

куди вже повернувся й Хмельницький. Хан йому дав помочи, звелівши Перекопському мурзі (генералові) Тугай-бею із ордою своєю йти на поміч козакам; а за-для безпешности хан зоставив у себе, як заручника, сина Хмельницького Тимоша. Сюди, у Січ кошовий зібрав велику силу Запорожців — і кінних, і піших, і голоту, що жила по запорожських хуторах, не маючи навіть у-віщо зодягтися (звалася вона „лугарями“). Козаки корсунського полка, що стояли з польським військом на Січи, збунтовалися, повязали свою старшину й пристали до Хмельницького. Назбіралося багато люду. Тоді на раді, усі в один голос козаки обрали Хмельницького гетьманом, і кошовий передав йому корогву, золоту булаву і срібну військову печать.

З сусідніх міст і сіл почали втікати сміливійші в степи до Хмельницького. Чутка про нього пішла по всій Україні, і люде готовили зброю й припас, щоб зараз пристати до козаків, як тільки прийдуть на Вкраїну.

Жовті води та Корсунь.

Заворушились і Поляки, почувши лихо, і задумали вгамувати те повстання, як колись за часів Наливайка та Остряниці. Але Хмельницький часу не гаяв і у квітні (апрілі) з усим військом своїм і Татарами, рушив з Січи, а дійшовши до Кодака, узяв його й зруйновав, щоб не мати по-зад себе тієї ворожої й дуже міцної кріпости. Польський гетьман коронний Микола Потоцький вирядив проти козаків свого

РЕЄСТРОВІ ПРИСТАЮТЬ ДО ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ПІД ЖОВТИМИ ВОДАМИ.

сина Степана; у поміч йому дав ще й польного гетьмана Калиновського з військом; реєстровим козакам, під проводом Барабаша та полковника Кричевського, — того самого, що визволив був Хмельницького — Потоцький звелів плисти байдаками у-низ Дніпром; сам же рушив суходолом по-над Дніпром. Степан Потоцький зайшов далеко в степ і отаборився на річці Жовті Води, що вливається у Інгулець (річка ся тепер зветься Жовта, і тече у Верхнедніпровському повіті в Катеринославщині). Недалечко, між річкою і балкою Очеретяною, в Чорному лісі отаборився і Хмельницький, посковувавши вози, а Татари стали трохи далі. Незабаром по Дніпру припливли реєстрові козаки, вийшли на беріг у Камяному Затоні і зробили раду. На раді порішили пристати до Хмельницького, бо він стоїть за віру православну і вольності козацькі. Зараз поскидали старшину, що Поляки їм понаставляли

і повбивали. Де-хто з старшини пристав до козаків – як от Кричевський, що потім був полковником козацьким. Усі реєстрові пристали до Хмельницького і другого дня поєднались із військом Хмельницького. Хмельницький зараз зібрав усе своє військо, вийшов з табору і кинувся на Поляків. Як зійшовся Хмельницький з Поляками, то не видержали вони того наскоку, стали поступатися до лісу. Коли оглянуться, а по-зад них ізнялася курява: то Татари наскочили на них і почали „крутити веремя", як казали про їх звичай накидати на ворогів аркани, стріляти з сагайдаків, нівечити ворожі коні, галасати з усієї сили, топтати людей своїми кіньми і таке инше. Страх напав на Поляків. А тут покинули їх ті реєстрові, що були з Потоцьким, а посланців до гетьманів перехопили козаки. Запросив Степан Потоцький миру. Хмельницький зажадав, щоб оддав всю армату — Потоцький оддав. Пішли Поляки назад смутні та невеселі, але по дорозі у Княжих Байраках нагнали їх Татари і давай Поляків з польських армат класти. Потоцького, постреляного й підбитого узяли в неволю, і на другий день він і помер, а Шембекови, що дуже доїв козакам, як старшинував над ними, кажуть, голову одрубали. „Отсе вам, панове, — казали козаки — за те, що не схотіли з козаками у злагоді жити: кращі вам були Жиди-збойці, як Запорожці-молодці!"

НАСКОК КОЗАКІВ.

Багато набрали усякого добра козаки й Татари у польському таборі, армати й клейноди теж досталися козакам. Але Хмельницький

не упився тією славною перемогою, — він добре знав, що ще є велика сила польського війська і що коронний гетьман Потоцький не подарує йому того. І от він три дні дав козакам спочити після бою, а тим часом впорядковував військо. Усього війська із Татарами було в його 16.000, і з ним рушив він на Корсунь. Але бачив він добре, що війська в його небагато, а через те він знов на хитрощі взявся. Кривоносові, або Перебийносові, як його взивали, із 6.000 козаків та Тугай-беєві він звелів зайти по-заду Поляків у густий ліс і в ньому поперекопувати усі стежки, понакидати паліччя, покопати рівчаки, а в самій гущавині постановити гармати і так дожидати Поляків. Разом з тим вислав він Микиту Галагана, з невеликою ватагою, щоб він заманив Поляків у той ліс. Побачили вони Галагана, зараз перехопили його й почали випитувати, де й скільки війська у Хмельницького. Галаган набрехав їм чимало. Налякалися Поляки тієї брехні і стали одступати до Богуслава, а Галаган узявся показати їм шлях, та, замість того, повів у той ліс, де засів Кривоніс. Несподівано іззаду наскочив Хмельницький. Поляки, перелякані, кинулися тікати у ліс і як-раз ускочили у болото, що було там. Вози й коні позагрузали у болоті. Стали вони обходити болото, і попали у глибокий яр, а там їх стрів Кривоніс із гарматами. Велика метушня зробилася у польському війську — перелякані тікали вони світ-за-очі. Вози, гармати, коні, люде, що не застряли у болоті, покотилися у яр, позастрявали у рівчаках, що покопали Кривоносові козаки, та у нарубаному дереві. Хмельницький, бачучи таке, вскочив у саму середину ворогів і у-пень розбив Поляків. Без числа побито їх, багато узято у полон, а з ними й гетьманів польських Миколу Потоцького та Мартина Калиновського і ще 80 значних. Велика здобич досталася козакам: гроші, гармати, корогви, клейноди й усякого добра чимало. Хмельницький зараз одпровадив послів у Січ, щоб сповістили про побіду; ними ж послав і подарунки: 4 корогви, 2 булави, 2 бунчуки, 6 казанів, 6 гармат, 1.300 талярів грошей, і прохав, щоб і надалі Запорожці помагали йому. Потоцького, Калиновського і 800 бранців Поляків подарував він Татарам, і ті погнали їх у Крим, сподіваючись великого за них викупу. Багато добра досталося й козакам. Ось як співається про се в козацькій думі:

Тоді козаки Ляхів догоняли,
Пана Потоцького піймали, як барана звязали,
Та перед Хмельницького гетьмана примчали;
»Гей пане Потоцький, чого у тебе розум жіноцький?
Не міг єси в Камянці Подільці пробувати,
Печеного поросяти, куриці з перцем та з шапраном уживати,
А тепер не зумієш ти з нами козаками воювати
І житньої соломахи з тузлуком уживати!
Хиба велю тебе кримському хану дати,
Щоб навчили тебе кримські нагаї сирої кобилини жувати!...«

У Корсуні Хмельницький одправив молебень і звідтіль рушив з усім військом до Білої Церкви. Тепер Хмельницькому легче було:

Польща осталася і без гетьманів і без війська. Хмельницький без клопоту дійшов до Білої Церкви. З Білої Церкви розіслав Хмельницький по всій Україні універсали до Українського люду і підписався на них вже так: „Гетьман війська Запорожського і усієї України по обидва боки Дніпра“. Закликав він усіх, хто вміє зброю в руках держати, щоб збірались оружно на добрих конях до Білої Церкви. „Не слухайтеся панів та підпанків як невольники — писав він в універсалах. — Ви сю землю зайняли, вигнавши звідси Татар. Ваші батьки купили її для вас кровю своєю, боронячи її від ворогів. А тим часом за неї накладають на вас податки, служби, панщину. Військо польське нищить ваше добро, безчестить ваших жінок і дітей. Підіймайтеся козаки й селяне, щоб Поляків до краю приборкати! Аж як у власній середині почують вони зелїзо — побачать, як їх міста здобуваєте ви, — аж тоді дадуть вам вони свободу і чистий спокій!“ І рознісся по Україні сей поклик, і відгукнулася на його уся Україна — почалося повстання і на Волині, і на Поділлі, і в Галичині, і стали звідусіль люде прибувати до Білої Церкви, під гетманські корогви; везли з собою порох, кулі, зерно, борошно; йшли, бо вдома по селах вже дуже важко було сидіти: ніде не можна було знайти чоловікові, як що він не Поляк, а-ні захисту, а-ні правди; знущались з нього і пани, і підпанки, і Жиди, — знущались з віри, з пан-отців, грабували церкви і манастирі православні. І народ несчисленними юрбами потяг до свого гетьмана, бо сподівався з ним добути собі і дітям своїм волю та полегкість від тяжких мук, найти у нього правду, якої ніде не видно було. Але не всі втікали, а ті що поставались, забирали панське й жидівське добро, худобу, збіжжя, розбирали панські ґрунта й поля. Заводили скрізь між собою виборний лад, настановляли собі своїх отаманів. З кількох сіл складалася сотня і вибірали собі сотника, що був не тільки начальником на війні, але й управителем і судєю. З сотень складалися полки; таких полків за Хмельницького було вісім по сей бік Дніпра і вісім цо той; полк вибирав собі полковника; всю старшину вибірали, так само священників і все духовенство. Котрі ж були охотніщі до війни, ті ватагами йшли до Хмельницького або збиралися у полки та йшли „чистити Україну“. Сі полки, чи як їх звали загони, були чималі: у Кривоноса було тисяч 20 або 30, а в инших по 1—2 тисячі. Кривонос орудовав на Волині проти недоляшка, перевертня українського князя Вишневецького, що палав ненавистю до козаків; на Поділлі орудовав Ганджа та Морозенко; коло Київа та Чернигова — Лисенко-Вовгура та Харченко-Гайчура. Не попускали тепер козаки нікому. Довго терпіли вони муки, а тепер вони вилилися у кріваве море і затопили усю Україну, від Припеті до Дністра. Цілими табунами тікали Поляки і Жиди у Польщу, бо нікого не милували повстанці. Мстилися тоді на Поляках і Жидах за свої кривди часом нелюдськи і немилосердно: побивали старих і малих, жінок і дітей, і усяково знущалися. Не диво, коли й самі зазнавали такого. Ще свіжо памятали люде нелюдські кари після останнього повстання, як Потоць-

кий козаків на паль вбивав і иньшими муками мучив. На Вишневецького Хмельницький писав до короля, що він козаків і священиків мучив, лупив, на паль сажав, сверлом очі казав викручувати і инші нечувані муки задавати. А хто згадає про всю наругу, яку приходилося людям терпіти стільки часу, про те, як безчестили жінок і доньок, били, глузовали, казали робити тяжку працю панщину, то не диво буде, що назбиралося злости і в сих повстанцях. Жах обняв Поляків:

„Що далі йдуть, і в яке місто прийдуть, і все їм війська прибуває з усяких станів людей — окрім Ляхів тільки: і Жидів багато хреститься й пристає до війська; а Лях хоч би й схотів хреститися, та їх не приймають, а всіх побивають“, — пише сучасний чоловік, що їздив по Україні.

Але не всі думали про те, щоб мститися, грабувати, забивати. Далеко більше народу силкувалось вільне, безпанське життя повернути собі на добро. Заводили краще хазяйство, ставили школи, шпиталі, церкви, заводили хори півчі, закликали майстрів, щоб малювали гарні ікони і різбили іконостаси (тоді бо вся краса й все добре і гарне у наших людей в церквах було). Архидиякон Павло з Сірії, що переїздив через Україну за Хмельницького, дивувався, як розвинулося й покращало українське життя за той час, як Україна позбулася Поляків. „Козаки опанували край, поділили землі між собою, і рубають ліси, випалюють коріння, засівають землю“; де стояли глухі ліси, поставали села, поля: „бувши перед тим в неволі і пониженню, живуть тепер раді, веселі, свободні, набудували соборних церков, поставили прегарні ікони, святі іконостаси, корогви; з новим запалом почали вони проголошувати свою віру, дуже пильно займаються вони наукою, читаннєм і співом церковним“. Хвалить Павло їх милосердя до убогих, калік і сиріт, що так намножилося під час війн з Поляками. Дивується, що діти всі, навіть сироти вміють читати. „Письменних особливо побільшало від часу Хмельницького; продовж, Боже, йому віку, що визволив сї міліони православних від кормиги їх ворогів“ — каже він.

Се не були розбійники, що тільки чужого добра жадають та чужої праці, а люде, що повставали з зброєю в руках, на те, щоб здобути свободу і змогу жити по людському.

Уся Україна тоді повстала і освободивши землю, ставши панами на неї, на всі груди засьпівали:

»Та не буде лучче, та не буде краще
Як у нас на Вкраїні,
Що немає Жида та немає Ляха,
Немає унії.«

Зажурилися Поляки, що їм діяти! До всього того взяв та й умер король Володислав, а нового треба було, по звичаю, з пів року вибірати... Але не дуже тішився й Хмельницький, бо він не сподівався так тяжко погромити Поляків, і не треба було йому того.

Хмельницький, ставши на чолі народнього повстання, бажав не більш, як тільки щоб вернути давні порядки козацькі, і ще після Корсунської побіди просив короля, щоб збільшив реєстр до 12.000 та звелів заплатити за давні роки. Мабуть, іще було в його на думці — обмежити сваволю панів, зміцнивши владу королівську: „не так король, як королевенята“ — мовляв Хмельницький. Але дальше сього він не йшов.

Хмельницький стояв під Білою Церквою та ждав, що Поляки у Варшаві на сеймі урадять. Там було всячини: одні справедливо говорили, що не диво, коли козаки в такій неволі повстали — треба дати їм більші права, то буде гаразд; инші казали, що попереду треба приборкати козаків силою, а тоді вже робити порядки. А врешті зробили ні так, ні сяк, а послали до козаків комісарів, щоб з ними дійти

ПОХІД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО З ТУГАЙ-БЕЙОМ.

до згоди. Послали Адама Киселя, що все стояв за згоду, а тим часом заходились збірати військо і зібрали 36.000.

Під Львовом та Замостям. Битва під Пилявою.

Тим часом на Вкраїні повстання ширилося все більше. На лівому боці Дніпра мало не усю теперішню Полтавщину мав тоді один чоловік — князь Ярема Вишневецький. Син православного батька і небіж митрополита Петра Могили, він ще у польській школі зробився католиком і, як перевертень, став лютим ворогом і батьківської віри й свого народу. Він був дуже багатий, бо мав свої землі й палаци ще й у Галичині, на Поділлі та Волині; свого власного війська у нього було більш як 8.000. Князь сей, коли почав Кривоніс нищити шляхту й Жидів у Полтавщині, зібрав свою челядь і потяг з своїх лівобережних ґрунтів у свої Волинські маєтності. Тут, саме тоді як він переплив Дніпро, перейняв його своїми послами Хмельницький і умовляв згадати, що він Українець з православного роду та радив одчахнутись від ворогів-Поляків і пристати до своїх рідних братів та оступитися

за свою рідну Україну. Не схотів послухати Ярема послів і звелів посадити їх на гострі палі. Тоді й Хмельницький закипів помстою за ту наругу і звелів Кривоносові йти на Волинь і плюндрувати маєтності князя Яреми. Городи й села з радістю стрічали Кривоноса і приставали до його, мовляючи: „тепер у нас свій пан-гетьман Богдан. Не хочемо ми лядського духу, не хочемо узнавати Вишневецького за пана!“ — Так вигукували Немирівці, віддаючи свій город Кривоносовій ватазі. Як люта звірюка розпалився князь Ярема, почувши таку зневагу від міщан свого города, і накинувся на Немирів, щоб одняти його у повстанців. Довго бились козаки, але міщане не видержали і мислили, що коли скоряться, то матимуть собі милосердя од свого князя. Та

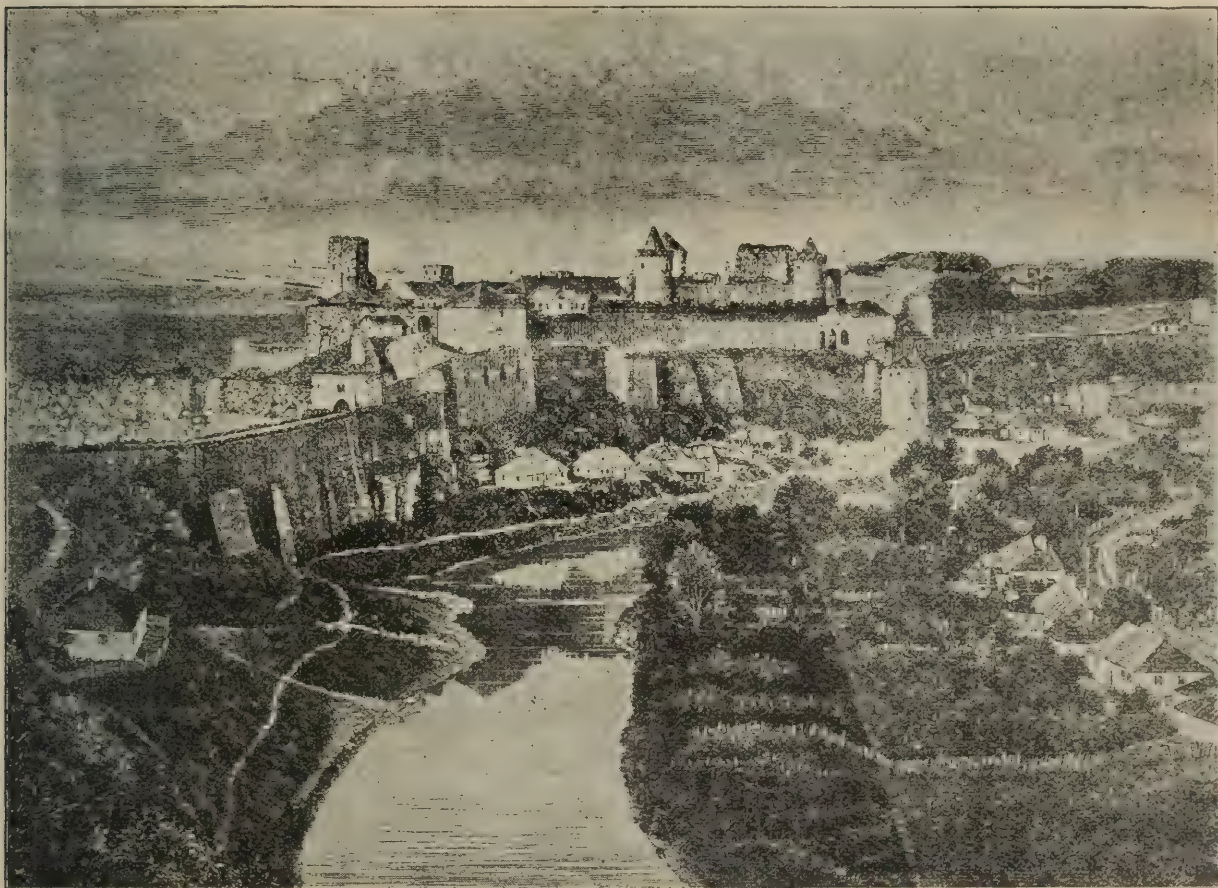

КАМЕНЕЦЬ ПОДОЛЬСЬКИЙ.

не помилував він їх, як узяв город — звелів карати Немирівців найлютішими муками: казав парити горячою водою, рубати людей на шматки, і сам при тих муках стояв та гукав: „дошкуляйте їх добре, нехай чують, що вмирають!“ Не кращий був і Кривонос од Яреми, коли допадеться до Поляків або Жидів. Але ж Кривонос був темний мужик, а Вишневецький — просвіщенний, великий пан; він уважав повстанців за скотів, але й сам був не кращий у свойому хижацтві.

Тим часом Кривонос опанував міцне, оборонне місто Полонне, де поховалося багато Поляків та Жидів, і порізав їх як худобу. Накинувся на його князь Ярема з своїм військом. Довго билися вони, довго ганяли один за одним по Волині, перейшли й на Поділля, від Кон-

стантинова до Бара. У Барі тоді стояв Андрій Потоцький, син гетьмана, із драгунами. Кривонос розбив їх і побив до одного, а Потоцького узяв у полон і одпровадив до Хмельницького. Звідтіль Кривонос подався до Каменця, але не подужав його взяти. Під Махнівкою розбив він військо Вишневецького і трохи самого Ярему не спіймав на списа, та той якось вивернувся й утік.

За кілька тижнів після Корсунської битви Україну геть „вичищено“. Разом з польською шляхтою зникла й українська православна: шляхтичі православні одні пристали до козаків (щось із 2.000), инші — поховалися по манастирях, найбільш у Київо-Печерській Лаврі. Київ-

КОЗАКИ В ПОЛЬСЬКІМ ТАБОРІ ПІД ПИЛЯВЦЯМИ.

ське, Чернигівське та Браславське воєводства і східня частина Подільського — опинилися в руках народа; в руках Поляків оставався один лишень Каменець-Подільський — не можна було підступитися до нього. З осени помста перекинулась на Волинь — почали „вичищати“ й тут.

Тим часом поки загони козацькі орудовали на Україні і вигубили та вигнали на усім її просторі трохи не всіх Поляків та Жидів, сам Хмельницький все стояв під Білою Церквою — дожидав з Варшави одповіді на свої листи. На сеймі ухвалили вислати до Хмельницького послів з Адамом Кисілем на чолі. Але бачучи велику силу, що купчилась коло Хмельницького, уряд польський вислав посла й до Мо-

сковського царя — прохав його помогти Польщі проти козаків. Лист сей перехопили козаки, і Хмельницький побачив тоді, що перемовами тими Поляки хочуть тільки прогаяти час, поки надибають собі звідкіль-небудь помочи. Тоді Хмельницький покинув умовлятися із Поляками, подався з Білої Церкви і дійшов до р. Случи, що була на границі Волині та Київського воєводства, де були козацькі землі. Тому то й у пісні співали: „Ой чи бач, Ляше, що по Случ наше“. Польське військо стояло табором коло р. Пилявки, на Волині. Над ним було аж три начальники — „региментарі“: князь Заславський, князь Конецпольський і князь Остророґ. Усі сі князі були великі пани, але нікчемні вояки, і козаки сміялися з них, мовляючи: „зібралася перина, дитина та латина козаків воювати“. Заславського прозвали периною за те, що був дуже ніжний і тендітний; Конецпольського — дитиною, бо був ще молодий (ледве 20 літ мав) та дуже палкий, а Остророґа латиною — за його вченість. Під їх корогви зібралося коло 60.000 самої шляхти, а з ними без числа челяді й возів з усяким панським добром. Пани виїхали на війну, як на який бенкет; попривозили з собою усяких напитків та наїдків, перини, подушки, дорогі килими, намети; повбіралися усі у шовки та оксамити, понавозили срібних та золотих кубків, чарок, таців (підносів), тарілок, пишаючись один перед одним своїм багацтвом. Бенкетували й гуляли пани наче в себе дома. „На-що нам гармати, — вигукували пьяні пани — коли ми розженем усе се хлопство канчуками! Не помагай, Боже, ні нам, ні козакам, тільки дивися, як ми трощитимемо се бидло!“ Так вигукували вони, вихваляючись один перед другим. Хмельницький довго морочив Поляків усякими перемовами для того, щоб дождатися, поки надійдуть инші полки та Кримський хан, що до нього послав він своїх послів. 13-го серпня (августа) почалися перші наскоки, і Полякам не дуже щастило. Аж ось надійшла й допомога од хана — правда не вся орда, а частина. — Але щоб Полякам здалося, що Татар прийшло багато, він звелів полкові Кривоноса вивернути кожухи і, гукнувши „Аллах!“, ускочити в польський табор. І справді, се так налякало Поляків, що вони з переляку не знали, що й почати: усяк командував, робив по-свойому, ладу не було ніякого. Хмельницький, з своїми підручними Чарнотою, Кривоносом та иншими, розбив їх і багато потопив у річці тоді, як польські корогви натовпилися на греблю. Навмисне заманив їх сюди Чарнота. Бачивши таке лихо, Конецпольський переодягся у селянську одежу і втік, а за ним і Заславський верхи, покинувши свої карети, пребогаті убрання й свій полк німецький. Як дозналися про теє у польському таборі, то на все те величезне військо напав такий переляк, що вони, кинувши в таборі все добро, повтікали. Тікали без памяти так, що деякі аж за Вислою опинилися, — як сміявся потім Кисіль. — „Кожен кричав „стійте!“, а сам аби до коня допався, летів без очей, аби не зостався“, – глузували з них Українці. Хмельницький зараз взявся догонити їх із своїми козаками. Рубали, брали в неволю. Найбільш полягло Поляків під Константиновом, бо під їх натовпом зава-

лився міст на р. Случі. Козакам у таборі досталося 120.000 возів із кіньми, 80 гармат і на 10,000.000 злотих усякого добра. Корогви, вуздечки, щити й шоломи, срібний посуд, шаблі, соболі, кожухи, блакітні хустки персіянські, рукомийники, шаплики, у котрих купалися пани, варення, цукерки та усякі наїдки, пиво, мед, вина та наливки — усе те досталося до рук козацьких.

»Тоді не один козак за Хмельницького Бога просив,
Що не один панський жупан зносив«.

Тим часом недобитки-Поляки утікли аж у Львів. Тут вони обрали собі гетьманом Ярему Вишневецького. Він почав збірати гроші на оборону з львівських купців, міщан, панів; з церков і манастирів не тільки католицьких, але й православних забирали гроші, золото, срібло з престолів, з образів. Але забравши гроші, Вишневецький покинув Львів і подався до Варшави, бо боявся, щоб Хмельницький не рушив туди. А Хмельницький з-під Пиляви пішов у Константинів і узяв його без найменшого клопоту, а звідтіль подався на Збараж. Із Збаражу повтікали усі люде, то він узяв тут багато пороху і 50 гармат і поруйнував костьоли. На раді, що він зібрав, багато де-хто з старшини, з Чарнотою на чолі, та прості козаки, радили йти далі на Варшаву і до останку зруйнувати Польщу, визволити Україну з-під лядської кормиги, зробити її самостійною. Але Хмельницький був тієї думки, що користу-

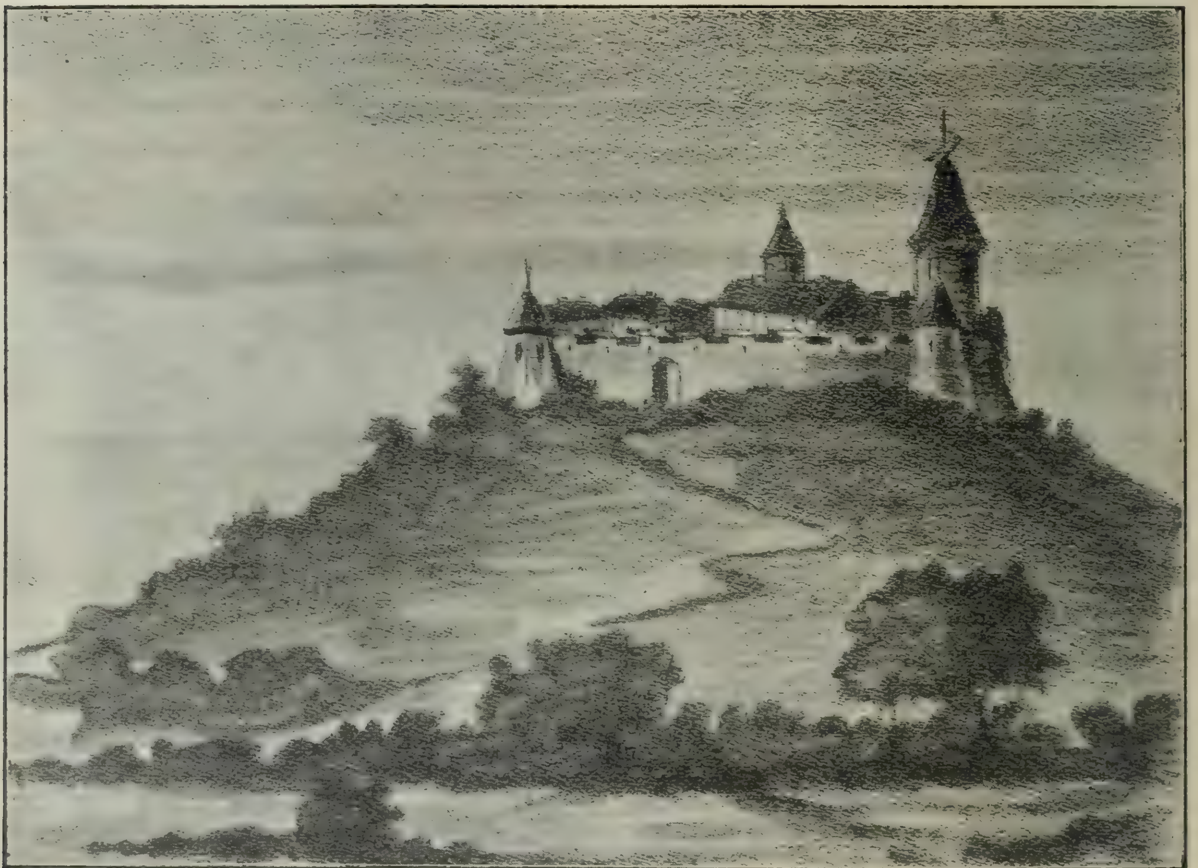

ЗАМОК У ЛЬВОВІ У XVI СТОЛІТТІ.

ватись своєю удачею треба, не хапаючись, бо, мовляв, коли б у се діло не встряли сусідні держави? А надто його здержували од того українські шляхтичі, як от Немирич та Виговський. За-для того ж, щоб повернути на щось ті великі сили, що були під його рукою, він вирушив у Галичину. Український люд в Галичині підіймався і тут так само, як на Волині. В Теребовлі міщане завели у себе козацький устрій, настановили сотників, здобули замок, почали розбивати сусідні двори шляхетські, нищити Поляків. Таке саме було в Товмачі, Заболотові, Рогатині, Потиличі, Янові та в инших місцях. Міщане пристають до козаків, підіймають сусіднє селянство, і збройними ватагами ходять на

ХМЕЛЬНИЦКИЙ ПРИЙМАЄ ПОСЛІВ ЗО ЛЬВОВА.

сусідні польські замки й двори, розбивають костьоли й манастирі католицькі, а Ляхів обіцяють „не живити ні одного на світі“. Так само дрібна українська шляхта приставала до козаків. Особливо піднялася вона на Покутю, а головою її був Семен Височан. В Калущині на Підгірю, селян-повстанців зібрався полк з кількох тисяч, здобув собі гармати й гаківниці з польських замків і розбивав сусідні двори панські.

Хмельницький обложив навкруги Львів і почав стріляти з гармат. З такими потугами, які були у Хмельницького, йому легко було опанувати містом, та йому сього зовсім не треба було — він із Волині прийшов сюди, аби не стояти на одному місці. Саме тоді на сеймі вибірали нового короля. Хмельницький нетерпляче чекав того вибору, бо аж новий король міг розпочати переговори як слід й добути козацтву та народові українському якісь права й уступки від сейму.

Хмельницький подав свій голос за меншого брата Володислава Яна-Казімира, бо сподівався, що він буде прихильний до Українців. Два тижні простояв Хмельницький під Львовом. Поляки спалили передмістя і засіли в місті. Козаки приступали то з того, то з другого боку. Бомбою з гармати запалено жидівську синагогу; пожежа розкинулась геть по місту. Тоді вже виставили Поляки білу корогву і згодилися піддатися; послали послів до Хмельницького, просили помилувати Львів; Хмельницький сказав, що за для Українців львівських помилує, але нехай заплатять 200.000 червінців викупу, тільки їх вже перед тим вичистив Вишневецький. Просили зменшити окуп — не зменшив, бо обіцяв ті гроші Тугай-беєви. Заплатили таки — то грішми, то річами коштовними, ще й обід козакам справили. Як пішли козаки, то Поляки раділи, що з душею осталися; вважали то чудом і сказали, що то святий Ян з Дуклі оборонив місто од козаків і Татар. На честь святого того міщане й памятку поставили: стовп з статуєю св. Яна, що й тепер стоїть.

14 жовтня (октября) козаки з-під Львова пішли під Замостя, (в Холмщині, в теперішній Люблинський губ.) на саму гряницю України.

У Замості стояло 10.000 війська, що зібрав Вишневецький. З тим військом, що мав Хмельницький, він міг би взяти ту кріпость без клопоту, але він аж три тижні простояв тут та удавав, що облягає — все дожидався вибору короля.

Нарешті приїхав аж 17 листопада (ноября) посол од нового короля. Вибрали таки Яна-Казімира. Він сповіщав Хмельницького про свій вибір, обіцяв всякі полекші козакам і вірі православній, та просив Хмельницького перш за все відступити від Замостя. Хмельницький виявляв велику радість, казав стріляти з гармат і сказав, що зараз їде на Україну, сповняючи волю нового короля. З Замостя узяв невеликий окуп, всього 20.000 злотих, і повернув на Україну.

Хмельницький у Київі.

Перед Різдвом прибув Хмельницький із військом і старшиною у Київ. Митрополит Сильвестр Кос з патріархом Єрусалимським Паісієм, що тоді пробував у Київі, і з иншим духовенством виїхали на зустріч Хмельницькому далеко за місто. Сила народу зібралося і радісно його витали: дзвонили в усі дзвони, палили з гармат. Проїхавши крізь Золоті ворота, він серед старшини наблизився до собору св. Софії. Там його вітало духовенство, а студенти Академії й школярі приймали його латинськими та українськими віршами, називаючи його Мойсеєм, що народ український визволив з кормиги польської, як Мойсей з єгипетської; величали спасителем і хранителем України, Богом їм даним і на знак того Богданом названим.

З патріархом, митрополитом та де-ким з духовенства Хмельницький розмовляв потім часто, і тут вперше одкрилися йому очи на те, що робив він і що міг зробити для України, для свого народу. Досі він мав на думці тільки козацькі кривди, а про селян не дбав. Але тепер побачив, як увесь народ простягає руки до нього і жде од нього порятунку. В Хмельницькому сталася в Київі велика пере-

міна. Та було й инше де що, що підіймало його дух і надії. Сусідні держави побачили, яку силу тепер має Хмельницький, шукали його приязні й союзу. Турецький султан Ібрагим, Кримський хан Ісдам-ґірей, Семигородський воєвода Юрій Ракочі, Молдавський Господарь Василь Лупул, Московський царь Олексій Михайлович — поприсилали до нього послів. Пізніш присилала послів ще й Швеція. Тепер Хмельницький став иначими очима дивитися на діло – тепер він неначе вперше зрозумів, що він не хлоп-повстанець, а „Гетьман з ласки Божої та по волі народа". Досі він мав перед очима тільки справу козацьку — а тепер зрозумів, що се дрібниця: треба брати ширше, треба думати про те, як би од Польщи визволити увесь Український народ, щоб він міг жити вільний і сам собою правити, під обезпекою козацького війська. „Доказав я, про що не думав — тепер докажу, що надумав, — казав Хмельницький — визволю з лядської неволі увесь народ Руський (себ-то Український). Попереду воював я за свою кривду, тепер воюватиму за нашу православну віру. Поможе мені весь народ аж по Люблин, по Краків, я од народу не одступлюся, бо то права рука наша".

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ ЯН-КАЗІМИР.

У місяці лютому (феврапі) приїхали комісари (Кисіль, воєвода Київський, брат його та инші) від короля Яна з дарунками, привезли ласкаву грамоту королівську, де Хмельницькому король давав гетьманський титул (досі тільки звали гетьманами, а писали „старший війська Запорожського") та дорогі клейноди (булава з самоцвітами, корогви з білим орлом та іменем королівським, труби й бубни срібні). Хмельницький вийшов до послів із булавою; по-перед його несли бунчук і корогву. Се він робив для того, щоб комісари бачили, що він і без їх ласки, з волі свого народу, давно вже Гетьман, і їх клейнодів не дуже потребує. Коли Кисіль почав мову і згадав про ласку короля до козацького війська, то не витерпів полковник Дженджалий і закричав: „король як король, але ви, королевинята, князі, багато броїте — от і наброїли!" Коли польський комісар спитав, скільки матимуть тепер козаки війська, Хмельницький одказав: „на-віщо вам? Скільки схочу, стільки й буде". Взагалі, польські посли почували себе ніяково, бо Хмельницький бачив, як до нього ставляться сусідні державці, добре знав лукавство панів і чув, що він має силу, а через те поводився із послами незалежно. Старшина й козаки по-всяк-час виявляли до них свою ненависть і докоряли Полякам тими муками, що терпів од них Український народ. На обіді у Адама Киселя Гетьман,

між иншим, промовив: „виверну вас усіх, Ляхів, до-гори ногами і потопчу так, що будете під моїми ногами, а напослідок вас цареві Турецькому в неволю оддам! За гряницю війною не піду, на Турчина і Татарина шаблі не підійму — доволі маю тепер на Україні, на Поділю та Волині. Доволі простору, достатку й пожитку в землі і князівстві моїм, по Львів, Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим Ляхам: „сидіть і мовчіть, Ляхи!“ І дуків і князів туди зажену! А як будуть за Вислою брикати, знайду я їх і там певно! Не стане мені на Україні нога жадного князя або шляхетки; а схоче котрий з нами хліб їсти — нехай війську Запорозькому буде послушний!“

„Малий я і незначний чоловік, але з волі Божої став я самовладцем і самодержцем руським (українським)!“

ЗАПОРОЖСЬКИЙ ГЕРЦЬ.

„Лядська земля згине, а Русь (Україна) буде панувати! — скоро, ще сього року!“

Довгий час прогаяли польські комісари у Переяславі, силкуючись дійти з Гетьманом до якихось умовин, та ні до чого, як треба, не договорилися, — крім того, що до Зелених Свят ні козаки, ні Поляки, не повинні воюватися. З тим і поїхали польські посли. Обидві сторони бачили, що без війни діло не обійдеться, і почали до неї наготовлюватись.

Зборівська угода. Як тільки комісари повідомили короля, що Хмельницький не хоче миритися, король зараз почав збіратися до війни. Всю шляхту покликано в похід (се звалося „посполите рушення“). Тим часом Хмель-

ницький літом поєднався з Кримським ханом на Чорному шляху, і вони разом рушили на Волинь, бо під Збаражем (містечко на гряниці Волині й Галичини) зібралося польське регулярне (постоянне) військо під проводом Фірлея. Головний табор польський стояв під містечком Константиновом, але на військовій раді постановлено було одійти до Збаража, бо то було захистнійше місце. Сюди вони перевели своє військо і окопалися. Зявилися козаки й Татари коло окопів і розпочали свої герці. Се був козацький звичай тогочасний, що виходили або виїздили наперед одважні і гострі на язик молодці і глузуючи, дражнячи, дратуючи і насміхаючись, силкувалися тим викликати за окопи ворога на герць, щоб помірятися з ним силами сам-на-сам. Так минув перший день. Другого дня почалося справжнє бойовище. Козаки й Татари усе стискали облогу, і Поляки один за одним кидали їм окопи свої та переходили близче до міста. Козаки тісніще обступали їх і за ніч насипали такі високі вали, що з них на вибір можна було вціляти у кого завгодно з-поміж ворогів. Міцно держалися Поляки за своїми окопами, — а то через те, що у них був Вишневецький з своїм полком: він вдержував їх і умовляв не тікати і не кидати міста, та ще до того й облога була така тісна, що навіть і продертися нікуди було. Вже не стало й харчів військового припасу, почали вже й падло їсти, а тут ще й вода у річці засмерділася, бо у ній гнили убиті люде і коні; туди стікала із дощовою водою і усяка нечисть з-під такого несчисленного натовпу людей, коней і худоби. Воєвода Кисіль, що був при війську, просив Хмельницького помилувати Поляків, випустити їх, але Хмельницький загадував їм такі тяжкі умовини, як віддати йому Вишневецького й инших начальників, а тоді нехай усе військо виходить і складає свою зброю йому до ніг. Не приставали Поляки на такі тяжкі і ганебні умовини і знов мусіли братись до зброї. Тільки й надії було, що на королевське військо. Раз-у-раз вони благали короля прийти скоріш, бо далі не видержать. Король бачив, що пропаде військо, і пішов на поміч, не ждучи всіх шляхетських полків. На дорозі оголосив, що Хмельницький зрадник і ворог, що він його скидає з гетьманства, а на його місце настановляє иншого — Забуского якогось. Легко було сказати. Хмельницький по-всяк-час мав певні звістки про те, що робиться у ворогів, і покинувши частину свого війська під Збаражем, з рештою подався під Зборов, і там застукав короля з його військом. Літо того року було дуже дощове; багнюка по дорогах стояла велика, річки порозливалися, і трудний був за-для Поляків той поход. Як на те, ще й тумани постоянні не давали ніяк польським розїздам завчасу побачити козаків, — вони були певні, що Хмельницький із військом був ще далеко, то не дуже й стереглися. А Хмельницький був вже таки тут; Поляки почали переходити по мостах через річку. Ледве половина їх війська перейшла на другий бік і сіла спочити та пообідати, як у Зборові задзвонили у всі дзвони. По тому знаку, як з-під землі, виросли перед переляканими Поляками козаки, а з ними й Татари, і почалася страшенна різанина. 5.000 Поляків, самих панів, не

кажучи про слуг, лягло тут трупом. Кров річками текла по рівчаках. Гармати, вози з усяким добром, багато зброї досталося до рук козаків. Ледве над вечір король із половиною війська утік на той бік річки і отаборився там на ніч. Перелякані сиділи купами Поляки, дожидаючи на ранок смерти, бо помочи нізвідкіль було сподіватися. А тут ще, як на те, поміж військом пішла поголоска, що пани й король хочуть покинути табор і тікати. Сталося се, мабуть, через те, що справді, два ротмістри із своїми ватагами нишком вибралися з табору і втікли. Як почув король, яка буча счинилася у переляканому таборі, зараз звелів подати йому коня і виїхав з непокритою головою, щоб усі могли бачити його по-між лавами його війська, вигукуючи: „ось я, король ваш. Не тікайте, діти мої, не кидайте мене!“ Сльози капали з очей короля. Жовніри зраділи, побачивши його, і ожили. „Не втечемо!“ гукали вони: „бо тепер ми певні, що король не покине нас!“ Тим часом на раді начальників положили послати до Хана послів, щоб умовити його одступитись од козаків. І се удалося! Хан сказав, що одступить від козаків, коли король заплатить йому гроші за всі роки і позволить Татарам набрати собі людей в неволю на Україні і в польських землях; а Хмельницькому король аби дав, чого він схоче. Король пристав на се. Тоді хан почав намовляти Хмельницького, аби сказав королеви, чого хоче від Поляків, і на тім помирився. Хмельницький почав хана відмовляти, нагадував йому присягу його союзну; але хан не слухав і намагався, щоб Хмельницький мирився. Мусів тепер Хмельницький пожалкувати, що не воював Поляків торік, як мав їх у руках, а тепер хан ним командував. Мусів миритися, бо иначе б хан перекинувся до Поляків. І от саме в той час, коли козаки вже розвіяли були королівську варту і вже от-от були б схопили короля, розлігся по полі могутній вигук Гетьмана козацького: „Згода!“ Зупинилися козаки і одступили. Почали переговори. Ось на яких умовах уложено було так звану Зборівську угоду:

1. Король оставляє Запорожському війську усі його давні вольності, а за для того він повинен дати нові привілеї.

2. Козаки житимуть тільки в трьох воєводствах: Київському, Браславському і Чернигівському, а Волинь, Поділля й Галичина остаються, як і раніш, під Польщею. Війська реєстрового на сій простороні має бути 40.000. Посполиті, що живуть у королівських маєтках, повинні одбувати свої повинності, а ті, що по шляхетських маєтках, повинні слухатися своїх панів.

3. Чигирин з округою має бути при булаві Гетьмана, яко його столиця.

4. Усе, що діялося під час колотнечі, нехай забудеться на віки, нікому кари за те не повинно бути.

5. Король пробачає усім тим з шляхтичів, хто записався був у військо козацьке, і як що у кого з них одібрано за те його родові чи коронні маєтки, то на сеймі має бути їм повернено.

6. Там, де житимуть козаки, коронне військо не повинно стояти постоєм.

7. Там, де пробуватимуть козацькі полки, Жиди не можуть мати а-ні власности (собственности), а-ні орендувати, а-ні навіть просто проживати.

8. Митрополит Київський має право засідати у Сенаті. На першому ж сеймі мусить бути постановлено, щоб скасувати унію, як у Короні (в землях, що під Польщею), так і у Литовському князівстві, і щоб про непорушність церков і маєтків, до них приписаних, зроблено було постанову так, як того бажає Київський митрополит і усе духовенство.

9. На усіх урядах у воєводстві Київському, Браславському і Чернигівському, повинні бути тамошні пани грецької віри (православні).

10, Єзуїти не мають права пробувати у Київі і там, де є українські школи. Школи, що заведено здавна, повинні оставатися цілі.

Після того, як підписано було сі умовини, військо розійшлося. Татари, вертаючись до-дому, грабували по дорозі і погнали у Крим великий — кілька десятків тисяч — ясир: набрали в неволю жінок, дівчат і молодиць.

Було се дуже багато, як порівняти з тим, чого хотів Хмельницький, подіймаючи повстання. Але як згадати, чого він думав дійти пізніш, коли ото не захотів годитися з комісарами у Переяславі та наново почав війну — се було дуже мало. Хмельницький почав наново воювати, бо хотів Україну зовсім від Поляків визволити, зробити її вільною, свобідною. А тим часом мусів годитися на те, аби знову на Україну верталися польські пани, і всі, хто не попав між ті 40 тисяч козаків, мали бути знову панськими кріпаками, робити на них як давніш. Сорок тисяч козаків, та деякі права для православної віри, для православних духовних та панів — а для українського селянства сливе нічого або таки й зовсім нічого!

Сумно верталося козацьке військо з походу, і з жалем стрічали його на Україні. За той час, коли козаки воювали з Поляками, військо Литовське пустошило Україну; козаки дуже турбовалися за свої сімї, але все трималися, слухалися Гетьмана, щоб з Поляками покінчити. А от як покінчили! А Татарва розкинулася по Україні, забираючи безборонних людей в неволю за королївським дозволом.

Люде не знали, що Хмельницький не волею замирився, і що то не з його вини орда людей брала. Нарікали на Хмельницького, проклинали його, що позволив орді людей забирати:

Бодай тебе, Хмельниченьку, перва куля не минула,
Що велів Орді брати дівки й молодиці!

Оповідали про нього навіть, що він умисно людей убезпечував своїми листами, аби Татар не боялися, з міст виходили, а тоді Татари з засїдок випадали й людей в неволю забирали.

А тут пани польські, покладаючися на згоду, почали вертатися на Україну, або присилали своїх управителів. Хмельницький знав, який жаль між людьми підніметься, як пани схочуть старі порядки заводити. Тому відтягав се скільки міг: казав, що шляхті не можна вертатися, поки сейм затвердить Зборівську умову. Але потім, як сейм затвердив, таки мусів пускати шляхту, мусів списувати реєстр козацький. Списував теж так, що в військо козацьке може три рази стільки вийшло ніж скільки мало бути: записував цілі сімї, до кождого козака додавав двох помічників, та осібні ще козацькі охочо-комонні полки позаводив. Але хоч би й сто тисяч в козаки завів — що то значило для України? Таки більше людей мусіло вертатися в кріпацтво. Мусів сам наказувати людям, щоб панів слухалися, мусів сам карати за непослух. А людям через те до Хмельницького серце відпадало; не всї розуміли, що він то не з власної волі робить — та й хоч би не з власної волі, то чи людям було лекше?

Бачив се все Хмельницький і міркував, що не обійдеться без нової війни з Польщею. Як буде пильнувати трактату та згоди з Поляками, то сам зійде на польського слугу, а народ Український від нього одвернеться. Та й сам він не того ж хотів.

Почав помалу збиратися до нової війни, щоб Польщі збутися. Шукав собі помочи за границею. Знову хана намовляв на Польщу, а крім того заходився у турецького султана, що під своєю рукою мав хана, як підручного свого: хотів Хмельницький, щоб султан наказав ханови помагати Хмельницькому. Та й Московщину силкувався привести до війни з Польщею. Московщина перед тим дуже сильно потерпіла від Польщі, і та забрала від Москви пограничні землі; бояре московські і хотіли б почати війну, щоб вернути втрачене, і боялися. Довго вагалися, слухаючи намов Хмельницького, поки нарешті наважилися.

Сина свого, Тимоша, Хмельницький хотів оженити з донькою волоського господаря Василя Лупула, сподівався з того мати поміч з Волощини, а може й думав з часом побачити сина господарем молдавським. Лупул згодився на се охоче, а потім став крутити; відмовляв його другий зять, пан литовський Радивил, великий ворог козаків. Хмельницький, розгнівавшися, зовсім несподівано, в осени 1650 р. напав на Волощину з 16.000 „сватів“, як він казав, і наробив тут страшної руїни. Ось як стара дума оповідає про се:

Із Низу Дніпра тихий вітер віє повіває,
Військо козацькеє в поход виступає!
Тільки Бог святий знає,
Що Хмельницький думає, гадає,
Об тім не знали ні сотники,
Ні атамани курінниї, ні полковники...
Як до Дністра прибували,
Через три перевози переправу мали.
Сам Хмельницький наперед всіх рушав
До Хотина прибував, до Василя молдавського листи посилав:

В'ЇЗД ХМЕЛЬНИЦЬКОГО ДО КИЄВА.

»Ей, Василю молдавський, господарю волоський!
Чи будеш зо мною биться, чи мириться?
Чи городи свої волоськиї уступати,
Чи червінцями полумиски сповняти?«
Тоді ж Василий молдавський, господар волоський
Листи читає, назад одсилає,
А в листах приписує:
»Пане гетьмане Хмельницький,
Батьку Зінов Богдане чигринський!
Не буду я з тобою ні биться ні мириться,
Ні городів тобі своїх волоських уступати,
Ні червінцями полумисків сповняти!
Не лучче б тобі покоритися меншому,
Нежели мені тобі старшому?«
Отоді ж то Хмельницький, як сії слова дочував,
Так він сам на доброго коня сідав,
До города Сороки поїзжав,
На город Сороку поглядав, іще стиха словами промовляв:
»Ей городе, городе Сороко!
Ще ти моїм дітям козакам незаполоха —
Буду я тебе доставати,
Буду я з тебе великиї скарби мати,
Свою голоту наповняти,
По битому таляру на місяць жалування давати!«
Отоді то Хмельницький як похваливсь,
Так гаразд добре й учинив:
Город Сороку у неділю рано знад обіддя взяв,
На ринку обід пообідав,
К полудній годинї до города Сучави припав,
Город Сучаву огнем запалив і мечем ісплїндрував,
Тоді Ляхи із города із Сучави утікали,
Василю молдавському знати давали.
То Василий молдавський до Яс прибуває,
Словами промовляє:
»Ой ви Яси мої, Яси, були єсте барзо красні,
Да вже не будете такі, як прийдуть козаки«.
То пан Хмельницький добре учинив:
Польщу засмутив,
Волощину побідив, гетьманщину звеселив.
В той час була честь, слава, військовая справа!
Сама себе на сміх не давала,
Неприятеля під ноги топтала.

Білоцерківська угода і третя війна.

Лупул мусів заплатити Хмельницькому великі гроші, аби пішов собі з Волощини з своїм військом, і на Різдво обіцяв віддати доньку свою за Тимоша Хмельниченка.

Вже у лютому (февралі) 1651-го року знову почалася війна: польський гетьман Каліновский вступив в Україну, — бо полковник браславський, славний козак Данило Нечай забрав до свого полку сусідні округи Подільського воєводства; Каліновский велів йому іти геть, а Нечай не послухав. Але під Браславом, у містечку Красному, де стояв Нечай із військом, Каліновский напав на нього, погромив козаків (тоді була мясниця і козаки гуляли). Нечай наложив там головою.

Каліновскнй з-під Красного подався на Винницю. Там його стрів инший славний полковник Іван Богун, що його дуже любили козаки й народ. Богун хотів задержати на який час Поляків, поки до його прийде підмога од Хмельницького. Одного разу він вийшов на зустріч Полякам, і після першої потички, немовби то перелякавшись, козаки утікли у манастирь, що стояв по той бік р. Бугу. На льоду ще загодя були порубані ополонки, а щоб їх було не знати, по льоду було натрушено соломою. Поляки погналися за козаками, вперлися на лід; лід завалився під ними, і там багато їх потопилося. Каліновский з недобитками втік до короля, що стояв в Холмщині, збіраючи у похід шляхту. Хмельницькому саме б тепер (у місяці марті) ударити на Поляків, але він втеряв час, дожидаючи Кримського хана. Хан сердився,

СМЕРТЬ ПОЛКОВНИКА НЕЧАЯ.

що Хмельницький змушує його через султана силоміць, і тому не спішився — прийшов аж літом. А тим часом Поляки скликали посполите рушення, сейм визначив гроші, щоб найняти німецьке військо, і таким побитом під рукою короля стало військо у 300.000, що й рушило на Україну. У Хмельницького зібралося на той час ледве 200.000 із Татарами. Вороги зійшлися коло містечка Берестечка на Волині (недалеко Володимира) на р. Стирі. Спочатку козакам щастило, але все зіпсувала зрада хана. Татари зробили перший наскок на Поляків, а тоді, неначе злякавшись їх одсічи, кинулися тікати. Побачивши таке, Хмельницький поскакав до хана, щоб довідатися, що таке. Хан викручувався то тим, то сим, а другого дня з усією ордою став одступати. Хмельницький умовляв його, пригадував присягу, докоряв, але хан схопив Хмельницького, а потім писаря військового Виговського і забрав їх з собою в неволю. Оставшись без гетьмана козаки почали помаленьку одступати.

У-ночі вони обгородили свій табор із трьох боків возами, посковувавши їх ланцюгами, і обкопалися валом; з четвертого боку їх захищало болото. На другий день обступили Поляки аж з трьох боків козацький табор і почали стріляти з гармат. Козаки кілька разів виходили з табору і нападали на Поляків; багато їх лягло трупом у тих бойовищах, багато лягло й козаків. Три дні билися отак козаки, а на четвертий у-ночі, під проводом Богуна, вийшли із табора і кинулися на Поляків. Завзято билися козаки, та не сила була їх пробитись через велике військо польське, і почали вони перемовлятися з Поляками, на яких умовинах зложити згоду. Та Поляки, почуваючи свою силу, вигадали їм такі умовини, що козаки положили: краще усім головами

ТРИСТА КОЗАКІВ НА ОСТРОВІ ПІД БЕРЕСТЕЧКОМ.

накласти, ніж на те пристати. Богун задумав вивести козацьке військо з того місця через болото, що захищало їх з четвертого боку, та через річку Пляшову. Не перестаючи нападати на Поляків, щоб одвести їм очі, він наказав частині війська загачувати болото та річку і робити на них три греблі з возів, лантухів, кожухів, свиток, наметів і з усякого збіжжя, що знайшлося у таборі. Через сі греблі він у-ночі на Петра й Павла перевів більшу частину свого війська, — у таборі зосталися найбільше селяне, що ще не звикли до військового порядку. Тим часом хтось пустив чутку, що вся старшина утікла і покинули військо на заріз. Тоді сталася страшенна замішанина. Всі сунули до гребель. Даремне Богун спиняв їх і гукав з того берега, щоб держалися порядку, — вони, як вівці, натовпом кинулись на ті хисткі греблі тисячами, давили, топили один одного, пхали у воду, штовхали, —

аби втікти. Поляки, побачивши се, ударили на табор. Багато тоді народу побито — „мабуть не було такого, що не вбив би козака“ — пише один Поляк. — Забрали чи мало добичи — „хоч і не так як козаки під Пилявцями, бо козаки не уживали срібної посуди і не їздили в каретах“, зауважає він таки. Той самий Поляк оповідає, як невелика ватага козаків, чоловік двісті—триста, допливало до маленького острівця і там ще цілий день одбивалися від Поляків. Потоцький, бачучи їх відвагу, обіцяв помилувати, як піддадуться, але вони повикидали гроші з гаманців у воду (знак, що будуть боронитися на смерть) і билися до кінця. Один добрався до човна і звідти відбивався косою кілька годин.

Так скінчилося те страшенне бойовище. Берестецьке поле укрилося трупом; хижі орли, як чорна хмара, літали над ним та видерали очі з трупів, бо вже мясом надто ситі були; вовки табунами збігалися справляти свій кровавий бенкет. Поляки з-під Берестечка пішли на Україну, руйнуючи села; вішали на шибеницях людей або різали та катували, завдаючи їм усяких мук, але й народ не давався — билися з ними не тільки чоловіки, але й жінки. Почали люде сами запалювати свої села та млини і, зібравши свою мізерію, тікати на границі Московського царства, де тепер Харьківска та Вороніжська губернії. Зявилися тоді, окрім Чугуєва, що був збудований ще за Остряниці, міста: Харьків, Суми, Лебедин, Ахтирка, Острогожск, Богучар та инші. Поляки скрізь по-перед себе надибували спустошену та спалену пожежею пустиню, — ніде було їм розжитись ні харчами, ні притулку знайти, а тут ще напали на них пошестні хвороби. Через все те вони й повернули до-дому.

А тим часом повернувся з татарської неволі Богдан. Зараз же, в початку серпня (августа), на урочищі Маслів Брід, на р. Росаві, зібралася так звана „чорна рада“, тоб то рада не з самих козаків та старшини, а така, де більше було простого народу, селян. Такі ради зібрались і по инших містах України, і усі вони винуватили Гетьмана за те, що він би то умисне покинув військо під Берестечком та утік із Татарами. Але Хмельницький довів їм, що не його вина була, та почав знову збірати війська під Корсунем і дожидати хана.

Як постягалися полки українські, куди їм було визначено, і як побачив Хмельницький, що їх було дуже не багато та що полковники і старшина вже не такі слухняні, як були колись; що власть його хиталася; що на Татар надії не було, а до того як почув він, що гетьман Литовський Радивил хоче сполучити військо своє з військом коронного гетьмана Потоцького і разом напасти на Україну, — то через все те Хмельницький залишив думку про війну, та надумав краще уложити згоду. Згода ся сталася у Білій Церкві у вересні (сентябрі) 1651 року на таких важких для України умовинах:

Козаків мусіло бути не більше 20.000 і житимуть вони тільки у Київщині; на Поділлі, Волині і Чернигівщині стоятиме польське військо; унія зостается як і була; шляхта польська може зараз вертатися

на Україну, тільки податків не збіратиме, поки реєстра не спишуть; гетьман присягає королеві і Річіпосполитій; усіх полковників і старшину стверджує король; з ордою не мати ніякого приятельства; не мати ніяких зносин з чужими державами.

На такі умовини мусів пристати Хмельницький. Звичайно, що згода ся довго вдержатись не могла, бо вона надто супротивна була усім бажанням і надіям люду Українського, — „вона постановлена була на льоду“, як влучно мовить про неї тогочасний літописець.

На Україні дуже нарікали на сю угоду і на Хмельницького, що довів до того Україну. Ось як в думі говориться:

Ей, чи гаразд, чи добре наш гетьман Хмельницький учинив,
Що з Ляхами із мостивими панами у Білій Церкві замирив?
Та велів Ляхам, мостивим панам
По козаках, по мужиках стацією стояти,
Та не велів великої стації вимишляти.
То ще ж то Ляхи мостивиї пани по козаках і по мужиках поставали
Та великую стацію вимишляли...

Подекуди підіймалися навіть бунти против Хмельницького. Люде не хотіли приймати панів, не хотіли терпіти насильств і здирств польського війська, що розкватировано на Україні. Сила народу тікало на Слобідщину. Хмельницький потішав людей, що то не довго терпіти, на весну буде знову війна.

На весну (року 1652) Хмельницький закликав до себе на поміч орду. Він виряжав тоді сина Тимоша на Волощину на весілля. На дорозі, на Поділлі, стояв з військом Каліновский, і Хмельницький наперед знав, що він Тимоша з військом не пустить, бо Полякам того весілля не хотілося. І справді, Каліновский заступив дорогу Тимошеви — думав зовсім військом його знищити, але не знав, що Хмельницький з усією силою ззаду іде. Напав Каліновський під Батогом, коло Ладижина, і наскочив на військо старого Хмельницького. Поляки кинулися тікати назад. Каліновский, бачучи, що військо зовсім не хоче слухати його, а навіть хоче його самого віддати Татарам або Хмельницькому, повернув гармату на своїх і почав стріляти на тих, що тікали. Тут враз зайнялися скирти сіна, що стояли серед табору польського; переполох зробився ще більший, а тут ще з-за гори виткнулися козаки. Страшенна січа почалася. Трохи не все військо польське загинуло або потопилося у річці — кілька сотень тільки врятувалося; самого Каліновского було вбито, відтяли йому голову і послали Хмельницькому. Одплатили козаки за Берестечко.

Тиміш з козаками пішов у Волощину, у Яси. З ним були: військовий писар Іван Виговський, полковник Тетеря і ще кілька полковників. Тепер годі було Господареві сперечатись, і молодих звінчали, мішаючи українські весільні звичаї з волошськими. Тиміш з молодою вернувся до-дому.

А з Поляками почалася тим часом нова, остання вже війна. Було се літом 1652 р. Війна ся тяглася довго і надокучила усім. І Поляки, і Українські люде дуже потомилися, понищені були військо, скарб та й увесь край спустошений. Воювали ніби через силу, бо не вміли так погодитися, щоб жити у згоді, і воювалися хижо, люто, не милуючи одні других.

На весну (1653 р.) Тимошевого тестя Лупула скинув з господарства його міністр Степан Жирний, піднявши повстання. Тиміш пішов у Молдавію, щоб зарятувати свого тестя, але у бойовищу під Сучавою його поранено з гармати у ногу, і він од того скоро вмер. Тіло його

СТРІЧА ТИМОШЕВИХ ОСТАНКІВ.

козаки повезли на Україну, у Чигирин. На зустріч вийшла із старою Богданихою його жінка, що за час його походу привела близнят. Сумно дзвонили дзвони та стріляли гармати і рушниці, стрічаючи Гетьманського сина та провожаючи його до могили.

Поляки помагали новому Господареви молдавському, що скинув Лупула, а инше військо польське стало на Поділлі, щоб не пустити Хмельницького, коли б він пішов рятувати сина. Хмельницькому не легко було зібрати військо, бо старшина ремствувала, що він при своїх злиднях, та ще мішає Україну в ту волоську справу. Але на осінь прийшов Кримський хан, і Хмельницький знов почав війну з Поляками. Сам король пішов з військом на Україну та став табором під Жванцем, що проти Хотина над Дністром. Хмельницький почав стя-

гати своє військо до Каменця і скрізь розпустив загони, щоб не давали підвозити харчі і всяку всячину до польського табору. Татари зайшли з-заду Поляків через Волинь, Поділля і Галичину. Таким побитом, польське військо було навкруги оточене ворожими силами. Настав холод. Поляки, не маючи кожухів, почали гинути од холоду; до того не стало ще й харчів. Голод, а з ним усякі пошесті вкинулися у польському таборі. Се був час, коли Хмельницький міг би зовсім визволити Україну, та на лихо король, бачивши такі тяжкі для себе обставини, послав до Хана своїх послів і 100.000 червінців і замирився з ним на тому, що платитиме йому що-року данину, а зараз дає йому дозвіл по дорозі до-дому, у Крим, набрати собі у ясир людей, скільки забажає. Багато дівчат, молодиць, парубків і чоловіків погнали Татари, вертаючись до Криму. Народ думав, що сей дозвіл дав Хмельницький і ремствував на нього. Се вже в-друге Татари зрадили козаків, і з таких щасливих обставин, як отсе склалися були для козаків під Жванцем, не вийшло для них нічого. Але Хмельницький не дуже журився зрадою Татар — він уже мав проти Польщі инших союзників: саме прийшла звістка, що Москва приймає Україну під царську руку і починає воювати з Польщею.

Умова з Москвою. Переяславська Рада 1654 року.

Лихоліття, безсилість, безправність і лукавство Польського уряду; безперестанні війни і колотнечі, а через них занехаяні і попсовані ниви та хазяйство; недорід кілька год, сподіванки народні на кращі часи, надія на Гетьмана, що він вибope Україні кращу долю, — все се не раз заставляло Хмельницького оглядатися навкруги і шукати такого захисту, що справді дав би сердешній Україні легче дихнути. Але що бачив він навколо? Польща ледве сама справлялася з безладдям у себе вдома, та останніми часами з своїм латинством надто далася у знаки Україні; тяжка боротьба безперестанна з нею зробила з неї ще клятійшого ворога України. Туреччина, хоч і змогла б захистити Україну, хоч може б і не встрявала у розпорядки в середині її, так давнє ворогування, давня ненависть народня до „бусурменів“ не давала поєднатись із нею. Инші держави, як Швеція, Австрія, Франція, були дуже далеко і зовсім не дали б того захисту, якого бажалося. Зоставалося тільки Московське царство. Про нього ще раніш думав частенько Хмельницький, і з ним часто обмінювався листами та послами. Одначе він бачив, що й вдача московська инача, і не до смаку були Українцям московські розпорядки, то він ніяк не наважувався єднатись із Москвою. Хоч і міцне й однакової віри було те царство тоді, та дуже некультурне і зовсім залежне од самодержавної власти одного царя. А тим часом Українці з давніх-давен були народ сутодемократичний (простолюдний) і взагалі такий, що волю й рівні права для усіх вважав за найголовніще для свого життя, за святощі, за які він так довго й уперто боровся стільки віків. У ті давні часи ні один ще народ не мав такої демократичної республіки (держави з виборним головою), якою була Україна, ні один народ не мав такого рівноправного і міцного військового устрою в себе, який мала Січ Запорож-

ська, — се був український лицарський орден, що не має собі рівні у Європі й до наших часів.

Московський уряд теж не дуже охоче брався за те єднання: з одного боку, не хотілось йору ворогувати з Польщею, а без сього не можна було обійтись у такім разі, а з другого — не бачив він собі великої користи од того. Уповноважені народу Московського, скликані на „Земський Собор“ в сій справі, просто й справедливо говорили, що приймати Україну не треба, бо Черкаси (так Московські люде про-

ЦАРЬ МОСКОВСЬКИЙ ОЛЕКСІЙ МИХАЙЛОВИЧ.

зивали Українців) „не стерплять руки великого государя“. Але тепер настав такий час, що Хмельницькому не можна було одкладати се діло на далі, і от він знов удався до царя Московського Олексія Михайловича, щоб той дав помочи проти Поляків. Москва одказала, що дасть, але нехай Україна піддасться під царську руку і признає над собою верховну власть царя. Хмельницький на все згожувався і просив тільки скоріще прислати військо на Україну, на Поляків. І от в осени, коли стояв він на Поділлі, прийшла звістка, що вже їдуть до

ЗМІЄНА ПЕЧЕРА
СТОВПИ
СТОГИ
ГОЛОВИ
КОГА
МУЗИ-ЧИНА
КУЦА
ОСТРОВ ДУБОВИЙ
ПІВНІЧ
СОВУТИНА
ВШИВА СКИЛЯ
КАРАКАЙКА
СКИЛЯ ДУМИНА
С ВОЗНЕСЕНЬСКА
СЕЛО СЛОБІДКА
ВИСТУП
КОРНЕТІВ
МОСКОВ
КАПРАЛЬСЬКИ
ОЗЕРО ПРОТНІ
ОЗЕРО ДОМАХА
ОЗЕРО ГОЛОВНІВСЬКЕ
ОЗЕРО ОСОКОРОВО
ОЗЕРО ПІДКРУТНЕ
РЕДУТИ.
ШАНЦІ.
ДОРОГА.
БАЛКА
РІЧКА.
МОГИЛИ.
ПЛЯН СІЧИ НА ХОРТИЦІ.
ПЕРЕРИСОВАНО
З КНИГИ ЕВАРНИЦЬКОГО „ЗАПОРОЖЬЕ"

нього посли з Москви і цар обіцяє на весну прислати військо. Посли московські — боярин Бутурлін, окольничий Олферєв і думний дяк Лопухін, із військовим почтом з 200 стрільців, приїхали у Переяслав саме під новий рік. Стрів їх Переяславський полковник Павло Тетеря та протопоп. На Водохреще р. 1654 приїхав у Переяслав і Гетьман і на 8 січня (января) скликав велику раду. Уся старшина, з усіх полків, з усієї України зїхалася до Переяслава. У 11-ій годині в день вийшов на майдан Гетьман і почав свою промову до війська. Між иншим він казав таке: „Сьогодня скликано велику прилюдну раду на те, щоб ви вкупі з нами обібрали собі державця з чотирьох, кого самі волитимете. Перший — царь Турецький, другий — хан Кримський, третій — король Польський і четвертий — царь Московський. Вибірайте, якого

Переяславська рада (8 січня 1654 р.)

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА.

вподобаєте. Царь Турецький — бусурмен; усі ви знаєте, яке лихо терплять під ним православні Греки. Хан Кримський — теж бусурмен; з ним ми завели приязнь, але чого натерпілись через те, якої біди зазнали, ви добре знаєте: і неволя і ріки крови християнської. Про утиски від польських панів нема чого й балакати. Царь Московський — одного з нами обряду, одної грецької віри, — він зглянувся на наше шостилітнє благання. Крім його царської руки, ми не знайдемо затишного пристановища. Полюбімо ж його щиро! А хто не хоче нас послухати, нехай іде, куди хоче, — шлях вільний“.

Тисячі народу загукали: „Волимо під царя східнього православного!“ Полковник Тетеря став обходити усіх, питаючи кожного:

— Чи усі так призволяєте?

— Усі, усі! — гукали козаки і міщане.

Як скінчили допитувати, Гетьман промовив:

— Хай буде тако. Нехай укрепить нас Господь під його царською кріпкою рукою!

Потім прочитано царську грамоту — в ній цар обіцяв Україну в ласці держати і від ворогів обороняти. Посли покликав тепер Гетьман у церкву до присяги.

Гетьман з старшиною домагався, щоб посли московські присягли за царя, що він вольності й порядки України порушати не буде й ворогам її не оддасть на поталу. Такий порядок був у Польщі, — тай скрізь, де свобода має бути забезпечена, — що новий король у-самперед складає присягу на закони й права, що буде їх додержувати, а тоді народ складає йому присягу, що буде його слухати й шанувати. На те бояре сказали, що вони сього не зроблять, бо Московський цар — „самодержець“ і присяги своїм підданим не складає. Нічого не поміг і приклад, що так, мовляв, роблять Польські королі, що завжди козакам присягали. Але нехай — казали бояри — люде не бояться: цар їх не видасть і всі вольності й права оборонить та збільшить. Ся несподіванка дуже здивувала Гетьмана і старшину. Не знали, що робити. Вийшли з церкви і радилися на подвіррі Тетері. Послали до Бутурліна, щоб таки присягнув, иначе військо буде вагатися і не схоче цареви присягати. Посли стояли на свойому. Довго так тяглося. Нарешті Хмельницький і старшина, щоб помочи московської не втратити, згодилися присягнути й так і постановили, що пізніще вони пошлють до Москви своїх послів, і ті з царем і боярами умовляться про українські порядки, права і вольності. Після того посли московські вирядили своїх „стольників“ і „стряпчих“ по усіх містах і полках українських. щоб народ присягав Цареві. Київ присягав 14-го січня (января), але митрополит Сильвестер Кос і київське духовенство не хотіли присягати, бо дуже неприязно дивилися на те єднання і нічого доброго від нього не сподівались і аж силою видерли в них присягу; та й поміж старшиною знайшлися такі, що не схотіли присягати. 22-го січня (января) присягав Ніжин, де послів стрічав шуряк Гетьмана полковник Золотаренко, а 28-го й Чернигів. Звідтіль посли повернули до Москви. Ледве сталася присяга у Переяславі, як зараз склався чималий гурт таких старшин і козаків, що не хотіли йти у московське підданство; по-між ними такі старшини, як Сірко — був пізніще кошовим Запорожським, — він зібрав невдоволених і подався з ними за Дніпрові пороги; та й любий усьому козацтву полковник Богун з усім Побужжям не схотів теж присягати і цурався того єднання.

Хмельницький з старшиною став виряжати послів до царя і виробляти їм наказ, чого мають просити для війська і для України. Поїхав військовий судя Богданович і полковник Тетеря. До Москви приїхали в перших днях марта. Цар прийняв їх з великою честю. Посли передали йому грамоту Хмельницького, Гетьман в ній висловляв утїху, що Україна прийшла в союз з Московщиною і під зверхність Московського царя; просив, щоб цар потвердив права і вільности українського народу — як царські посли обіцяли, що дасть їм права більші

ніж мали за князів давніх і за королів польських. Потім українські посли виложили перед боярами, чого хоче Гетьман і військо Запорожське. На підставі того уложено було так звані „статі Богдана Хмельницького“, що потім ціле століття брали їх за підставу українського житя: які зміни потім не виходили, як не відмінялися відносини до Москви, то все покликувалися на ті „статі Богдана Хмельницького“, що по ним має все бути, і по ним ніби то все ведеться.

„Статі Богдана Хмельницького“.

ПОЛКОВНИК БОГУН.

Всіх статей було 23. Важніщі з них такі:

Права й вільности козацького й духовного стану людей потверджуються.

Всякі виборні уряди і суди мають одбуватися вільно, і ніхто до них не може мішатися.

Гетьмана вибирає військо свобідно.

Війська козацького має бути 60 тисяч.

Гетьман має право вести зносини з иншими державами.

Що сказати про сі „статті“? Писали їх козаки і думали про самих козаків. Вони вважали за Україну не всю землю, де живе український народ, а тільки ту землю, де по давнім умовам козаків з Поляками, мусили жити козаки: не всю землю по Сян в Галичині і по гірний Дунаєць і гірські Тисси в Карпатах, а тільки по Случ: воєводства Чернигівське, Київське та Браславське. Переяславські статті вмовлялись з царем тільки про волю козацьку, а „пашенного крестянина“ зоставляли „должность обыклую отдавать его царскому величеству, какъ и прежде сего“, значить, як було се за часів Польщі, проти якої уставали і „пашенні крестяне“ вкупі з козаками. Ті шляхтичі, що верховодили канцелярією Хмельницького (тай й сам батько козацький був шляхтич!) не забули осібно написати в статтях переяславських про

КОЗАЦЬКЕ ВІЙСЬКО ВИСТУПАЄ В ПОХІД.

шляхту, що б вона „при своїх шляхетських волостях пробувала, як при королях польських бувало, і що-б на уряди судові, земські і городські, як і за Польщі було, вибирали шляхтичі, а не пашенні люде. Тільки козаки мали-б свій власний суд, — по сій умові!

Окрім козаків та шляхти, права і вольности вимовлені були для попів і ченців, що-б і вони мали те, що їм було надано од королів польських, значить, і землі з пашенними людьми, та для міщан, що-б вони обирали для себе і для своїх діл войтів і магістрати та ратуші, що-б то як тепер городських голов та городську думу.

Так то зроблені козаками статті вдержували стару нерівність між людьми українськими і не дбали зовсім про пашенних людей, про бідних хліборобів. На користь їм можна-б було хиба повернути 13 статтю, що „права, надані од князів і королів духовним і сьвітським людям, що-б не були ні в чім порушені“. Та тільки прав таких прос-

тим пашенним людям ніхто не давав. Поки що, вони тільки зоставались вільними там, де повтікала шляхта. А як земля за ними не була признана, то по-троху і стали сі прості люде обертатись у „послушенство“. Сам козацький батько Богдан Хмельницький мав од королів польських надані села „на правѣ помѣстномъ съ поддаными“. А посланці його, котрі їздили в Москву вмовлятись з царем про вольности козачі, — генеральний судя Самійло Богданович та переяславський полковник Павло Тетеря, подавали в марці 1654 р. цареви челобиття, де прохали, що-б за ними було потверджено по містечку „съ поддаными въ немъ будучими“.

Колись польські пани так само позабирали землі і перш усього старались захопити такі струменти та заводи, що найпотрібніщі хліборобови, або такі, що переробляють хліб — млини та винниці, що-б хлібороба держати в своїх руках, та захоплювати луки, що-б не було куди без плати хліборобови скотину вигнати, та ліси. Народ власне через те і піднявсь проти Польщі вкупі з козаками, що „вражі ляхи“ ріки і луки жидам заарендували, — а тепер козацькі старшини, вмовляючись з московським урядом про козацькі вольности, почали вимовляти собі те, що за часів Польщи мали в себе пани та їх орандарі-жиди. Потроху почало йтись до нового крепацтва, а московське царство не тільки не зупинило сієї ходи, а ще помогло розростись злим зернам, що були в козаччині, а добрі заглушило.

А були в переяславських статтях і добрі зерна власне такого устрою громадського, до котрого теж прямують скрізь освічені люде. Тут умовлялось, що-б чужі люде у крайові не вступали, що-б усякий уряд був виборний, що-б ніхто без суду не був скараний і що-б судили свої люде, товариші, хоч козаків, шляхтичів та міщан, коли не усіх. Так була хоч трохи забезпечена воля краю й народу од царської самоволі.

Українці хотіли, аби московське правительство зовсім не мішалося в українські порядки, в управу й життя; щоб на Україні не було ніяких московських начальників, а тільки самі українські, вибирані самими людьми; щоб церковні порядки ні в чім не змінялися, і церква українська зіставалася по давньому, під зверхністю патріарха царгородського, а від московського патріарха була незалежна.

Се все було не в лад московським боярам; на де-які справи зовсім не дано ніякого рішення, — так тим часом полишено, як було. але нічим не забезпечено від змін на далі: а в де чому й відмовлено, Через те пізнійше Українці і Москва кожне в свій бік тягнуло: Українці хотіли розширити і доповнити ті „статі Богдана Хмельницького“ новими правами і постановами, щоб московське начальство не мішалося до українського житя. Московське ж правительство навпаки хотіло підвести Україну під московські порядки, посадити по українських городах московських воевод, духовенство українське підвести під власть московського патріарха. З того потім вийшли великі свари і війни.

То виявилося згодом, але де що зараз по переяславській присязі почало виявлятися таке, що Українцям не подобалося. Хмельницький для того так цупко взявся до того поєднання з Москвою, щоб звідти як найскоріш воєнну поміч дістати на Поляків. Замість того зараз по присязі переяславській прийшли воєводи московські в Київ і з ними дві з половиною тисячі московських стрільців. Вони заходилися ставити собі кріпость в Київі, для неї вибрали собі місце коло Софійського собору, на митрополичих ґрунтах. Митрополит не хотів давати того ґрунту, але воєводи йому веліли дати, бо инакше силоміць візьмуть. Митрополит хотів боронитися, але потім побачив, що таки не його сила. Поставили кріпость, поставили в ній своє військо, і тримали в своїх руках цілий Київ, казали собі приносити ключі від міських воріт, від себе висилали людей провідувати про ворогів.

Таким чином уже зараз по-бік Гетьмана і полковників козачих зявилися инші хазяї на Україні, що пильнували й самого Гетьмана і всю людність українську. І таких воєводів бояре хотіли прислати й у инші значніщі українські міста.

Все се не подобалося на Україні, і дехто побоювався, щоб з того не вийшло якої біди.

Царь приймив Хмельницького під свою руку, бо в його була гадка воюватися з Польщею, щоб відбити землі, забрані Поляками.

Зараз на весну вислав він своє військо на Білорусь, а за військом і сам він виступив, завзиваючи також Хмельницького, щоб ішов разом з ним воювати Польщу. Але Хмельницький не послухався (може не хотів йти під руку цареви, привикнувши сам у війні гетьманувати), тільки вислав 20.000 козаків під булавою свого намісника Василя Золотаренка і молодого, але сьміливого полковника чернигівського Подобайла. Цареви, при підмозі козацького війська, добре велося. Він брав одно місто за другим від Поляків, а й козаки теж захопили спорий шмат землі при українській границі й зробили там єще один козацький полк.

Тимчасом Хмельницький оставався на Україні, бо там було неспокійно і від Татар, що мстилися на козаках за їх злуку з Москвою і від московського воєводи, що засів був у Київі і почав рядитися, як у себе дома. Він не питався ні Хмельницького о дозвіл на ніяку справу, ні війська козацького, тільки слухав, що йому скажуть в Москві. Хмельницькому се не могло подобатися і тому він не хотів йти, як цар закликав його до війни з Поляками на Україні. Не хотілося йому доводити до того, щоб Москва занадто зростала в силу, бо се не було б добре і для України.

А коли про се перевідали Поляки, так взяли слати послів і до Хмельницького і до Богуна та ще до декого з тих знатних Українців, що не радо приставали до Москви, намовляючи їх, щоб кидали Москву та мирилися з Польщою. З тих намов нічого не вийшло, бо козаки раді були, що вибилися з під Польщі і годі їм було так скоро туди назад вертати. Тоді король польський задумав нову війну з Хмель-

ницьким, але сам боявся її починати і ждав на підмогу татарського хана, що з колишнього помічника козацького перейшов у найзавзятійшого ворога за се, що козаки пристали до царя московського. Зимою виступив Потоцький з великим військом на Україну. Городи і села ні за що не хотіли пускати до себе Поляків, палили свої хати, своє добро і билися до загину. У містечку Буші, недалеко Дністра, зібралося 18.000 Подолян із жінками, дітьми і усим добром своїм, і під

ОБЛОГА БУШІ.
(Жінка сотника Звисного висаджує у воздух замок, щоб не дістатися в руки Поляків.)

проводом якогось Гречки зачинилися у місті та одбивалися від Ляхів. Усю силу свою стягли Поляки, щоб узяти те містечко. Довго билися, багато Українського народу, багато й жовнірів полягло під його мурами. Тоді Поляки одвели воду з ставка і по греблі пробилися у город. Бідні оборонці побачили, що нема ніякого рятунку, — запалили свої хати і почали вбивати один одного, щоб не достатись до рук ворогам. Жінка вбитого сотника Зависного сіла на бочку з порохом, підпалила порох і вилетіла у воздух, аби не достатися Полякам; инші

жінки убивали самі себе й своїх дітей, кидаючись з ними у вогонь та в криниці. Таким способом загинуло більше 16.000 одважного люду. Так ненавиділи вони Ляхів і так боялись попасти живцем до них в руки!

Хмельницький стрів Поляків і Татар під Охмитовом, коло Білої Церкви. Поляки й Татари сильно наперли на козаків і Москалів і Москалі хотіли втікати. Але в пору наспів з підмогою славний полковник Богун. Татари кинулися в розтіч і польське військо мусіло вертатися з великими стратами. Хмельницький пройшов до Білої Церкви. Так вернулися Поляки з соромом, а коли й Татари їх покинули, кажучи, що таким лихим воякам вони не хочуть помагати, тоді король знов повернувся до козаків з ласкавими словами. Обіцяв їм, що добуде від сойму дозвіл, щоб українські хлопи не робили паньщини, а тільки платили невеликі чинші, щоб їм було вільно гнати горівку і варити пиво та щоб козакам дано права шляхотські.

Але козаки й тепер не дали заманитися, памятаючи давні свої гаразди під польським панованням та знаючи, як вони вміють обіцяти і не додержувати слова. Хмельницький не хотів навіть починати ніяких переговорів з Польщею, знаючи, як козаки та весь народ неприхильно дивилибися на те. Та знов і під Москвою не добре було Україні. Не на те вона тільки крови проляла, щоб іти під московську кормигу. Хмельницький хотів сам бути паном, а ту московські воєводи сиділи на карку у нього. Отож він і почав роздумувати над тим, якби йому скинувши польське ярмо, скинути також і московські оглоблі. Поновив він змову з султаном турецьким і почав змовлятися з угорським князем Ракочієм. Та найважнійша була його дружба із шведським королем, Карлом X, котрий хотів скористати з тяжких часів, які настали були для Польщі і забрати в неї землі над Балтийським морем. Карло X закликав Хмельницького, щоб разом з ним воював Польщу і вибивався з під Москви, бо „Москва – мовляв — не стерпить свобідного народу українського і скорше, чи пізнійше позаводить там свої невільничі порядки.“ Хмельницькому того навіть не треба було казати, він сам добре бачив, яким то духом від Москалів віє. Як за його жизні та за такий короткий час вони так широко розгосподарювалися на Україні, то щож пізніще буде? Він добре знав, що Швеция одинокий корисний союзник Україні, бо й далеко вона настільки, що на Українські землі рукою не посягне і ані Польщі, ані Москві приятелькою не буде, бо всі троє вони деруться о Балтийське море. До тогож король шведський обіцяв Україні свою поміч, як вона пічне борбу з Польщою та Москвою і казав, що українських вольностий ніколи не нарушить, що Україна, значиться, буде собі цілком осібною вільною державою. Тому то Хмельницький пристав до такої згоди і коли король шведський літом 1655 року почав воювати Польщу, то Хмельницький вибрався походом на Галичину. Познаньщина, Мазовщина і вся Велика Польща піддалася Шведам. Варшава оддалася без бою. Король Ян Казімир утік в Шлеск і 7 жовтня Шведи заняли Краків.

Хмельницький зі Шведами воюють Польщу.

Тимчасом на стрічу Хмельницькому виступив Потоцький. Але він не міг дати Хмельницькому і Бутурліну одсічи і все одходив далі. Біля Бучача козаки розбили Поляків і загнали їх у болотяну річку Серет, де їх багато загинуло. Хмельницький рушив далі. Села й городи радо стрічали і піддавалися йому, шляхта кидала свої оселі і тікала до Львова. Хмельницький підійшов до сього города, обгорнув його облогою і отаборився біля церкви св. Юрія, що стояла тоді на вигоні.

3-го жовтня (октября) він послав до магистрату ласкавий лист. Довго велися перемови, в котрих брав участь військовий писарь Іван Виговський, що був при Хмельницькому. Нарешті під впливом право-

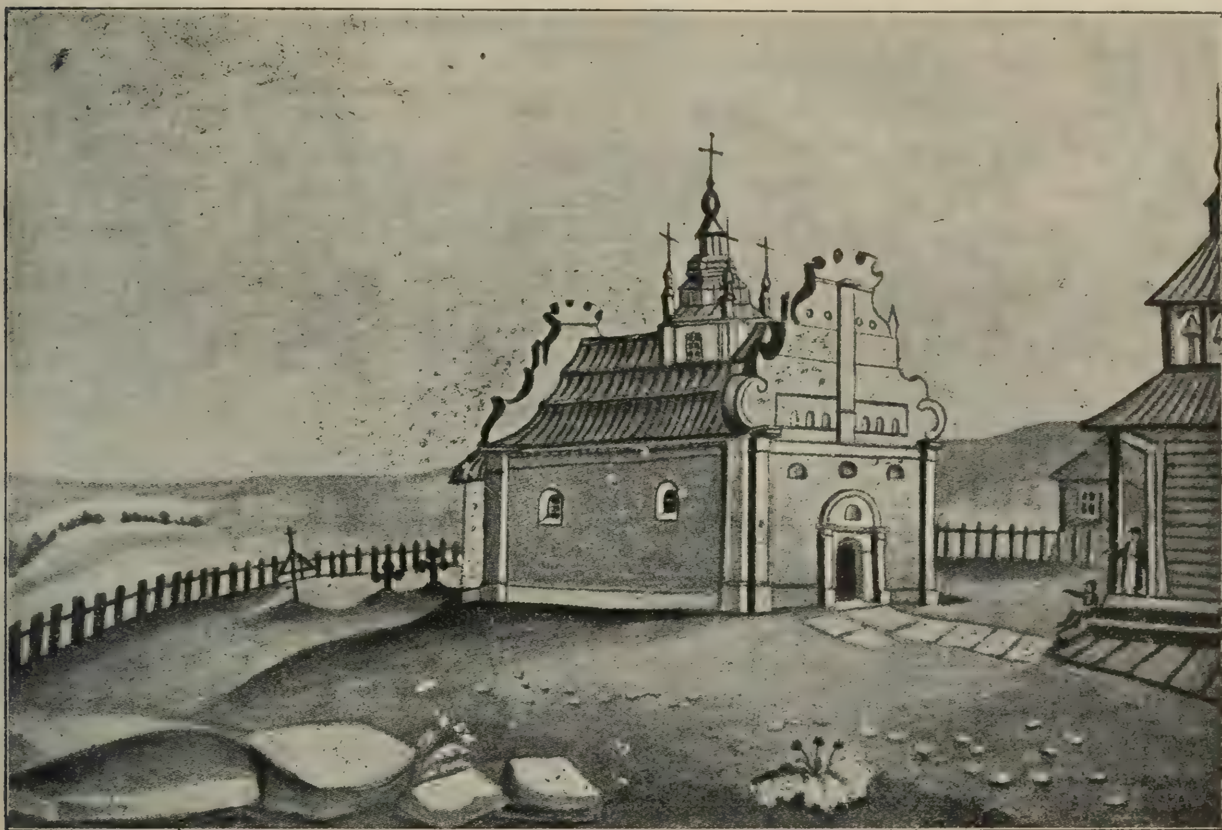

ЦЕРКВА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У СОБОТОВІ (колись).

славного Львівського архиєрея Арсенія, Хмельницький згодився не руйнувати города, а взяти викуп 400.000 золотих, та крім того ще усяким крамом. 8-го листопада (ноября) він зняв облогу і рушив на Україну.

Хмельницький, хоть мав у своїх руках Галичину, рішився таки вертати на Вкраїну тому, бо з ним ішов московський воєвода Бутурлін і яке тільки місто Хмельницький добув, то він зараз і брав його на царське імя та лишав ту московське військо, а того Хмельницький не міг стерпіти, щоб він був не Гетьманом українським а царським полководцем.

Тимчасом Поляки, бачучи своє лихо, почали запобігати ласки на два боки: вони слали послів до царя Олексія, намовляючи його до війни зі Шведами і пробували приєднати собі Хмельницького, намо-

вляючи його, щоб приставав знову до Польщі. Один з того посольства оповідає, що Хмельницький росказав їм на се славну байку свою про того господаря, що мав у хаті домашнього ужа. Уж стеріг його хазяйство від всього злого, і господар жив в достатках, а за те дбав про ужа і ставив йому їжу. Але один раз уж хотів напитися молока з миски, з котрої їв синок господаря: хлопчик ударив ужа ложкою по голові, уж розсердився і вкусив хлопчика. Хлопчик закричав, прибіг господар і в запалі вдарив ужа і відрубав йому хвіст. Хлопчик умер, а уж, розсердившися, перестав помагати господареви, і пішло його хазяйство все прахом. Став радитися, що йому робити, і порадили йому помиритися з ужем. Поставив господар ужеви молока і уж молоко випив, але таки втік потім до нори. Став його господар намовляти, аби забув злість та став йому знов приятелем. Але уж сказав йому: приятелями вже нам не бути! Як ти побачиш мене, візьме тебе гнів за сина; а як я тебе бачу, пригадую свій одрубаний хвіст; краще нам розійтися і жити собі кождому осібно. Так і Україна з Польщею. Колись добре було Польщі з козаками, бо ті обороняли її від усякої біди, а за се не боронено їм живитися по далеких кутах, на Україні, куди не сягали руки „синів коронних“, панів польських. Та потім Поляки стали козаків тиснути, а козаччина почала Польщу кусати. Тепер їм уже не жити разом, бо між ними лягли гіркі спомини заподіяних кривд, крови і всяких обид. Нехай Польща відречеться України, дасть їй спокій, а козаки будуть їй помічні на ворогів. А з часом загояться ті болячки, розвіються ті прикрі спомини і настане колись між ними приязнь.

На початку 1657-го року умовився Хмельницький з королем шведським Карлом і князем Семигородським Ракочієм, щоб спільно воювати Польщу і поділити її так: до Швеції одходила б Велика Польща, Лівонія і Гданск з побережніми околицями; до Курфірста Бранденбурського — Прусси; до Угрів — Мала Польща, Литва, Мазовщина і Польська Галичина, а Україна брала собі усі останні українські землі і ставала на віки самостійною, ні від кого не залежньою державою. Умову сю підписали за Ракочія Хорват і Топош, а за Україну — генеральний суддя Самійло Зарудний і військовий осаул Ковалевський.

Умова з королем шведським Карлом і з Ракочієм (початок 1657 року).

Хмельницький скликав тоді на раду старшину і полковників і сказав їм: „Нема чого нам добра сподіватись од Москви, коли вона з Польщою поєдналась, — треба нам відцуратись Московського царя і пристати до Угорського та Шведського, щоб звалити Польське королівство“.

Ніхто не перечив йому, і Гетьман вирядив до Ракочія 12.000 козаків під проводом Ждановича.

Спільники рушили на Польщу. У січні (январі) 1657 р. військо через Покуття пройшло до Львова; 29 березоля (марта) вступило у Краків, котрий зайняли Шведи, і Краковяне заприсягли Ракочієві; через Замостя, Берестя і Люблін дійшли до Варшави, котра теж під-

далася йому. Скрізь по дорозі військо з усяких народів зоставляло за собою руїни, грабувало, сварилося і билося по-між себе за здобич, не розуміючи один одного. На Варшаві й скінчився поход той, бо Ян-Казімир, король Польський, упрохав цісаря Австрійського Лєопольда, щоб той поміг йому, і він справді подав помочи, а Любомирський

ЦЕРКВА, ДЕ ЛЕЖАВ ПОХОВАНИЙ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ (тепер).

тим часом вскочив у Семигородське князівство і там почав руїну робити. Тоді Ракочі мусів покинути те, що задумав, і вертатись до-дому. Українці теж поспішили до-дому, бо король Польський послав і до Турецького двору своїх послів прохати, щоб Хан з усією ордою рушив на Україну.

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ
(з ритовини Гондиюса).

(Власноручний підпис Богдана Хмельницького).

Минало десять літ від тої хвилі, як Богдан Хмельницький підняв боротьбу за волю України. За той час він став зі звичайного собі сотника чигиринського чоловіком славним на увесь сьвіт, начальним вождом і володарем України. Перейшов він єї, як широка й довга, з мечем у руці, підняв, розбудив і осьвідомив народ та запалив у ньому горяче полумя волі, котре во вік не вгасне. Ніхто перед ним і ніхто по нім не викликав на Україні такого великого руху, ніхто не розбудив в українськім народі такої енерґії, ніхто з його душі не викресав такої сильної іскри. Правда, що за весь той час кров не переставала плисти, пожежі не вгасали, шаблі не спочивали, правда, що народне горе розлилось тоді широко й глубоко, — алеж усьо родиться з болю і воля України, єї сьвідомість, єї право до незалежного життя мусіло бути заплачене кровю, муками й болем.

Без того, хто зна, де булиби ми нині.

Тому то й народ український, хоть не забув Хмельницькому тих сліз і тої муки, яку витерпів за його часів, хоть не може простити йому, що Україну піддав Москалеви, а всеж таки у своїх піснях величає його батьком, освободителем, Мойсеєм.

І справді дивуватися треба, як міг один чоловік підняти таку велику бурю, щоб визволити свою рідну країну з чужої неволі. Прецінь він захитав Польщею, підняв Москву, зворушив Швецию, Крим, Угорщину, зацікавив собою німецьке цісарство й Венецию і хто зна, як булоб скінчилось почате ним діло, якби не мав тільки всіляких чужих і своїх ворогів. Скільки разів прібували Поляки відтягнути від нього Татарів, як не змовлялися всілякі вороги, щоб здавити грізного гетьмана українського, які то люди не висувалися, щоб відняти від Хмельницького булаву, а прецінь він все собі дав раду, все щось мудрого в своїй великій голові придумав. А дивуватися треба тим більше, що й дома, в родині, він мав багато всіляких смутків і турбот. Найстарший син згинув у волоськім поході, молодшого забив Чаплинський каньчуками, (той сам Чаплинський відбив у нього любовницю), одинокий син, Юрась, ціла надія і потіха великого батька, виявляв себе малим і недотепним... Словом, не весело було Хмельницькому глянути докола себе. Але він не опускав рук, не тратив енерґії і певно бувби кинув лихом об землю, колиб не найнебезпечнійший ворог — смерть. Надмірні труди, кілька літ життя трівожного, неспокійного, у великім підйомі духа, безнастанні зворушення зруйнували навіть таке велике здоровля, яким обділений був Хмельницький. Один чоловік не годен був того всього пережити.

В 1656 р. останній раз був Гетьман у поході (на Галичину), а потім став щораз гірше нездужати. В 1657 р. він рідко коли вставав з ліжка, з трудом приймав послів та орудував державними справами. Ходили навіть такі чутки, що його отруїли Поляки.

Предчуваючи свій недалекий кінець і бажаючи забезпечення України, він скликав раду, щоб вибрати свого наслідника. Крізь сльози просив Хмельницький, щоб вибрали Павла Тетерю, Мартина Пушкаря,

або найкраще військового писаря Івана Виговського, котрий добре знає усі політичні справи та обставини тогочасні. „Коли хоч трохи знатиму, якої долі вам сподіватись, то спокійніще буде міні лягати в могилу“.

Юрася Хмельниченка обірають наслідником Богдана Хмельницького.

— „Ні, ні! — загукала громада. — За твої великі заслуги, за кріваву працю твою, за розум твій, за усе, що зробив-єси за-для України, бажаємо і після твоєї смерті пошанувати рід твій. Ніхто не гетьмануватиме, як не син твій Юрій! Юрія Хмельницького волимо собі Гетьманом!“

Довго змагався старий Гетьман, кажучи, що син його ще молодий, та мусів таки згодитись, і 16-літній син його Юрій Хмельниченко був обраний Гетьманом. Його покрили прапорами і шапками, по стародавньому звичаю, сурмили у сурми, палили з гармат і рушниць. Але доки був живий, гетьманську власть старий Богдан держав в своїх руках.

Ей зажуриться, заклопочеться Хмельницького старая голова.
Що при йому ні сотників ні полковників нема.
Тільки пробував при йому Іван Виговський
Писар військовий, козак лейстровий.
Од своїх рук листи писали,
По городах по полкових по сотенних розсилали:
То сотники, полковники як їх прочитали,
Усе покидали, до гетьмана Хмельницького скорійш прибували.
То гетьман добре їх приймає, словами промовляє:
»Панове молодці, добре ви дбайте,
Собі гетьмана наставляйте,
Бо я стар, болію, більше гетьманом не здолію!
То велю я вам межи собою козака на гетьманство обирати,
Буде межи вами гетьмановати, вам козацькі порядки давати«.
Тоді то козаки зтиха словами промовляли:
Пане гетьмане Хмельницькнй, батю Зинов наш чигиринський!
Не можемо ми самі межи собою козаками гетьмана обібрати,
А бажаємо од вашої милости послихати.
Оттоді то Хмельницький стиха словами промовляє:
»Єсть у мене Іван Виговський, котрий у мене двадцять літ за джуру пробував,
Всі ті козацькі звичаї познав;
Буде межи вами козаками гетьмановати,
Буде вам козацькі порядки давати«.
Тоді то козаки стиха словами промовляли:
»Пане гетьмане Хмельницький, батю Зинов наш чигиринський!
Не хочемо ми Івана Виговського —
Іван Виговський близько Ляхів мостивих панів живе,
Буде з Ляхами мостивими панами накладати,
Буде нас козаків за невіщо мати«.
Тоді то Хмельницький стиха словами промовляє:
»Ей козаки, діти, друзі!
Коли не хочете Виговського, єсть у мене Павло Тетеренко«.
Не хочемо ми Павла Тетеренка, а хочем ми сина твого Юрася молодого,
Козака лейстрового!«
»Він, панове молодц,і молоднй розум має,
Звичаїв козацьких не знає!«

»Будем ми старих людей біля його держати,
Будуть вони його научати, будем його добре поважати,
Тебе, батька нашого, гетьмана споминати!«
То Хмельницький зачував, великую радість собі мав,
Сідою головою поклін оддавав, сльози проливав.
Оттоді то козаки добре дбали: бунчук, булаву покладали,
Юрася Хмельниченка на гетьманство настановляли;
Тоді і з ріжних пищаль погримали,
Хмельниченка гетьманом поздоровляли.

Старий Гетьман тішився, що нарід хотів гетьманську булаву лишити в роді Хмельницьких і останніми місяцями пильно брався до

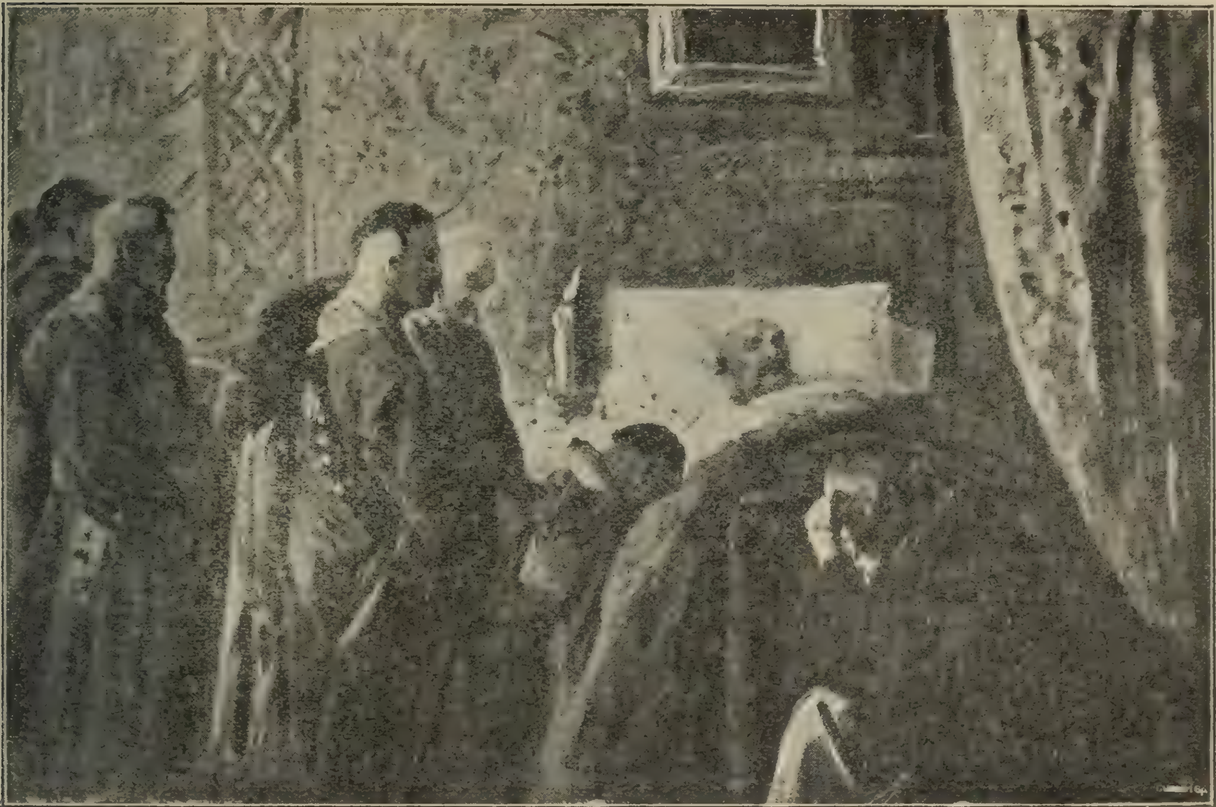

СМЕРТЬ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

того, щоб Юрася впровадити в гетьманські справи; брав його до ради, представляв послам, навчав. А було про що навчати. Провадив Хмельницький як раз тоді переговори з Москвою, Швецією й Угорщиною, а польський король також прібував єще раз дійти з Хмельницьким до згоди. Але Богдан мав иньшу гадку. На початку 1657 року у спілці зі Шведами та Уграми він почав був воювати Польщу.

Угорський князь, Ракочій, пішов на Варшаву і там зійшовся з королем шведським. Хмельницький післав їм на поміч три свої полки, щоб відбити західню Україну. Але Ракочія Поляки розбили, а в війську Хмельницького виявився непослух. Се так розгнівало старого гетьмана, що йому відібрало мову.

Дня 27 червня 1657 року помер Богдан Хмельницький.

Велика туга огорнула усю Україну; уся старшина і козаки плакали, як малі діти, за своїм любим Гетьманом. 23-го серпня з великою шаною, з супроводом війська і несчисленного натовпу народу, перенесли тіло його у Суботів, і там поховали його в церкві св. Ілії по козацькому звичаю, палячи з гармат і рушниць. Сумно гули дзвони по душі Гетьмана, а ще сумніще розлягався у повітрі плач народу; за плачем тим, як каже літописець, не чути було церковної одправи.

ПАМЯТНИК БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО У КИЇВІ.

Тіло поховали у церкві, що він сам будував; коло домовини постановлено його портрет з надписами на надгробку.

То не чорні хмари ясне сонце заступили,
Не буйні вітри в темнім лузі бушували
Козаки Хмельницького ховали,
Батька свого оплакали.

Після Хмельницького, зосталася його удова Ганна, рожденна Золотаренківна, син Юрій та дві доньки: Степанида, що була за Данилом Виговським, братом військового писаря Івана Виговського, і Олена, жінка Івана Нечая.

Даремне було б тепер шукати у Суботові останків великого Гетьмана! Хоч церква стоїть і досі, та у 1664 році Поляки, під проводом Чарнецького, захопили на якийсь час Суботів, і Чарнецький той

звелів викинути з домовини кістки ненависного Полякам Хмельницького, що так завзято боровся за волю народу Українського.

У Києві на майдані проти Софійского собору, де після Пиляви та Зборова так радісно стрічали Кияне і духовенство свого славетного Гетьмана і оборонця, постановлено у 1888 році памятник Богданові Хмельницькому.

Печатка Богдана Хмельницького з його гербом.

Дня 23-го серпня зібралася рада у дворищі Хмельницького. Се зробили умисне прихильні до Виговського старшини і полковники задля того, щоб на раду не натовпилось багато людей. З покоїв вийшов Юрій, уклонився громаді, подякував за шану, але, показуючи на свої молоді літа, прохав громаду слобонити його від почесної, але важкої посади гетьманської. Поклавши клейноди свої на стіл, він одійшов. За ним військовий писарь Виговський, по звичаю тогочасному, поклав на стіл свої писарські клейноди, подякував за уряд і зрікся його. Після його Генеральний обозний Тимохвій Носач поклав свій пернач, а Генеральний суддя військовий Богданович поклав свою печатку і теж зреклися своїх урядів. „Хмельниченко нехай буде за Гетьмана!“ — гукала громада. Юрій довго одмовлявся, кажучи, що для такого високого уряду він ще дуже молодий і не доволі освічений. Нарешті на се пристала й старшина: вона добре бачила, що в такі тяжкі часи, коли увесь старий порядок зламано, а нового ще не заведено, на те, щоб упорядкувати усі справи, треба не такого молодого Гетьмана. Тоді прихильні до Виговського старшини нараяли громаді так, що Юрій ще дуже молодий і на той час, поки він дійде своїх літ, нехай передасть булаву і клейноди гетьманські Виговському, а сей до якого часу нехай заправляє усим та підписується, де треба, так: „На той час Гетьман Іван Виговський“. На тім стала рада.

Але Виговський тим не вдоволився і 25-го вересня (сентября) зібрав раду у Корсуні. Її справді дуже треба було на те, щоб про все, що діялося на Україні після смерти Богдана, до-ладу розміркувати. До Гетьмана приїхав царський посол Артамон Матвєєв і привіз такі розпорядки царські, з котрих знати було якусь потайну думку. Посол казав, що Царь посилає на Україну, ніби-то щоб привітати нового Гетьмана, намісника Казанського боярина Олексія Трубецького та на-

місника Ржевського Богдана Хитрово з думним дяком Ларіоном Лопухіном, а за-для оборони України од ворогів, посилає князя Григорія Ромодановського з кінним і пішим військом московським, і ще боярина Василія Шереметьєва, і щоб Гетьман загадав заздалегідь наготовлити за-для них харчі та підводи. Як почула се старшина козацька і як побачила, що незабаром і справді прийшло московське військо і одним табором із князем Ромодановським стало у Переяславі, а другим — з Лопухіним у Пирятині, то поспішилася упрохати Виговського, котрий не хотів через все те брати гетьманську булаву „на той час“, щоб він таки узяв її. Виговський згодився, але з того часу вже годі писатись: „на той час“, а зробився справжнім Гетьманом. На раді тій виявилось, що старшииа добре зрозуміла, як поспішився Богдан із тим поєднанням з Москвою, і тепер дуже стала боятись за свої права і вольності та за права усього народу Українського. Виговський сам охоче пристав до тієї ворожої Москві партії, в котрій були такі визначні люде, як полковники: Зеленський, Богун, Генеральний суддя Самійло Богданович та инші. Юрія Хмельниченка тоді було одпроважено у Київ до Академії, щоб він кінчав науку. Виговський же після тієї ради стає самостійним Гетьманом, а через те ми й становимо його зараз після Богдана.

ГЕТЬМАН ІВАН ВИГОВСЬКИЙ.

Суперечки і сварки з полковн. Пушкарем.

Добре розуміючи, що навкруги його діється, Виговський бачив, що треба гаразд поміркувати і попрацювати, щоб дати Україні такий устрій, щоб і на далі захистити її від лихих сусідів. Одначе сила була не в ньому одному, а в народній массі тогочасної України. Се була найголовніща сила: не хто, як не народ за Богдана Хмельницького визволив Україну з-під тяжкого гніту. Та, на лихо, той народ і на крихту не мав політичного досвіду, щоб зрозуміти сучасні обставини. Він нічого кращого не хотів, як такого порядку, що був у Січі Запорожській: щоб усі були з рівними правами, були ні од кого не залежні і вільні. Здобути се за-для себе бажав увесь народ. До народа

пристали й Запорожці, котрі взагалі ненавиділи, щоб якась верства брала гору та за вищих людей себе вважала. Вони вороже дивилися на городових козаків, де старшина, ще за часів Богдана, потрохи одрізнялась від простих козаків, взиваючи їх „черньюˮ, і ставала якимсь визначніщим станом, котрий намагався усе більш і більш ширити свої права і свою власть. Так само дивилися й де-які ворожі Виговському полковники, як от полтавський Пушкарь.

З другого боку, стояла друга партія, далеко менша числом, але далеко більше освічена. Вона ясно уявляла собі сучасні тяжкі обставини і бажала забезпечити свойому рідному краєві його права і вольності. До сієї партії належали такі люде, як увесь рід Виговських, сам Гетьман, Генеральний суддя Богданович, Зарудний, Генеральний писарь Іван Груша, Генеральний обозний Тимохвій Носач, полковники: Миргородський — Лісницький, Переяславський — Павло Тетеря, Прилуцький — Петро Дорошенко, Лубенський — Швець, Чернигівський — Сіліч, Паволоцький — Богун, Подольський — Гоголь, Подністрянський — Зеленський, Уманський — Михайло Ханенко, Київський — Жданович і ще козацькі роди: Лободи, Суліми, Северини, Нечаї, Гуляницькі, Головацькі, Хмелецькі, Верещаки, Мрозовецькі (Морозенки) і другі. Душею сієї партії був найбільш від усіх освічений Юрій Немирич, котрий мав найбільший вплив на Гетьмана. Він 10 год прожив за границею, у Голландії, і там здобув собі велику освіту, бачив на власні очі розумний федеративний (спілковий) устрій загранишних країн, і такого устрою бажав він і за-для своєї рідної України. Під його впливом Виговський і партія його замислила поєднати Україну з Польщою на федеративних основах, тоб то, щоб Україна стала автономною державою, мала свою виборну осібну управу (свій сейм і трибунал — найвищий суд), і щоб до неї Поляки не втручалися, а правили б Україною Гетьмани й инші власті, вибрані військом і людом Українським.

Вибір Виговського, дрібного шляхтича, чоловіка вельми спосібного, але з військових, лицарських заслуг незвісного, викликав невдоволення поміж тими зі старшини, що самі раді були взяти гетьманську булаву. Простий нарід хотів гетьманом бачити Богданового сина, Юрася, а Запорожці не могли забути Виговському, що не дав їм артилєриї, яку мали городові козаки і що заказав походів морських. Отже й почалися посольства до Москви з доносами, що Гетьман поновив тайний договір з Ракочієм, з Шведами, з воєводою молдавським і з Татарами, що він зраджує царя, кривдить вірних цареви Запорожців і чернь, та що колись назад Україну під Польщу піддасть. В доносах просилося, щоб царь велів зарядити новий вибір гетьмана і прислав своїх воєводів в городи українські. Москві того тільки й треба було. Але вона не хотіла відразу йти на руку козацькій опозициї, тільки ждала пригідної хвилї, а поки що вдавала з себе судию-миротворця, посилаючи листи та послів, щоб вони згоду робили. Вона скоро зрозуміла, що

з тої незгоди може скористати і вкоротити свободи українські і тому заняла таке нерішуче становище.

В падолисті 1657 року на чоло невдоволених висувається Мартин Пушкарь, полковник полтавського полку, один з найповажнійших кандидатів до гетьманської булави, котрого народня дума вичислює між першими помічниками Богдана. Його полк, як близький до Січи, перенятий був січовим духом опозициї до Виговського, а сам Пушкар мав з Виговським свої власні рахунки. На нього напав був Богун з приказу Гетьмана, йому казав Гетьман звернути татарський полон, котрий він мав у себе, а до того в Полтавщину вернув за дозволом Гетьмана Юрій Немирич і став на свою руку заводити всілякі порядки. Тому то Пушкар, озлоблений тим обмеженням своєї полковницької власти, видячи фермент невдоволення в народі, задумав виступити проти Виговському, скинути його і відібрати йому гетьманську булаву.

Він починає слати на гетьмана до Москви жалоби, що, мовляв, гетьман „зраджує царя і лучиться з ордою та Ляхами, щоб воювати українські городи“.

По стороні Пушкаря станув Довгаль, Іскра, Донець і почали орґанізувати полки полтавський та миргородський, розширюючи між народом вісти, що Виговський злучився з ордою та Ляхами і має на них ударити і посилаючи до Москви що раз то нові жалоби.

Москва посилає на Україну своїх послів, ніби то годити, а властиво ще гірше розпалювати ворожнечу, яка й вибухла остаточно братовбийчою війною.

Виговський, переконавшися, о що Москалям йде, арештував послів і рушив на бунтарів. З початком мая 1658 р. виступив він зі своїм військом з Чигирина і перевізся через Дніпро.

Над Полуозером, 10 верств від Полтави, стрінулася передова сторожа Виговського з підїздом Пушкаревим. Пушкарівців побито. Було се 18 мая 1658 р. По тій битві Пушкар з Барабашем увійшли до Полтави. Виговський розложився під нею табором і почав облягати місто. Пушкар ждав на поміч від Москви і рад був проволікти головну розправу. Тому просив у Гетьмана помилування. Виговський годився і взивав Пушкаря до свого табору, щоб зложив заяву покори, а як закладнів, що не вдіє йому нічого злого, посилав судию Богдановича і полковника Зеленського. Тоді Пушкар послів попоїв, а сам несподівано напав у ночи на Виговського. Гетьман мусів хвилево уступити, але незабаром вернув з татарським військом і побив Пушкаря. В тій битві погиб Пушкар і 15.000 його прихильників, а Барабаш утік до Москви. Виговський вступив у Полтаву, перебув там кілька день, упорядкував полкові справи, настановив за полковника Хвилона Гаркушу і рушив далі, щоб загасити ту ворохобню на Україні. Усі корилися Гетьманові, кидали свої дрючки та киї і прохали їм пробачити. Доконавши кари на своїх ворогах, вернув Виговський у Чигирин.

Заміри поєднатися з Польщею. Рада у Гадячі.

Ще за Богдана, більшість освічених людей на Україні бачили, що поєднання з Москвою не дало того, чого бажалося. Та й сам

Хмельницький бачив, що не те вийшло, про що він мріяв. Після ж його смерті сам Московський уряд своїми вчинками ще ясніще почав се виявляти. У Київі, ще за Хмельницького, як помер Київський митрополит Сильвестер Коссів, Київський воєвода Бутурлін, котрого посажено у Київі зараз після Переяславської ради, наказував Гетьманові щоб він оповістив всьому українському духовенству царську волю, — а саме, щоб воно не вибірало Київського митрополита без дозволу Царя, і щоб сей митрополит і все українське духовенство залежне було од Московського, а не Константинопольського патріарха. Таке втручання Московського уряду у внутрішні розпорядки на Україні одразу одхилило од Москви навіть найприхильніщих до неї Українців. Хмельницький тоді не пристав на те, а Бутурлін не допустив обірати нового митрополита. Як же Гетьманом зробився Виговський, то він не схотів коритись домаганням Московського уряду, скликав у Софіївському соборі усіх владиків українських і старшин козацьких, прохав приїхати і Бутурліна, але той не схотів приїхати на той Собор і не приїхав, то й без його обійшлися. На Соборі тому митрополитом Київським обраний був Дионисій Балабан, єпископ Холмський.

КИЇВСЬКИЙ МИТРОПОЛИТ ДИОНИСІЙ БАЛАБАН.

Тим часом замість Бутурліна у Київ приїхав присланий з Москви воєвода Шереметьєв. Се була людина сувора, тверда, наскрізь пройнята тяжким духом московських порядків. Вольності, котрі мало тоді козацтво і міщанство українське, здавалися йому зовсім не звичайними, такими, що їх позволити не можна. Він почав пригнічувати ті вольні розпорядки, став садовити козаків та міщан за вільнолюбство по тюрмах, хвалився викоренити з них вільний дух, почитав себе старшим за Гетьмана і таке инше. Звичайно, що се було зовсім навпроти тих умов, на котрих Україна поєдналась із Москвою. У Пушкарівському ділі уряд Московський теж тяг руку Пушкаря проти Гетьмана та старшини козацької, бо йому були корисні ті сварки по-між козаками: через них Москва міцніще могла впливати на справи в Україні. На поста-

нову Виговського зірвати з Москвою вплинули також московські воєводи, що в червні 1658 р. рушили з військовими відділами, щоб остати по українських містах так, як від часів Хмельницького сидів воєвода Московський у Київі. Мали вони забезпечити царське володіння на Україні і захопити адміністрацию цілої України у свої руки. Виговський, як рішучий оборонець независимости України, не міг до того допустити. Він знав, що значать отсі воєводи. Усе се викликало велике ворогування про-між козацької старшини проти Московського уряду. Польща, бачучи, що робиться на Україні, послала туди свого посла Беньовського, щоб він при такій нагоді схилив Україну знову до поєднання з Польщою. Не від того була й старшина козацька з Гетьманом на чолі, а найбільш працював над сим і щиро узявся за сю справу Юрій Немирич.

6-го вересня (сентября) 1658-го року Виговський зібрав раду у Гадячі. Партія Немирича поспішала із сією справою затим, що у сьому ж році у Польщі мусів бути сейм, на котрому мали радитись про поєднання Польщи із Москвою і про обрання царя Олексія королем Польським після смерті бездітного короля Яна-Казіміра. Через се Україна, поєднавшись із Польщою на нових правах, як вільна держава, малаб увійти у сей союз, як рівна з Польщою та Московською державою, а не як залежна від Москви країна.

Гадяцька рада почалась промовою до козаків польського посла Беньовського. У промові своїй він показував на те лихо, якого можна сподіватись на далі від Московського уряду, котрий вже й тепер почав тіснити Україну, і радив знов поєднатись із Польщою. Козацтво, вислухавши його промову, само почувало добре, що посол казав правду. Налякане вже вчинками московських воєводів, воно пристало на те і постановило такі головні умови того поєднання:

1. Україна, тоб-то землі в воєводствах Чернигівському, Київському і Брацлавському (тепер губернії: Полтавська, Чернигівська, Київська, східня частина Волинської та південна Подільської), стає вільною і незалежною країною і знов єднається із королівством Польським і Великим Князівством Литовським під назвою Великого Князівства Руського.

Таким побитом, складається спілка з трьох рівноправних народів трьох вільних республік: Польської, Литовської і Руської (Української), під зверхністю короля Польського, котрого обірають усі три народи разом.

2. Велике Князівство Руське само порядкує своїми внутрішніми справами. Найвища законодавча власть належить Раді, котра складається з послів од усієї України.

3. Гетьман обірається на цілий свій вік і має найвищу виконну власть — сповняє волю Ради.

4. Україна повина мати свій суд, навіть найвищий (трибунал), де усі справи повинні одбуватися руською (українською) мовою; повинна мати свій скарб (казну), куди йтимуть усі доходи та податки з Україн-

ського народу і можуть бути повернені тільки на потреби Великого Князівства Руського; мати своїх найвищих урядовців-міністрів, канцлерів, маршалків, підскарбівничих (міністр финансів) та инших, яких там треба буде; своє військо — 30.000 тисяч, чи більш, козаків і 10.000 постоянного війська; свою монету.

5. Усі найвищі урядовці повинні бути з Українців.

6. Унія на віки касується, а митрополит і пять православних владиків мають засідати у Сенаті нарівні з католицькими.

7. У Великому Князівстві Руському мають бути два руські (українські) університети (один в Київі), а нижчих шкіл — скільки забажається і скільки потрібно буде.

8. Усякому вільно заводити друкарні і друкувати які завгодно книжки.

9. Гетьман може подавати Королеві список тих козаків та міщан, кого він вважатиме за вартих, щоб король дав їм шляхетство.

Про одно забуто у сих умовах — про простих людей, і се було дуже необачно зроблено. Одначе після де-яких вимагань од послів (приміром, щоб прилучено було до Великого Князівства Руського Червону Русь і усі землі, де народ говорить по Українському, — на се польські посли не хотіли приставати), рада загула: „Згода! Згода! Згода!“ Найбільш допоміг у сьому ділі Переяславський полковник Павло Тетеря. „Згодимося, панове-молодці, із Ляхами! — гукав він. — Більш матимемо. Адже покірливе телятко дві матки ссе!“ Задоволені посли, після бенкету поїхали до-дому і повезли умови ті до Короля, а козаки радісно виряжали їх в дорогу, стріляючи з гармат та рушниць.

В 1659 р. вислано на сойм петицию, яка домагається, щоб до в. князівства руського прилучено також воєвідства волинське, подільське і галицьке, т. є. щоб обіймало воно цілу українську територию. Таким чином гадяцка умова стає дуже важною спробою відновлення давних українських стремлїнь до зєдинення цілої української землї в автономічну одиницю.

На жаль тії змагання не здобули собі кріпкої основи.

Поход Ромодановського і Трубецького на Україну.

Тим часом Московський уряд далі провадив своє на Україні: приязно вислухував усякі доноси, виставляв проти Гетьмана людей, що собі домагалися гетьманства, як от Искра, Безпалий та Цецюра, котрий і жив у московському таборі; наслав воєвод із московським військом по городах українських. Через все се сталося те, що після Гадяцької ради Виговський не схотів бізьш коритися Москві і покликав собі на підмогу Кримського хана Махмет-Ґірея. Перечувши-ж і за Гадяцькі пакти (умову), зложені на раді, Московський уряд, не гаячись, прислав князеві Трубецькому, — він був головним начальником московського війська, що стояло на Україні — такий приказ: зібрати раду з старшин і простого люду, щоб влаштувати внутрішні непорядки на Україні. Як що Гетьманом ізнов оберуть Виговського, то бояринові тому наказано було зробити великі полегкості, дивлячись на „Гадяцькі пакти“;

крім того він мав вивести усе військо московське з України. Положення Виговського було вельми прикре. Польща не могла йому дати військової помочи а злука з нею підкопувала Гетьманови популярність серед народу, — на лівобережу почалося проти ньому повстання. Мимо того він рішився зірвати з Москвою. Не вислухавши навіть умов, з якими до нього повертався Трубецький, Виговський розіслав свої універсали, в котрих виявляв, через що неминуче мусів він порвати з Москвою і знову поєднатися з Польщою на тих умовах, що складено у Гадячі. Тоді князь Трубецький зібрав усе московське військо під проводом князя Ромодановського, кн. Куракіна, кн. Пожарського, Львова та Скуратова, — воно стояло постоєм на Україні — і рушив на Конотоп. Коло містечка Срібного Прилуцький полковник Дорошенко перейняв був їх, але його розбито, містечко зруйиновано і усіх жителів повирізувано. 21. квітня (апріля) 1659 року військо московське облягло Конотоп, де заперся у замку полковик Гуляницький з полками Ніжинським і Чернигівським; усього тисячі чотирі чоловіка. Облога тягнулася місяців два з половиною і обложеним приходилося нераз дуже круто, прямо невиносимо. Але вони нізащо не хотіли здаватися московським воєводам. Полковник Гуляницький, коли князь Трубецький прислав йому листа і радив йому оддатись на царську ласку, замість відповіді звелів стріляти з гармат і рушниць. — „Ми сіли на смерть — гукали козаки. — Не оддамо міста!“

ГЕТЬМАН ЮРИЙ ЗІНОВЬЄВИЧ ХЬМЕЛЬНИЧЕНКО.

Облога Конотопа.

Воєводи нічого не могли подіяти Конотопському замкові. Тимчасом надтягнув хан з ордою і Виговський 27-го червня (юня) рушив із козаками, Татарами та „затяжним“ військом своїм на підмогу Конотопови. Москалі не знали, яка у Виговського сила і коли на стрічу йому з під Конотопа вислано військо, так воно очутилося між двома вогнями, між Татарами і Виговським. Настала катастрофа, якої ніхто не сподівався. Москалі потерпіли погром, якого до тепер ніколи не

зазнали. За пятнадцять верстов од замку, коло багнистої річки Соснівки, Виговський розбив Москалів у-прах, 30.000 московського війська лягло трупом, воєвода князь Пожарський попав у неволю, і Хан, за непочтиві речі його, покарав його на смерть. Трубецький із останнім військом мусів тікати до Путивля, — Виговський гнав його аж до самої гранині України. Далі пустошити та грабувати московські землі пішли татарські загони, а Виговський повернувся до Гадяча і звідтіль послав до короля Яна-Казімира почесну здобич, що узяв він у Москалів: гармати, велику корогву, прапори та бубни. Звідсіль він рушив до Чигирина і почав міркувати, щоб виперти Москалів ще із Київа.

Побіда Виговського під Конотопом.

Тим часом у Варшаві зібрався сейм у травні (маї) 1659-го року. На сейм сей приїхали і козацькі посли нового Великого Князівства Руського: Генеральні старшини Носач, Груша, Миргородський полковник Лісницький і по два сотники від кожного полку та значні козаки, — усього чоловік 200; на чолі того посольства стояли депутати: з Київа — Юрій Немирич і з Чернигова — Прокіп Верещака. Багато суперечок було на тому сеймі: Поляки найбільш не хотіли, щоб скасовано було унію і не хотіли, щоб козакам дадено було шляхетство. Козаки уперто стояли на сьому і ще змагалися, щоб до Великого Князівства Руського прилучені були усі воєводства, де жили Українці. Але при кінці Казімир Беньовський, котрий давно жив на Україні, умовив Поляків згодитись, кажучи, що тепер, коли їм потрібна поміч проти Шведів і Москви, нерозумно цуратися єднання з козаками: їх така сила і такі вони дужі, що станучь у великій пригоді Речі Посполитій... Тепер треба попустити їм, а там далі можна буде повернути усе подавньому. А сам він думав: аби пристали на умови, а козаки, як звикнуть до нових порядків, то самі знатимуть, як їх вдержати. Нарешті Гадяцькі пакти були стверджені, і 22-го травня (мая) 1659-го року, на урочистих зборах Сената, присягав на сьому Король, арцибискуп Гнізненський, як найстарший по-між католицьким духовенством в королівстві, біскуп Віленський, як голова духовенства литовського, гетьман коронний, гетьман Литовський, канцлери, маршалки, а далі, за митрополитом Київським, присягли й усі посли Великого Князівства Руського. Після того почалися у Варшаві бенкети, на котрих дуже приязно вітали послів українських. Так бучно почалося життя Великого Князівства Руського, але, на жаль, не довгий був його вік.

Рада у Германівці.

Король польський присягає на Гадяцькі пакта (22 травня 1659).

Як тільки посли повернулись до-дому, Немирича настановлено старшим над „затяжним“ військом, котре розставив він у Ніжині, Чернигові, Борзні та инших містах. Се військо дуже не до вподоби було народові, та й справді було для нього тяжким одбутком. Не розуміючи гаразд і не тямлючи, у чому головна сила Гадяцької умови, народ почав говорити на се військо, де було найбільш Поляків, що ніби то се вертаються знову старі часи з польськими порядками. Такими думками в народі покористувалися вороги Виговського, а їх було чимало. Протопоп Ніжинський Максим Филимонів, щирий прихильник Москви, знову заходився коло того, щоб підбурити народ проти По-

ляків. До нього пристав шуряк Богдана Хмельницького, Василь Золотаренко, що мріяв сам зробитись Гетьманом, та Тиміш Цецюра, котрий давно вже терся коло московських воєводів, сподіваючись вислужити собі гетьманський уряд. Сей Цецюра послав до Ніжина своїх козаків, і 1-го вересня (сентября) вони зненацька напали на затяжних жовнірів і за одну годину вигубили їх усіх; самого Немирича, що був утік, догнали і зарубали. Тим часом де-хто з ворогів Гетьмана підмовив Юрія Хмельниченка, щоб він вернув собі гетьманство. Юрій послухався і вирядив на Запорожжя джуру свого батька, Івана Мартиновича Бруховецького.

Запорожці скоса дивилися на заміри Виговського. Не до душі їм був шляхетський устрій, котрий заводив Виговський, і вони, з Кальницьким полковником Іваном Сірком на чолі, проголосили Юрія Хмельниченка Гетьманом та рушили на Україну, закликаючи людей під свої корогви імям Хмельницького. Виговський, прочувши, що почалося проти нього повстання, втік з Чигирина і скликав раду у Германівці. На раді він звелів Верещаці та Сулимі прочитати Гадяцькі умови, щоб вияснити, яку користь матиме од них Україна, але тут счинився такий ґвалт, а далі бійка, що Гетьман ледве втік. Винуватили його за те, що він містечка та села на лівому боці Дніпра руйнує, що тяжко знущається над ворогами; де-хто казав, що Гетьман продає Україну Кримському ханові; инших, знов, лякало, що Виговський велику силу матиме, ставши воєводою та князем Руським.

Виговський з-під Германівки прийшов із купою козаків під Білу Церкву, і біля неї, на Взенні, зібралася ізнов рада. На сій раді скинули Виговського з гетьманства і проголосили Гетьманом Юрия Хмельниченка.

Юрия Хмельницького знов вибирають Гетьманом (1660 р.)

Юрия Хмельницького вибрано Гетьманом 7 вересня 1660 року. Узявши булаву до рук, Юрий обернувся до громади і спитав: „Кого ж бажаєте за зверхника: чи короля Польського, чи царя Московського?“ Старшина і прості козаки загукали, що бажають короля, але опісля виявилося, що тих, що за царя, було більше. Московський уряд обявив Виговського зрадником і вимагав, щоб його із жінкою, дітьми і братом Данилом було оддано йому і щоб нікого, хто мав прізвище Виговський, ніколи не приймали у військо і не давали б ніякої посади. Данила таки справді схоплено і одпроваджено у Москву. Там його скарали на смерть, а сам Виговський із семьєю утік у Польщу.

Так скінчилося його недовгочасне гетьманування, а з ним стався кінець і Великому Князівству Руському. Виговський не вспів перевести і укріпити своїх плянів. Йому перепинили такі свої люди, особливо Сірко з Запорожпями. Сірко, се була дуже хоробра людина, добрий вояк, але ніякий політик. Він навіть не міг зрозуміти великих намірів Виговського і замість допомогти йому, щоб позбутися московської насили, він рушив з Запорожжя проти Виговському і приневолив його податися з лївобережя. Виговський повернувся, московські ґарнізони осталися, народ збаламучений підняв крик і в. князівству Руському

прийшов передвчасний кінець. Король зробив Виговського воєводою Київським, і він із польським військом ходив у Полонне, а далі у Дубно. У бойовищі із Шереметьєвим, котрий із московським військом ішов походом на Польщу, під містечком Слободищами він знов виявив себе дуже одважним і розумним войовником; далі він допомагав Полякам у битві під Чудновим, де Шереметьєва розбито у-пень. Тут і Цецюра попався до рук Виговського, і він скарав його на смерть у Дубні. У 1663 році, за Гетьмана Павла Тетері, під містечком Рокитним Виговського схоплено — за те, що він ніби то знову хоче здобути собі гетьманство — посажено у тюрму, і там його розстріляли саме у той час, як він навколюшках читав акафист Богородиці. — Се було так:

Коли король Ян-Казімир з Гетьманом Тетерою старалися привернути до Польщі Лівобічну Україну і коли там за кожне місточко велась боротьба між польськими і московськими військами, в котрій то одні то другі били при кожній нагоді Українців, до Гетьмана надійшла трівожна звістка, що на Правобережжі почались противопольські розрухи під проводом кошового запорожського атамана Сірка, Король пішов на північ до Могилева, а Тетеря з Чарнецьким повернули на Правобічну Україну. Чарнецького одначе незабаром покликав до себе король, а начальникувати над польським військом, що було дано в поміч Тетері, доручено звістному зі своєї ненависти до Українського народу польскоиу полковнику Себастіяну Маховському, що перед тим ще був оставлений на Правобережжі, яко представник польської власти. Через сього Маховського згинув один з найспосібніщих дипльоматів наших, але недалекозорий, боязький політик — Гетьман Виговський. Почалося з того, що Маховський почав підмовляти Виговського стати гетьманом на місто Тетері, а одночасно доносив королеві, що головним провідником розрухів на Правобережжі є власне Виговський. Так само завірив він Тетерю, що Виговський є його найбільшим ворогом і що коли ще Тетерю досі не скинуто з гетьманства, то се він повинен завдячувати йому — Маховському. Король на доноси Маховського написав до Виговського лист, приказуючи йому виступати одностайно з Маховським проти ворогів Польщі. В наслідок сих листів видав Виговський звістний універсал 1 марта, в якому між инчим каже, що він гетьманства не добивається, і козаки все собі можуть вибрати гетьманом того, кого хочуть, тим більше, що, як йому звістно, Тетеря хоче від гетьманства відмовитися. Сей універсал був виданий в порозуміню з королевським польським урядником Маховським, в руках котрого він послужив яко доказ для Тетері, що Виговський таки справді хоче скинути Тетерю з гетьманства. Чи справді Виговський хотів стати гетьманом, не знати. Се дуже можливо, коли зважимо, що Маховський, начальник польського війська, обіцяв йому свою поміч. Досить, що провокація Маховському, підвладному, як звістно, Чарнецького, вдалася. Виговський після повороту Тетері на Правобережжя рушив зі свого Бару під Білу Церкву і сей його похід

Маховський витолкував Тетері, як початок повстання проти Гетьмана. Одночасно Маховський запросив до себе Виговського на військову раду і Виговський нічого не підозріваючи, поспішив до нього до Корсуня. Там з великим подивом застав він у нього того, проти котрого все аґітував Маховський — Тетерю. Маховськнй зложив військовий суд (Тетеря, як сам потім казав, не брав в ньому участи) і Виговського на підставі фальшивих зізнань людей, котрих п о с т и н а л и перед приїздом Виговського, за те, що він мав підмовити неначе козаків до підданства Москві, засуджено на смерть. Так помер приятель

СМЕРТЬ ВИГОВСЬКОГО.

Річпосполитої, сенатор, котрого лише сойм мав право судити. — Маховського за його службу нагороджено, а „герой“ Чарнецький дістав після Виговського Київське воєводство.

———ooOoo———

Отсі сварки та колотнеча по-між собою в-край знищили Україну. „Сила козацька ослабла од тієї замотанини, — писав Виговський до Короля. — Величезні полки: Полтавський, де було 40.000 люду, Миргородський, де було 30.000, Прилуцький та Ірклїївський загинули в-кінець; городи та села заростають кропивою“. „Тут страшенне стовпотворіння вавилонське, — говорить сучасник-Поляк: — містечко воює з містечком, син грабує батька, батько — сина. А усім одне в голові:

щоб не бути ні під владою короля, ні під владою царя, і вони думають, що осягнуть того, гніваючи та лякаючи короля — царем, а царя — королем“. В такий тяжкий час стає українським Гетьманом чоловік і молодого віку і не великого розуму — Юрий Хмельницький.

Юрий Хмельниченко родився од першої жінки Богдана — Ганни Сомківни, і ще за батька, на Переяславській раді, був вибраний на Гетьмана. Йому було тоді тілько 16 год. Тим то він і передав тоді гетьманування Виговському. Тепер, через два роки, на раді у Германівці, як вже Виговського було скинуто, хотів зробитися Гетьманом рідний дядько Юрія, полковник Переяславський Яким Сомко. Але побачивши, яким духом дихає громада, він без ніякої суперечки поступився тим правом для молодого небожа свойого. На раді на Взенні під Білою Церквою Юрий прийняв булаву і бунчук, щоб гетьманувати під зверхністю Короля, але скоро коло містечка Ржищова на Жердовій долині, зібралася рада, і на ній постановлено зректися Гадяцької умови, що уложив Виговський із Польщою, і повернутися знову під руку царя Московського, тілько виговорити собі трохи більші вільности проти Переяславської умови, а саме: щоб Гетьманська власть була міцніща, щоб українська церква була незалежна од Московського патріарха і Московське військо виведено було з України.

З сією постановою рада послала до царського воєводи Трубецького своїх послів. Воєвода згодився на сі умови і наказав, щоб Гетьман і старшина зібралися на раду у Переяславі, та нехай вперед присягнуть цареві, а тоді вже розмовлятимуть про умови. Ніде було дітись, — та й Юрий був не такий чоловік, щоб добре зрозумів, яким вітром повіяло, — він зібрав раду у Переяславі, і на ній присягли на вірність Цареві. Юрий був стверженний на гетьманстві, а що до умов, то він мусів був згодитись не на те, щоб поширено було Переяславські умови, а на тяжкі обмеження їх. Так, власть Гетьмана значно вкорочувалася — він не має вже права зноситися з чужинними державами; козаки мусіли повиводити свої полки із Білої Русі; митрополит і усе українське духовенство стають підлеглими Московському патріархові; полковників і старшину настановляє не Гетьман, а рада; усякий має право обертатись просто до Московського уряду, не питаючись Гетьмана. Сим останнім пунктом Московський уряд показав широку стежку для усяких доносів і тим забезпечував собі потайний догляд над тим, що діється на Україні. Московські воєводи із оружною силою мали пробувати, окрім Киïва, ще й у Переяславі, Ніжині, Чернигові, Браславі і Умані. На Переяславській раді перевагу мали Лівобережці, великі прихильники Москви, а противники українських панів-автономістів. Вони знали одно: ненависть до Польщі, а не думали, яка то болюча тая любов Москви. Крім того Трубецький привів своє військо, воєвода Ромодановський також, прийшов і московський сторонник Безпалий з козаками, отже автономісти не мали що й починати свойої справи. Трубецький спокійно міг прочитати статі, приготовлені Московським урядом, в котрих касувалися останки української автономії. Прос-

тий народ, замість рівних прав, через які він так боявся пристати на Гадяцькі умови, не достав собі ніяких прав і мусів тепер давати підводи і приймати на постій московське військо по-всяк-час, коли тільки скаже Москва; до того, він не мав вже права по своїй волі викурювати напитки, бо Московський уряд брався позаводити скрізь по Україні свої „кабаки“ (шиньки) із своєю горілкою. Не до смаку сі постанови були а-ні старшині, а-ні козакам, а-ні посполитим, та мусіли на все пристати і підписати ті умови, бо з воєводами московськими було чимале військо. Зле тоді діялося навкруги: старшина українська розбилася на дрібні партії; кожна партія, за-для своєї користі, піддержувала свого ватажка; ватажки сварилися по-між себе; суперечки сі ще дужче розпалювали московські воєводи. Прості ж люде, не розуміючи свого добра, самі не знали, чого держатись, чого доходити. Кругом панувало безладдя і у-край нівечило усе. Те, що міг би зробити розумний та міцний духом безсторонній чоловік на посаді гетьманській, тепер було нікому робити — на той час чоловіка такого не було. Адже ж не Хмельниченкові молодому, запальному, надто недоумкові, хворому на чорну болість, було керувати під ту тяжку годину?

Тим часом Польща не хотіла так скоро позбутися України, і вона знов розпочала війну з Москвою. Князь Шереметьєв, з наказу Царя, рушив з Києва на Волинь проти Поляків, а на поміч йому, иншими шляхами, йшов із козацьким військом Гетьман Хмельниченко. 7-го вересня (сентября) 1660 року, коло містечка Слободищ, польське військо, у котрому був колишній Гетьман український, а тепер Київський воєвода Виговський, напало на козаків. По-між козацькою старшиною були на той час безперестанні сварки. Одні, більш освічені люде, невдоволені останньою Переяславською умовою і московськими воєводами, схилялися до того, щоб поєднатися з Польщою і не хотіли воювати з Поляками, другі — найбільш такі, що повиходили з простих козаків, — ненавиділи Поляків і радніщі були як-не-як помагати хоч Москві, аби не Польщі. Молодий Гетьман, у-перше з роду побачивши бойовище, затурканий старшиною, не тямлячи кого слухати, чого держатись, схопився за голову та тільки вигукував: „Боже мій, Господи мій! Визволи мене тільки з сього пекла, не дай міні пропасти! Не треба міні того гетьманування, — піду у ченці!“

Саме тоді прибув до його гонець від Виговського, котрий вмовляв його відцуратися Москви і піддатись Польщі. А-ні Гетьман, а-ні старшина не знали ще, хто кого переможе: чи Поляки, чи Шереметьєв. Тим-то вони не хотіли разом поривати із воєводою, і послали до його посланця Мороза із звісткою, що Поляки напали на козаків, і прохали воєводу, щоб він хутчій ішов до містечка Пятки на підмогу; а до польського табору вирядили полковника Петра Дорошенка із двома товаришами умовлятись про згоду. 14-го жовтня (октября) Шереметьєв рушив на підмогу Хмельниченкові, але тут напали на нього Поляки і Татари і під Чудновим у-прах потрощили московське військо. Самого Шереметьєва схопили і, закувавши у кайдани, випровадили

у Крим, де він 22 роки пробув у неволі; останні недобитки московського війська мусіли скласти зброю і корогви до ніг переможцям, і їх випровадили аж за московську границю. Як почули козаки, що сталося із московським військом, зараз пристали до Поляків. 17-го жовтня (октября) під Чудновим зложено нову умову із Поляками, так звану Чуднівську; стверджені були усі Гадяцькі пакти, тільки викинуто з них усе те, де говорилося про Велике Князівство Руське, і Українці на віки зреклися єднання з Москвою. На сьому присягали Гетьман із старшиною і усе козацтво, а з польського боку за короля присягали Польський і Литовський коронні гетьмани.

Чуднівська умова.

Через місяць зібрано було у Корсуні „чорну раду", на котрій заступником Короля був Беньовський. Він довго говорив до козаків, вихваляв Короля, ганьбив Москалів, нарешті сказав, що Король пробачає козакам усі їх провини проти Польщі і затверджує на Гетьмана Юрия Хмельниченка, котрому й доручив булаву. Козаки радо повітали Юрия і присягли Королеві. На сій таки раді на другий день обрали обозним Носача і писарем Павла Тетерю. До воєвод московських Юрий написав листи, щоб вони із військом своїм вибіралися геть з України, бо військо Запорожське і уся Україна не воліє далі зоставатися під рукою царя, а вертаються знов до свого прирожденного короля польського.

Тим часом полковник Переяславський Яким Сомко та Ніжинський Іван Золотаренко домагалися гетьманства. Перечувши, що сталося на правому боці Дніпра, вони скликали раду у Переяславі і усовіщували та умовляли, щоб хоч Лівобережна Україна держалась Москви. На те пристали полки: Ніжинський, Переяславський і Чернигівський. На раді тій Сомка обрано наказним Гетьманом. Дуже гарний на вроду, показний, щиросердий, одважний і розумний чоловік, він мав чимало прихильників. Золотаренко не хотів уважити гетьманство і, мислячи сам зробитись Гетьманом, підлещувався до воєводи Ромодановського та, через епископа Мефодія, писав доноси Московському урядові на Сомка. Єпископ Мефодій — се той самий протопоп Максим Филимонів, що баламутив ще за Виговського. Тепер він, за прихильність до Москви, висвячений був на єпископа і настановлений доглядачем Київської митрополії, бо митрополит Київський Дионисій Балабан не хотів взнавати Московського патріарха. Увесь 1661-ий рік Сомко, із прихильними до його полками, одбивався од Поляків і Юрия і прохав підмоги у Ромодановського. Нарешті Ромоданівський рушив із московським військом і Слободськими полками на Україну, щоб визволити Сомка, котрого під Переяславом обліг своїм військом Юрий із Поляками та Татарами. Як прийшов Ромодановський, Юрий став одступати до Дніпра. Сомко нагнав його під Каневом і у-прах розбив його військо та вигубив більш 10.000 козаків; сам Юрий ледве встиг перехопитись за Дніпро і утік до Чигирина. Се бойовище виявило усю нікчемність Юрия, і козаки голосно почали ремствувати на нього, а тут ще й Запорожський кошовий Іван Величко-Босовський прислав

до його лист, і в тому листі від себе і усього війська Запорожського радив покинути гетьманський уряд і йти на спокій, бо не вартий він такої посади. Дуже вразило усе се Юрия, але ж і сам він бачив і розумів, що такої тяжкої години він не здолає дати нічому ради. При кінці 1662 року він ізкликав раду у Корсуні, на ній зрікся гетьманства

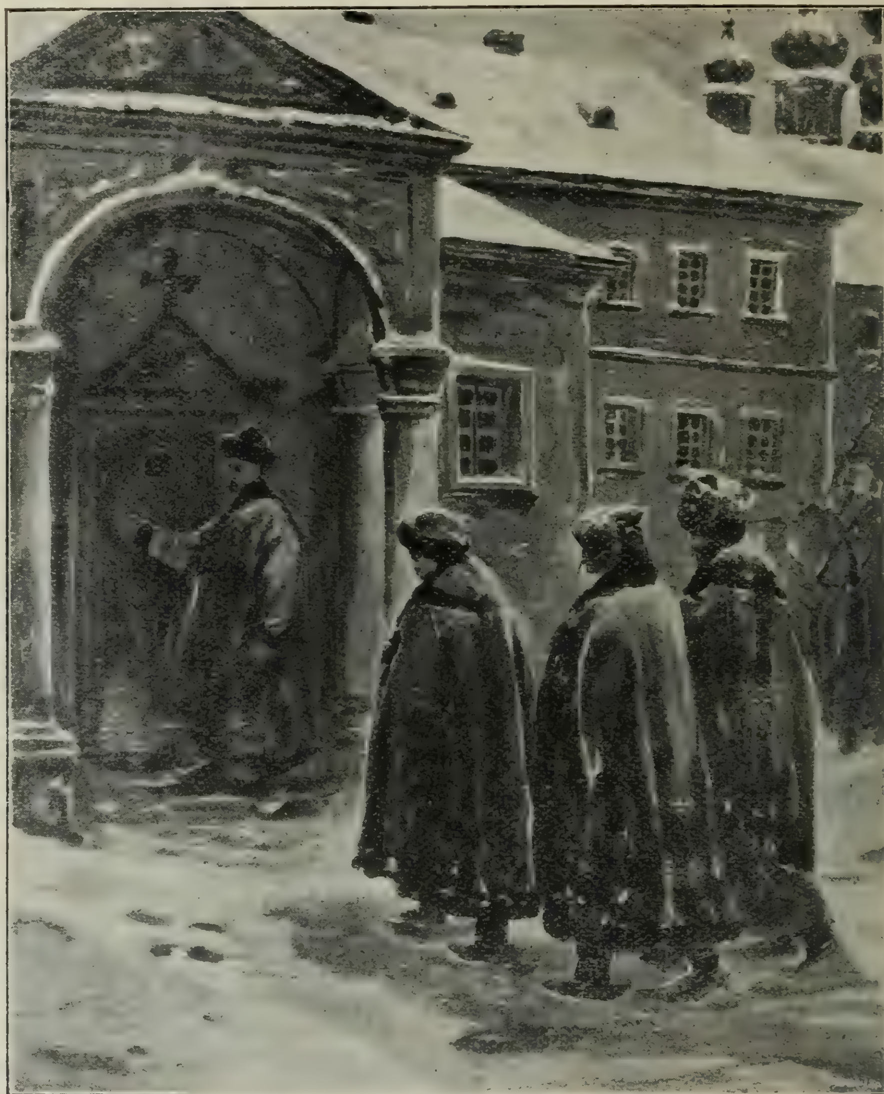

ЮРИЙ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ЙДЕ В МАНАСТИР.

і передав булаву родичеві свойому, що був жонятий на сестрі його Степаниді, Павлові Тетері, назначивши його, поки будуть вибори Гетьмана, наказним Гетьманом. Сам же він 6-го січня (января) 1663 року постригся у ченці в Чигиринському манастирі, і дано йому імя Гедеон. Але ще й тепер не на віки зник він там од життя, і ми стрінемося з ним ще й далі.

∘○○∘

УСТРІЙ, ПОБУТ І КУЛЬТУРА.

У сьому періоді нам доводиться мати діло не з одним Українським, а й з Литовським народом. В Литовську державу входили тоді ось які давні князівства: на півночі князівство Полоцьке, Мінське і Смоленське, що разом звалося Білою Русью; західні теперішні повіти Гродненської і Мінської губернії звалися Чорною Русью; князівства Київське, Чернигівське і Сіверське звалися Україною, або Малою Русью; князівство Галицьке — Червоною Русью; землі по р. Припеті — Полісся; по рр. Стирі і Горині — Волинь; по р. Західньому Бугу — Поділля. Хоч народу Українського в Литовській державі було найбільше, проте не було йому од того користі: скільки не було яких перемін в українських землях за сей час, усім заправляли князі та бояре, а народнього голосу не було й чути.

Князі.

Такий лад йшов із Заходу, через Польщу, котра свої порядки заводила зразу в Галичині, пізнійше в землях литовських, аж ціла ніби то Литовсько-руська держава перейшла під польські порядки і під польські права. В прилучених до Литви українських землях Литовське правительство застало бояр і княжих войовників, земельну аристократію, міщан, селян власників та всіляких иньших людей, але на самім чолі стояли княжі роди.

Великі князі Литовські, забравши під свою руку більш культурну тоді, ніж Литва, Україну, перейняли од неї і звичаї і мову її. Жили вони у столиці своїй Вільні і потрохи стали заводити круг себе двір з усякими придворними урядами (чинами) на зразок того, як у Західніх державців. Останні удільні князі не мають ніяких особистих прав і мають уряди при Великім князі, а як що й мають свої уділи, то й тоді зостаються підлеглі Великому князеві. Та сі князі, — чи з порущених литовських родів (як Олельковичі, Бєльські, Глинські та инші), чи чисто українського роду (як Чарторийські, Острожські, Вишневецькі, Сангушки, Збаражські та инші) — являли з себе найвищу верству людности; у Великому Князівстві Литовському вони мали уділи та землі до смерті своєї, — давалося у дідичне (наслідственне) володіння („вислуги“); з них і з бояр — однаково як українських, так і литовських, — складалася рада, що була коло Великого князя і звалася „Панове-рада“. Та попри князів творяться панські роди не княжого похожения, які сильно розбогатіли і чимраз більшого набирали значіння. Гніздом тої аристократиї була Волинь і білоруські землі над Німаном. Найбільшеж дрібної шляхти було на Підляшу.

Бояре і земяне.

Після того, як Ягайло став королем Польським, а Литовсько-Руське князівство поєдналося з Польщою, польські урядовці розпросторюються по Україні. Замість удільних князівств — настали воєводства, котрі поділяються на повіти. Земля, по нових правах, стала належати правительству; порядкував нею Великий князь (що нагадує сильно західньо-европейський февдалізм). Вона була поділена на не-

великі дачки (хутори); сі дачки звалися службами або дворищами. Кожний, хто брав таку службу, повинен був, скоро тільки загадає князь або воєвода, виставляти одного збройного воїна. Ті, хто державт такі дачки, звалися „земяне“. За важні послуги князеві, або на війні земяне здобували такі служби у власність, і ті служби звалися тоді „вислугою“ або „отчиною“. Земяне, або, як їх почали звати, „пани“, стають вищою верствою в тодішньому устрої державному.

Бояре, потомки колишніх дружинників, за литовських часів були приписані до замків та городів і мусіли одбувати військову службу не тільки польову, а й замкову. А як що ті землі, котрі вони держали, увіходили у яку-небудь дачку, оддану земянинові, то бояре, що опинялись із своєю землею у такій дачці, робилися залежними од того земянина, і він мав над ними усі права: судив, карав і милував, оддавав до війська і таке инше.

Одколи поєдналася Литва з Польщою, з'явилися й нові уряди, як от: великі Гетьмани коронні, литовські і польні, що були начальниками оружної сили; підскарбій, що завідував скарбом (казною), підкоморій — завідував двором короля або князя і був найблизчий до нього чоловік; у війську вищі уряди були: писарь, полковники, сотники, хорунжі та инші; земські уряди — підкоморій, земський суддя, підсудок і писарь.

Городи. Багато городів за ті часи достали од князів Литовських так зване „Магдебурське право“. Се право давало городянам велику самостійність і незалежність од власти державної; по тому праву городська рада порядкувала усіма справами в городі: громада вибірала з-поміж себе „бургомистра“ і „лаву“, в котрій було чотири „райці“, дванайцять „лавників“ (присяжні засідателі) і „війт“; війта обірали до смерті — він був судією для городян. „Рада“ і „лава“ звалися заразом „магистрат“.

Усі ремесники здобували собі по тому праву теж де-які полекші: ремесники кожного ремества складали громаду, що звалася „цехом“ або „брацтвом“, і кожне таке брацтво орудувало справами своєї громади та мало свій скарб (казну); з нього давали помочи своїм громадянам і брали гроші тоді, коли треба було на які гуртові свої справи. Де-котрі „брацтва“ були дуже заможні. Кожний город із таким Магдебурським правом мав свій герб і свою корогву, а кожний „цех“ — свою. Тількиж наших людий, себто українських, стали випирати в цехах на дальші місця, а далі й переслідувати, так, що їм вкінці годі було до цехів належати і вони тим щирійше стали гуртуватися в брацтва.

Кріпости. За часів Вітовта на Дніпрі од наскоків татарських зміцнено було в де-котрих городах кріпости, як от у Каневі, і збудовано нові: Черкаси, Кременчуг, Мишурин-Ріг, а коло моря кріпость Дашів (Очаків) і Хаджибей, або Кочубей (Одеса), котру Вітовт одняв од Татар; на р. Бузі — Вітовтове (Богоявленськ коло Миколаєва); на р. Дністрі, проти Генуезської кріпості Манкастро (Акерман), збудовано замок, а вище по р. Дністру — кріпость Тегінь (Бендери). Кріпости ті були

зміцнені проти наскоків Татар, що без-перестання турбовали Литву і Україну. Сюди вони звичайно проходили трьома шляхами: шлях, що йшов до Львова поуз Черкаси, Корсунь, Київ, Луцьк і Сокаль, звався „Чорним шляхом“; той, що йшов од Дашева на Бар і на Львів, звався „Кучманським шляхом“, а той, що йшов Дністром на Покуття, теж до Львова, звався „Волошським, або Покутським шляхом“.

За Казіміра IV скасовано удільні українські князівства, а замість них заведено воєводства і староства. Багато городів, містечок і сел роздано заможнім українським родам, і тим до-краю знищено колишній вічовий устрій в них. По городах розмножилося Жидів, котрі держалися міцно свого гурту, „кагалу“. Жиди ті зовсім прибрали до своїх рук торговлю і промисли, і міщане по-малу повинні були поступитися перед ними, навіть по тих городах, що мали вже Магдебурське право.

Села.

Уся остання людність тогочасної України, — ті, що жили по селах, — звалися тоді „поспільство“, посполиті, або просто „люде“. Ті, що жили по землях, котрі належали замкам, звалися „служилі люде“, а ті, що по тих селах, котрі увійшли у дачки земян, звалися „люде панські“, „господарські“, або „земянські“; як ті, так і другі сплачували подать натурою і грішми і мали право вільно переходити з місця на місце, почиталися людьми вільними, управлялися своїми громадами і вибірали собі старосту – „отамана“, або „тивуна“, десятських і сотських, і їх часто-густо стверджував на тих посадах пан; мали свій виборний („копний“) суд, але найвищий суд для них був — пан або земянин, котрий держав ту землю. Землі та служби роздавалися по тих воєводствах, котрі лежали дальш од степу, од границі, де блукали Татари. Як розмножилося людей, то й умовини за землю, котру вони займали, ставали важчі; аж в р. 1447 селян увільнено від судів державних, а підчинено судам панським. Право стає правом шляхотським, а для хлопа нема ніякого закона. Через те люде почали переходити за р. Рось, де були вільні землі — так зване „Дике поле“; (край, що так звався, лежав над долішнім Дніпром, Бугом і Дністром). Посовуватись туди почали люде ще у половині XV віку, і ті, що оселилися там, не знали ніяких податків. Життя по тих степах у ті часи було дуже і дуже небезпечне: треба було завжди бути на-поготові та стерегтися татарського наскоку. Людей тих прозивали „козаки“; хто виходив на житло у „Дике поле“, про тих казали – „ідуть у козаки“. З тих виходців почалася нова верства людей, котра зробилась незабаром у історії нашого краю найголовніщою.

Духовенство.

У Галичині — з того часу, як прилучено її до Польщи — переважає католицька церква: митрополія Львівська мусіла уступити своє місце Латинській епископії, а православні – у сусідньому селі збудовали храм, де й стала катедра Львівського митрополита. Важке життя настало за-для православної церкви. Панство українське, бачучи, що усякі вільготи та уряди королі роздають панству католицькому, й собі почало потроху переходити на латинську віру, і через те церква православна у Галичині все більш стала підупадати та убожіти. У Київі,

як ми бачили, заснована була окрема митрополія, до котрої належали усі православні епископії Литовсько-Руського князівства. Митрополити київські були під зверхністью Константинопольського патріарха, і Київ знову стає осередком православної віри на Україні. За Литовських часів католицьке духовенство не втручалося у справи православної церкви, і князі Литовські, хоч де-котрі з них були католики, не боронили вільно розвиватися православній вірі і стверджували її права своїми грамотами. До київської митрополії належали епископії: Львівська, Перемишльська, Володимирська, Холмська, Чернигівська, Луцька, Смоленська, Туровська і Полоцька. Низчому духовенству жилося негаразд: священники в тих парахвіях, котрі були в дачках або службах, що-года ставали все більш залежними од дідичів (панів); дідичі обкладали їх податью, а далі забрали до своїх рук і суд над ними.

З кінцем XVI століття вся Україна була вже перестроєна на польський лад. Всюди заведено польські права і польські порядки. З початком XVII ст. вони переходять за Дніпро і на найдальших окраїнах ширять свій устрій.

Устрій в Польщі. Який же був той польський устрій? Польща складалася зі шляхти (дворян), з духовенства, з міщан і хлопів. Шляхта й духовенство мали всі права, міщани стояли собі осібно, ніби держава в державі, а селяни не мали ніяких прав. Шляхтич заплатив два гроші податку від лану (30 морґів, або 20 десятин) і більше його нічо не обходило. Зі шляхтичів вибираються посли на сейм, зі шляхтичів усі урядники державні, зі шляхтичів суди — чогож їм боятися? Одинокими урядниками не шляхотськими, а королівськими були старости, ніби намісники в поодиноких округах, але й ті підходять згодом під перевагу шляхти. Міста до керми державою не мішаються, отже Польща в XVI століттю стає шляхотською републікою, в котрій панує одна тільки верства: шляхта, котра зове себе народом польським (народ шляхетський). Шляхта дбає пильно о те, щоб в Польщі панувала рівність, але розуміється тільки між людьми „шляхетно-уродженими", а всьо иньше — се „бидло".

Король. А щож король? Король був ніби головою тої шляхотської републіки, але сили не мав він ніякої. Він робив те, що йому панове-шляхта казала. Хіба, що роздавав деякі державні маєтки і титули, але і в тім мусів слухати тих панів, що захопили силу і значіння в свої руки. Деякі з королів, як Стефан Баторий, або Володислав IV хотіли вибитися з такої прикрої зависимости, щоб не бути мальованими пануючими, ані ляльками в руках вельмож та шляхти, але се не була легка справа, бо шляхта збиралася на сейми і на них могла ухвалювати, що сама хотіла, могла відмовити жовніра на війну, а навіть вязатися в конфедерациї проти королеви і безкарно підносити бунти. Отже король хотьби й рад був часом щось доброго та справедливого зробити, то не міг, бо йому пани не давали.

Без дозволу сенату не міг король ані за границю держави виїхати, ані оженитися, ані послів приняти, нічо. Кожний його крок був спутаний сеймом, або угодою, яку при виборі на короля з ним пани списали, а якої він не сьмів переступити, щоб не виповіли йому послуху. **Сейм.**

Сейм складався з короля, сенаторів та з послів. Сенатори, се архиепископи й епископи католицькі, воєводи, каштеляни та міністри. Міністрами були: маршалки, канцлєрі, підканцлєри й підскарбі. Послів вибирала шляхта на сеймиках. Сейм відбувався що два роки, а як треба, то й частійше. На сеймі відчитувано ухвали сенату, переговори з дворами заграничними, король роздавав опорожнені уряди і королівщини, переводжено ревізиї рахунків та ухвалювано закони. Сейм міг кождий посол зірвати, одним словом: veto (не годжуся), і тоді всі його ухвали були неважні. Неважний вважався сейм навіть тоді, коли трівав понад приписаний час, т. є. понад 14 днів, або шість неділь.

Конфедерация. Коли сейм не міг якоїсь справи довести до кінця, то завязувалася конфедерация, з королем і за його відомом, або без нього, а навіть проти ньому. Конфедерати потягали деколи короля до відвічальности, грозили, що скинуть його і тоді звалися вони „рокошами“.

Духовні. Духовенство в Польщі мало великі права. Духовники часто були найвисшими урядниками та засідали в сенаті. Мали також великі добра, а не платили ніяких податків, хіба добровільний даток. Крім того доставали десятину з дібр королівських і шляхотських. Але тільки духовенство польське й католицьке. Православніж сьвященики не мали ніяких прав.

Судівництво. В кожнім окрузі був суд земський, вибираний шляхтичами з поміж шляхти. Збирався тричи в рік і судив справи цивільні шляхти. Суди підкоморські судили спори граничні, а старостинські розсуджували справи кримінальні. Від всіх тих судів був відклик до трибуналів.

Духовні тільки в процесах о маєток зі шляхтою ставали на судах шляхотських, иньшіж їх провини судив суд духовний, до якого держава не мішалася. Міщани на німецькім праві мали свої власні суди, зложені з бурмістра й радних, або з віта й лавників. Жиди процесувалися в кагалах, а спори Жидів з християнами належали до судів воєводських. Хлопів судив їх дідич, або иньшими словами для них не було суду. Тільки для хлопів в добрах королівських був суд референдарський, але й там годі було хлопови зі шляхтою знайти справедливість.

Військо. Від 1553 року з четвертої части доходів королівських удержувано наємне військо з ріжних народів до бережання границь держави, особливо України. Крім того деякі пани та міста мусіли ставити своїм коштом військо. І так приміром Остроські давали Польщі 300 їздців і тільки піших, а більші міста, як Краків або Львів, мали свої власні армії. В прикрій потребі король скликав шляхту, щоб боронила краю і се називалося „посполите рушення“. Але деколи така добровільна армія, незорґанізована і до послуху непривикла, поверталася проти королеви.

Військо удержував зразу скарб королівський, пізнійше державний, а з королівських доходів йшла тільки четверта частина (кварта). Але

податки в Польщі були малі, бо шляхта сама їх на себе ухвалювала. Отже й скарб бував звичайно бідний, а що не було з чого платити, то військо звичайно не мало заплаченого жолду, бунтувалося й не хотіло служити. Урядники діставали не платню, тільки маєтки, котрих не віддавали, отже й про уряд не дуже дбали.

Шляхта. Як зі сказаного видно, шляхта в королівстві польськім була одинокою верствою, котра хіснувалася всіми людськими правами. Вона мала свої суди, уряди, вона творила сейм, тримала короля в своїх руках, словом, робила що хотіла, а що злого вона для себе не могла хотіти, так всю біду, всі тягарі складала на других, а сама тільки всілякими привилеями хіснувалася. Шляхетство було дідичне, воно переходило з батька на сина, або діставалося якому хлопови, чи міщанинови за особливі заслуги. Зразу надавав шляхетство король, а від XVI століття, тільки сейм. Називалося се нобілітацією. Вся шляхта була перед правом рівна. Титули князів, графів та баронів не мали осібного значіння. Шляхта одна тільки могла мати землю на власність, до шляхтича належало також те, що в його землі було, т. є. металі та жерела. Шляхта могла бути урядниками, тільки вона могла діставати добра королівські, а платила лиш такі податки, які сама на себе наложила. І прав тільки таких слухала, які сама ухвалила. Так само судів. Як хлоп, або міщанин вбив шляхтича то йшов на смерть, а як шляхтич вбив хлопа, то платив невеличку кару, а коли то був його власний хлоп, то нічо, Шляхтича, без попередного присуду судового не вільно було вязнити, отже були вони, немов які посли, недоторкальні. Шлахтич вибирав короля і міг бути вибраний королем. Перед ним стояли отвором уряди, суди, школи, сейми, навіть королівський пристіл, а перед хлопом всьо було позачинюване.

Не диво, що в Польщі кожний рад був стати шляхтичем, а українські та литовські пани, навіть такі, що від князів свій рід виводили, перлися між польських шляхтичів, бо там було вигідно й добре панській души, як нігде на сьвіті.

Міщани. Не так вже добре ділялося в Польщі мешканцям міст. По нападах татарських спроваджено міщан з заграниці, особливо з Німеччини, щоб вони заселювали та загосподарьовували пустарі, знищені Татарвою. За се дано їм всілякі права та привелеї. Вони мали свою управу, свої суди, свої маєтки, всьо. Але згодом, як міста чужими руками позагосподарьовувалися і як шляхта прийшла до великого значіння, то на міщан поухвалювали шляхетські сейми дуже тяжкі права. Вони не могли бути ніякими урядниками, хіба мійськими, їх не робили вищими духовними, не могли купувати землі і бути дідичами, ані служити в війську. Їм годилося тільки торгувати та ремісникувати, але й на торговлю накладувано що раз то нові тягарі. Як міщанин спроваджував який товар з заграниці, то платив усякі мита, а як шляхтич, то ні. Міщанам не вільно було від XVII віка навіть пишних уборів носити, хоть не одного з них стати було на се. Щоб значіння міщан понизити, ухвалено, що шляхтич, який хоче вести торговлю, або міщан-

ський промисел, тратить шляхецтво. Давні права міст що раз більше підкопували воєводи та старости, мішалися до мійських судів та накладали на них всілякі податки. То було в містах вільних, королівських, що мали всілякі давні привилеї, а в містах приватних, що їх закладали шляхтичі та духовники у своїх добрах, було так, як їх властитель захотів.

Селяни. Найгіршеж діялося в Польщі селянам, або як там казали, хлопам. Від 1496 р. позбавлено їх волі особистої. Не тільки хлоп, але також його син — одинак — не сьмів вийти з села без дозволу панського. А як було більше синів, то тільки одного відпускав пан, щоб собі йшов шукати дебудь хліба. Так само хлопській донці не вільно було віддаватися, поки пан не дав свого дозволу. Від 1543 р. шляхтич міг хлопа з ґрунтом, або без, з родиною, або самого, продати, заставити, дарувати, що хотів, міг з ним зробити. Хлоп не мав свого поля, бо земля могла бути тільки шляхотська. Хлопиж сиділи на своїх полях, ніби державці - посесори і за те, що ужитковали панське поле, мали панови на його ланах відрабляти, зразу (від р. 1520) один день в тиждни, а потім що-раз більше, так, що хлоп не мав для себе ні дня, ні ночи, ні сьвята, ні неділі. Сіль, селедці і напитки мусів хлоп купувати в коршмі свого дідича, а то що мав до проданя: кури, яйця, сир, масло, мусів продавати в дворі. Тільки в двірськім млині вільно було хлопови молоти своє збіже і тільки в двірській кузні міг він кувати коня. На зарібки не мав права ходити, худоби міг тільки плекати, кілько пан позволив і тільки полотна вільно було йому робити. Свого пана він не міг перед суд позивати, бо судиєю між ним, а паном, був той самий пан. Дідич, або його заступник судив хлопа і карав його тортурами, та буками. Обтинали також хлопам уши, ніс, випалювали на чолі шибеницю, або карали якою завгідно смертию. Трошки лекше дихалося хлопам в землях литовських та хлопам на праві німецькім, але згодом і до них дібралася шляхта та перемінила їх в такеж „бидло“, як всюди.

Не диво, що хлопи кидали землю, на котрій з діда-прадіда працювали, кидали часто-густо родину і тікали в ліси на розбої, або на схід, де все таки панів-шляхти було трохи меньше.

На око, то воно ніби жилося селяньству під Польщею краще, чим колись за княжих часів на Україні, бо в Польщі ніби не було невільників-рабів, (вони перейшли між селян безземельних). Але щож — ті невільники переходячи між селян безземельних — ослабили їх права, і згодом на всіх селян стали иньші люде дивитися, як на невільників. Всі людські та горожанські права захопила шляхта, а хлопам лишилося одно: праця і послух.

А що шляхта і пани, чим-раз більше з лицарів, оборонців краю робилися рільниками-спекулянтами, котрі хотіли як найбільше доходу витягнути з землі, отже й праця хлопська ставала для них чим-раз потрібнійшою і вони з кождим роком більше тої праці від хлопа вимагали. А щоби той хлоп, борони Боже, не схотів боронитися від та-

кого визиску, то відібрали йому суд, осьвіту і всякі права, та перемінили його не в невільника, а прямо в робучу худобину.

Такий то устрій був в тодішній Польщі і такі порядки заводила вона також в забраних землях, зразу в Галичині, а потім що раз дальше на схід. Люди втікали в степи, в дикі поля, а пани-Поляки йшли за ними з каньчуком і путами. Проти таким порядкам боронився нарід український всякими способами: творив козацтво і підіймав бунти. О тім була вже і єще буде мова. Але воювали наші предки в обороні своїх людських прав також иньшими способами: закладали брацтва, ширили просьвіту, творили письменьство. О тім хочемо тепер коротенько сказати.

У боротьбі за свій народ і віру не меншу силу виявили і не меншу користь зробили свойому краєві і б**рацтва**. Перші брацтва засновані були міщанами на взірець своїх цехових брацтв. З того часу як почало міцніти у Польщі католицтво і багато православних Українців, надто заможних, почали повертатися на латинство, городяне побачили, що церкви їхні бідніють і зовсім нищіють, що духовні не мають потрібної осьвіти, тоді вони почали купитись у громади, з котрих згодом повиростали церковні брацтва. Брацтва мали свій скарб (казну); він складався з тих грошей, що давали братчики; братчики збіралися на бесіди, де читали Святе Письмо та розмовляли про віру. Памятаючи слова Христа: „Люби ближнього, як самого себе“, вони із скарбу свого у кожному брацтві содержували „шпиталі“, де жили бідні старі, немощні братчики, коштом брацтва. Далі, побачивши, що Єзуїти коло своїх манастирів позаводили школи та виховують в них таки справжніх ворогів православної віри, вони коло своїх брацтв теж позаводили школи, і там вчилися їх діти; з тих шкіл виходили вже готові на розумну боротьбу за свою віру борці. Братчики були усі рівні: не було тут а-ні пана, а-ні холопа, як і той, так і другий мали однакові вигоди; як той так і другий повинні були слухатись і держатись порядків, заведених у брацтві, і належали до суду братчиків. Суд той, вибраний із самих братчиків, дивився за тим, як хто поводиться у житі, і як що коли хто з братчиків почне робити щось не гаразд, то його карали штрафом — грішми, медом, воском або чим иншим, і все те йшло в братську казну, а иноді — то й садовили на якийсь час у дзвіницю, і се почиталося за великий сором. Судили братчики не тільки своїх громадян та їх жінок, а й священників, навіть архиєреїв; право суду над священниками і архиєреями у-перше дав Львівському, а за ним і усім братцвам, патріарх Константинопольський Єремія при кінці XVI в., як він переїздив через Львів. Найстарше братство було у Львові, а далі у Вільні, Могилеві, Мінську, Більську, Бресті, Луцьку та в инших городах. Львівське, ставропигій-

ське, заложено в половині XV віку, а в році 1580 зреформовано заходом визначних міщан, Івана Красовського та Юрія Рогатинця. При тому братстві була й школа з бурсою для незаможних школярів. Між учителями тої школи був духовний Арсеній, що видав 1592 р. славну граматику грецької та церковно-славянської мови. У Вільні, окрім звичайного братства, як і по инших містах, було засноване ще й друге братство коло Свято-Троїцького манастиря, що звалося „Панське Братство“, і братчики в ньому були найбільш люде значні та заможні; у списках їх ми стрічаємо такі родини, як князів Острожських, Ружинських, Вишневецьких, Лукомльських, Сапіг, Скуміних, то що. Засноване у Київі за Сагайдачного і митрополита Іова Борецького Богоявленське Братство стало одним з наймічніщих і заможніщих братств; школу його за митрополита Петра Могили поширено, і вона згодом зробилася Академією.

ПЕТРО МОГИЛА, МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ.

Петро Могила.

Петро Могила — потомок Молдавського господаря Симеона, котрого прогнали з Молдавії Турки; брат того Симеона, Єремія, у початку XVII в. здобув город Могилев і віддав його посагом за своєю дочкою Марією, що пішла за Стефана Потоцького. Старша дочка його Раїна, жінка князя Михайла Вишневецького, була дуже побожна, міцно держалася православної віри; за свій короткий вік вона збудувала три манастирі: Густинсько-Прилуцький, Ладинсько-Підгорський і Мгарсько-Лубенський. Старший її син Ярема перейшов на католицтво і був лютий ворог України, а внук її Михаїл був королем Польським. Петра Могилу, ще малого привезено у Польщу; вчився він у Франції і, скінчивши там науку, став служити у польському війську.

але скоро покинув службу і, як православний, приїхав у Київ, і тут у 1625 році постригся у Лаврі в ченці. Через три роки його вибрали архимандритом Київо-Печерської Лаври. Він зараз набрав кілька молодих хлопців і послав їх, своїм коштом, вчитись за границю; а як вони повернулись звідтіль, то він зробив їх вчителями у школі, котру він поширив за Гетьмана Петражицького, за згодою його і Київських братчиків. Школа ся заснована і збудована ще за Гетьмана Петра Сагайдачного у 1615 році і подарована Київському брацтву панею Гальшкою Гулевичевою; з тієї школи Петро Могила зробив вищу школу, де вчителями були ті, кого він посилав за границю; у ній вчилися діти козаків, міщан та священників. У 1632 році Петра Могилу висвячено у Львові на митрополита Київського. Дуже зраділи Кияне, маючи знов свого митрополита; зібралися вони і, під проводом Баляска, Веремієнка і слюсаря Биховця, кинулися до Софійського Собору, що був тоді у руках уніятів, вигнали їх відтіль і з других церков, котрі були в уніятських руках, і з того часу Собор св. Софії став знов православною митрополичою церквою. Повернувшись до Київа, митрополитом, Петро Могила зараз найбільшу увагу звернув на священників і, щоб зробити з них міцних борців за православну віру проти уніятів і католиків, він не висвячував нікого на священника доти, поки той не пробуде у Київі год, або й більше, і не навчиться як слід розуміти свою віру. А за-для того Петро Могила з братської школи зробив вищу Українську Академію (так вона й звалася „Могилянська Академія“), де вже вчилися не тільки діти, а й священники. Могила написав кілька духовних книжок: к а т е х и з и с, де подано основи віри православної; т р е б н и к — як правити службу. Коло Академії для бідних дітей він завів, своїм коштом, бурсу, де діти жили й харчувались. Київська Академія за його стала міцною обороною православної віри проти таких католицьких шкіл, що були заведені ще й до того Єзуїтами: вона дала великих людей Україні, а пізніще — її освітою та її учениками користувалось і Московське царство; була вона на ті часи як університет, і студентів в ній бувало

РАІНА МОГИЛЯНКА, КНЯГИНЯ ВИШНЕВЕЦЬКА.

більше тисячі; з них виходили потім і духовні і світські, навіть воєнні люде. Петро Могила помер 1 січня (января) 1647 року; йому було тоді тільки 50 років. Перед смертью він одписав на Братську школу у Києві усі свої гроші.

Та все те не зменшило муки народові, котрий стогоном стогнав під важким гнітом польським, не вважаючи на те, що Король прихильний був до Українців. Але він нічого не міг вдіяти сам без сейму. Легше тільки жилося на Запорожжі, хоч і важким духом дихали на нього Поляки.

Унія і борба за віру.

Борба з Польщею та з єї порядками перенеслася таким способом також на релігійне поле. Поляки хотіли Україну перевести на римську віру, щоб і з того боку не було поміж ними а Українцями ніякої ріжниці і щоб їх опісля можна було лекше зробити Поляками.

Від самих перших часів християнства була в староруськім письменстві жива полєміка против латинським новостям, особливо против уживання опрісноків замість квасного хліба при причастії і против віри в походженє Духа св. від Отця і Сина, тзв. filioque. Ся полєміка з часом заострялася. Та коли Україна перейшла під панування католицької Литви, сама собою виринула думка поєднати бодай на українськім ґрунті обі розєднані церкви. Особливо горячим прихильником сеї думки був Великий князь Литовський Витовт. Витовт вислав Київського митрополита Ізидора з численною дружиною на вселенський Собор у Фльоренції, що розпочався в році 1435, а скінчився чотири роки пізніще у Феррарі заключенєм формальної унії між латинською єрархією і частиною грецької, але також живим протестом значної меншости грецького духовенства. Ізидор був один із найгорячійших оборонців думки

КИЇВСЬКА АКАДЕМІЯ І ЇЇ СТУДЕНТИ
(на початку XVIII віку).

про унію, і здобув за се в Римі титул кардинала, але вернувши на Русь і доїхавши аж до Москви, не міг удержатися в ній, мусів утікати з Московської держави, тай у Литовській не вдержався довго. Іменований по нім митрополитом Болгарин Цамблак взяв участь у соборі в Базилеї, але швидко по повороті зрікся митрополичого престола і вернув до чернечого стану в Нямецькім манастирі в Молдавії. Цамблак має також невеличке місце в історії нашого письменства.

Початок XVI віку приніс твір секретаря київського латинського епископа Сакрана п. з.: De erroribus Ruthenorum (Про блуди Русинів), у якому перший раз систематично з католицького боку переглянено не тільки відміни православного обряду від католицького, але також численні наслоєня апокрифічних традицій і людових вірувань та церемоній, що протягом століть знайшли собі місце специяльно в південноруській православній церкві і надали їй фізіономію багато в де чому

РУЇНИ АКАДЕМІЇ МОГИЛЯНСЬКОЇ В КИЇВІ.

відмінну від грецького і загалом оріентального православія. Із тої книжки, звичайно не цитуючи її, черпали пізнійші католицькі полємісти, як ось римський кардинал Антоній Поссевіно.

Під впливом того самого Поссевіна виступив віленський проповідник, Єзуїт Петро Скарга в р. 1577 з нижкою: O jedności Kościoła Bożego, що дала почин до політичного руху в справі поєднаня православної руської церкви з латинською. Князь Константин Острожський у листі до папи Климента VIII висловив бажання довести до поєднаня обох церков, та зазначив при тім, що се поєднання неможливе без згоди східніх патріархів і Московського царя. Тим часом серед південно-руської єрархії утворилася змова кількох епископів, із ініціятиви згаданого вже Скарги і за згодою короля Жигимонта III. Епископи зїхавшися потаємно в Луцьку, уложили точки унії, в яких згодилися на додаток filioque у Вірую і на признання зверхньої власти папи, а натомість застерегли собі захования решти православного обряду в богослуженню. Епископи думали зразу взяти на сю згоду князя

Константина Острожського, але сей відказався, а за його проводом відказався від згоди також львівський епископ Ґедеон Балабан. Тоді епископи Іпатій Потій і Кирило Терлецький, позаставлявши свої добра Єзуітам, власним коштом поїхали до Риму з невеликим товариством своїх приближених, і там перед папою Климентом VIII 1595 р. підписали акт унії. До унії приступив також Київський митрополит Михайло Рагоза. На обох червоно-руських єпископів, що не хотіли приступити до унії, кинено анатеми. Православні зі свого боку під проводом князя Острожського і під президією делєгата царгородського патріархату зложили в тім же Бересті свій власний собор, на якім прокляли епископів відступників враз із митрополитом. Отак доконався той акт, що мав бути другим тріюмфом польської державної ідеї на південно-руській землі, і зробився другою болючою раною, що від кінця XVI віку почала підточувати сили обох народів. Не можна дивуватися, як хто рад до свойої віри другого навернути, бо звісно, всякий думає, що його віра найлучша, але зле і дуже зле, коли до того вживає сили та коли се робить не для самої віри а з иньших причин, як ось робила Польща.

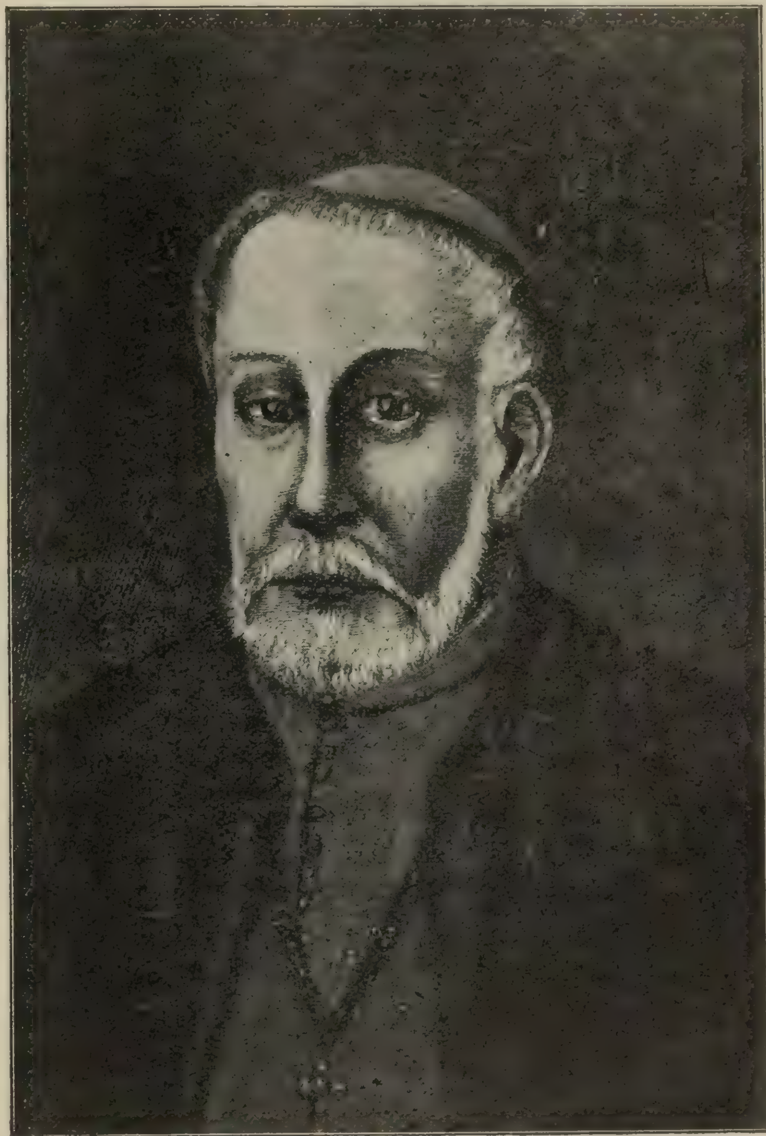

ВОЛОДИМИРСЬКИЙ ЕПИСКОП ІПАТІЙ ПОТІЙ.

Поляки хотіли, щоб унія творила тільки такий місток, по якому перейшлиб Українці до римської віри і ополячилибся. Вони зробили таку постанову, що тільки католики можуть належати до сейму, що тільки католицькі епископи можуть засідати в сенаті, та що тільки католицькі пани можуть бути деякими високими достойниками. А як додати до того, що й школи були латинські в строго католицькім дусі, в котрих впоювалося погорду до всього, що не польське та не

католицьке, то зрозуміємо, чому багато наших панських родів перейшло на католицьке та ополячилося, забуваючи і про свою церкву і про нарід.

Острожські. До родів, що держалися свого, належать Острожські, особливо Василь Константин Острожський, син славного гетьмана Литовського і знаменитого войовника Константина Івановича Острожського. Князь Василь Константин пан на Острозі по смерти свого брата Ілії, став

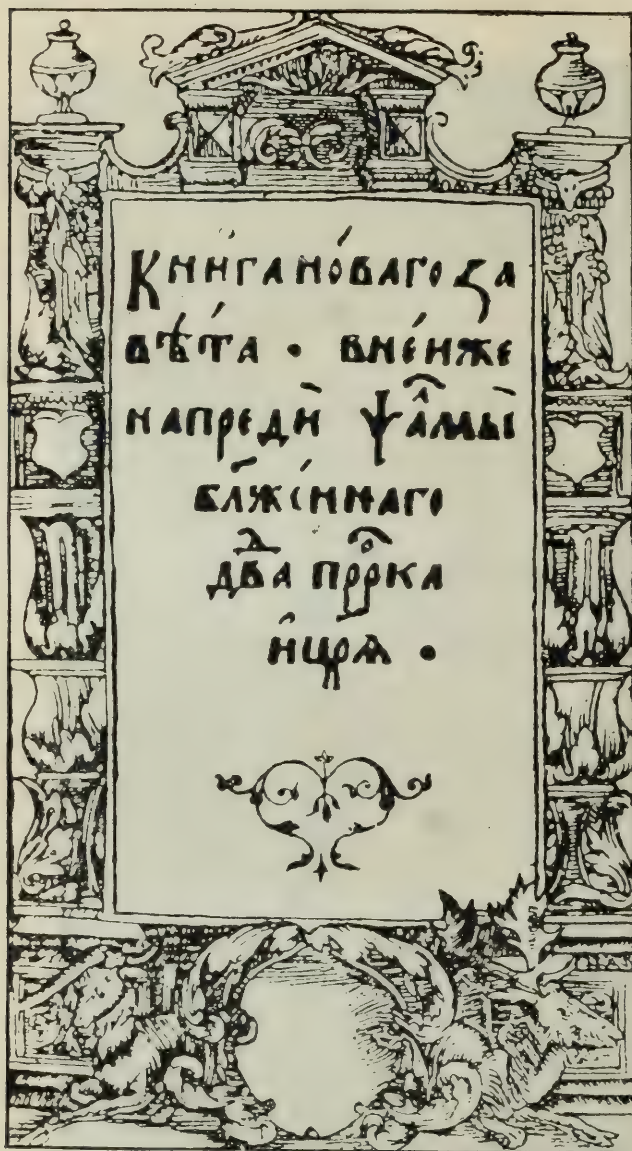

БІБЛІЯ ОСТРОЖСЬКА 1580 РОКУ (верх).

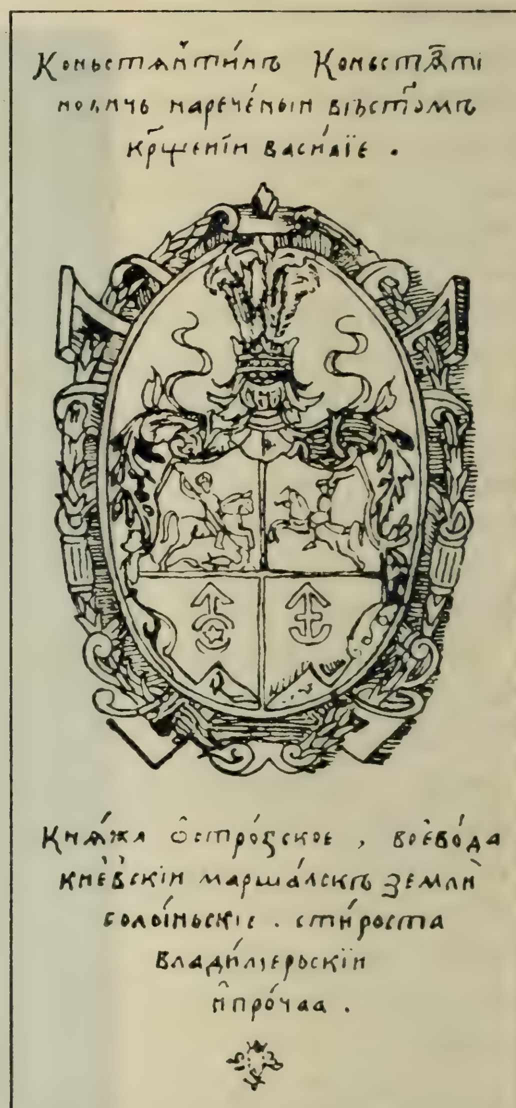

БІБЛІЯ ОСТРОЖСЬКА 1580 РОКУ (низ).

дідичем величезних маєтків, до тогож оженений він був з донькою каштеляна краківського, Софією Тарновською, також великою богатиркою, так що маєтки їх були „незчисленні“. Він то підчас акту унії 1569 р. провадив опозицию, він боронив православного календаря, виступав проти злуки грецької церкви з римською і грозив, що в обороні віри і народу виведе 20.000 війська. Він не привязував великої ваги до доґматичної сторони віри, ходило йому о віру, як добро народу і як один з проявів народньої культури. Можна Острожського, як

діяча політично всіляко оцінювати, але сказати треба, що для культури зробив він багато. Його столиця Острог виступає з кінцем XVI в. як перше огнище нової осьвіти, шкільництва і духового життя. Ту заложив він велику друкарню, в якій трудився один з перших у нас друкарів, Федорів. В тій друкарні видано знамениту біблію Острожську (1580) перший повний збір сьвятих книг старого і нового завіта, в церковно-славянськім перекладі. Крім біблії вийшов звідтам 1587 року Герасима Смотрицького: „Ключ царствія небесного“ і сьвященика Василия: „О єдиной истинной православной вірі“ та багато других цінних книг. Коло р. 1570 заснував князь Василь Константин Острожський, острожське колеґіюм, або так звану Академію, в котрій вчили мови славянсько-руської, латинської, грецької та иньших наук і то по новим, поступовим взірцям. В тій школі вчили знамениті Греки, Лукаріс та протосінкел Нікифор, а зі своїх, Герасим Смотрицький і його син Мелетий, дальше Василий, автор підручника „О єдиній істинній, православній вірі“, Христофор Бронський (Філялєт), автор книжки в обороні православія п. з. „Апокрізіс“, полєміст Клирик Острожський і другі.

ІННОКЕНТІЙ ГІЗЕЛЬ.

З Острожською Академією лучиться таким способом багато перворядних людий, котрі стояли в ті роки на чолі українського духового життя.

Друкарні. Друкарні, як бачимо, мають в тих часах велике значіння. Вони не тільки поширюють осьвіту, але також причиняються до оживлення рухів суспільно-політичних, як ось полєміки ізза унії. Перші книжки друковані нашим письмом появилися в Кракові, в друкарні Фіоля, 1491 року. Були се богослужебні книги, видані накладом Константина Острожского. Так отже родина Острожських має для українського друкарства особливі заслуги. Пізнійше трохи, бо 1517—19 року видав Францішок Скорина у Вильні 22 книги Біблії старого завіта в переводі на живу мову. Крім того видав Скорина Псалтир та єще кілька книжок. Третим друкарем на нашій землі буй Іван Федорів. Він утік з Москви, де народ, посуджуючи його о чари, розніс був йому друкарню. Федорів осів зразу на Литві у Ходкевича, в 1573 року перенісся до Львова, а звідси пішов до Острога. З Острога він знов повернув до Львова, де заложив друкарню, яка по всіляких переходах стала власностю Ставропигійського брацтва. Крім тих друкарень бачимо й иньші, в Київі, Вильні, Рогатині, а навіть по селах. Се один з доказів, як наш нарід радо горнувся до сьвітла та переймав хосенні винаходи чужосторонні а не замикався китайським муром від Европи.

МЕЛЕТІЙ СМОТРИЦЬКИЙ, АРХІМ. ПОЛОЦЬКИЙ.

Письменство. А всеж таки Київ знова вертає до свого колишнього значіння, він стає з відновленнєм митрополії головним огнищем українського життя. Тут в Богоявленськім церковнім брацтві і в Печерській Лаврі гуртуються наші учені Згадаємо тільки Йова Борецького, автора „Аполлеї", книжки в обороні православія, теольоґічного письменника Єлесея Плетенецького і Захарію Копистенського, що 1621 року видав монументальний полємічний твір „Палінодію", в якім зібрано всі спірні точки між східною а західною церквою. З поміж львівських письменників визначається особливо Юрий Рогатинець,

богатий міщанин, властитель фабрики, чоловік бувалий, образований і великий патриот. Остало по нім кілька цінних листів] та „Пересторога всѣмъ православнымъ зѣло потребная“, котра подає історию заведення унії та воює з римською церквою. Він виступав навіть з публичними диспутами, як ось у Вильні 1591 р., де спорив з Єзуїтами. Про острожських учених вже була висше мова. Між ними найбільше вславився Мелетий Смотрицький, автор „Плачу церкви православної“, дуже поетичнього твору в обороні віри православної, а також граматики славянського язика, котрої навіть чужинці уживали до науки в школах. — Мелетий Смотрицький на старости літ написав „Апольоґію“, в якій завзято виступив проти православія, а в обороні католицьких доґм. Був се чоловік великої науки.

ДИМИТРИЙ ТУПТАЛО.

На чолі ворогів унії стояв монах атонської гори Іван Вишенський, з Галичини, котрий в посланіях виступав дуже остро не тільки проти церкві католицькій, але й проти польським порядкам, а властиво проти польському безладдю, проти зіпсуття духовних, надужить шляхти й урядників, а в обороні працюючого люду.

Його товариш, Йов Книгиницький, оснував був славний в Галичині Скит Манявський.

Дуже цікавим явищем був Василь Тяпинський з вандрівною друкарнею, в котрій 1580 року розпочав був друк четвероевангелия народньою українською мовою.

В XVII віці наші вчені поширюють своє знання, але не поглублюють його. Такий Йоанникий Ґалятовський збирає всілякі відомости та ширить їх; вишукує леґенди, полємізує з жидівським

фалшивим месиєю, видає спис єретиків, і пише підручник для проповідників.

Визначними проповідниками були тоді Антін Радивиловський, чернець київської Лаври, що лишив по собі збірники проповідий під заголовками: „Огородок Богородиці Мариї“ і „Рожаний вінець Христов“. Симеон Полоцький видав 1680 року віршований Псалтир, а Димитрий Туптало, епископ Ростовський, видрукував „Четї Минеї“, т. є. житєписи сьвятих, які були в нас дуже поширені. Ті останні письменники (а також і Теофаній Прокопович, дорадник царя Петра і автор української драми: „Милость Божія Україну свободившая“), перейшли в Москву і дали початок тим всім Українцям, що покинули власний народ, а пішли чужим панам служити.

ІОАННИКИЙ ГАЛЯТОВСЬКИЙ, АРХІМ. ЄЛЕЦЬКИЙ.

Унія, а пізнійше війни козацькі, викликали також охоту у ріжних людий записувати цікаві події з того, що вони виділи, або чули. Так повстали спомини Євлашевського (друга половина XVI віку), Літопись львівська, Добромильська, Мгарська та иньших місць. В Запорозькій Січи роблено також записки, котрі увійшли пізнійше в просторі компіляциї Грабянки та Величка.

Та найважнійша з них літопись Самовидця про часи Хмельницького. Підручником історії, з якого вчили в школах, був Сінопсіс Ґізеля, котра оповідала всілякі фантастичні відомости з історії України, а кінчилася похвалою царя Михайла Федоровича.

З початком XVII століття починається також український театр релігійними драмами, як на прим.: „Містерия страстий Христових“, або „Про збурення пекла“. В другій половині XVII віку в київській Академії повстає багато таких театральних творів з алєгоричними фіґурами, деклямациями та кантами. Але цікавійші від них є вставки, інтермедиями звані, веселі сцени з життя. Особливо гарні інтермедиї Довгалевського (жив дещо пізнійше, бо в 30 роках XVIII віку). У Вертепі замісць живих людий виступали ляльки, котрими порушували сховані люди і говорили за них.

З народної устної літератури в XVI і XVII віці цікаві пісні про турецькі напади та думи, про козака Байду, про Олексія Поповича, про втечу трьох братів з Азова, Самійла Кишку і багато иньших. Мають вони свій осібний розмір та надзвичайну повагу, з якою оповідають про лицарські вчинки козаків.

Школи, брацтва, друкарні та розбуджений рух визвольний і релігійний зробили те, що Українці в XV, XVI і XVII віки були осьвічені далеко більш од своїх сусідів — Москалів, Татар та Волохів, і були далеко культурніщі від них. Архитектура (будівництво), малярство, різьбарство, орнаментика (вишивання й усякі прикраси), патретне й иньше малювання, музика, а надто церковні співи, піднялися тоді на таку височінь, що слава про них далеко сягала за межі України. Осередком освіти був, звичайно, Київ; але були школи умілости усякої і у Чернигові, Новгород-Сіверську, Почаєві, Батурині, Переяславі й у иньших містах. Ось що читаємо у тогочасного чужого чоловіка Павла Алепського, котрий у 1652 р. їхав через Україну в Москву. Він пише, що козацькі малярі навчились від Франків і Ляхів малювати прегарні ікони, на котрих обличчя і одежа намальовані зовсім натурально, і що

РУЇНИ СКИТУ МАНЯВСЬКОГО.

вони вміють малювати зовсім схожі образи з живих людий. Про осьвіту він пише: „Мало не всі Українці і більша частина їх жінок і дочок уміють читати і добре знають порядок церковної служби і церковні співи; пан-отці вчать сиріт і не дають їм вештатись без діла по вулицях. Черниці Вознесенського манастиря, найбільш з заможних і значних родин, усі були не тільки письменні, а навіть високовчені і самі писали багато наукових та иньших творів“. Про ігуменів у київських манастирях він каже, що по-між ними є „люде вчені, знавці права, або юристи, философи і красномовці. Коло Великої церкви (у Лаврі) є прехороший славетний печатний дім, що обслуговує увесь край той. З його виходять церковні книжки, прегарно надруковані; на великих паперах малюнки значних місцевостів і країн, ікони святих, наукові розсліди та иньше“. Церковні співи найдужче сподобались

Павлові. „Співи козацькі потішають душу, вилічують од туги, бо голоси у їх гарні, і спів той іде з самого серця. Вони дуже люблять співати по нотах ніжні, любі співи“. Другий чужинець, посол Датський за Петра Великого, Юсто Юлій, котрий вертався через Україну додому, у своїх записках пише: „Жителі козацької України живуть щасливо, займаються — чим кому охота; той купує — продає, той ремествує, той чим иньшим промишляє. До церкви усі вони йдуть з молитовниками в руках, тоді як у Московитів навіть і бояре неписьменні. Усі люди українські дуже звичайні, ввічливі і охайні; усі одягаються чепурно і чепурно удержують свої оселі“. От як свідчать чужі люде про наших людий у той час. Звістки сі дуже цікаві і вони показують, який великий вплив має народня школа на увесь устрій життя людського, коли та школа в руках самого народу і наука в ній така, якої саме треба людям. А разом з тим з сього добре знати, яку велику шкоду роблять ті школи, де малим дітям у вічі сміються над рідною мовою, немов показуючи тим, що матірня і батьківська мова — нікчемна. Бо од того виходить неповага до всього рідного та знущання над ним; од того великий розрух у семьї буває, а разом з тим немає доброго ладу і в громадському житті.

ЗАСТАВКА (на 996 сторінці Нового Завіту).

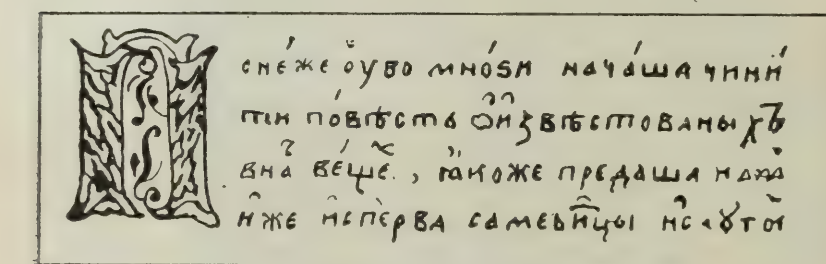

Понеже оубо мнози начаша чини
ти повѣсть о извѣстованныхъ
въ на вещехъ, якоже предаша нам
иже исперва самовидцы и сл...

ПОЧАТОК ЄВАНГЕЛІЯ ВІД ЛУКИ.

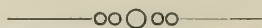

За Хмельницького Україна переживала переходові часи. Бурився старий устрій, а який мав бути новий, того ніхто й не знав.

Хмельницький, вирятувавши Україну з-під польської кормиги, віддав її під московську. Але він тільки на який час піддавався Москві і зовсім не думав про те, щоб підданство се було на віки. Його зносини з Шведами, Волохами та Семигородським королем показують, що поєднання з Москвою не тішило його, і він рад був добути їй самостійність.

До тої самої цїли йшов його наступник, Виговський. Він певен був в тому, що самостійність — не химера, що вона одна тільки врятує народ Український. Та сього боялися і в Москві і у Варшаві і, покористувавшись гидким честолюбством української старшини, не дали йому довести сього діла до доброго кінця. Хмельниченко ж був — людина слаба; не було в нього за душою нічого твердого, певного — то й хилив його усяк у той бік, куди було кому корисніще. Отсе й до-

БИБЛІА СИРѢ КНИГЫ
ВЕТХАГО И НОВАГО ЗАВѢ
ТА, ПО ЯЗЫКУ СЛОВЕНСКУ.
Ѿ еврейска, въ еллинскїи языкъ
седми десатъ и двѣма, богому
дрыми преводники. прежде воплоще
нїа Гба и Спса нашего Іс Ха, т н
лѣта, нажеламсе повелѣнїе Птоло
меа филаделфа цра егупетска.
преведенаго зводу сътщанїемъ,
и прилѣжанїемъ елико мощно,
помощїю бжїею послѣдоваса, и н
справисе. влѣто, пі воплощенїи
Га Бга и Спса нашего Іс Ха.
҂афпа.

ОСТРОЖСЬКА БІБЛІЯ (1581 року: заголовний листок).

вело Україну до руїни. А після неї — шкода було й мріяти про якусь кращу долю для України.

Чудним нам здається, що після смерті Богдана, гетьманського уряду домагаються усе його кревняки, і тим гублять рідну справу свого краю: Юрій — рідний син Богдана, Сомко — його шуряк, брат його першої жінки Ганни, Золотаренко — теж шуряк, брат третьої жінки Богдана, Тетеря — його зять, жонатий на його доньці Степа-

ниді, Іван Нечай — другий зять, жонатий на його доньці Олені, що зосталася удовицею після Данила Виговського, а через нього й Іван Виговський стає ріднею; наостанці, будучий Гетьман Іван Бруховецький був джурою у Богдана і найблизчим слугою.

Старшина. Через війни Богдана, що без-перестанку тяглися цілих 10 год, багато козаків розжилося польським добром, багато з них забагатіли, — забагатіли й ті з козаків, котрих настановлено було за полковників і старшину козацьку. З сих „можнійших" (заможніх) козаків і старшини почала складатися помалу вища верства української людности, верства більш освічена, котра краще розуміла те, що навкруги діється, а найголовніще — вона бажала утвердити і вдержати за собою те становище, в котрому вона опинилася. Ся частина людности української тягнула до Польщі, бо шляхетський устрій був найлюбійший їй, найкорисніший. Простий народ противився старшині, робив їй на перекір і не добачав, що часом вона йому добрà хотіла — хотіла свободу й самостійність Україні забезпечити. Не зрозумів він сього, не допоміг їй, а без народу старшина не могла за право українське стояти і піддалася нарешті Москві: зреклася прав і свободи української, а за те від Московського правительства всякі права панські на простих людей дістала, грамоти царські та надання. Так упала українська свобода через те ворогування, бо старшина панувати хотіла; з чужого ярма народ визволяючи, своє закладала, а люде не попускали, та в тій боротьбі з старшиною й свою власну свободу прогавили. І не стало а-ні свободи на Україні, а-ні людям не покращало: попали таки вони в підданство та в кріпацтво старшині, і та ж Москва помагала тим новим панам в кріпацтві держати своїх людей.

Козаки. Більша частина козацтва, „козацької черні", як тоді його взивали, і трохи не розуміла того, що було потрібно за-для добра його рідного краю, метушилась і не знала, до кого пристати. Польщу козацтво ненавиділо, як свого кревного і давнього ворога, од Москви теж не було чого сподіватись їй чогось кращого, — через те козацтво й кидалося і сюди, і туди. Але правобічне козацтво більш горнулося до Польщі, бо колись таки бачило од неї хоч якісь полегкости і на будуче сподівалося добути їх, та таки й почувало, по старій звичці, що Польща їй близча, ніж Москва; лівобічне ж козацтво, котре було близче до Запорожжя і більше слухалося його, ненавиділо Польщу з її хляхетськими порядками і, не знаючи ще московських, мріяло про те, що Москва оборонятиме те, що йому наймиліще — свободу та рівні права. Тим то ся частина козацтва рада була горнутися до Москви, аби ніщо не нагадувало їй того огидного для неї шляхетського ладу. „Хоч гірше, аби инше!" — мовляли вони.

Запорожці. Запорожське військо у сей час найбільш було з посполитих, себто селян, котрі тікали на Запорожжя од панського та шляхетського гніту. Тут вони почували себе ні від кого не залежними і на думці не мали, щоб бути кому-небудь підлеглими; вони певні були, що Україну порятує московське самодержавіє, котре оборонятиме простих лю-

дей од гніту заможних і панства. Запорожське військо, суто-демократичне і справді рівноправне товариство, ненавиділо усією душею всяке панство, — хоч польське, хоч своє рідне українське. От через те й Запорожці ворожі були до значних козаків, котрих вже чимало тоді розмножилося по Україні. А Запорожці мали великий вплив на Україну, і до голосу їх прислухалося поспільство; для нього й вони самі, і їх порядки та життя були найкраще, що є тілько в світі.

Міщане і ремесники. Життя міщан у ті бурхливі та кріваві роки було геть-то не веселе. Безперестанні колотнечі й війни у-нівець нищили їх і доми і хазяйство; вони й ремесники часто мусіли кидати свої торговельні діла, своє ремество, свої оселі і ставати до війська. Вони, так само як і реєстрові козаки, не знали теж, чого їм держатись і на чий бік хилитися.

Селяне. Зате селяне, чи поспільство, рішучо йшло слідом за Запорожцями, котрі помагали їм, і радо кинулося у московські обійми, бо сподівалося, що Москва оборонить їх од шляхетства і людей заможніх; воно тільки в сьому й бачило собі рятунок. Чудна і незрозуміла була велика помилка Богдана й усіх наступників його, що вони у своїх умовах із Польщою і Москвою ніколи не згадували про поспільство, немов би його й на сьвіті не було; вони оставляли його жити так, як і раніще, так само в панських руках, як і до того, наче умисне забуваючи про його. А між тим самі селяне на своїх плечах винесли, своєю кровію здобули волю рідному краєві, скинувши з себе польське ярмо.

Духовенство. Духовенство українське, як уже згадувалося, довго не хотіло присягати на вірність Москві і досі зоставалося незалежним од патріарха Московського. Воно, після Петра Могили, було вже далеко не те, що до того; освіта ширилась по-між ним, а боротьба з унією не давала йому забувати, що воно мусить обороняти свою віру, а з нею й те становище, яке воно мало в очах православного люду. Освічені митрополити й епископи твердо держалися своїх прав і боялися опинитися під Московським патріархом, бо добре розуміли, що коли командуватиме ними московське неосвічене духовенство, то й українське незабаром стане таке, як Московське. Патріарх Константинопольський не втручався у внутрішні церковні розпорядки на Вкраїні, а Московський, — вони се добре знали — неодмінно почне у все встрявати. Се й була найголовніща причина того, через що українське духовенство так уперто повставало проти того єднання.

Освіта. Міщане, козаки, а надто старшина козацька, звичайно, посилали дітей до шкіл, але багато міст і осель під час колотнечі було поруйновано і спалено, народ покидав їх і повтікав у спокійніщі міста; багато народу вигублено у бойовищах, багато забрали Татари у ясир. Зникли міста, то зникли й брацтва, а з ними й школи, бібліотеки, архиви й твори науки. Сумні часи, сумну добу переживали ваші діди-прадіди, і журливо відгукнулася та пора у народній освіті і науці.

У ті часи освіта пішла з України в Московщину. З Києва викликали учених в Москву, а в Київ посилали молодих людей учитися.

Київські учені принесли в Москву початки европейської „латинської“ науки, якої раніш у Москві боялися. Сі-ж учені почали заводити у Москві школи, театр, писали для театру твори та усякі вірші. Те все писалося мовою церковно-словянською, з примішкою слів українських та польських. Київські учені помагали у Москві виправляти книги церковні, бо вони вміли мови грецької та латинської. Так сталося, що Україна, або Київська Русь, знов постачала освіту для Руси північної, як се вже було раз у давніщі часи, за Київських князів Володимира та Ярослава.

ПЕРІОД ЧЕТВЕРТИЙ.

ПОЛЬСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ.

Од 1663 до 1687.

Після Хмельниченка Україна розділилась на два гетьманства Правобережне, чисто поруйноване за той час усобицями та чварами своїх честолюбців та чужинців, котрих наводили вони, щоб осягти свого і побороти свого супротивника — і гетьманство Лівобережне, котре прислухалося до Запорожжя та все сподівалось, через свою прихильність до Москви, здобути собі демократичне рівноправство од неї. Називаючи сей період руїною, історики не вигадують се назвисько од себе, — воно збереглося у народніх переказах за ті часи і справедливо показує, що Україна „доборолася до-краю".

На правому боці Дніпра, як ми бачили, Юрий Хмельниченко зрікся гетьманства і передав свою булаву Павлові Тетері, настановивши його наказним Гетьманом. Тетеря, родом з Переяслава, був людина добре освічена, але по натурі — великий себелюб; він занадто мало клопотався про долю свого рідного краю: що таке честь і совість — розумів він не так, як годиться, а з тими, хто стояв йому на дорозі, був без міри лютий і нічим не гидував, аби осягти свого. Ставши наказним Гетьманом, він ізкликав раду з Правобічної старшини і простих козаків у Чигирині. Охочих до гетьманської булави зявилося двоє, – обидва зяті Богдана: Павло Тетеря і Іван Нечай. Дехто з старшини намагався настановити на Гетьмана Виговського, але Павло Тетеря щедро сипав жінчині гроші і підкупством тим переважив своїх супротивників. Його таки обрали Гетьманом, хоч козацтво добре знало і не любило його. За свого гетьманування він допомагав королеві Янові-Казіміру вернути до польської корони й Лівобічну Україну. Багато народньої крови розлилося за ті часи. Під захистом

Гетьмана польська шляхта і Жиди знов стали вертатись на свої ґрунти на Україні. Але тут полковник Паволоцький Іван Попович, бачивши, яке лихо почали вони знову виробляти на Україні, став вигонити їх з земель свого полку і, змовившись із лівобічним Гетьманом Сомком підняв повстання проти Тетері.

Коло Поповича купилося поспільство, і він разом із Сомком кілька раз розбив польське військо. Та Тетеря обложив його у Паволочі, і він, щоб врятувати свій рідний город од руїни, оддався з 15 товаришами до рук Тетері, а той скарав його лютою смертью.

Гетьман Павло Тетеря.

Король Ян-Казімир 8-го жовтня (октября) вступив у Білу Церкву. Тут його стрів Тетеря і слідом за Поляками пішов у Глухів. З ним були полковники: Богун, Ханенко, Гуляницький і другі. У місяці лютому (1664-го року) Тетеря мусів покинути Поляків і поспішив на правий бік Дніпра, де Виговський задумав знову зробитись Гетьманом. З Білої Церкви Тетеря покликав до себе Виговського, наче за-для перемовин, а як він прийшов у Рокитну, то Тетеря схопив його і скарав на смерть. Сам же він тоді написав Королеві у табор, щоб він стерігся козаків, а найбільш наказного Гетьмана Богуна, котрий замислив зрадити Полякам. Король повірив тому доносові і звелів постріляти Богуна і його товаришів. Таким побитом Тетеря позбувся

ГЕТЬМАН ПАВЛО ТЕТЕРЯ.

небезпечних для себе людей, та ще написав і другий донос Королеві на полковника Гуляницького, ченця Гедеона (Юрия) Хмельниченка і митрополита Іосифа Тукальського, на котрих він теж думав, що вони непевні люде за-для нього. Король, вертаючись з України, забрав їх із собою і посадовив у пруську кріпость Маріенбург. Як король пішов з України до-дому, то на правий бік рушив Чарнецький, руйнуючи городи і села, непокірні Тетері. Так він пройшов Корсунь, Ставища, оддав у ясир Татарам, котрі йому помагали, жителів містечка Стебльова, спалив Бужин і Суботів, а у Суботові викинув з домовини тіло Богдана Хмельницького. На поміч козакам прийшов кошовий Сірко із Запорожцями але у місті Бужині його обложили Поляки, і він, ви-

бившись з облоги, мусів повернутись до-дому. Тетеря побачив вже тоді, що йому не вдержатись на гетьманстві, зробив наказним Гетьманом Уманського полковника, Михайла Ханенка, а сам, забравши військовий скарб і гетьманські клейноди, подався у Польщу.

Гетьман Іван Брюховецький.

Як уже згадувалося, Брюховецький був старшим слугою у Богдана. Після його смерті зоставався він коло Юрия і жив при ньому у Київі тоді, коли Виговський випровадив Юрася туди учитись до Академії. Коли Юрий задумав зробитись Гетьманом і шукав підмоги у Запорожців, він послав за-для того на Запорожжя Брюховецького. Брюховецький поклопотав за-для його, і Хмельниченка було настановлено, як ми бачили, Гетьманом. Але сам він додому не вернувся і зостався на Запорожжі і там прожив аж три годи. За той час він з'умів здобути собі і любов і ласку Запорожців, виставляючи себе ненависним до панства та щиро прихильним до простого люду, з котрого й сам він вийшов. Сі речі любі були Запорожцям, бо громада їхня тоді складалася найбільш з тих, що не записані були по реєстрах, не хотіли вертатись до плуга і тікали на Запорожжя. Усі вони ненавиділи польське панство, а з ним і козацьку реєстрову старшину, котра тепер стала виявляти з себе вищу верству народню. Як Правобічна Україна відрізнилась від Лівобічної, де Золотаренко та Сомко змагалися за гетьманство, Брюховецький покористувався тією нагодою і літом 1662-го року прийшов із ватагою Запорожців у табор князя Ромодановського, – наче б то для того, щоб помогти йому у поході проти Хмельниченка. Тут він своїми улесливими речами здобув його ласку, а Запорожці, що були з ним, висовували його, як єдиного певного за-для Московського уряду і любого народові кандидата на гетьманство. Золотаренко та Сомко, котрі шукали булави, були з партії старшини, а од них, мовляв, можна сподіватись того ж, що виявив з себе і Виговський. Се було до вподоби Ромодановському. Так писав

ЮСИФ НЕЛЮБОВИЧ-ТУКАЛЬСЬКИЙ,
Митрополит Київський, Галицький і »Всея Малої Россії«.

він і у Москву, і незабаром після того на Вкраїну вислано було князя Великогагина, щоб зробити вибори нового Гетьмана. На 17 червня (юня) 1663 року у Ніжині зібралася „чорна рада“.

Не було на тій раді ніякого ладу, і скінчилася вона бійкою. Запорожці і поспільство на руках винесли Бруховецького і доручили йому гетьманські клейноди. Князь Великогагин ствердив його на Гетьмана і звелів заарештувати Сомка, Золотаренка та кілька старшин з їх партії. Через кілька місяців Бруховецький скарав на смерть Золотаренка, Сомка і Сіліча; останніх прихильників їх послав у кайданах у Москву, а звідтіль їх заслано аж на Сібір. Се були перші засланці Українці.

ГЕТЬМАН ІВАН МАРТИНОВИЧ БРУХОВЕЦЬКИЙ.

Перші три роки свого гетьманування Бруховецький без-перестання воював із Хмельниченком, а далі із Тетерею та Поляками. Одколи він позасилав у Москву багато значної старшини і на їх місце посадовив старшину з Запорожців, котрі прийшли з ним, життя в Гетьманщині стало багато тяжче, ніж було попереду. Нова старшина, щоб скоріще забагатіти, позаводила усякі здирства і утиски, далеко важчі і гірші, ніж були за-стару. Народ зрозумів, що Бруховецький, поки не настановили його за Гетьмана, хитро вдавав з себе не такого, який він справді був. Ремство на Гетьмана усе більшало, і він, щоб власть свою зробити міцніщою, із кількома полковниками поїхав у Москву. Там його ласкаво вітали; там він оженився на Московці, доньці боярина князя Дмитра Долгорукова. Щоб ще більш підлеститись до Московського уряду, Бруховецький прохав Царя, що по українських городах: у Київі, Чернигові, Переяславі, Каневі, Ніжині, Полтаві, Новгород-Сіверську, Кременчуці, Кодаці і Острі, навіть на Запорожжі, були посажені московські воєводи із ратниками, — щоб вони збірали усю подать грішми з міщан та з селян, котра досі йшла на жалування козацькому війську, та з „кабаків“ (шиньків), що мали позаводити скрізь на Україні, і щоб оддавали усі ті гроші просто у царську казну.

Усе се дуже сподобалось Московському урядові, а Царь, обдарувавши Гетьмана і старшину подарунками, зробив його „боярином“, а старшину, що була з ним: Військового суддю Забілу, Військового писаря Шийкевича, полковників: Київського — Дворецького, Ніжинського — Гвинтовку, Лубенського — Гамалія і Переяславського — Єрмолаєнка та тих, що були в-дома: Чернигівського — Многогрішного, Прилуцького — Горленка, Полтавського — Витязенка, Миргородського — Апостоленка, Стародубського — Острянина і Генерального писаря Гречаного, призведено у „дворяне“. Повернувшись до-дому, забезпечений царською ласкою, боярин-Гетьман мислив, що тепер він вже міцно держить булаву. Але скоро він побачив, що не те воно зовсім. Народ, притиснутий новими, ще гіршими порядками, усе дужче і грізніще ставав проти Гетьману, новонаставлених полковників, московських воєвод, їх прикажчиків і шинькарів. Бруховецький побачив, що треба якось здобути ласку народню, щоб вдержатись на своїй посаді, і як він за-для того ж не пошанував права народні, котрі доручено було йому, і продав їх Московському урядові за боярську „горлатну“ шапку, так тепер він із своєю старшиною намислили зрадою заплатити Москві за її ласку. На потайній раді у Гадячі, саме на Новий год у 1668 році, постановлено було одрізнитись од Москви, і, щоб привернути ласку народню, старшина сама мусіла стати на чолі повстання. Розїхавшись з Гадяча, полковники скоро почали тіснити воєводів. Незабаром повстання поширилося, багато воєводів і ратників було вбито, а ті, що осталися, мусіли як найшвидче тікати у Московщину. Московський уряд вислав своє військо під проводом князя Ромодановського проти Гетьмана. Бруховецький із своїм невеличким найнятим військом та Запорожцями вийшов з Гадяча у початку травня (мая), подався проти Москалів і зупинився коло села Диканьки. Скоро туди ж надійшов і Правобічний Гетьман Петро Дорошенко, котрого настановлено було на сей уряд після Тетері у 1665 році. Дорошенко послав до Бруховецького, щоб він прийшов до його у табор. Як він прийшов, то його таки козаки почали докоряти йому за все, що він наробив за-для України. Бруховецький нічого не одказував. Тоді Дорошенко сказав, щоб взяли його та прикували до гармати: така була кара у Запорожців. Але Дорошенко, даючи наказ, махнув рукою... Розлючена юрба зрозуміла се по-свойому: накинулася на його і тут таки на місці вбила його на смерть. Дорошенка проголосили Гетьманом Українським по обидва боки Дніпра. Так загинув той ненависний народові Гетьман. Перечувши про його смерть, Ромодановський, не дожидаючи, поки нападе на нього Дорошенко, повернув за межі України.

Гетьман Петро Дорохвієвич Дорошенко 1665-1676.

Петро Дорошенко був родом з козацької семьї Чигиринської сотні. Його дід, Михайло Дорошенко, був Гетьманом у 1625 році і загинув під мурами Кафи; батько був полковником за Богдана Хмельницького. Ще за Богдана ж Петро мав уже високий уряд, а за Виговського, бувши Прилуцьким полковником, був його щирим прихильником. Після

того, як Тетеря покинув гетьманський уряд, гетьманства домагався Ведмедівський полковник Опара, але, почуваючи непевність, бо старшина його не любила, він обернувся у Крим до Хана і став прохати його, щоб він допоміг йому зробитись Гетьманом. Мурзи татарські рушили на Україну, але їх перейняв Дорошенко, піддобрився до них, і вони взялися допомогти йому зробитись Гетьманом. Як прийшов до табору Опара, його заарештували і оддали Дорошенкові. Сей вислав його у Польщу. Там його засадили у тюрму, а козаки, що прийшли з ним до Татар, проголосили наказним Гетьманом Дорошенка. З того

ГЕТЬМАН ПЕТРО ДОРОШЕНКО.

часу він починає змагатися з Бруховецьким, щоб зробитись самостійним Гетьманом по обидва боки Дніпра.

Але в той час скоїлась подія великої ваги за-для України. 13-го січня (января) 1667-го року у Андрусові, містечку на Литві, підписана була згода Москви із Польщою на 13 літ. По тій згоді Україна була поділена на дві частини, розділені Дніпром: лівий бік із Київом доставався Московській державі, а правий — Польщі. З сієї умови Український народ бачив, що Москва у-нівець ставить його і тільки думає за себе. Над столітньою крівавою боротьбою Українців за визволення

з-під польського ярма Москва люто насміялася. Тоді, як за-ради того ж визволення Україна оддала себе під руку єдиновірної держави, — ся держава віддає її назад тій самій Польщі, у теє ж ярмо, не питаючись народу, чи хоче він того. Більш освічені Українці, а між ними й Дорошенко, бачили, що коли Богдан, котрий підняв був на боротьбу за волю усю Україну, не зміг обійтись без того, щоб не піддатись під руку Царя, то тепер і надто треба було шукати чієсь міцної руки, щоб вона захистила обездолену, поруйновану, стустошену, і вилюднену через безперестанні війни Україну. Думка Дорошенка була — зібрати її усю до-купи, а як пощастить, то й самостійною

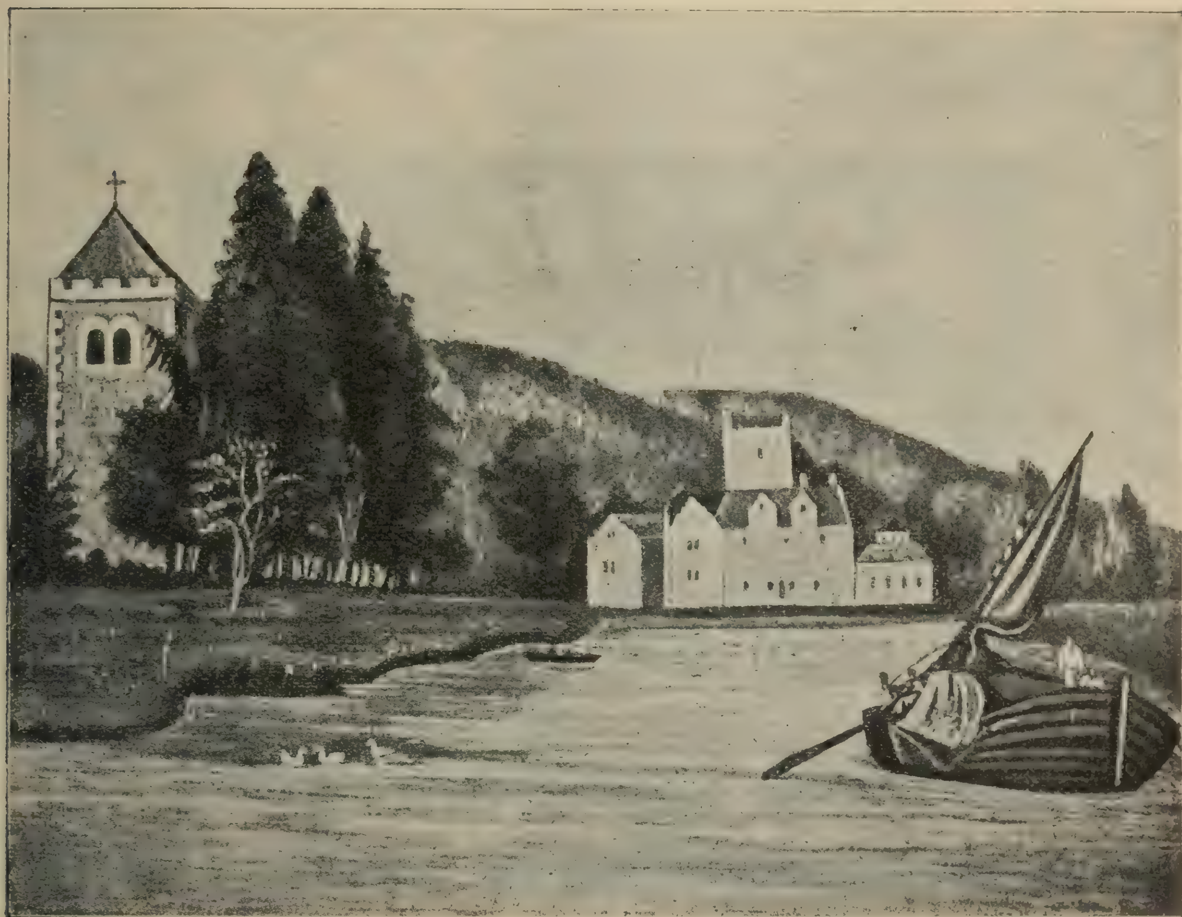

МІСЦЕ, ДЕ ПРОЖИВАВ ГЕТЬМАН ДОРОШЕНКО.

зробити. Розуміючи заміри Москви і добре знаючи порядки та становище Польщі, він поклав собі знайти захист десь окрім них. Він шукав міцної руки, а такої ніде було шукати, окрім як не у Турецького султана. І от Дорошенко, після ради, що зібрав він на р. Росаві біля Корсуня, у початку 1669 р. піддався Турції на тих самих умовах, на котрих були піддані їй Молдавія і Волощина. Україні забезпечено було сією умовою не тільки автономію, але вона не повинна була платити Султанові ніякої податі, — тільки військо мусіла йому постачати. За те Султан обіцяв Україні поміч, щоб вона могла добути собі незалежність в етнографічних границях, по Перемишль, Самбір і Путивль.

Та, на жаль, тут ми стрічаємо те саме, що й за Виговського, коли він зробив бvв із Польщою федерацію. Народ Український двісті літ воювався з мусульманами, і тепер ніяк не хотів пристати на те, щоб „невірний“ султан приймав його під свою руку. Особливо нераді були такому союзови на Січи, бо й з ким булоб тоді Січовикам воювати, якби Турки й Татари стали приятелями України? Проти Дорошенкові виступали січові отамани Суховієнко, Ханенко, і він мусів витратити не мало сил, щоб своїх вгамувати. А рівночасно відбивався від чужих. Особливо ж хотів він раз на все Польщу відсунути від України, щоб вона не мала ніякої надії панувати над Україною. По довгих заходах, намовив він султана Магомеда IV, і той року 1672 в маю рушив на Польщу. В купі з Дорошенком побили вони Поляків, взяли Камянець, Львів і Польща мусіла підписати ганебну для себе

ЗЛУКА ДОРОШЕНКА З ТУРЕЧЧИНОЮ.

Договір під Бучачом 1672 р.

Бучацьку умову. По тій умові вона зрікалася України і визнавала її власністю козаків, а Турції мала платити данину. Україна в давних границях була віддана Дорошенкові, а польське військо мало бути з неї відкликане. Тепер Московській державі ніщо вже не заважало приєднати до себе ізнову усю Україну. Дорошенко дуже добре допоміг сим Москві і тепер мріяв, що вдячна за се Москва настановить його Гетьманом усієї України. Але Московському урядові такий Гетьман, як Дорошенко, був не з руки, бо він бажав, щоб Україна була автономною державою, а сього Москва не терпіла. Тим-то уряд постоянно піддержував його супротивників — як от Бруховецький, Многогрішний та Самойлович, – щоб таким побитом знесилити Україну.

Після того, як Бруховецький був убитий і Дорошенко на який час зробився Гетьманом України по обидва боки Дніпра, князь Ромодановський одержав з Москви новий наказ, і як тільки Дорошенко

перейшов на правий бік, він знов вступив в Україну і зібрав у Глухові, у початку березоля (марта) 1669 р. раду. На тій раді, замість Бруховецького, вибрано і ствержено Гетьманом лівобічної України Чернигівського полковника Демка (Демьяна) Многогрішного. Дорошенко покинув його наказним Гетьманом над військом на який час, а сам поїхав до-дому по свойому домашньому ділі.

Знову почалася між Гетьманами війна і тяглася вона аж два годи, Тим часом і Запорожжя висунуло свого кандидата на гетьманьску булаву, свого військового писаря Петра Суховія, котрого проголосили Гетьманом українським ще у Січі. Він узяв на підмогу Татар і прийшов під Чигирин. Але тут Дорошенко розбив його військо, і сам він ледве втік на Запорожжя. Весною 1669-го року Суховій знов показується на Україні; до його пристають Полтавський, Миргородський, Лубенський, Прилуцький і Переяславський полки; із собою він привів знову Татар. На річці Росі біля Канева вони облягли табор Дорошенка, але турецький Султан звелів Татарам зняти облогу і не займати Дорошенка, бо він підлеглий Турції Гетьман. Татари пішли до-дому, а козаки одні одчахнулися од Суховія і знову перейшли на бік Дорошенка, а другі пристали до Правобічних полків, і з ними на раді в Умані вибрали Гетьманом Уманського полковника Михайла Ханенка.

ГЕТЬМАН МИХАЙЛО ХАНЕНКО.

Ханенко ще за Богдана був у партії невдоволених Переяславськими умовами і тепер став Гетьманом під зверхністю Польщи. З ним довелося Дорошенкові довго і завзято боротися. У ту боротьбу встряла й Турція; сам султан Мухамед IV із 300.000 війська рушив на Польщу. У поході тому Дорошенко із Турками узяв Каменець і обліг Львів. Ханенко утік, а польський король Михайло Корибут-Вишневецький, син Яреми Вишневецького, мусів був скласти згоду із Турками у місті Бучачі на дуже важких і ганебних умовинах. По сій умові, як уже згадувалося раніще, оддано Туркам Правобічну Україну і Поділля. Ханенко ще два годи боровся з Дорошенком, але наостанці втеряв надію, що з того щось вийде; на весні (5. III.) 1674 р. прийшов у Пе-

реаслав до Лівобічного Гетьмана Самойловича, поклав перед ним булаву і клейноди і зрікся гетьманства. Тоді Самойлович ізкликав раду у Переяславі, і на ній його проголошено Гетьманом України по обидва боки Дніпра. Він почав умовляти Дорошенка зректися гетьманства. Але Дорошенко не хотів пристати на те, і знову почалася на правому боці завзята боротьба. Сею безперестанною боротьбою геть поруйнована була Правобічна Україна. Люде великими купами переходили на лівий беріг Дніпра, безпечніший од Татар та війни, і там оселялися. Багатож народу з правого берега погнали Турки та Татари у ясир, багато міст і сел поруйновано і попалено, і роскішна колись Правобічна Україна обернулася у справдешню пустиню. Дорошенко, як міг, так успокоював нарід. Неслухняних карав. Утікачів завертав з дороги та грозив, що віддасть їх у татарську неволю. Не помагало. Бачучи таке лихо, Дорошенко зібрав у кінці 1676-го року раду у Чигирині, після того, як переговорив з Запорожським отаманом Іваном Сірком, і перед Запорожським товариством, котре єдине було заступником Українського люду, склав свої клейноди. А коли у початку (сентябр) 1676 р. Самойлович підступив із великою силою під Чигирин, він зрікся гетьманства і оддався до його рук. Дорошенко мав жити на Вкраїні у Соспиці; на се присягнув Самойлович, але його незабаром покликали до Москви і більше на Вкраїну не пустили. Самойлович прібував протестувати, але як видів, що протести на нічо не здалися, замовк. Його назначили воєводою у Вятці, а потім дали йому маєток Ярополче, у Волколамськім повіті, де він і помер 1698 р. На могилі його такий напис: „Лѣта 7206 Ноября в 0 день Преставися раб Божий Гетьман Войска Запорожского Петро Дорофеевич Дорошенко, а поживе от рожества своего 71 год і положен бисть на сем мѣсте“.

Самойлович Гетьманом.

Дорошенко зрікається булави.

МОГИЛА ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА.

Так зайшло „сонце руїни“. Дорошенко був справжнім сонцем тих темних часів. Людина сильна розумом, невтомима, енерґічна, великий український патриот, сьвідомий, консеквентний самостійник — він міг і повинен був поставити свою країну на ноги та забезпечити їй трівку будучність, колиб не те народне безголовя, яке обхопило було всіх і вся. Так як є — єсть Дорошенко одною з найбільших, але й найтрагічнійших постатий в нашій історині.

Тепер, щоб зрозуміти дальші події, треба вернутися трохи назад. Коли після смерті Бруховецького, Дорошенка проголошено було Гетьманом, вір рушив на лівобічну Україну і вигнав князя Ромодановського з московським військом з України, погнався за ним і перейшов за московську границю. Але, на лихо, до його прийшла звістка, що жінка йому зрадила, і він поспішився до дому, а на лівому боці покинув наказним Гетьманом над військом Генерального осавула Демка Многогрішного. Доручивши йому вигнати з України усіх воєводів московських і геть усіх стрільців, що були коло них, сам він поспішився до Чигирина.

Гетьман Демьян Многогрішний 1669-1672.

Демко Многогрішний був родом селянин і не визначався а-ні розумом, а-ні політичною вдачою. Через те-то Дорошенко, не надіючись од нього нічого лихого, безпешно настановив його на який час наказним Гетьманом. Але як тільки він поїхав до Чигирина. Ромодановський із військом ізнову вступив на Україну. Многогрішний став підлещуватись до його і до козацької старшини. 6 березоля (марта) 1669 року він зібрав раду у Глухові, і на ній було так зроблено, що його вибрано Гетьманом лівобічної України. Він присягав бути вірним Москві і з нею поновив Переяславські умови, але права України ще дужче були скорочені: постановлено було, що московські воєводи, крім Київа, будуть у Переяславі, Ніжині, Чернигові та Острі, хоч вони й не матимуть права втручатись в суд та управу; Гетьман не має права перемовлятися з чужоземними державами.

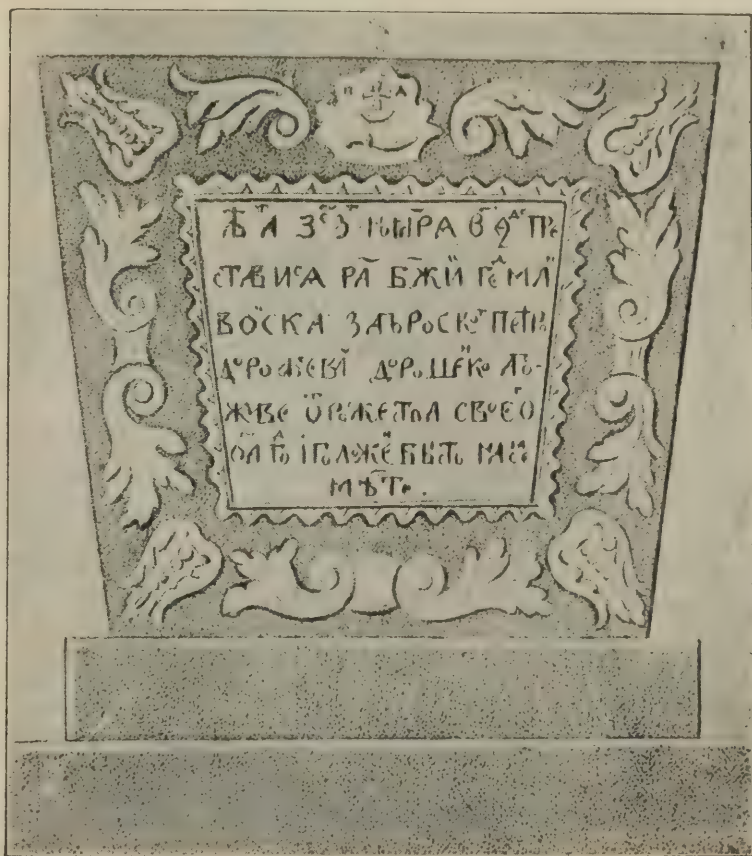

ДОМОВИНА ГЕТЬМАНА ДОРОШЕНКА.

Недовге гетьманування Многогрішного ознаймоване тим, що за його заведено осібний полк з козаків, котрий прозвали „компанійським“. Полк сей мав наглядати за тим, щоб поспільство не приставало самовольно у козаки та ще, щоб заздалегідь гасити у самому початку, як де прокинеться яка ворохобня, розрух, повстання, або що. Спершу була думка скомпонувати сей полк з 1.000 чоловіка, але далі

мало не усі полковники позаводили у себе компанійців, котрі були у них неначе їх прибічна дружина та справляли коло них чисто поліційну службу. В травні (маї) місяці 1670 р., на проханна Гетьмана, Царь прислав до його стрільців, щоб були при Гетьманові та стерегли його; тую сторожу Гетьман мусів держати своїм коштом. Вигадав се Многогрішний за-для своєї обезпеки, бо знав, що його не люблять і почував себе дуже небезпешним на своїй посаді А Московському урядові се було й на руку: він таким побитом мав при боці Гетьмана по-всякчас свого доглядача. З того часу сю сторожу становлено було до кожного Гетьмана. У тому ж таки році Многогрішннй, з дозволу Царя, переніс свою столицю з Гадяча у Батурин, де й пробували Гетьмани, кінчаючи Мазепою.

ГЕТЬМАН ДЕМЬЯН МНОГОГРІШНИЙ.

Дорошенко, мстячись над Многогрішним за його зраду, виклопотав у патріарха Константинопольського соборну на нього „анафему". Спочатку Многогрішний байдуже дивився на се, але скоро після того його побив грець (апоплексія), і він, вважаючи, що хворість ся сталася йому через те прокляття, став прохати Московського царя, щоб він заступився за нього перед патріархом Константинопольським, щоб той скасував проклін. Патріарх уважив бажання Царя, а Гетьман після того заходився будовати церкви.

Многогрішного не любила старшина, — не любила за те, що він був не виборній Гетьман. а начеб поставлений Москвою; не любила й за те, що він, як чоловік простий, і робив вже дуже по-простецьки: хто з старшини не згожувався з ним або суперечив йому, він, не вважаючи ні на-що, лаявся, а иноді й бився, а було й так, що прямо рубав шаблею; маючи право суду над старшиною, він на зле уживав того права, а часом і без суда скидав старшину з урядів та настановляв на те місце своїх родичів та приятелів. А через усе те сипалися, як з решета, доноси на Гетьмана у Москву, у так званий „Мароросійський приказ", котрий відав діла України; до того ще й Гетьман сам не вмів показати з себе дуже улесливого і як чоловік нервовий, а ча-

сом без міри запальний, не вмів здержувати свої поривання і вихоплювався перед московськими воєводами та послами з чимсь таким, що тільки шкодило йому самому. Про його зносини з Дорошенком писав у Москву стрілецький голова Григорій Неєлов, що був у Батурині старшим над стрільцями. Коли по сьому ділу приїхав до Батурина московський посол Савін, а далі, через короткий час після його, Танеєв, то Гетьман, дорікаючи за Андрусівську згоду, гововив їм таке:

МНОГОГРІШНОГО ВЕДУТЬ НА МУКИ.

„Царь нас шаблею не брав — ми своєю охотою піддалися через те, що у нас з вами одна віра. А як що Київ і инші українські городи він хоче віддати королеві Польському, то ми знайдемо собі иншого державця“. Усе те доходило до Москви, і уряд ще не вирішив, як йому бути тепер із Гетьманом і що почати, коли у-ночі проти 13-го березоля (марта) 1672 року Генеральний обозний Петро Забіла, Генеральний писарь Карпо Мокрієвич, генеральні судді Іван Самойлович

і Домонтович, скинуті Многогрішним полковники: з Переяславського полковництва – Думитрашко-Райч і з Стародубського — Рославець змовившись із стрільцями московськими, котрі були при Гетьманові у Батурині, напали на його тоді, як він спав, схопили, закували у кайдани і зараз виправили у Москву. Тудиж виправили усіх його родичів і приятеля його Матвія Гвинтовку. Тим часом у Батурині зосталася правувати гетьманським урядом генеральна старшина.

14-го квітня (апріля) 1672 року Демьяна Многогрішного почали у Москві катувати і допитувати, що замишляв він проти Москви; потім катували його сина і брата Васила і приятеля Матвія Гвинтовку та Генерального осаула Павла Грибовича.

28-го травня (мая) Гетьмана і брата його Василя виведено на майдан, щоб скарати їх на смерть, але Царь помилував їх і присудив: Гетьмана Демьяна Многогрішного і його брата, полковника Чернигівського Василя, військового осаула Павла Грибовича і Ніжинського полковника Матвія Гвинтовку з синами Юхимом і Хведором, — хоч сих тільки й вини було, що вони сини свого батька, — заслати на Сібір із семьями (семьї звелено привезти з України у Москву). До Гетьмана прислали його жінку Настю, синів Петра і Івана, дочку Марину і небожа Михайла. Про дальшу долю Гетьмана ми знаємо, що його запроваджено на Сібір у Селенгинск, де він жив довго; у 1688 році він із сином Петром допомагав угамувати повстання східніх Бурятів-табунитів і побити Мунгалів. Якого року і де саме він помер — не знаємо.

Тільки повернувся з Москви у квітні (апрілі) 1672 року Карпо Мокрієвич, як у Батурині зібралась рада. На тій раді положено було послати до Царя прохання, щоб раду для виборів Гетьмана було зібрано з самої старшини, без простих козаків, і з сим проханням вирядили до Москви полковника Івана Лисенка. Тим часом кошовий отаман Запорожський Сірко, перечувши, що на лівому боці нема Гетьмана, поспішив до Батурина. Іван Сірко, родом з слободи Мерефи, що під Харьковим, був чоловік неписьменний, але дуже добрий і розумний войовник; його щиро поважали Запорожці і українські прості козаки; на них він мав великий вплив, і на раді, на котрій мали обрати Гетьмана, його хотіли поставити за Гетьмана. Але Московському урядові се було не на руку: ще за Богдана Хмельницького, на Переяславській раді, Сірко був проти поєднання з Москвою; далі, усе своє життя він визначався, як справжній Запорожець, котрий любить волю над усе; попереду він був заклятим ворогом Поляків й Татар, потім пристав до Дорошенка і помагав йому у його замірах поєднатися з Турками, далі одчахнувся від його і перейшов на бік Суховія і Ханенка, а з ними пристав до Поляків; тепер, коли слава про його гула по всій Україні, його хотіли настановити Гетьманом на лівому боці.

Іван Сірко.

9-го червня (юня) до старшини, що на той час безгетьманства правувала на Україні, присланий був з Москви указ — вирядити туди Сірка за караулом. Як раз у той час Сірко, розбивши Білгородську

орду, котра помагала Дорошенкові, захопив був одного татарського мурзу. Запитавши наперед боярина Ромодановського та повіривши йому, він віз того мурзу до його, щоб боярин заслав його на Москву. Під містечком Новими Санжарами, куди він приїхав сам, тільки з зятем своїм Іваном Сербином, з котрим вони везли того мурзу, на його напав Полтавський полковник Хведір Жученко, закував у кайдани і виправив у Батурин; звідтіль старшина, по наказу, одпровадила його у Москву, а відтіль заслано його аж на Сібір.

Гетьман Іван Самойлович 1672-1687.

Здихавшись таким побитом небажаного кандидата, Московський уряд через Ромодановського назначив раду, щоб вибрати Гетьмана. Рада зібралася біля містечка Козачої Діброви 17-го червня (юня) 1672 року і обрала Гетьманом, заздалегідь призначеного, Генерального суддю Івана Самойловича. Він був син попа, чимало освічений, був до всього здатний, розпорядливий, мав добрий розум. Саме тоді, по весні 1672 року, насувалася страшенна хмара на правобічну Україну: сам султан Мухамед IV, а з ним хан Кримський Селім-Ґірей, виступили на підмогу Дорошенкові. Король польський Михайло Вишневецький прохав царя Олексія Михайловича, щоб він вернув Сірка із Сібіру, як доброго вояку і чоловіка, що мав великий вплив на Запорожжі. Сам Царь боявся тієї сили Турків та Татар, послухав Короля, і в червні (юні) 1673 року Сірко знову вже був на Січі; у липні (юлі) він із Запорожцями вже руйнував Кримський город Арслан, а 21-го серпня (августа) напав на Очаків. Та усе се мало пособило Полякам, і як ми знаємо, війна із Турками скінчилася Бучацькою згодою, — по сій згоді Польща мусіла зректися усієї Правобічної України. У тім же таки 1673 році з'явився на Січі якийсь парубок з Донських козаків, котрий обявляв себе за сина царя Олексія — Семена Олексійовича. Його начеб то ще малим хотіли отруїти, але він утік на Дін, а тепер шукає правди у Запорожців. Сірко, як хитрий чоловік, щоб покористуватись такою нагодою і держати Московський уряд у своїх руках, вдавав, начеб то справді вірить усій тій байці про царевича, хоч добре знав, що справжній царевич давно вже помер ще малим хлопчиком. Уряд Московський, через Гетьмана Самойловича і своїх послан-

ГЕТЬМАН ІВАН САМОЙЛОВИЧ.

ців, довго силкувався дістати того самозванця, але Сірко усе ухилявся і тільки у 1675 році, після того як одібрав від самого Царя „грамоту“, одіслав того парубка у Москву, і там його покарали на смерть.

Тим часом Дорошенко бачив, що народ неприязно ставився до того, що Правобічна Україна піддалася Туркам, і великими юрбами став переходити на Лівобічну; колись велелюдна, роскішна країна — ставала пустинею. То він і почав перемовлятися з Московським царем, щоб він тепер, коли Поляки вже зреклися України (а, виходить, що й Андрусівська умова не мала вже сили) поєднав Правобічну і Лівобічну Україну під своєю рукою. Уряд Московський охоче слухав його, але Самойлович боявся, щоб тоді, замість його, не став Гетьманом Дорошенко. Він і почав усяково підбурювати Московський уряд проти Дорошенка, і от у січні (январі) 1674 року бояринові Ромодановському звелено було, разом із Гетьманом Самойловичем, іти походом проти Дорошенка. 17-го березоля (марта) 1674 року Гетьман правобічний Ханенко віддав свою булаву Самойловичові, і Правобережні полковники, котрі були із ним під зверхністю Польщи, тепер проголосили своїм Гетьманом Самойловича. Дорошенко зостався сам один і наостанці ще раз покликав собі на підмогу Татар і Турків. У серпні (августі) вони насунули на Україну, як сарана, усе руйнуючи, а тут ще Ромодановський з Самойловичем наступали з-за Дніпра. Скрізь по-між людей і козаків чути було ремство на Дорошенка. Він бачив, що його мріям за самостійну Україну годі було справдитись; він бачив, що дальші заходи його за-для того тільки у-нівець знищать Правобічну Україну, і він, за-для спокою свого рідного краю, положив зректиса свого гетьманства. Він не хотів скласти булави перед поповичем, як він взивав Самойловича, а обернувся до Сірка. Сірко у кінці 1675 р. прийшов із Запорожцями на Україну. Тоді Дорошенко скликав раду у Чигирині і склав перед Запорожцями свої клейноди. Тоді саме слава про Сірка лунала од краю до краю по Україні, і от через що Турецький султан Мухамед IV, забравши під свою руку після Бучацької згоди усю Правобічну Україну, задумав винищити усе військо Запорожське і зруйнувати самий кіш. В-осени 1674-го року вирядив він з Константинополя 15.000 найкращих яничарів, звелів і Кримському ханові узяти своє військо і першого дня на Різдво облягти Січ та вирізати усіх Запорожців. На четвертий день Різдва о-півночі тихо підійшов Хан із 40.000 військом і 15,000 яничарів до Січі. Ніч була темна. За кілька верстов навколо Січі стояли вартові-Запорожці, нічого не сподіваючись. Турки тихо підкралися, повирізували їх, а одного зоставили і звеліли провести їх у Січ. Той повів їх крізь одчиняну хвіртку у саму Січ. Яничари раптом сунули у ту хвіртку і так натовпились на Січовому майдані і по-між курінями, що навіть не можна було й руки підняти; так стислися, — каже літописець — як у церкві. А Хан тим часом густо обліг Січ, щоб не пустити ні одного Запорожця живого. На той час у одному курині прокинувся козак Шевчик і, відсунувши кватирку, хотів подивитись, чи скоро світатиме. Коли побачив він не-

ТАРАС ШЕВЧЕНКО.

УКРАЇНА В XVII СТОЛІТТЮ.
I до X полки козацькі,
1 до 8 воєводства.
Білосток
Слуцк
Дорогичин
Мельник
Берест
Кобрин
Пінськ
Мозир
Люблин
Холм
Володимир
Белз
Луцк
Берестечко
Овруч
Кременець
Острог
Житомир
Чуднів
Перемишль
Львів
Збараж
Полонне
Хмельник
Бар
Винниця
Каменець
Браслав
Київ
Переяслав
Трехтемирів
Канів
Білацерков
Корсунь
Черкаси
Чигирин
Стародуб
Чернигів
Новгород сів.
Глухів
Путивль
Ніжин
Прилуки
Суми
Гадяч
Миргород
Полтава
Білгород
Пороги
Хортиця

счисленний натовп Турків, по тихенько збудив курінного отамана і товариство. Усі схопили зброю і, відсунувши вікна, почали густо стрітяти з рушниць по Турках. По других курінях почули ту стрільбу, попрокидалося козацтво і теж почало стріляти. Як вже багато яничарів було вибито, Запорожці гукнули: „до ручного бою!“ і, вискочивши з курінів, кинулися добивати недобитків. Почало вже світати, як вони кінчали Турків. Окрім 13.500 убитих яничар, досталося до рук Запорожців 150 чоловік бранців, а серед них і 4 аги (начальники): за них Хан прислав великий викуп, і їх пущено. Сам Хан, нобачивши таке лихо, утік з усим своїм військом у Крим. У сій завірюсі Запорожців було вбито всього 50 чоловіка і поранено щось з 80. Не подарував Сірко сього похода Татарам, і на другий год літом із військом своїм через Сіваш уступив у Крим, щоб „нещадно струснути увесь Крим“. І справді, струснув. Поділившись на кілька ватаг, Запорожці на своїх „вітроногих“ конях зненацька наскочили на кримські села і городи. пускаючи усе з вогнем і рубаючи мечем. Такою фуґою промчали вони по городах Козлову, Карассу, і опинилися у самій столиці ханській Бахчисараї. Хан Селім-Ґірей ледве встиг утікти в гори, а Сірко, поруйнувавши Крим, вернувся знов на Січ.

Переказують, що перед походом сим Мухамед IV прислав на Запорожжя такий лист: „Султан Мухамед IV Запорожським козакам. Я, Султан Мухамед, брат сонця і місяця, онук і намісник Божий, державець царств — Македонського, Вавилонського, Єрусалимського, Великого і Малого Єгипту, Царь над Царями, державець над державцями, надзвичайний лицарь, ніким непоборимий вояка, невступний оборонець гробу Ісуса Христа, пестун самого Бога, надія і утіха мусульманів, óстрах і великий оборонець християнів, наказую вам, запорожські козаки, з доброї волі піддайтеся міні без суперечки і мене вашими наскоками не беріться турбувати. Султан турецький Мухамед IV“. На сей лист Запорожці одписали йому так: „Запорожські козаки Турецькому султанові. Ти шайтан Турецький, проклятого чорта брат і товариш і самого Луципера секретарь. Який ти в чорта лицарь? Не будеш ти годен синів християнських під собою мати. Твого війська ми не боїмось, землею і водою битимемось із тобою. Вавилонський ти кухарь, Македонський колесник, Єрусалимський броварник, Олександрійський козолуп, Великого і Малого Єгипту свинарь, армянська свиня, Татарський сагайдак, Каменецький кат, Подолянський злодіяка, самого гаспида онук і усього світу і підсвіту блазень, а нашого Бога дурень. Числа не знаємо, бо каляндаря не маємо; місяць у небі, рік у книзі, а день такий у нас, як і у вас, — поцілуй за се ось куди нас... Кошовий отаман Іван Сірко з отоманнею і зо всім старшим і меншим Дніпро-низовим війська Запорожського товариством“. Сі листи може й вигадані, але вигадані дуже влучно.

За те, що Дорошенко склав клейноди перед Запорожцями, Сіркові з Москви був присланий докір. Дорошенко ж, бачучи, що він немов би на всій вині за ту колотнечу, що діється на Україні, у жов-

тні (октябрі) 1675 року, після невеликої потички із військом Ромодановського і Самойловича, що облягло Чигирин, вийшов із духовенством з города, склав свою булаву, бунчук і прапор перед Гетьманом і присягнув на вірність Московському цареві. Тепер Самойлович немов би ставав Гетьманом усієї України. Та воно тільки так здавалося. Як дійшла до Турків чутка, що Дорошенко передався Москві, вони зараз вислали своє і Татарське військо до Чигирина і обложили його у серпні (августі) 1677-го року, але Самойлович і Ромодановський прогнали їх. Тоді вони у 1678 році у червні (юні) прийшли знову під Чигирин із візірем (міністром Султана) і привезли з собою Юрия Хмельниченка,

ЗАПОРОЖЦІ ОДПИСУЮТЬ СУЛТАНОВІ МУХАМЕДОВІ.

проголосили його Гетьманом, посадовили його у Немирові, а Хмельниченко скинув чернечу рясу та почав уже в-третє гетьманувати і став підписуватись досі нечуваним титулом; „Гедеон-Георгій-Венжик Хмельницький, князь Сарматський і Гетьман Запорожський“. Знову почалася колотнеча із Юрієм, котрий мав при собі тільки Турецькі та Татарські сили; за його часу Правобічна Україна чисто обезлюдніла.

Знова Юрась Хмельниченко.

Султан мав надію, що Хмельниченко, як син любого козакам Богдана, матиме вплив на Україні. Але його нікчемність виявлялася й тепер, як і тоді, коли він був у-перше Гетьманом; народ його не любив, бо й не було за-що. Турки та Татари, що були із Юрієм, пустошили країну. Самойлович теж руйнував городи і села і жителів силком виселяв у Лівобережну Україну. Сам Юрій своїми здирствами та

лютістью наробив те, що турецькі власті, котрі з ним правували в Правобічній Україні, самі випровадили його під караулом у Константинополь, а на його місце посадили Молдавського Господаря Дуку.

Про смерть Юрася не маємо певних звісток. Оповідають, що смерть йому сталася у Камянці, і от через що. Зробившись Гетьманом, Юрась звелів, щоб усякий, хто жениться, платив йому за те мито. Одного разу мав оженитись син дуже заможнього турецького підрядчика, Жида Оруна, котрого добре знали усі турецькі властті; він і не думав, що мусить теж питатись дозволу Гетьмана. Коли прочув про той непослух Хмельниченко, то ускочив в будинок і, заставши тільки жінку Оруна, звелів з неї живої дерти шкуру. Орун кинувся жалітись Паші. Хмельниченка судили у Каменці, і суд присудив: задушити його вірьовкою і кинути у річку. Инші ж джерела кажуть, що Хмельниченко кончив життя у Константинополі і перед смертью побусурменився.

КОРОЛЬ ПОЛЬСЬКИЙ ЯН III СОБЄСЬКИЙ.

Поки усе се діялося на Україні, у сусідніх державах теж настали поважні зміни. У Польщі після смерті короля Михайла Вишневецького у 1673 р. став королем Ян Собєський, справжній лицарь, що вкрив Річпосполиту в-останнє військовою славою. Коли Турки з 200.000 армією у 1683 році облягли Відень, він із 50.000 спільного польського та австрійського війська, — а між ним були й Українці тих країн, що підлягали Польщі, — у-прах розбив і вигнав Турків і визволив Відень. За королювання Собєського унія стала швидко міцніти у Галичині і польській Україні, — одна по одній епископії: Перемишльська, Львівська, Луцька, а наостанці й Львівська ставропігія, перейшли під зверхність Папи Римського; тільки Могилівська епископія та манастирь „Скит“ у Галичині державалися православія.

У Москві 30-го січня (января) 1676 року помер царь Олексій Михайлович, і царем став син його Хведір Олексійович. Боротьба за Україну із Турками та Татарами надокучила і втомила вже Москву. Самойлович у 1679 році писав туди, що сподівається, що Турки на-

падуть на Київ. Військо українське і московське справді зібралося у великому числі під Київом, щоб дати одсіч ворогові, як що він прийде, але Турків не було. Тим часом поблизу Січі на пасіці помер 1-го серпня (августа) 1680 року кошовин Сірко. Могила його й досі стоїть у Катеринославській губернії, того ж повіту, у селі Капулівці, що над річкою Чортомлик, де була колись Чортомлицька Січ Запорожська. На камені висічений хрест і написано: „Року Божого 1680-го Мая 4-го приставився Рабъ Бож Іванъ Сѣрько Днипрови атаманъ кошовий війська Запорожського, а за його ц. п. в. (царського пресвітлого Величества) Феодора Алексѣевіча. Память праведного со похвалами". Місяць і день смерти на камені неправдиві через те, що після Полтавської побіди царь Петро І за те, що Запорожці помагали Мазепі, звелів чисто розкопати і зрівняти із землею усе те місце, де була Січ. Як прийшло московське військо, Запорожці так завзято держалися у Січі, давали таку одсіч, що Москалі страшенно розлютувались і, як каже самовидець, дійшли до того, що викопували з могил мерців, викидали їх з домовин і розкидали, ламали памятники; певно, таке сталося і з памятником Сірка. Той памятник, що зараз стоїть, поставлено у-друге, пізніще, по згадках старих Запорожців, а через те на камені зроблено помилку. Про смерть Сірка писав Гетьманові новий кошовий Іван Стягайло і сповіщав, що турецькі бранці запевняють, ніби Турки на Україну не прийдуть, бо завелися воюватися із Французьким королем. Про се Самойлович сповістив Московський уряд. Москва, маючи нагоду, почала перемовлятися про згоду, і от у 1681 році між Москвою і Турцією, а з нею й Кримськум ханом, 4-го березоля (марта) у Бахчисараї була стверджена згода на таких умовах, щоб Дніпро був

ПАМЯТНИК КОШОВОМУ ІВАНОВІ СІРКУ.

границею Московських земель, а край між долішнім Дніпром і Бугом, теперішня Херсонщина і полуденна Київщина, оставався б нічий, — незаселена пустиня. Скоро після того у 1682 році помер царь Хведір Олексійович, і на царство ступили його брати Іван та Петро Олексійовичі, а за їх малолітством правителькою стала незаміжня сестра їх Софія Олексійовна; найпершим порадником й найблизчим чоловіком у неі був молодий князь Василій Голіцин.

Тим часом Польща задумала заселити спустошену Правобічну Україну. Замість Ханенка вона настановила якогось шляхтича Степана Куницького, котрого скоро — у грудні (декабрі) 1683 року — вбито, і козаки, ті, що признали були зверхність Польського короля, обрали замість його козака Андрія Могиленка. Самойловичеві не хотілося, щоб заселялася та країна, бо він не хотів, щоб Татари мали до нього претензію, чому він не додержує Бахчисарайської згоди. Він написав Переяславському полковникові Леонтію Полуботкові, щоб він усякими способами переманював козаків з правого боку Дніпра на лівий. Полуботок за-для того послав на правобічну Україну двох братів Яковенків, котрі й зуміли підмовити там полковників Палія, Дрібазку і Кришталя із 4.000 козаків, щоб вони перейшли на лівий бік. Частина їх, із Палієм на чолі, перейшла на Запорожжя, а частина — пішла у Трахтимирів, а тоді й на лівий бік Дніпра.

З 1684-го року Московський уряд почав підмовляти Самойловича, щоб новий митрополит, котрого мали обірати тоді у Київі, був залежний од Московського патріарха, а не од Константинопольського, а з ним і усе українське духовенство, щоб перейшло під владу Москви. Кандидатом на митрополита Київського був архимандрит Київо-Печерський Інокентій Гизель, чоловік дуже освічений, але він умер, і Самойлович виставив кандидатом Луцького епископа Гедеона, князя Святополка Четвертинського. Лазарь Баранович, яко заступник митрополита, ізкликав на Петра і Павла 1685 р. у Київі собор (з'їзд) українського духовенства, щоб обрати митрополита. Од світських людей Гетьман послав на той собор генерального осаула Івана Мазепу і чотирьох полковників. Дуже було обурене усе українське духовенство тим, що його віддано під зверхність Московського патріарха, але Московський уряд наліг на великого візіря у Константинополі, котрий тепер догоджав Москві, і той присилував Царьгородського та инших вселенських патріархів, щоб вони зреклися своїх прав на Київську митрополію. Таким побитом Гедеон був посвячений на митрополита у Москві і зробивсь підлеглим Московському патріархові з усим духовенством українським. Митрополитові Київському і українській церкві були зоставлені старі вольности і привилеї; як і за патріархів Царьгородських, митрополит Київський мав право носити на митрі хрест і підписуватись Митрополитом Малої Росії.

Духовний Собор 1685 р.

Тим часом Ян Собєський задумав спільний похід на Турків, але для того йому треба було, щоб згодилася допомогти Москва. Всесильний тоді князь Голіцин, чоловік з загранишною освітою, що тоді

рідко траплялося по-між московськими боярами, пішов на те, і у 1686 році у Москві була складена згода на віки між Польщою і Росією. Сією умовою потверджено й Андрусівську згоду. Обидві держави умовились разом воювати проти Турків та Татар.

Самойлович дуже був невдоволений сією згодою, а ще дужче розгнівався, коли йому наказано було збіратись в поход проти Татар. „Хоче дурна Москва підбити царство Кримське, а сама себе оборонити не може“, — казав він серед своїх близьких. — Велике московське військо, 100.000 чоловіка, під проводом князя Голіцина, і 50.000 українських козаків під проводом Гетьмана Самойловича у травні (маї) 1687 року виступили у Крим. Спільний похід такого великого війська по степах був дуже тяжкий. Літо було посушне, спека знесилювала московське, непризвичаєне до неї, військо, а тут ще Татари запалили степ, — не стало чим годувати коні; люде терпіли від згаги та недостачі харчів, і Голіцин мусів був повернутись додому. У всій сій лихій пригоді обвинувачено Гетьмана, буцім то він сам намовляв Татар, щоб вони запалили степ, бо не хотів воювати з Ханом; до того ж і Голіцин не любив Самойловича, а йому треба було на когось звернути невдачу з походом. То він схопив Гетьмана і сина його Якова і спровадив їх у Москву. Там їх катували, допитуючи за те, у чому вони були не винні, а тоді заслали на Сібір. Там вони у 1690 році повмірали. Другого сина, Грицька, скарано на смерть, а усе їх та жінок їх добро, маєтки і ґрунти забрано — половину на Царя, а другу — до військового скарбу. Гетьманом після Самойловича обрано Генерального осаула Івана Мазепу.

МИТРОПОЛИТ КИЇВСЬКИЙ ГЕДЕОН, КНЯЗЬ СВЯТОПОЛК ЧЕТВЕРТИНСЬКИЙ.

Гетьман Іван Степанович Мазепа 1687-1709.

Рід Мазепи стрічаємо ще у 1544 році, коли українському шляхтичеві Миколі Мазепі-Колединському король Жиґимонт I дав був село Мазепинці на р. Камянці, в теперішній Київській губернії, за те, що він одбуватиме кінно-військову службу при Браславському старості

(тоді, звичайно, давалися землі за службу у війську). Року 1578-го за сином Миколи — Михайлом стверджені сі грунта. Михайло Мазепа мав двох синів: Хведора, котрий був отаманом у козацькому війську і ходив походами на Поляків з Косинським, Лободою і Наливайком; з ними він попався до рук Поляків, з ними його й скарано на смерть у Варшаві, — і другого, Миколу: син сього Миколи, Степан, мав, як тоді водилося, ще й друге імя — Адам. Так само Хмельницький мав два імя: Богдан і Зіновій; князь Константин Острожський мав ще друге імя — Василь. Сей Адам-Степан Мазепа був чоловік освічений, але дуже палкий; він за часів Виговського належав до партії, котра хотіла, щоб їх рідний край був самостійною державою; жінка його, Марина, з роду Мокієвських, пішла після у черниці і зробилася ігуменією Фроло-Вознесенського манастиря у Київі. Як звичайно, імя їй у черницях перемінили, і вона підписувалась так: „Марія Магдалина Мазепина, Ігуменья манастиря Дівочо-Вознесенського Київо-Печерського Глуховського“. Вона була добре освічена людина, мала чималий вплив на сина свого Івана, як він був Гетьманом, і вмерла у 1707 році. У Степана і Марії був один син Іван і одна дочка, що вийшла за Войнаровського; вона покинула Войнаровського через те, що він силував її перейти на католицтво, і пішла у манастирь.

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА.

Якого саме року родився Іван, напевне не знаємо; по одних джерелах, се було у 1629 році, по других — далеко пізніщ: у 1644, але, здається, близче буде до правди перше.

До 1649-го року Іван Мазепа вчився у Київській Братській школі; після того батько вирядив його до двору короля Яна-Казіміра, де він був покойовим.

З 1654 по 1657 год король вислав його, разом ще з двома молодими шляхтичами, за границю, щоб ще далі учився. У 1659 році Король посилає вже його послом до Гетьмана Виговського, а на другий год — до Юрка Хмельниченка. Се показує, що Мазепа вже тоді визначався розумом, бо инакше Король не доручав би був йому таку важну справу. У 1662 році він мав якусь сварку з шляхтичем Паском.

Король помирив їх. але, здається, з того часу життя у Варшаві стало йому нелюбе і важке. На другий год Король послав Мазепу до Гетьмана Тетері, щоб доручити йому гетьманські клейноди. У 1663 році, коли король Ян-Казімир пішов був походом на Україну, Мазепа був при ньому. Але коли польське військо стояло під Білою Церквою, він одержав звістку, що батько його дуже заслаб. Мазепа подякував Королеві за ласку, покинув польський табор і поїхав до батька у Мазепинці. Батько його скоро помер, а Мазепа, поховавши його, зостався жити у своїй батьківщині.

МАРИНА МАЗЕПИНА.

Скоро після 1669 року бачимо Мазепу при Гетьманові Петрові Дорошенкові, де він попереду був ротмистром гетьманської надвірньої компанії, а далі генеральним писарем. В той час Іван Степанович Мазепа одружився з удовою польського полковника Фридрикевича, донькою козацького полковника Половця, родичкою Прилуцького полковника Горленка; весілля справляв він у Корсуні. Од неї, окрім пасинка, були у Мазепи свої діти, але, здається, вони повмірали.

У 1674 році, пробувши 5 літ коло Дорошенка, Мазепа побачив і впевнився, що з замірів Гетьмана нічого не вийде. Він заздалегідь, як і ще де-хто з инших прихильників Дорошенка надумав одстати од його, але не знав ще, куди пристати, коли несподіваний случай допоміг йому в тому. Мазепа, надумавши покинути Дорошенка, став проситись в його, щоб він пустив його навідатись у Корсунь до жінки. Гетьман догадався, що він хоче покинути його, і не пустив його, але послав замість того у Крим клопотати про те, щоб Татари скоріще висилали йому підмогу. В дорозі Кошовий Сірко із Запорожцями перехопив Мазепу і, на прохання Геть-

ГЕТЬМАН ІВАН МАЗЕПА.

мана Самойловича, одпровадив його до нього. Таким побитом Мазепа, хоч і мимохіть, опинився коло Самойловича. Мазепа умів подобатись людям — старим і молодим, чоловікам і жінкам, — то незабаром він став близький до Гетьмана чоловік. Самойлович посилає його із Ніжинським полковником, Павлом Михаленком, у Москву і доручає сказати там усе, що він знав про Дорошенка, про його відносини до Хана, про Сірка та про справи на Україні. У Москві Мазепа, як і скрізь, всіх причарував і повернувся до Самойловича, котрий з того часу став доручати йому всякі важні державні справи. У 1685 році Мазепа був вже Генеральним осаулом; Гетьман посилав його тоді у Київ на вибори митрополита Гедеона, князя Четвертинського. У 1686 році Самойлович посилає його із сином своїм, полковником Чернигівським Григорієм, знов у Москву — одговорити царівну Софію од походу в Крим. Але похід той таки був і привів до того, що московське військо повернулося до-дому, зустрівши у степу пожежу та голод, а Самойлович втеряв своє гетьманство. Звичайно, що тут не обійшлося без Мазепиних хитрощів.

Рада на річці Коломаці в Полтавщині.

Коли військо українське і князя Голіцина вернулося з Криму і мало переходити річку Самару, Самойлович із козаками по містках, що були наведені через неї, як вони ще йшли у Крим, перейшов на другий бік, а тоді містки ті хтось підпалив і вони згоріли, а московському війському довелося ставити нові. Се загаїло його, і хоч не виявилося, хто саме спалив містки, проте князя Голіцина приключка ся у-край розлютувала, і він зараз, як перейшов Самару, послав у Москву донос на Гетьмана — винуватив його і за нещасливий поход, і за степові пожежі, і за те, що спалені були містки; до свого доносу він додав ще й донос де-кого з української старшини, невдоволеної Гетьманом. Через 14 день він одібрав з Москви приказ, і 20-го липня (юля) 1687-го року Гетьмана Самойловича закували у кайдани і одпровадили до Москви, а 25-го призначено було обрати нового Гетьмана. Військо козацьке стояло тоді над річкою Коломаком, де й зібралася рада. Здається, до Мазепи було прихильне козацтво. Вважаючи на його ранішу службу, на те, що він знався у тогочасних справах, на те, що був добре освічений і відомий по-між козаками, його й настановили Гетьманом після Самойловича. Коли після молебну у походній церкві посвячені були гетьманські клейноди: бунчук, булава та корогва, і князь Голіцин промовив до козаків, що Царі волять на обрання, по давньому звичаю козацькому, нового Гетьмана вольними голосами, та спитав, кого вони бажають мати за Гетьмана, усі загукали: „Бути Гетьманом Івану Мазепі!“ Купка козаків вигукувала обозного Василя Борковського, але імя Мазепи лунало по всьому війську. З того, що Гетьманом обрали Мазепу, найкраще знати, чого сподівалася старшина та козаки тогочасної України од свого обранця.

Мазепа Гетьманом.

Права України обмежують.

Після виборів вичитано було Переяславські пакти Богдана Хмельницького і до них додано ще 22 статті, котрими обмежувались права Гетьмана. У одній з них на Гетьмана і старшину накладався обовязок

найдужче пеклуватись про те, щоб чим дужч єднати Українців із Московськими людьми через шлюби та иншими способами. Усі статті було прийнято, і старшина та Гетьман присягли на євангелії у церкві.

З-під Коломака Мазепа рушив через Гадяч у Батурин, де почалися бенкети та гулянки. З початку другого, 1688-го року, почали будувати кріпості й городки (фортеці) по річці Орелі, Самарі та инших, бо й се по послідніх умовах мусіла робити Україна.

Другий похід у Крим.

При кінці літа у Москві знов почали збіратись до нового походу у Крим, і Мазепа раяв Московському урядові виступати у поход по весні. У березолі (марті) 1689 року 112.000 московського війська, знов під проводом князя Голіцина, виступило у поход, а 20-го квітня (апріля) пристав до них й Гетьман із козаками. 20-го травня (мая) дійшли до Перекопу, але останні дні були дуже важкі для московського війська через спеку і через те, що Татари покидали і попалили свої села, — ніде не було ніякого пристановища. Голіцин побачив, що стояти перед Перекопом дуже довго не зручно, то й почав перемовлятися з Кримським ханом, але ні до чого вони не договорилися, і на другий день Голіцин повернув назад. Татари своїми наскоками іззаду дуже турбували військо. 24-го червня (юня) дійшли так до берегів річки Коломака, і звідтіль Мазепа з своїм військом повернув на Гетьманщину, а Голіцин пішов до Москви.

Сей поход дуже пошкодив Голіцинові і царівні Софії, і партія царя Петра почала гостріще себе виявляти.

Після того походу Мазепа захотів переговорити віч-на-віч із царівною Софією, вибрався до Москви і прибув туди у початку серпня (августа). З ним були Генеральні старшини: обозний — Василь Борковський, суддя — Сава Прокопович, писарь — Василь Кочубей, осаула — Андрій Гамалія і бунчужний — Юхим Лизогуб; окрім того полковники: Полтавський — Жученко, Ніжинський — Забіла, Чернигівський — Лизогуб, Миргородський — Апостол і Лубенський — Свічка; коло кожного з них — полковий писарь; окрім того ще 304 чоловіка козаків.

Гетьман в Москві.

Коли Гетьман прибув у Москву, він побачив, що тут наготовляються великі зміни. Трохи не місяць він, як і инші чужинці, не знали, до кого звернутись, та й ніхто там не знав, що буде завтра і чого сподіватись. Аж 10-го жовтня (октября) Українців прийняв у Троїцькому посаді молодий 17-літній царь Петро, і тут Гетьман виявив себе дотепним і хитрим діячем і одразу з'умів вподобатися Цареві.

Мазепа будує кріпости.

Ще з початку свого гетьманування Мазепа, щоб утвердитись на своїй посаді, послухав наказу Московського правительства і заходився будувати фортеці по північно-західних Запорожських землях, начеб-то для того, щоб оборонити Україну від Татар. Проте тут про инше йшло: Московський уряд, так само як колись і Польський, хотів сим заступити шлях Українському людові на Запорожжя. Почали будувати такі фортеці на річці Самарі, по Орелі, то що.

Дуже неприхильним оком дивилися Запорожці на те будовання, бо добре розуміли, за-для чого воно робиться. Проте кріпость на Самарі, на Запорожській землі, була збудована і найменована Ново-Богородицькою. Сюди призначений був воєвода, дяк (писарь) Московський і 4.000 чоловіка московського війська; посад, що був коло кріпості, заселено московськими людьми та потроху Українцями з усяких полків. Поблизу тієї кріпості був Самаро-Миколаївський Запорожський манастирь, котрий дуже поважали Запорожці. Ченці того манастиря, найбільше старі Запорожці, теж були невдоволені таким сусідом, як московська кріпость, і почали підбурювати проти неї Запорожців. Вертаючись з другого нещасливого походу на Крим, Голіцин провідав про те ремство та намовляння ченців; він обложив манастирь і, не вважаючи на прохання Кошового Івана Гусака і Запорожців, захопив усіх ченців до своїх рук і тяжко покарав їх — катував та мучив.

САМАРСЬКИЙ ЗАПОРОЖСЬКИЙ СОБОР.

Після того на довгий час манастирь сей зробився пусткою, і не скоро повернулися до нього ченці. Сей вчинок ще більш обурив Запорожців проти Московського уряду та Гетьмана, котрого вони вважали за пособника йому. І справді, у 1692 році він радить урядові збудовати кріпость у Камяному Затоні. „Гетьман хоче другу Січ заводити, — казали Запорожці, — щоб нас до рук прибрати... Аби був здоров наш батько Дніпро, — ми собі другу Січ знайдемо!“ „Ще такого небажаного Гетьмана у нас і не було, — писав Кошовий Гордієнко. — Був-єси нам перше батьком, а тепер став вітчимом“. Отаке ремство одчахнуло їх зовсім од Гетьмана, і вони почали листуватись із Кримським ханом та зробили з Татарами згоду. Се збентежило Мазепу, бо він саме тоді вже писав Московському урядові, що тепер як-раз час розпочати війну із Турками. Така рада була до душі молодому Цареві, і він справді почав гото-

Запорожська згода з Ханом.

витись до походу. Мазепа охоче допомагав йому у тому; він радив йти у поход не тільки суходолом, але й ріками, та для того присоглаcити Запорожців, добрих моряків, щоб вони помогли збудовати флот. Він посилав у Москву запорожських і українських майстрів і дуже пильно брався до сього діла, — з усього знати було, що він справді дуже цікавився ним.

Заходи Мазепи коло розвою культури.

Мазепа, як розумний чоловік, бачив, що йому треба чим-небудь, до якого часу, одвернути увагу од внутрішніх розпорядків, що він почав у себе заводити. Про Царя і Московський уряд він не турбувався, але йому хотілося прихилити до себе усю старшину. Він хотів завести на Україні окремий шляхетний стан, як у Польщі та Москві, щоб можна було опертися на його; для того роздавав він у вічність землі старшині, завів осібний гурт аристократів і прозвав їх „Бунчуковими товаришами“, а правительство зробило сю посаду наслідственною. Мазепа хотів, щоб ся верства люду Українського була освіченіща, а для того заводив усякі школи, поставив Київську Академію нарівні з загранишними університетами, з Чернигівської Колєгії зробив Ліцей (вищу школу), заводив друкарні (печатні), листувався із чужоземними вченими. Він покладав надію на молоде покоління, бо добре бачив, що тогочасної зопсованої старшини вже не переробиш. Не надіючись на козацтво, він, як і де-котрі Гетьмани перед ним, як і більшість старшини, держав найняте військо, так званих „компанійців“ і „сердюків“, із усякої наволочі; з них набіралося і прибічне гетьманське військо, немовби теперішня ґвардія. Військо се держав він на те, щоб було на кого покластися тоді, коли б раптом піднялося де народнє повстання, чи так заколот який, бо просте козацтво само було одного духу з народом, і покладатись на нього було небезпешно; крім того, по-всяк-час він міг обернутися за допомогою до Московського уряду, котрий охоче давав своє військо, як тільки прочує, що десь заворушився народ. Усе се було не до вподоби народові, і доноси на Гетьмана посилалися до Москви трохи не що-року, але там Мазепі вірили і шанували його, і доноси ті шкодили самим доносчикам, а не Мазепі.

Нехіть до Гетьмана.

У 1692 році, після Водохреща, до Батурина привезено із Москви од Царя подарунки Гетьманові, старшині і полковникам. Хто з них був на той час у Гетьманській столиці, той сам узяв їх, а кого не було, тим посилали ті подарунки туди, де хто жив. В ті часи се було все одно, що теперішні хрести та ордени. Так і тепер послані були подарунки Полтавському полковникові Жуку, або Жученкові, з його родичем, через канцеляриста Петра Іваненка, або Петрика, як його звивали. Петрик сей був жонатий на Кочубейовій небозі, а Жук доводився свекром Кочубейові, котрий держав його дочку. Петрик одвіз ті подарунки, але до Батурина не вернувся; здається, йому забажалося вільного життя, бо дома з жінкою він жив не в злагоді. Се знати з його листу до Кочубея, котрому він писав: „Тікаю від безсоромної лютости жінки своєї, котра не тільки що лихословить і ганьбить мене,

Петрик.

а ще й наважається позбавити мене життя“. Щоб там не було, а військовий канцеляриста Петро Іваненко опинився на Запорожжі, і там скоро став на чолі Запорожців, котрі невдоволені були на Гетьмана та Московський уряд. А невдоволені вони були за те, що Москва будує кріпості та городки на землях Вольностів Запорожських і за те, що українська старшина здобувала собі через Гетьмана і Московський уряд грамоти на землі, та обертала їх у вічність, і людей, котрі жили на тих землях, обкладала усякими одбутками, — робила з них трохи не кріпаків, бо вже було визначено два дні на тиждень роботи на пана. Навіть і Кошовий Гусак пристав до невдоволених, і коли Гетьман прислав йому листа, у котрому він прохав віддати баламута Петрика, він одписав йому між иншим так: „Тепер починає заводитися те саме, за що ми билися за Богдана. Хай би вже Генеральна старшина удержувала собі підданих людей, а то вже й всяка дрібнота має своїх підданих!“ Петрик говорив, що Хмельницький визволив Україну з під Польщі, а він, Петрик, визволить її з під Москалів і з під своїх панів. За ним повинен піти весь посполитий народ, бо він рад добути красшої долі для найбіднійших і найнизших.

Як тільки Запорожці обрали Петрика писарем, він поїхав у Крим до хана і прохав допомогти йому в його справі: він задумав визволити Україну з-під московської кормиги і від Мазепи, котрого Запорожці вважали пособником Московському урядові. Коли Петрик повернувся з Татарами, то ті Запорожці, що пристали до нього, проголосили його Гетьманом, і він пішов з ними попереду до Самарських кріпостів; звідтіль порозсилав він універсали до усього Українського народу і оповіщав в них, що його обрано Гетьманом і що з ним іде Калга-Султан із Татарами визволити Україну від гнобительства Москви і від хижих панів та орандарів. Петрик напав був одразу на Ново-Богородицьку кріпость, але його одбито, і він із Калгою-Султаном рушив на Україну. Але й тут був він не щасливіщий: народ не рушився, хоть і ненавидів панів. Січ також не вся пішла за Петриком, а Мазепа так жваво і розумно взявся проти нього, що куди він не поткнеться, скрізь його стрічали козацькі полки та давали йому одсіч.

Три роки Петрик баламутив на Україні. Люде хоч й гомоніли і невдоволені були московськими розпорядками, але він не з'умів скупити їх коло себе, і коли у 1696 році якийсь козак Вечірка убив його, то про його скоро й забули, — тільки й того, що Татари скарали за се того Вечірку на смерть, бо вони піддержували Петрика і допомагали йому для того, щоб була їм причина постоянно грабувати та нападати на Україну.

Азівські походи.

У 1695 році молодий царь Петро І задумав завести свій флот у південних морях, себ-то в Азовському і Чорному, а для того по весні сам пішов із військом під Азов. Але похід сей був нещасливий, і Царь мусів був повернутися у Москву, нічого не заподіявши Туркам. Гетьман же Мазепа з боярином Шереметьєвим тим часом щасливо воювали з Турками на низу Дніпра, узяли Кізікермен і другу фортецу,

що була коло його і, зоставивши залогу у кріпості на острові Тавані (що на Дніпрі недалеко Берислава), самі подалися на Україну. Тільки Гетьман, а з ним і московське військо одійшли, як Запорожці заволоділи тим островом.

Петрові не виходила з голови думка заволодіти морем, мати там свій флот і розпочати торговлю з Європою, і от по весні 1696 року він знов виступив проти Азова, а Мазепа вислав йому на підмогу 15.000 козаків. Наказним Гетьманом над ними настановив він Чернигівського полковника Якова Лизогуба, а сам знов поєднався з Шереметьєвим і, обороняючи українські південні границі, турбував Турків і Татар і не давав їм іти на підмогу до Азова. На сей раз Азов було взято, і Царь, вважаючи, що велику поміч у сьому ділі дали йому козаки, дякував Гетьманові Мазепі найбільш за те, що він призначив такого дотепного, доброго знавця військової справи, паказного Гетьмана, яким зявив себе Лизогуб.

Тим часом московське військо безнастанно переходило через Україну, погано поводилося з людьми; начальники московських команд та усякі офіцери московські часто-густо люто розправлялися з жителями, вимагали підвод, харчів, знущалися над звичаями і порядками українськими та ще почитували себе за важніщих та з більшими правами людей, ніж тубільці — Українці; до того ще був як раз і неврожай хліба у тому 1698 році, — то через все те на Україні дуже почали ремствувати на Москалів і Гетьмана; доносів на нього стало ще більше, але Царь так вірив Гетьманові і почитував його за розуммного і корисного за-для себе порадника, що не йняв віри тим доносам. Повернувшись у січні (январі) 1700 року з тих походів, він покликав Мазепу до Москви, і там так його ласкаво вітали, як ніколи. Щоб виявити свою ласку і подяку Гегьманові, Царь дав йому орден святого Андрія Первозваного, що саме тоді тільки що встановлений був, і мали його тільки Царь та Головін.

По Бахчисарайській умові 4-го березоля (марта) 1681-го року Правобічна Украïна мусіла зоставатись незаселеною пустинею. Але на таку чудову країну не могли не позаздрити сусіди, і от король Польський Ян Собєський, що тільки й мріяв про велику війну з Мусульманами, придумав такого способу. Він добре відав, що козаки — найкращі вояки, і вже у 1685 р. видав таку сеймову ухвалу, що він приймає під свою батьківську опіку усіх козаків, котрі оселяться на землях давніщих полків Чигиринського, Черкаського, Корсунського, Канівського, Білоцерківського та Уманського та будуть узнавати за Гетьмана того, кого настановить Польський уряд. Люде з Полісся, Волині та Червоної Русі кидали свої оселі і панів і поспішали записуватись у козаки. Ті з них, котрі одержували од короля „приповідні листи“ на те, щоб набірати се охоче військо, звалися полковниками; з них

одразу визначилися полковники: Искра, що оселився у Корсуні, Самусь — у Богуславі, Абазин — у Брацлаві на Поділлю, а найбільш — Семен Пилипович Гурко, або „Палій“, як його прозвали Запорожці. Він оселився у Хвастові.

Семен Палій. Семен Палій, як його звичайно взивають, був родом з Борзни, з діда-з-прадіда козак, добре освічений чоловік (вчився у Київській колегії). Слава про нього далеко сягала і на Лівобережній Україні; звідтіль до нього йшов народ, невдоволений московськими порядками і своєю старшиною, котра все більше й більше переверталась на

ЦАРЬ МОСКОВСЬКИЙ ПЕТРО І.

справжніх панів і, з допомогою Московського уряду, все дужче гнобила та гнітила підлеглих і осілих по їх землях людей.

З кожним годом Палій все дужче почав ворогувати з Поляками. Він не раз прохав Мазепу поклопотатись у Царя, щоб його і його козаків прийнято було у підданство, але Петро не хотів сваритись із Польщою, то й не хотів пристати на те. Проте Хвастовський полковник із своїми козаками не раз допомагав московському військові у війні з Кримом та Турками. Поляки тепер не раді були своїй вигадці, бо бачили, як жваво козаччина розвивається, боялися її, бо через козаків скрізь були розрухи, ворохобня та непокірство по-між їх

хлопів; тим-то вони почали вже клопотатись про те, щоб козаччину скасувати. Тільки що помер Ян Собєський, як на його місце у 1699 році королем Польським став Август II. Він зараз склав згоду з Турками, і коронний гетьман польський оповістив наказного Гетьмана підлеглих Польщі козаків, Самуся, і полковників Палія, Искру, Абазина, Барабаша та усіх козаків про те, що сейм ухвалив розпустити козацьке військо, і що з сього часу козаки не мають права жити по маєтностях королівських, духовних і шляхетських. Се було все одно, що зовсім скасувати козаччину в Правобічній Україні. Але Палій мало вважав на те, хоч Поляки були й напали на його Хвастів. Правобічне козацтво почало лихим духом дихати на Поляків, а далі незабаром підняло повстання: почали вигонити шляхту та Жидів, котрі оселилися по містах. Лівобічні теж одгукнулися на те, і вже в Переяславському полку почали бити Жидів. Утікачів з лівого боку Дніпра на правий все більшало; перелякана шляхта Київського, Подільського та Волинського воєводства проголосила „посполите рушення“ на козаків, а наказний Гетьман Самусь вирушив під Білу Церкву. Звідтіль послав він до Мазепи лист і розіслав універсали до всіх старшин, а в них оповіщав, що він присягнув бути вірним Цареві і покірливим Мазепі та присоглашав усіх охочекомонних збіратися у сотні і полки і одностайне іти на Поляків. У Самуся було 2.000 козаків. Під Білою Церквою Палій прийшов йому на поміч із 1.500 своїх полчан. Поляки, під проводом пана Якова Потоцького і регіментаря Рущиця, із 2.000 війська рушили визволяти Білоцерківську залогу, що зачинилися у замку. Під Бердичевом Самусь напав на них і розбив у-край. Потоцький і Рущиць ледве встигли утікти, — увесь їх табор дістався козакам. Розбивши польське військо, Самусь вернувся до Білої Царкви, обложив її і, простоявши під нею сім тижнів, узяв. Після того козаки узяли Немирів. У Немирові Поляки страшенно лютували й тяжко карали людей за те, що приставали до козаків; але як козаки взяли Немирів, то віддячили Полякам тим, що вирізали усю шляхту й усіх Жидів. Упоравшись тут, вони пішли на Бар, котрий теж узяли. Після того Палій подався із своїми на підмогу Подністрянському полковникови Абазину, що орудував на Поділлю. Шляхта та Жиди звідтіля, рятуючись, утікали в Польщу. Польський король Август II послав універсал до Палія і докоряв його за те, що він накоїв, а царський намісник у Варшаві, князь Довгорукий, писав до Мазепи, щоб він поклопотався про те, щоб Українські люде не допомагали Самусеві, бо через сю козацьку ворохобню Поляки не можуть налагодитися в поход на Шведів, у поміч Московському цареві. Після того Поляки гостріще взялись, щоб приборкати козацьке повстання, і гетьман польський Сенявський рушив на Немирів та узяв його. Самусь утік до Богуслава, а козаки з Немирова подалися до Ладижина. Там полковник Абазин замкнувся у замку із 2.000 своїх козаків. Після завзятої оборони Ладижин узято; Абазина Поляки посадили на палю, а козаків та міщан, котрі осталися живі, люто замордували. „У Подністрянщині і По-

бужжю, — одписує про се в Москву Мазепа — Поляки страшенно катували підлеглих їм Українців: одних вішали, других на цвяхи кидали, або садовили на палі". Тим, про кого думали, що він брав участь у тому повстанні, одрізували ліве вухо, і таких значених — як свідчить сучасник — було більш 70.000 чоловік... Таке коїлося в Правобічній Україні аж до 1703 року. За сей час Мазепа инший став до Палія. Мазепа бачив, як зростає любов народня до Палія; він боявся, щоб се йому не завадило, і надумав якимсь побитом зіпхнути Палія з свого шляху; — він писав Московському урядові, що боїться, коли б Палій не погодився із тими Поляками, котрі перейшли на бік Шведського короля.

ЖІНКА ПАЛІЯ.

Походи козаків у Лівонію, Інґрію і Польщу.

У початку 1704-го року Правобічний Гетьман Самусь, а з ним Корсунський полковник Искра прийшли у Переяслав і покірливо сказали: „Не можемо ми разом жити з Поляками і, коли нас не прийме православний Царь і Гетьман обох боків Дніпра, не знаємо, де й подітись". 24-го січня (января) Мазепа, з дозволу Царя, у Ніжині прийняв од Самуся гетьманські клейноди, котрі дав йому був Польський король. Таким побитом, на правому боці Дніпра остався один лишень борець за козацьке українське діло — Семен Палій. Се був справжній Запорожець, оборонець народніх прав, свободи і політичної автономії України, ненависник і лютий ворог усякого рабства та самоправства. Така вдача його одповідала тому, що було на серці й на мислі у кожного Українця, тим-то він без міри був любий народові. А се дуже турбовало Мазепу, бо він, схиляючись до шляхетства та потураючи старшині, не надіявся на народню любов... А без неї правителеві, котрого обрав той самий народ, не легко було вдержатись на своїй посаді.

Довго Мазепа не міг нічого заподіяти Палієві, але те, що Палій завзято не хотів оддавати Білу Церкву Полякам, спільникам в той час Москви, допомогло Мазепі. Про се оповідатиметься далі. а поки що — вернемось трохи назад.

У 1699 році цар Петро І і король Польський Август II умовились, через своїх уповажнених, разом стати проти молодого короля Шведського Карла XII. Війну розпочав Август у Лівонії, куди у 1700 році Царь звелів Мазепі послати йому на поміч козацьке військо. Гетьман вирядив один полк охочекомонних, під проводом полковника Искри. Ледве вийшло се військо, як знов прийшов царський наказ послати ще 10.000 козаків; і сі виступили у Псков, під проводом наказного Гетьмана Обидовського, Мазепиного небожа. У нього було війська: 4.000 Ніжинського та Чернигівського полків, 1.000 Стародубського і 4 полки охочекомонні. Але вони Шведів не бачили й у вічі, — бачили тільки московське військо, що тікало на всі боки після того, як його розбили Шведи під Нарвою. Незабаром ті козаки, що ходили воювати своїм коштом, босі й голодні, обідрані і без коней вернулися до-дому, люті на Московське начальство, котре позабірало на війну їх із кіньми і не платило за те грошей. Замість них послано ще 7.000 козаків, під проводом наказного Гетьмана, Гадяцького полковника Боруховича, а скоро за ним рушив із полками: Миргородським, Лубенським, Переяславським, Ніжинським і Полтавським наказний отаман — Миргородський полковник Апостол. Се військо пущено додому у січні (январі) 1702 року, а 27-го липня (юля) того ж року послано у поміч Полякам инших 12.000 козаків, під проводом наказного Гетьмана, Стародубського полковника Миклашевського.

Ще в лютому (февралі) 1701 року царь Петро бачився із королем Августом, і вони заздалегідь поділили по-між себе землі, що мали одвоювати од Шведів. Петро брав собі Інгрію і Корелію (коло теперішнього Петербурга) а Август назначив собі Остзейський край, та ще, з поради панів польських, намагався, щоб Московський царь зрікся своїх прав на Правобічну Україну. Але Мазепа, через присланого до нього в сій справі дяка московського Бориса Михайлова, одказав Цареві, що Україна на се ніколи не пристане: „Бо не дурно наші літописі пишуть: поки світ стоїть світом, Поляк Русинові не буде братом“.

Зімою 1702 і 1703 року Гетьман їздив у Москву. Там знов його добре вітали, надарували йому земель із селами і з слободами, соболів (на футра), шовку і таке инше, а король Польський прислав йому орден Білого Орла.

Козаки та Запорожці, вертаючись з походів тих до-дому, рознесли скрізь по Україні, які то люде Москалі, як вони знущаються, зневажають та кривдять Українців, як поневіряєть Українцями Московський уряд. Через сі балачки Запорожці готові були підняти повстання проти Москалів, і за те стояв і Кошовий отаман Кость Гордієнко, справжній лицарь і запеклий ворог Москви. Запорожці вже готові були вийти на Україну, вигнати Москалів, панів та орандарів. Мазепа писав у Москву, що по всій Україні менша стала прихильність до Царя й до Москви. Петро І вимагав, щоб присилано було козаків у північні сторони на службу та на всякі роботи. Сього попереду ніколи не було,

а козаки тільки й знали свою Україну та сусідні степи південні. Сі походи на північ були на всій біді і ще більш обурювали Українців проти Московського уряду.

У квітні (апрілі) 1704-го року Царь наказав Мазепі виступити з України з усім військом на поміч Польському королеві. Мазепа вийшов, коло Київа перейшов Дніпро і 15-го червня (юня) отаборився коло Паволочі; сюди ж прибув до його із своїми полчанами і Семен Палій. Мазепа вітав його приязно, а тим часом нишком листувався із князем Головіном. 10-го липня (юля) він покликав Палія і став дорікати йому, що його козаки свавільно розправляються з орандарями та панами і на се скаржиться й Король. „На те вони люде вольні, — одказав Палій. — Що я з ними подію?“ Тоді Гетьман переказав йому царське бажання, щоб він їхав у Москву. „Нема чого міні туди їхати“ — одмовив Палій і хотів іти до свого обозу, але Мазепа не пустив його і зараз написав про се Головінові, а 24-го серпня (августа) сповіщав його, що під караулом одпровадив Палія і його пасинка Сімашка у Батурин, і звелів їх держати там до приказу царського.

Тим часом у Польщі люде метушилися і не знали, кого й чого держатись: одні держалися короля Августа, а другі переходили на бік Карла XII, котрий вже взяв Варшаву, Краків і Львів. Переяславський полковник Мирович, що стояв у Львові із 10.000 козаків, мусів був одступити у Броди. Багато зневаги терпіли козаки од Поляків і од Шведів, а тут ще до того у Червоній Русі почалися пошесті та болісті, і через те козаки мусіли зовсім вернутись до-дому. Мазепа, котрий теж ходив із військом походом на Волинь, повернувся до Батурина. Сі походи козацькі, здається, мало допомогли королеві Августові, а козакам далися добре в знаки; через них козаки лихі були й на Шведів.

У початку 1705 року Мазепа був у Москві, а в березолі (марті) туди привезено Палія і пасинка його Сімашка. Після допиту, звелено було їх заслати в Сібір, у Єнисейськ, але чогось пізніш сей наказ перемінено, і Палія заслано у Верхотурьє, а звідтіль у Томськ, де він мав пробувати аж до смерті.

Другий похід на Волинь.

По весні 1705-го року Мазепа, з наказу Царя, вирядив 4.500 козаків, під проводом наказного Гетьмана, Прилуцького полковника, Дмитра Горленка на Литву, а сам 18-го червня (юня) виступив на Поділля; звідтіль пішов він на Волинь, щоб плюндрувати маєтності тих польських панів, котрі пристали на бік Шведського короля. Так він дійшов до Львова. Далі мусів він іти, щоб поєднатися з Саксонським військом короля Августа, але не зустрів його і повернув на Волинь Тут він став табором у місті Дубні, покинувши частину свого війська у воєводстві Белзському, а частину у землі Холмській.

Тим часом у Варшаві 3-го вересня (сентября), з волі Карла XII, короновано Станіслава Лещинського на короля Польського. Таким побитом у Польщі було два королі в-раз.

Новий король Станіслав зараз же почав запрошувати Мазепу, щоб він пристав на його бік, і обіцяв козакам усякі вольності: але Гетьман, ще до якого часу, не виявляв своїх замірів і про сі запросини повідомив Московський уряд.

Княгиня Дольська.

Пробуваючи у Дубні, Мазепа їздив до Білої Криниці і там хрестив із княгинею Ганною Дольською дочку її сина од першого чоловіка, князя Вишневецького. Ся княгиня Дольська, удова по двох чоловіках, була ще не стара, дуже красива і приваблива. Вона сильно вразила гетьманське сердце і, здається, на сих хрестинах було кинуто перше зернятко спокуси — перейти на бік Шведів і з'явилася надія визволити Україну з-під московського гніту. А гніт сей був дуже тяжкий, і до Гетьмана з усіх кутків України приходили скарги на насильства, знущання і свавільство московських військових людей над козаками.

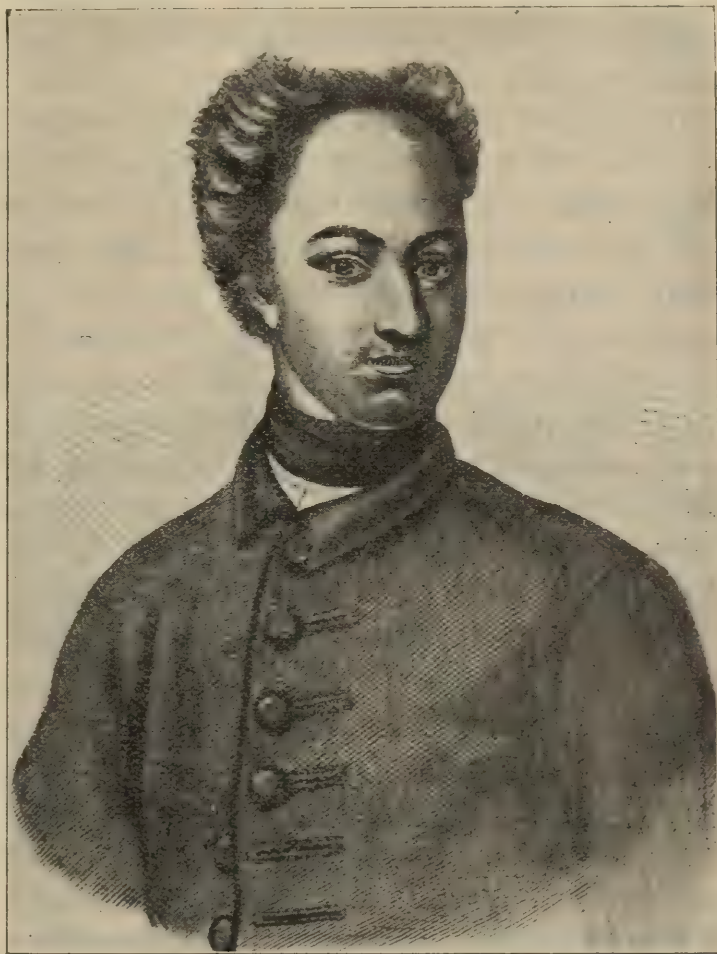

КОРОЛЬ ШВЕДСЬКИЙ КАРЛ XII.

Повернувшись до свого Батурина, Мазепа одержав звістку, що у-літку прибуде на Україну Царь, щоб оглядіти Київську кріпость. У кінці червня (юня) Гетьман зібрав до Києва козаків і сам поїхав стрічати Царя, котрий повинен був приїхати туди водою. Пробуваючи у Києві, Гетьман одібрав листа од своєї куми Дольської; в тому листі вона, імям короля Станіслава, радила Мазепі пристати до Шведів і впевняла, що все, чого Гетьман бажає, справдиться. Се був вже другий лист од неї, і про сі листи знав тільки Генеральний писарь Орлик; але й він не знав, як Гетьман ставиться до них, бо Мазепа не виявляв своїх замірів і лаяв при Орликові Дольську за її вигадки, кажучи: „проклята баба з глузду з'їхала!“

4-го липня (юля) 1706-го року приїхав у Київ царь Петро. Почувши тут, що Карл XII прямує на Україну, він виправив князя Меньшикова з кінними ватагами на Волинь, а Мазепі звелів допомагати йому і бути під його началом. Дуже вразило се старого Гетьмана, — і як Гетьмана, і як чоловіка, що вважав себе далеко вищим і родом

і по освіті, ніж Меньшиков. Карл XII на сей раз не пішов на Україну, а повернув у Саксонію. Там у замку Альтранштадті було складено умову; по тій умові Август II зрікся Польської корони, зостався тільки королем Саксонським і порвав згоду з Московським царем. Таким побитом Мазепі не довелося ставати під начало Меньшикова, але ся образа глибоко запала в серце Гетьманові; а тут ще й княгиня Дольська знов писала в листі до нього, що вона чула, ніби-то князь Меньшиков має на думці скинути його з гетьманства і самому стати Гетьманом України. Про се справді була чутка, і Мазепа знав, що Меньшиков клопотав у Царя про те, щоб його зроблено було князем Чернигівським. Се князівство повинно було простелити йому шлях до гетьманства. Мазепі ж, щоб задовольнити його, Царь хотів виклопотати титул Австрійського князя, про що вже почали листуватись із Австрійським урядом. І Мазепа таки одержав сей титул аж перед смертью.

Мазепа й Меньшиков.

На той час, як Петро пробував у Київі, Гетьман зробив за-для Царя бенкет. На тому бенкеті була уся українська старшина і московські вельможі, котрі були коло Царя, по-між ними й Меньшиков. По обіді Меньшиков узяв Мазепу за руку і, сівши з ним óсторонь, почав йому казати так, що де-хто з старшини і полковників чули: „Гетьмане Іване Степановичу! Час братись за ворогів“, – промовив він, підморгуючи на старшину. Потім почав говорити йому, що для спокою Царської величности і на користь самому Гетьманові, треба викоренити усю старшину; за се й будучі Царі славитимуть його, як найвірніщого з Гетьманів.

„Небезпешно, – промовив Гетьман — не скінчивши одної війни з ворогом, розпочинати другу хатню війну“.

„Чи сих ворогів (себ-то, козаків та старшину) боятись і жаліти?! — одказав Меньшиков. Але тут Петро встав, щоб їхати, і розмова на тому урвалася. Як Царь і російські вельможі поїхали, Гетьман звернувся до старшини і полковників з такою мовою:

„Чи чули, що казав князь? І таку пісню співають міні раз-у-раз у Москві і скрізь. Не попусти Боже, щоб сталося по їх думці!“ Тут вже й старшина, почувши таке, почала ремствувати: „Служать козаки Цареві без усякої противности, послушливим серцем, своїм коштом робили такі далекі походи у Інфлянти, Польщу, Литву, у Донські городи і Казанське царство... Козаки гинуть там, терплять тяжку зневагу і образу від московських начальників, і за все се їм така дяка!“ В додачу до сього Гетьман сказав: „Я сам добре знаю, що думають заподіяти зо мною і з вами: мене хотять довольнити князівським титулом Римської держави, усю старшину викоринити, міста наші під себе підгорнути, посадовити своїх воєводів або губернаторів; як що наші підуть навпроти, то за Волгу усіх перегнати, а Україну своїми московськими людьми осадити“.

Се дуже збентежило усіх, хто там був, і з того часу, з того бенкету, почалося ще більше ремство на Москалів. Старшина почала збіратись то в обозного Ломиковського, то в кого з полковників або

з старшин. У полковника Апостола, котрий достав з бібліотеки Печерського манастиря „Гадяцькі пакти“, тоб-то умови Гетьмана Виговськосо про федераційну спілку України з Польщою, довго радились про се і перечитували ту умову. Козацьке поспільство теж було неспокійне і гомоніло по хатах та шинках. Скрізь Мазепа бачив, що народ невдоволений Московським урядом, і сам добре розумів і спочував тому. Він бачив, що російське військо хазяїнує на Україні, наче в звойованій країні. Йому здавалося, неначе він чує голос, котрий промовляє: „Як ми за душу Хмельницького по-всяк-час Бога молимо і імя його славимо, що визволив Україну з-під лядської кормиги, так ми й діти наші на віки-віков душу й кості твої проклинатимемо, як що нас, за гетьманування свого, після смерті своєї, ти залишиш у такій неволі“.

Тим часом козаки ріжних полків вже пять літніх місяців, коли було чимало роботи й у свойому хазяйстві, працювали, з наказу Царя, над Київською кріпостью, та ще й на своїх харчах. Царь сказав, що кріпость збудовано в поганому місці і зробив нову закладчину, навкруги Печерського манастиря, та звелів, щоб доглядав за роботою Гетьман. Тільки аж у кінці жовтня (октября) прийшов царський дозвіл, щоб Гетьман пустив військо — голе, босе, обідране і голодне, та ще до того замучене тяжкою, незвичайною для козаків працею над кріпостью. Сам Гетьман поїхав до Батурина.

Під новий 1707 рік Царь прибув у Жовкву, а 11-го квітня (апріля), з наказу Царя, туди ж прибув і Мазепа. Тут знов сталася друга потичка Мазепи з Меньшиковим, котрий самовладно, без волі Гетьмана, послав наказ компанійському полковникові Танському, щоб він забрав на пів року гроші для війська і виступив у поход. Се страшенно розлютувало Гетьмана. Саме тоді приїхав до нього Львівський Єзуїт, ректор єзуїтської школи у Винниці, Заленський. Мазепа прийняв його на самоті, і що вони там балакали, про се ніхто не знає. Після того Гетьман послав його у Саксонію до короля Станіслава із своїм листом. Небавом Гетьмана і старшину одпущено з Жовкви, і він вернувся до Батурина. Вдома він перебув не довгий час, бо треба було поспішатись до Київа, де знову усі козаки — і городові, і охочекомонні — працювали над кріпостью. Тут 16-го жовтня Мазепа ізнов одібрав лист від Дольської і від короля Станіслава. Прочитавши його, ось що промовив старий Гетьман до свойого писаря Орлика, перед хрестом з часткою животворящого древа: „Я кличу Всемогучого Бога за свідка і заприсягаюсь, що не ради своєї користи, не ради високої пошани, не за-для багатства або инших примх, а за-ради усіх вас, що під моїм урядом і регіментом єсьте, і для жінок і дітей ваших, для загального добра матері нашої, бідної України, для користи усього війська Запорожського і народу Українського, для збільшення і розвитку військових прав і вольностей, хочу я, за помічю Бога, так зробрти, щоб ви з жінками і дітьми вашими і край рідний з військом Запорожським не загинув а-ні під Москвою, а-ні під Шведами“. Сими сло-

Єзуїт Заленський.

вами він виявив свої заміри, але до якого часу усе робилося потай, і тільки Орлик, котрий присягнув нікому нічого не говорити, знав дещо про усе.

Орлик.

Другої зіми знов приїздив Єзуїт Заленський до Мазепи з універсалом Станіслава до козаків і народу Уяраїнського. Він пробував у Бахмачі, а звідти Орлик привозив його двічи до Гетьмана на Гончарівку (урочище, де був палац Мазепи, за пів верстви од Батурина); там вони зачинившись, довго потаємці розмовляли.

Бунт Булавина

Тим часом при кінці 1707-го року з'явився на Запорожжі донський козак Кіндрат Булавин. Він заохочував Запорожців пристати до Донців, щоб битись з московським військом, вигубити бояр і усіх панів та усяких урядовців, До його пристало чимало Запорожської голоти і гультаїв. Але Мазепа вирядив проти нього компанійського полковника Кожухівського і Полтавського — Левенця, і вони вигнали Булавина з його ватагою з України та пішли на підмогу князю Долгорукому, що був посланий Московським урядом проти бунтівників. Так знищив Мазепа власного союзника, бо таким міг стати Булавин у борбі Мазепи з Москвою. На Дону Булавинові спочатку щастило: він розбив московське військо і зайняв місто Черкаськ; але тут він на-щось розділив свої сили, а через те незабаром його було розбито. Знаючи, яка буде йому кара і муки у Москві, як його піймають, він застрелився. 1.500 Запорожців, котрі були в його війську, обложив бригадір Шидловський у Бахмуті і, здається, винищив їх до одного, а Бахмут спалив. Частина Донців, під проводом Некрасова, утікла на Кубань, а потім піддалися Турції і оселилися по Дунайських плавцях у Добруджі. Там живуть потомки їх і досі і прозиваються „Некрасовцями". Ми ще стрінемося з ними далі.

З самого початку гетьманування Мазепи він мав багато ворогів, і доноси на його присилано у Москву мало не що-року, але вони скомпановані були недотепно, в них було так небагато правдивих доказів, що Гетьманові не було чого боятись, — навпаки, через них Мазепа ставав в очах Петрових ще вірнійшим та ще більш прихильним до нього Гетьманом. Усіх доносчиків, починаючи з 1687-го року (з попа — розстриги з Путівля) і до посліднього часу, Московський уряд або сам карав на смерть, або присилав до Гетьмана, щоб він робив з ними, що схоче; і, треба сказати правду, Мазепа ніколи не уживав на зле своєї власти та посади: він не був лютий з роду. Так, ми бачимо, що з одданих йому доносчиків, він скарав на смерть одного тільки ченця Соломона, — небожа ж Самойловичового, Гадяцького полковника Михайла Василевича Галицького, він передав Московському урядові, і в Москві покарали його батогами за донос на Гетьмана та заслали у Сібір; Забілу, Солонину і Чалієнка він зовсім прощає і нічим не карає Суслу. Але тепер у 1708 році послано новий донос, котрий дуже збентежив Гетьмана. Донос сей з'явився саме тоді, як трохи не вся старшина козацька і Запорожжя скупились коло Гетьмана, щоб проголосити незалежність України, як от-от Карл XII мав

рушити на Москву, а Станіслав — на Київ. Вийшов той донос од одного з найповажніщих старшин — Генерального судді Василя Кочубея, котрий до того ще був і близький до Гетьмана чоловік; він знав усі думки і заміри старшин, у нього Мазепа часто гостював і поприятельськи балакав із ним про багато де-чого такого, чогоб не сказав другому. Усе те дуже турбовало Гетьмана. Скоїлосяж воно ось через що. Мазепа був хрещений батько Кочубеївої дочки Мотрі, і як кум, він часто бував у Кочубеїв. Хрещениця його підросла і на його очах стала гарною дівчиною. Гетьман тоді був удівцем (його жінка вмерла у 1702 році), і задумав посватати свою хрещену дочку. Се дуже вразило Мотрину матірь, Любов Хведорівну Кочубеїху, котра й чути не хотіла про таке беззаконство, щоб хрещений батько узяв собі за жінку свою хрещену дочку. Але молодій Кочубеївні бажалося зробитись гетьманшою. Хатні сварки і лайка з матірью та велика охота досягти таки свого, повели до того, що дівчина покинула батьків і утікла в будинок до Гетьмана. Старі Кочубеї счинили галас і стали докоряти Гетьманові. Мазепа не стерпів тих докорів і, щоб вгамувати се діло, мусів одіслати Мотрю до батька, але після того він ще часто листувався із нею. Се було у 1704 і 1705 роках, але, здається, через те Гетьман з Кочубеєм не стали гірші, бо ми бачимо, що Кочубей після того бував на бенкетах у Гетьмана у Бахмачі та на Гончарівці, і сам Гетьман по-приятельськи приїздив до Кочубеїв у Диканьку і бував у їх господі в Батурині; виїзжаючи в поход Мазепа лишав замість себе у Батурині наказним Гетьманом Кочубея. Так було і у 1706 і 1707 роках. Раз якось, під час такого гетьманування Кочубея, приїхали до його ченці — по-між ними був чернець Никанор. Кочубеїха, котра була дуже крута і сувора на вдачу, досі не могла забути образи, що вчинив їй Мазепа, сватаючи її дочку, а свою хрещеницю, та передержуючи її у себе. Вона намоглася, щоб Кочубей вирядив того ченця, як певного чоловіка, із доносом на Гетьмана аж у Москву. Узявши з Никанора присягу і давши йому грошей, Кочубей вирядив його у Москву. Він багатів думкою, що як повірять там його доносові і скинуть Мазепу з гетьманства, то ся посада доста-

Мотря Кочубеївна.

Донос Кочубея.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ СУДДЯ ВАСИЛЬ ЛЕОНТІЄВИЧ КОЧУБЕЙ.

неться йому. Дожидався він свого посланця аж до 1708 р., і не діждався. Тоді він знайшов якогось Петра Яценка, вихреста з Жидів. Виявивши свої заміри приятелеві і своякові свойому, Полтавському полковникові Искрі, вони разом од себе обох вирядили того Яценка у Москву з другим доносом, а самі закликали у Диканьку до себе попа Івана Святайла і доручили йому скомпонувати ще один донос російському полковникові Осипову, котрий полковникував у Ахтирці, щоб він сповістив про заміри Мазепи Київського воєводу, князя Голіцина. Князь, одібравши донос, одпровадив його до Царя, котрий саме тоді пробував у Бішенковичах. Як довідався про се Мазепа, то поспішив од себе послати лист до царя Петра. Петро звик вже, що на Мазепу часто приходять доноси, то він і на сей раз не звернув на нього уваги і доручив самому Гетьманові піймати доносчиків. Тоді Мазепа покликав до себе Гадяцького полковника Трощинського і охочекомонного Кожухівського і доручив їмісхопити Кочубея та Искру. Але Миргородський полковник Данило Апостол, — дочку його держав старший син Кочубея, Василь — послав до Кочубея верхівця з порадою тікати в Крим. Здається, того хотів і сам Гетьман, і зроблено то було по умові з ним, бо полковник Апостол був головним спільником Мазепи у задуманому ділі — щоб одірвати Україну од Москви. Як би Кочубей та Искра утікли були в Крим, то донос їх не був би страшний а-ні Гетьманові, а-ні усій тій справі, що замислила старшина. Але, на лихо, Кочубей та Искра, котрі, тікаючи в Крим, доїхали були аж до Коломаку, чогось повернули на північ і як-раз попалися до рук Осипову. Сей несподіваний случай дуже збентежив Гетьмана і усіх його спільників. Кочубея, Искру та Осипова, як головних доносчиків, звелено було одпровадити зараз на допит до Смоленська, а звідтіль до Вітебська, де була головна кватиря московського канцлера Головкіна — йому доручено було сю справу. Туди ж були прислані з Москви піп Святайло, сотник Securityанько, вихрест Яценко і чернець Никанор, як люде, що найбільше причетні були до того діла. Після допиту, Осипова пущено на волю, Кочубея та Искру присуджено скарати на смерть, Святайла одпровадити у Соловецький манастирь, Securityанька завдати до Архангельська у військо, Яценка та Никанора заслати у Московські далекі міста. Усіх їх заковали у кайдани і одпровадили до Смоленська. Після того Кочубея та Искру, з наказу Царя, знов привезено до Вітебська; там їх знов допитували та мордували, та проте нічого нового не дознались. Тоді одвезли їх до Смоленська, а звідтіль Дніпром одпровадили до Київа і посадили у новій Печерській кріпості. Мазепа стояв тоді обозом у Боршагівці коло Білої Церкви. 11-ѓо липня (юля) привезено туди закованих у кайдани, під московським караулом, Кочубея та Искру. 14-го липня рано вивели їх на майдан, де було зібране

Кочубея та Искру карають на смерть.

військо козацьке та чимало народу, прочитано їх провини, і тоді відтято їм голови. Тіла їх лежали на майдані, поки скінчилася у церкві служба Божа, а тоді покладено в домовини і одвезено до Київа і там поховано у Київо-Печерській лаврі коло Трапезної церкви. Мазепа

прохав у свойому листі Головкіна, щоб жінок і родину покараних на смерть одпустити і дати їм спокійно, „без жадної біди і туги“, пробувати у своїх маєтностях, та не однімати їх, бо чоловіків їх вже доволі покарано.

Мотря Кочубеївна ще у 1707 році вийшла заміж за молодого Чуйкевича, котрий був прихильний до Мазепи до кінця. За те після Полтавської битви він був засланий у Сібір з жінкою. Але Мотря потім повернулась з Сібіру і жила у манастирі; там вона і вмерла.

Скоро після того, як покарано на смерть Кочубея та Искру, Карл XII, після щасливого для себе бойовища 3-го липня (юля) біля Головчина (у Могілевському повіті), рушив таки на Україну, хоч канцлєр його, граф Піпер, і кватирмайстер Гілленкрон були против того.

МОГИЛА МОТРІ КОЧУБЕІВНИ.

16-го вересня (сентября) вирядив він генерала Лагеркрона взяти Стародуб, а 21-го і сам вступив у Гетьманщину і отаборився у Дрокові (село у Суражському повіті). Останнє військо йшло за ним. 27-го вересня на шведську ватагу, що йшла з Лівонії під проводом генерала Левенгаупта через Литву для того, щоб поєднатися з головною силою Карла, під Лісною напали Москалі і розбили її. Ся невеличка побіда московського війська зробила чимале враження на Україні і дуже звеселила Петра. Як Мазепа довідався про те, що Карл іде у Гетьманщину, то, замість того, щоб рушити на Москву та далі на північ, а під Київ і у Полтавщину послати короля Станіслава, з досади скрикнув перед старшиною, що була тоді в його: „От чорт його сюди несе! Та він усі мої рахування понівечив! Тепер він впровадить за со-

бою у саме серце України московське військо, щоб до-краю зруйновати нас, на погибель нашу!"

Карл XII на Україні. І справді, Карл дуже необачно зробив, що повернув на Україну; він тим багато пошкодив собі самому і усім замірам Мазепи та тих Українців, що були з ним одних думок. Стародубський полк, куди вступив Карл, ще здавна жив спокійним поміщицьким та селянським життям, здавна вже заможні люде і усякі урядовці дбали про те, щоб здобути собі маєтності у тому найспокійніщому кутку України. Тим то демократичних поривань не помітно було серед козацтва того полка; гадки та мрії про самостійність України, котрими жила більшість української старшини, мало клопотали завдоволених усим Стародубчан. Через те усе Стародубчанам було байдуже і про те, що прийшов Карл, — тоді як на Україні дивилися на нього, як на свого визволителя.

Царь Петро вирядив у Стародуб генерала Інфлянта і послав наказ Гетьманові, щоб він допоміг генералові виперти Шведів за границі України. Одібравши сей наказ, Мазепа закликав до себе Генерального бундужного Ломиковського і полковників, і вони прирадили йому послати до графа Піпера лист без підпису і печатки, (щоб, як попадеться, бува, до рук Царя, можна б було од його одректися). У листі тому Мазепа вітав Короля з тим, що прибув він на Україну, прохав його протекції (опіки) над Україною і усим військом Запорожським і сповіщав, що виготовить пороми для шведського війська на річці Десні біля Макошина. Проте, щоб і Петрові одвести очі, він вирядив на поміч генералові Інфлянтові гурт козаків Ніжинського, Лубенського та Переяславського полків. Але, поки вони прийшли, генерал Інфлянт звелів усім селянам та хуторянам Стародубського полку із своїм добром і худобою переїхати у кріпость, а села, хутори, млини, пасіки й токи звелів своїм Москалям геть попалити, щоб Шведам не було де взяти а-ні корму для коней, а-ні харчу для себе, а-ні сховатися. Стародубчане, побачивши таке, почали утікати світ-за-очі, бо добро їх було попалене, і ніде було знайти їм притулку. Стрівши козаків, котрі йшли на поміч Москалям, вони їм переказали, що в них діється, і так розпалили їх проти Москалів, що ті не схотіли іти далі, і тільки невеличка купка того маленького гуртка козаків прийшла і поєдналася із Стародубським військом генерала Інфлянта. Ті козаки, що втікли, рознесли по Україні вістку, що Шведи — народ хороший, нічого лихого людям не роблять, за все, що беруть, платять, а Москалі палять села, грабують, обдирають жителів, силком заганяють у кріпость, силують до незвиклої роботи, неславлять і зневажають, ще й глузують з Українців. Ся вістка скоро поширилася і рознеслася по Україні, і незабаром усі побачили, що то була правда, бо Москалі скрізь однаково з Українцями поводилися.

Тим часом московське військо прибувало на Україну, і Мазепа із своїми силами опинився, як у мішку, одрізаний од Запорожжя і полудневих полків, котрі спочували його замірам. А тут як на те ще й

Царь вимагав, щоб Мазепа не гаячись прибув до головної кватирі на військову раду з міністрами. Гетьман прикинувся слабим, упрохав Київського митрополита Іоасафа Кроковського маслособорувати себе, а у головну кватиру до Меньшикова послав свого небожа Войнаровського. Повернувши звідти Войнаровський сповістив, що Меньшиков сам іде до Мазепи. Почувши се, Гетьман зараз же поїхав до свого Батурина і наказав сердюцькому полковникові Чечелю, гарматному осавулові, Німцю Кенігсену та Батуринському сотникові Дмитрові, стерегти його. В гетьманській столиці стояло чотири сердюцьких полків (Чечелів, Покотилів, Денисів та Максимів) і частина полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького. У неділю рано 23-го жовтня (октября) Гетьман на віки попрощався із своїм Батурином, і з останньою частиною полків Лубенського, Миргородського та Прилуцького подався за Десну до Карла. З ним перейшло за Десну коло 5.000 козаків, а останні 6.000 зосталися по сей бік Десни. Осе й усього війська, що було при Гетьманові, бо багато полків було послано на підмогу московським генералам у всі сторони. Та й з тих, що перейшли з Мазепою до Шведів, теж чимало повтікало, і його військо ще менше стало.

Перейшовши Десну Гетьман спинив своє військо, вишикував козаків у лави навкруги себе і почав їм так промовляти: „Братя! Настав наш час. Покористуємося сею нагодою, — віддячмо Москалям за їх насильство над нами, за всі нелюдські муки і неправду, що вчинено нам! Ось коли прийшов час скинути ненависне ярмо і нашу Україну зробити вільною стороною, ні від кого не залежною!“ 28-го жовтня (октября) у-вечері Мазепа прибув із своїми козаками до шведського обозу, а 29-го Король вітав його у себе. На яких услівях довершилася змова Мазепи зі Шведами, не знаємо, але з пізнійших актів, підписаних Карлом XII можна догадуватися, що Україна мала творити осібну державу під протекторатом Швеції, та що мали до ньої належати воєводства: Київське, Браславське й Чернигівське.

Звістка про те, що Мазепа перейшов на бік Карла, дуже вразила Москалів. Царь Петро зараз звелів писати маніфест до Українського народу; в ньому він оповіщав, що Мазепа — зрадник і що він начеб-то хоче оддати Український народ Полякам та завести унію, старшинуж Царь закликав у Глухів, щоб обірали нового Гетьмана. Із сим універсалом послано й листа до полковника Чечеля, котрому наказано впустити московське військо у Батурин.

Москалі нищать Батурин.

30-го жовтня у Погребках, де стояв Царь табором, була військова рада; на ній ухвалено взяти і зруйновати Батурин. 31-го Меньшиков прибув із військом до гетьманської столиці і почав перемовлятися з полковником Чечелем, але ні до чого не договорилися, а козаки завзято гукали з мурів: „Усі тут помремо, а в столицю не пустимо!“ Завзято одбивалися козаки од московського війська. Коли се 1-го листопада (ноября) у-ночі один з полкових старшин Прилуцького полка, Іван Ніс, прийшов до Меньшикова і розказав йому, що знає потайну

хвіртку — нею можна увійти у Батуринський замок. Через сю зраду загинув Батурин. Меньшиков з частиною війська наполіг з усієї сили з противного боку Батурина, де скупилося обороняти город усе військо козацьке, а тим часом остання частина Москалів пробралася через тайник у замок. Тільки, що чутка ся розійшлася, як городяне, під проводом дьякона і його дочки, кинулися вибивати Москалів з тайника. Але було вже пізно, і Меньшиков узяв гетьманську столицю, спалив її у-пень, усіх жителів, старих і малих, жінок і дітей, перебито до одного, частину старшин замордовано лютими карами, трупи їх привязано до дощок і пущено у-низ по річці Сейму, на знак того, що Батурин загинув; останніх старшин, а між ними й Кенігсена, заковали у кайдани і повезли до Глухова. Кенігсен дорогою помер, проте його

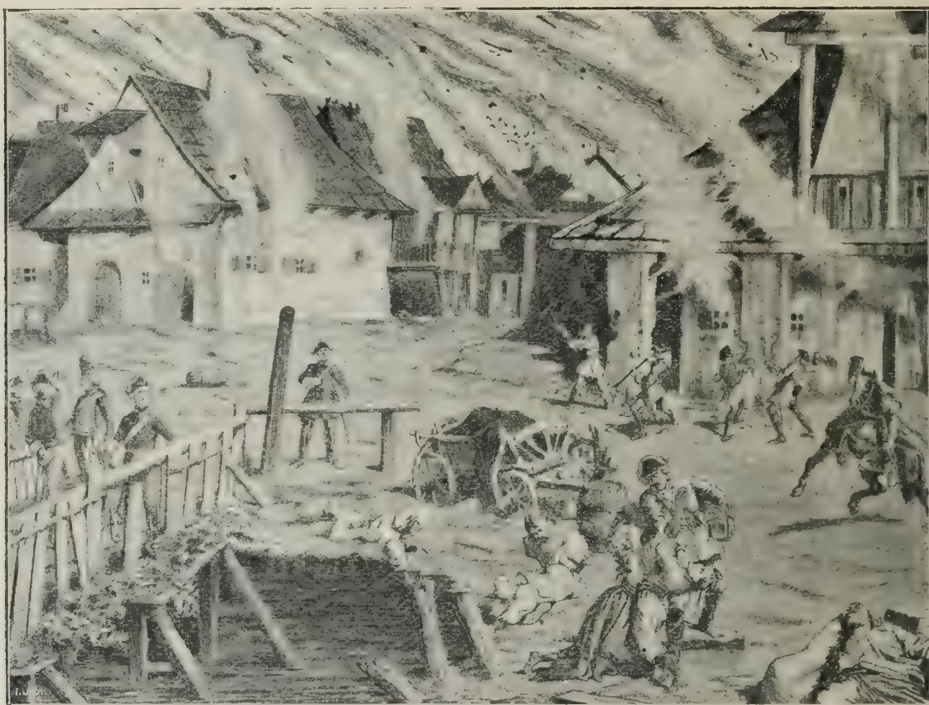

МОСКАЛІ РУЙНУЮТЬ БАТУРИН.

й мертвого, як і всіх привезених у Глухів старшин, мордували і колесували.

1-го листопада Царь скликав у Богданівку (село Новгород — Сіверського повіту, недалеко Десни) усіх полковників українських. Але приїхало тільки чотири, котрі не пристали до Мазепи: Стародубський — Скоропадський, Чернигівський — Полуботок, і наказні: Переяславський — Тамара і Ніжинський — Журахівський з сотниками і військовими товаришами своїх полків. 4-го вони були у Глухові, куди приїхав і сам Царь. 5-го листопада скидали Мазепу з гетьманського уряду, — справляли се так, як у театрі: спорудили шибеницю і винесли опудало, — ніби то самого Мазепу; на опудало повішали орден Андрія Первозваного, вичитали над ним усе те, що робив для Гетьмана Царь, усю до його царську ласку, а тоді прочитали усі провини Гетьмана проти Царя. Меньшиков і Головкін вийшли на поміст і роздерли па-

тент на чин Кавалера ордена, з опудала здерто орден Андрія Первозваного, а кат зачепив його канатом і повісив на шибениці. 6-го листопада була рада; на ній стверджено за Гетьмана — Стародубського полковника Івана Скоропадського, котрого заздалегідь призначив царь Петро.

Старшина хотіла була обрати за Гетьмана Полуботка, але Царь не пристав на се, кажучи, що Полуботок дуже хитрий і що з його може вийти другий Мазепа.

УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ЧАСІВ МАЗЕПИ.

11-го листопада приїхав у Глухів Київський митрополит Іоасаф із духовенством і 12-го, після молебну, на котрому був і Царь, виголошено анафему і вічний прокльон зрадникові Мазепі. При тому митрополит ударив своїм жезлом портрет Мазепи у груди, а духовенство і клір, обернувши свічки до портрета, співали: „анафема, анафема, анафема!“

З Глухова Царь розіслав два маніфести до Українського народу. У одному Царь улещав Українців, щоб не йняли віри маніфестам та універсалам Карла та Мазепи, бо, мовляв, на всьому світі нема а-ні одного народу, котрому так легко і вільно живеться, як Українцям під Московською рукою; у другому Царь обіцяв нікого не карати за те, що не повідомили уряд про те, що Мазепа замишляє перейти до Шведів; він закликав, щоб не боялися вертатись у свої маєтності і займати ті самі посади, що й до того. А як що через місяць од сього хто не вернеться, то він буде того вважати за зрадника і у тих одбіратимуть уряди, знаки та маєтності, а самих каратимуть на смерть, а жінок та дітей посилатимуть на заслання.

Мазепа, з свого боку, розіслав універсали; у них він поясняв причини, з яких він одступився од Москви. „Москва, — писав він, — хоче спустошити міста, усю старшину запровадити у неволю, козаків повернути у драгуни та жовніри, народ перегнати у Московські землі за Волгу, а наш край оселити своїми людьми“. Полковники, котрі передалися Шведам, із свого боку розсилали універсали та підбивали в них Українців стояти за Мазепу і не слухати маніфестів Царя.

Тим часом Карл рушив з Десни і прибув у Ромни. Шведська армія стала табором од Ромен і Гадяча до Лохвиці і Прилук; Московськеж військо стояло на границі Слобідської України і Гетьманщини, і ще у Миргороді та Ніжині.

Король шведський теж, з свого боку, розіслав по Україні універсали, і в них упевняв, що прийшов не лихо робити Українцям, а визволити їх з-під московського ярма, радив їм коритись свойому Гетьманові Мазепі. З половини грудня (декабря) розпочалася війна між Шведами і Москалями. Зіма того году була дуже люта; багато Шведів загинуло од морозу, навіть і сам король одморозив собі носа; проте він 27-го грудня рушив до Веприка, а 30-го був у Зінькові. Там він стрів новий 1709 рік; там він засновав і свою головну кватиру, бо як він вийшов з Ромен, то місто те зайняло московське військо, і він вже туди не вертався. 28-го січня (января) рушив він із частиною кавалерії та артілєрії у Слободську Україну, і там під Красним Кутом мав потичку із Москалями. Сей даремний похід у Слободську Україну наробив те, що у Гетьманщині Москалі потрохи займали ті міста, що зайняли були Шведи, і вкорінялися там. Мазепа був увесь час при Королі і часто хворів; коло його зосталося не багато Українців: полковник Миргородський Данило Апостол та Генеральний хорунжий Іван Суліма, після маніфесту Царя, покинули Мазепу і повернулися на свої грунта; хотів утікти й Лубенський полковник Зеленський, але Шведи задержали його, і тоді вже всю старшину українську держали під караулом, — навіть коло самого Мазепи був „почесний“ караул, бо Шведи вже не йняли віри нікому. З старшини коло Мазепи зосталися: Орлик, Чуйкевич, Ломиковський, Горленко та компанійські полковники Кожухівський і Андріяш. Петро І тим часом поспішав задобрювати Українців, котрі ще не перейшли до Шведів. Так, він покликав до себе Кочубейового сина Василя і удову Кочубейову, Искрину удову із дітьми і подарував їм нові маєтності, подарував маєтності військовим товаришам Андрієві Лизогубові, Іванові Бутовичові та иншим. Тоді ж князь Долгорукий нагадав Цареві про Палія, і його звелено вернути з Сібіру, бо він мав вплив на Запорожців. Запорожці тепер були дуже лихі на Москалів, і новий Гетьман Скоропадський, із поміччю Палія, надіявся прихилити їх на бік Петра.

Запорожці передаються на бік Шведів.

У половині лютого (февраля) 1709-го року Царь поїхав у Вороніж, щоб спорядити флот у Чорне і Азовське моря проти Турків, а на Україні залишив князя Меньшикова. Меньшиков мав тепер найбільший клопіт — одхилити Запорожців од поєднання з Мазепою,

а для сього він послав у Січ своїх послів із грішми і подарунками. Але се мало помогло. На раді, що зібрав Кошовий Кость Гордієнко, прочитано було лист Мазепи до Запорожців. В тому листі він прохав допомогти йому скинути з України московське ярмо і писав, що сам чув, як Царь сказав: „Треба викоренити сих злодіїв і поганців, Запорожців“. Тоді усі Запорожці загукали: „За Мазепою! За Мазепою!“ Гордієнко написав до короля Карла лист і сповіщав його, що усі Запорожці просять заступитися за них та помогти вернути їхню волю. 15.000 Січовиків, не дожидаючи, що одпише їм Король, рушили в похід; вони забрали усі городки (невеличкі кріпості) по річках Орелі і Ворсклі, порозгонили з них московське військо, а люде, котрі покидали свої оселі та ховались по лісах од Москалів і Шведів, верталися до своїх хат та дякували Запорожцям. 26-го березоля (марта) прибув у Будища (містечко у Зеньківському повіті) і сам Кошовий Гордієнко із товариством. Мазепа вислав для почесної стрічи їх двох полковників з 2.000 козаків, котрі провели їх у Диканьку. Мазепа стрів їх у Кочубейовому будинку. Увійшовши в хату, Гордієнко уклонився Гетьманові, а бунчужний, на знак пошани, схилив перед ним отаманський бунчук. Після того Гордієнко промовив: „Ми, військо Запорожське Низове, дякуємо милості вашій за те, що ви, як і подобало найстаршому ватажкові українському, взяли близько до серця долю нашої країни і взялися визволити її з московської неволі. Ми певні, що тільки ради сього, а не власної користи ради наважилися ви пристати до Шведського короля“. Так почав Кошовий свою промову, і при тому було де-кілька Запорожців, бо Запорожське товариство твердо додержувало звичаю, щоб Кошовий, та й ніхто, ніколи й нічого не казав про військові справи иначе, як од усього Товариства і при самому Товаристві. Мазепа одказав: „Дякую вам, Запорожці, що ви вірите міні. Славлю ваше пильне бажання добра рідному краєві. Коли я пристав до Шведського короля, то не ради якої вигоди за-для себе, а з любови до рідної країни. У мене нема а-ні жінки, ні дітей, і яб міг пійти собі куди-небудь та спокійно доживати свого віку. Але кермуючи стільки часу Україною щиро, скільки було моєї снаги та кебети, я не можу, забувши й честь і щиру любов, скласти руки і покинути наш край на волю гнобителя“. На другий день Гордієнко з 50 товаришами був у Короля. Там тоді ж обмірковано і те, яка має бути умова із Шведами.

12-го квітня (апріля) Запорожці з Шведами перейшли Ворсклу коло Соколки (село в Кобеляцькому повіті) і розбили московське військо генерала Рена. Дознавшись про се, Шереметьєв послав полковника Яковлева на Келеберду, спалив її і 18-го підійшов до Переволочні (Запорожська таможня і переправа через Дніпро). Тут у замку була Запорожська ватага з 600 Січовиків, але вона не мала сили вдержатись у замку. Москалі його, побили Запорожців, а тих, що оборонялися по хатах, випекли звідти вогнем і повбивали. Одержавши через Меньшикова царський наказ, Яковлев 30-го квітня перейшов через

Кодацький поріг на Дніпрі, узяв і спалив Старий та Новий Кодак з околицями і 7-го червня (юня) прийшов до Камінного Затону, невеличкої кріпости, що збудовано було коло самої Січи. У Січі на той час Кошовим зостався Петро Сорочинський. Він тільки що повернувся з Криму, куди їздив кликати на поміч Татар. Атаку почали Москалі на човнах, але їм не поталанило, і їх було одбито. Тут, на лихо, Запорожці побачили, що далеко у степу піднялася курява, і до Січі іде якесь військо. Вони подумали, що се Татари, котрих обіцяв прислати Хан, та, щоб допомогти їм, вийшли їм на зустріч. Але се були не Татари, а компанійський полковник Гнат Галаган з своїм полком та драгунами. Галаган сей після царського указу покинув Мазепу і утік до Царя і за се був у великій ласці у нього. Він добре знав Січ, бо колись сам був Запорожцем і за лицарство обраний був навіть Кошовим. Тепер прислано його допомагати Яковлеву. Під'їхавши до Січі, він гукав: „Віддайте зброю і покоріться, — вас усіх помилують!"

Зруйнования Чортомлицької Січи.

Запорожців на той час було обмаль на Січі. Вони бачили, що війська проти них було багато і, повіривши Галаганові, оддалися. Але Яковлев не помилував їх, а звелів визначніщих з них заковати у кайдани, а останніх замордував на місці „по достоїнству": одним рубали голови, других вішали і мордували так, „як у поганстві, за давніх мучеників, не бувало": робили пороми, ставили на них шибениці й вішали Січовиків, а потім пускали ті пороми Дніпром за водою, на острах иншим. Усі курінї й усі будівлі на Січі було попалено, ближні зімовники винищено у-пень, порозривали могили запорожські, викидали мертвих з домовин і рубали їм голови, розкопали навіть і могили ченців та повикидали мертвих. Тоді була розкидана й Сіркова могила, як ми вже згадували про се. Москалі позабірали усе, що можна було: гармати, мортири, гаківниці, рушниці, прапори, порох, муку, пшоно і сіль, з церкви Січової позабірали: царські врата, іконостас, дзвони, хрести, євангелію, свічки, ладан та віск. Царь Петро, як одібрав звістку про зруйнования Січи, дуже тішився, бо Запорожжя з своїм демократичним устроєм і вольностями стояло поперек дороги самодержавним замірам його. Царь вважав, що коли буває на Україні який заколот, то все се виходить з Запорожжя.

1-го червня (юня) до війська, що стояло проти Полтави, прибув Царь і привів із собою свіжі бойові сили. У Шведів же було обмаль пороху і бойових припасів, офіцерів було небагато, а замість інженерів були прості офіцери; до того, через недостачу харчів у війську вкинулися усякі хвороби. Кілька штурмів Шведів на Полтавські кріпості були одбиті, а тут ще почалася страшенна спека. На раді, що скликав Король, ухвалено було покинути Полтаву і податись у Польщу, але тепер вже се було дуже не легко зробити: позаду, у Сорочинцях, стояв Гетьман Скоропадський з українськими полками, а з ним князь Долгорукий із 4 полками, та ще 4.000 Калмиків і Волохів; на Волині, під проводом фельдмаршала Гольца, стояло московське військо, котре поєдналося з польським військом Огинського, супротивника Стані-

слава; попереду стояв Царь із великим військом. Хочеш-не-хочеш — доводилося стати до бою.

Битва під Полтавою.

20-го червня (юня) Москалі перейшли Ворсклу, а 25-го з усією силою рушили на Полтаву. Там давно вже одбивалося од Шведської облоги московське військо, котре зачинилося там. Війська у Шведів було далеко менш, ніж у Царя, але Король був певен, що розібьє його і через те не побоявся розділити свої сили на-двоє. На 27-го назначив Карл баталію. Поранений перед тим в ногу тоді, як переїздив поуз московські лави, він сам не міг вести свого війська і призначив за головного командира фельдмаршала, графа Реншильда, котрий ранком 27-го звелів наступати. Між Шведськими генералами з самого початку почалися суперечки, і московське військо, під проводом самого Петра, одразу почало брати гору. Покмітивши се, Король звелів, щоб його везли кіньми на марах у самий бій. На який час се підбадьорило Шведів, але, на лихо, одразу вбито було коняку. Мари, на котрих він лежав, і сам він упали на землю. Через се стався великий заколот у війську: усі вважали, що Короля вже вбито, і після того нічим вже не можна було поправити діла. У-пень розбиті Шведи кинулися у ростіч, хто куди влучив, не слухаючи а-ні генералів, а-ні офіцерів своїх. Царь, без міри щасливий такою побідою, бучно справляв її бенкетом. Через се Шведи успіли утікти далеко, і тільки у-вечері Царь надумав послати навздогінці генерала Голіцина і Боуера; але вони вже не могли наздогнати втікачів. Усіх шведських бранців через кілька день виряжено до Москви, а козаків та Запорожців, котрі попалися до рук Петрові, — хоч більшість з них самі віддалися, побачивши, що Шведська справа програна, — люто мордували: їх садовили на палі, вішали, ламали руки й ноги та оті покалічені тіла їх виставляли на показ, щоб народ жахався. Генеральний суддя Чуйкевич, Генеральний осаул Максимович, Лубенський полковник Зеленський, компанійський — Кожухівський, сердюцький — Покотило, Гамалій, Лизогуб, канцелярист Григорович та писарь Гречаник, котрі віддалися на ласку Царя, ще до Полтавського бою, взяті були на допит і заслані на Сібір та в Архангельск.

Утеча.

29-го червня (юня), над вечір, Шведи, а з ними й Мазепа із своїми козаками та Запорожцями, прийшли до Переволочні. Там не найшли вони ні одного байдака, ні поромів, ні людей, — усе винищили Москалі тоді ще, як вони ходили походом, щоб зруйновати Січ. Король довго сперечався і не хотів переходити на той бік Дніпра. Мазепа ж боявся, щоб їх не догнало московське військо, бо він добре знав, що Царь його не помилує, як що спіймає. Тим-то він переїхав на той бік. Тоді й Карл надумав переїхати. Колясу його, у котрій він лежав поранений, постановили на два дуби, — знайшли десь в очереті, — і таким побитом перевезли його. Ледве Король і Мазепа із частиною війська перебралися на той бік, як наскочив Меньшиков із кінною ватагою. Левенгафт, що оставався ще по сей бік, не міг дати

одсічи, хоч в його й було мало не 17.000 війська, і піддався Меньшикову.

Але Меньшиков наперед сказав, що Запорожців не помилує. Козаки, дознавшись про се, почали кидатись у річку, бо вважали, що краще самим собі смерть заподіяти, — а може ще й пощастить кому врятуватися, — ніж попастись на люті муки до немилосердих рук московських. Скоро за Меньшиковим прибув до Переволочної й цар Петро. Довідавшись, що Карл та Мазепа втікли у Туреччину, він вирядив навздогінці генерала, князя Волконського, і бригадіра Кропотова. Тим часом втікачі були вже далеко. Мазепа, котрий зовсім був слабий, їхав у колясці, обкладений подушками, — за ним доглядала якась Українка, — і вів перед по добре знаному йому степу. Вони

КАРЛ XII НА ДНІПРІ.

простували через Олександрію на теперішнє село Швединовку, Решетилівку, Полтавку, Піскли (що на Інгулі), і опинилися на короткий час у Спаському (що в Миколаїві), коло джерел дуже хорошої води, що є й досі. 7-го липня (юля) вони почали перевозитись через Буг з Руської пісчаної коси на пісчану ж косу Волоську (недалеко села Парутина) і подалися до Очакова. Як-раз, як вони переїзжали, нагнав їх князь Волконський. Але йому пощастило забрати тільки невеличку купку у 500 чоловіка Шведів, — кілька Запорожців, що були з ними, утікли у добре знаний їм степ і там врятувалися од погоні. Під Очаковом Шведи простояли два дні. Туди до Карла приїхав посланець од Бендерського Сераскіра (начальника турецького війська) і запрошував його у Бендери. 1-го серпня (августа), після спокійного переходу з-під

Очакова, Карл і Мазепа прибули у Бендери. Тут Король одібрав од Царя лист, де він радив йому пристати на згоду на таких умовах:

1. Карл мусів уступити Цареві усю Інгрію, Карелію, Естляндію та Ліфляндію;

2. Признати Августа Польським королем і

3. Оддати Цареві Мазепу.

Останній пункт надто розсердив Карла, і він не пристав на ті умови. Проте Московський уряд прикладав усякого способу, щоб достати Мазепу до своїх рук; через свого посланця у Константинополі, Толстого, великому муфтієві (найстаршій духовній особі) було обіцяно 300.000 талярів, як він допоможе здобути Мазепу. Про се дові-

ПІД МИКОЛАЄВОМ (Тут відпочивав Мазепа).
(З рисунку Миколи Аркаса).

дався Гетьман, і хоч сераскір Бендерський заспокоював його од імени самого Падишаха (султана), що його ні за що не буде оддано Петрові, але ся вістка дуже стурбовала старого хворого Гетьмана, бо він добре знав турецькі звичаї. І без того слабий, а надто підірваний тими страшними, тяжкими подіями останніх часів, він не видержав і 22-го серпня (августа) 1709-го року помер. Тіло його одвезено у Ясси, і там при королеві Карлові поховали у могилі, в церкві, що стояла за містом. Домовина його й зараз є у городі Галаці, в соборі.

Труну Гетьмана везли шестеро білих коней; по обидва боки йшли двома рядами козаки із голими шаблями; перед труною бун-

чужний ніс булаву, а за труною йшли українки, котрі прийшли сюди за своїми чоловіками і, як звичайно, голосили та причитували. За ними верхи їхали Генеральний писарь Орлик, племенник покійного — Войнаровський і уся старшина. Після похорон, з королівської волі, було скликано козацьку раду, на котрій виявилося, що є троє охочих на гетьманську посаду: Орлик, Войнаровський і Прилуцький полковник Горленко. З допомогою Короля, обрано Гетьманом усієї України Генерального писаря Пилипа Орлика.

Оглянемо тепер коротенько усі ті події, що мали таку велику вагу в нашій історії. Як би вони повернулися були у другий бік, то,

БУДИНОК МАЗЕПИ У ЧЕРНИГОВІ.

певне, вивели б наш народ на инший історичний шлях та привели до иншого життя. Ось ті нещасливі найголовніщі причини, чому так, а не инак, скінчилася ся справа. Перша — се вдача самого Мазепи: він був чоловік потайний, наймовірний, вдавався до всяких дипломатичних хитрощів; він ховав од війська і народу свої плани і заміри, і з того вийшло те, що у-край невдоволена московськими порядками Українська людність, в той час, коли треба було йти на зустріч свойому Гетьманові, не зрозуміла його, як не розуміла увесь час його гетьманування, і одступилася од його; він „перемудрив“ у своїй політиці, і се його привело до загибелі... Тоді страшенну силу мали доноси,

і ото через них мусів він обережно вести се діло тільки з невеличким гуртком старшини та прибічним надвірним військом. На Запорожжі він теж не придбав собі прихильників, — особливо, коли допомагав, хоч і проти своєї охоти, Московському урядові, а через те аж до того часу, як він явно перейшов на бік Карла, Запорожці були до нього не геть-то приязні. А се відгукувалося і на усій людності, бо ми знаємо, який великий вплив мало Запорожжя на Україні. Се одне. Другеж — се те, що спільник Мазепи, Карл XII, хоч був чоловік в військових справах жвавий, проте в иншому всьому він був мало спосібним. Його похід на Україну одразу, як ми бачили, понівечив усе діло: як би він повернув був на Москву, то не завів би був за собою на Україну московське військо та самого Царя; тоді б і справа Ма-

ЦЕРКВА ВОЗНЕСЕННЯ У ПЕРЕЯСЛАВІ
(збудовав Гетьман Мазепа у 1700 р.).

зепи иначе кончилася, і, певне, тепер Мазепу почитувалиб дуже високо, а Україна малаб инше, як нині, становище у европейській семьї народів. Трете — се те, що супротивником Карла та Мазепи був молодий, одважний, завзятий Московський царь Петро І. Иому, крім того, у сій боротьбі таки поталанило без міри: усі обставини складалися на диво щасливо для його. У всякім разі, ми мусимо признати за Мазепою, що він любив свою Україну і що не його вина в тому, що, замість слави визволителя свойого рідного краю, залишилася про нього ганебна память серед ворогів а навіть поміж непросьвіченими та нетямучими річи земляками.

Гетьман Іван Ільїч Скоропадський 1708-1722.

Посадовивши Скоропадського на гетьманство, царь Петро не довіряв йому і приставив до його осібного доглядача — Суздальського намісника Андрія Ізмайлова. Він наказав йому — разом з Гетьманом керувати усіма справами на Україні, а потай звелено було йому доглядати за Гетьманом, старшиною та полковниками і забороняти їм перемовлятися з Турками, Шведами, Поляками та Запорожцями. Колиб же виникло де повстання або розпочався який народній розрух, то зараз кликати московське військо, котре стоїть постоєм на Україні, щоб заздалегідь вгамувати їх. Не добре почував себе новий Гетьман у таких обставинах, а ще гірше те, що бачив, як дивиться на його народ та козацтво. Ось що, приміром, пише йому у свойому довгому листі кошовий Йосип Кириленко з Низовим Товариством, одповідаючи на його універсал, в котрому він закликав Запорожців знову пристати до Царя:

ГЕТЬМАН ІВАН СКОРОПАДСЬКИЙ.

Вельможний мосць-пане Скоропадський, гетьмане Московський! Універсал ваш увещевательний, подписом руки вашої і Московський і двома печатьми: единою військовою, а другою Московською утвержденний, получили і, по звичаю, на раді вслух всіх вичитаний, нічого нового та користного для себе не чули, окрім одна неправда та прелесть Московська ізображена, отвітствуєм: а во-первих, удивляємся, іж (що) ваша милость не встидаєтся титулувати війська Запорожського обоїх боків Дніпра Гетьманом, кгди (коли) ж ми вашей милости а-ні сами собою, а-ні через послов наших, а-ні через письмо військовоє на той уряд не оббірали, на який ваша милость возведені зостались под мушкетами Московськими внутрі города Глухова“. Далі в тому листі пишуть Запорожці Гетьманові, що він сам, з доброї волі, шию свою у ярмо тяжке московське вкладає і „отчизну“ в нього впрягає, що вже після смерті славної памяти Богдана Хмельницького Московський уряд обмежує права і вольності козацькі, а тепер ще того більш, а через те, „за поводом правдивого отчизни нашої і вольностей військових ревнителя, славної памяти Гетьмана Іоанна Мазепи і согласієм військовим, а не за наущенням пана

Константія Гордієнка, атамана Кошового, оборони найяснішого короля Шведського шукали... Пишеш, що ми отторгнулисьмося от свого природного Монарха, його Царського Величества. Хібаж ваша милость того добре не знаєш, же (що) московські монархи од початку козацького народу і владінія каганов (князів) аж до Хмельницького ніколи нам не бивали природними панами, лечь (але) ми яко сами добровольно, без жадного насилія, для захования (забезпеки) прав і вольностей наших, поддалися под оборону Царську?...“ Далі пишуть Запорожці, що не можна виписати і перелічити усього того лиха, горя та утисків, що діяла Москва на Україні, — на них бідні люде, „за щасливого вашего милостинь региментарства, ярмом Московським притеснініе, плачливе ускаржаются і вас всіх отчизни згубцев, Московських похлебцев, же (за те що) естеси отважне не держали единомислія з небожчиком Гетьманом Мазепою і з нами, проклинають і вічне, если не упамятаетесь, проклинати будуть.“ Так виявили Запорожці своє обурення проти Скоропадського і свій погляд на те, що діється на Україні; так дивився на сього Гетьмана і народ і більшість старшини, та ніхто нічого заподіяти не міг, бо сила вже була не на їх боці.

ЖІНКА ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО.

Після того, як зруйновано було Чортомлицьку Січ, Запорожці заснували Січ у гирлах річки Камянки, і там сиділи до 1711-го року; а як почули, що, з наказу Петра, Гетьман Скоропадський та генерал Бутурлін мають прийти з військом, щоб зруйновати і сю Січ, вони подалися далі на низ і у татарських землях, у Алешках (біля Херсона) зсновали нову Січ, і там пробували до 1734-го року.

Тим часом, вибравши Орлика Гетьманом, Запорожці і всі прихильні до його уложили умову, котрою поновлено права і вольності козацькі, що скасував Московський уряд; права ті повинен був шанувати Гетьман і його наступники:

1. Гетьман признаватиме православіє пануючою вірою, і духовенство залежатиме од Царьградського Патріарха.

2. Має бути поширено освіту по-між вільними синами України.

3. Україна повинна бути самостійною державою в межах, що були визначені за Гетьмана Богдана Хмельницького, під вічним протекторатом (опікою) короля Шведського і його наступників.

4. Коло Гетьмана значнішими порадниками будуть: Генеральна старшина, полковники і по одному значнішому, поважнішому і старішому козакові з кожнього полку.

5. Що-року, на Різдвяних і Великодних святах і на Покрову, повинна збіратись Генеральна рада.

6. Старшина і порадники повинні шанувати свого Гетьмана; проте можуть прилюдно виговорювати йому на раді, і він сим не повинен ображатися.

7. Усі уряди і посади повинні бути виборні, і по своїй волі Гетьман не має права настановляти нікого.

8. Всі урядовці підлягають суду Генеральному, і без його присуду Гетьман не має права нікого карати.

Се головні пакти з тих умовин. 10-го травня (мая) 1710 року вони були стверджені Карлом XII, як протектором (опікуном) вільної України.

Скоро після того між ханом Кримським Девлет-Ґиреєм і Орликом було уложено умову. По тій умові Хан повинен був допомогти козакам визволити з-під держави Московської Україну, а з нею й Слободську Україну, і поєднати її з Гетьманщиною. 17-го березоля (марта) **Орлик.** 1711-го року Орлик з Білгородськими та Буджацькими Татарами рушив на Лівобічну Україну, а Кримські Татари із ханом повинні були виступити на Слободську. Орлик послав вперед себе універсали до Українців та Скоропадського і запрошував їх, щоб вони допомогли йому у тій справі визволення рідного краю з-під Москви. Але Скоропадський вислав проти Орлика Генерального осавула Бутовича, а сам з генералом Бутурліном виступив проти Кримців, що йшли у Слобожанщину. Царь Петро боявся, що до Орлика пристане де-хто з полковників, і через те наказав зараз же зібрати у Глухів усіх жінок полковницьких і держати їх там в заставі за своїх чоловіків. Проте жителі полків Білоцерківського та Корсунського і Уманського пристали до Орлика. Під Лисянкою Бутовича розбито і узято в полон, і тоді Орликові охоче піддалися й инші міста та містечка. В руках Московських осталася тільки Біла Церква, де засіло московське військо з бригадіром Анненковим на чолі. Орлик обложив її своїми силами, але Татари не любили ніяких облог; вони не схотіли дожидатися, поки вона кончиться, покинули Орлика і розбіглися по містах та селах, грабуючи та забіраючи у ясир людей. Того ради Орлик мусів зняти облогу і податись за Дністер. Але Татар трудно вже було спинити, — вони розсипалися по полках: Кальницькому, Уманському, Торговицькому Брацлавському та Корсунському, скрізь руйнували, грабували та гнали

в полон людей. Ніякі благання Орлика не помагали, і спільники сі багато пошкодили йому в його замірах.

Кримському ханові у Слобідській Україні попереду було пощастило. Після того, як він узяв містечко Сергієвське і забрав там Москалів у неволю, села та міста стрічали його з хлібом-сіллю. Хан подарував козакам вольні Кримські степи, куди вони й подалися, щоб оселити їх, аж тут на них напав Полтавський військовий суддя Петро Praнько, завернув їх назад, і у Полтаві, за те, що вони піддалися Ханові, кожного десятого, по жеребку, покарано було на смерть, а останніх із жінками заслано у Москву. Звідти уряд позасилав їх в далекі краї.

Тим часом султан Ахмед III, послухавши Карла XII, обявив війну Петрові і рушив з величезною армією проти його. У липні (юлі) 1711-го року він оточив навкруги Царя з військом коло річки Пруту і був би забрав Петра в полон, та помогли гроші. Царь одкупився, але мусів пристати на дуже ганебні умови; між ними була й така: Царь обовязувався не мішатись у справи Польщи й України і ніколи ніяк не турбувати їх, — се б то Україна, як і Польща, робились на віки вільні. Крім того, Царь мусів знищити Таганрогську кріпость і оддати Азов, а за се вимагав у Турків, щоб короля Шведського випроважено було за Турецькі границі. Та ні та, ні друга сторона не поспішали додержувати сі умови, і зімою знов мало не спалахнула війна. У грудні (декабрі) 1711-го року Орлик вирядив у Константинополь до Султана своїх послів, полковника Горленка, Генерального суддю Довгополенка, Генерального писаря Максимовича, Генерального осавула Герцика та Кошового Гордієнка. Вони мали клопотатись, щоб Турки не кінчали війни і допомогли визволити Україну. Хоч Султан і пристав на се, та московські гроші, що дано було старшим урядовцям турецьким, допомогли Петрові, і через посередництво англійського та голландського посла, згода з Москвою була зложена на тих умовах, що Царь одцурався Правобічної України, окрім Київа, і залишив під своєю владою Лівобічну. Сією згодою були знищені усі заміри Орлика і його прихильників. Щоб забезпечити себе од усяких дипломатичних хитрощів у Константинополі з боку Орлика і його прихильників, Московський уряд забрав жінок та дітей тих прихильників у Москву і силував їх писати звідтіль до чоловіків і родичів своїх листи, благаючи їх покинути Орлика і вернутись до-дому, бо через своє противенство Московському урядові вони їх підведуть під муки і кари. Сі листи багато таки помогли, і багато старшин та козаків почали вертатись до-дому. Орлик з кількома прихильними до себе: Войнаровським, братами Герциками, Назимовським, Марковичем, Довгополенком та Третяком, пішов за Карлом XII у Швецію, і там прожив аж до смерті сього короля. Після того, як Швеція склала згоду з Москвою, Орлик боявся, щоб Шведи не оддали його Московському урядові і утік, попереду у Францію, а потім у Грецьке царство, в Салоніки, і там пробував аж 12 років, усе не кидаючи надії на визво-

21*

лення України. Увесь час листувався він про се із королями Французьким, Польським, Шведським, з Портою Оттоманською (Туреччиною) та Кримським Ханом, котрі обіцяли йому допомогти. Але надії його не справдилися, і він помер у Салоніках у 1728 році, не діждавши бачити свою Україну вільною.

Гетьман Скоропадський, після Полтавських подій, 17-го вересня (сентября) 1709-го року, тоді, як Петро І був у Решетилівці, подав йому прохання про те, щоб він ствердив права і вольності Українців, як стверджували їх царі Олексій Михайлович та Хведір Олексійович. Царь обіцяв, що се буде зроблено, проте призначив, як казано вище, щоб при Гетьманові був ближній стольник Андрій Ізмайлов. Та скоро, замість одного Ізмайлова, було прислано вже двох московських урядовців: стольник Хведір Протасьєв і думний дяк Вінніус. Щоб якнебудь підлеститись до Царя і запобігти його ласки до України, Гетьман віддав у вічність любчиккові царському Меньшикову міста Гадяч, Батурин, а з ними повернув у його підданство цілу сотню Стародубського полку, і з-за сього козаки дуже на його ремствували. Се були перші маєтності, котрими володіли на Україні не Українці. Пізніще Гетьман ще роздарував кілька маєтностів по инших місцях і полках московським урядовцям Головкіну, Шафірову, Шереметьєву, Протасьєву та иншим, а далі Царь звелів, щоб Гетьман дав землі тим Сербам, Чорногорцям та Молдаванам, що були у царському війську, як він ходив походом на річку Прут. На Україні постановлено постоями драгунів та московське військо. За постій той нічого не оплачувалось, і люде мусіли содержувати чуже військо своїм коштом. Окрім того, виряжено було в 1716 році, — як кара за те, що Україна прихильна була до Шведів, — 10.000 козаків, під проводом Генерального хорунжого Івана Суліми, на линію — обороняти московські границі од Орди Кубанської та копати канал, шоб поєднати Волгу з Доном.

У 1717 році царь Петро поїхав у Францію. Пробуваючи заграницею, він довідався, що у Гамбурзі проживає Мазепин племенник Войнаровський. Він звелів його арештувати. Войнаровського схопили на вулиці і одпровадили до Москви. Там його допитували, а після допиту заслали на Сібір.

У 1718 році, на бажання Петра, Скоропадський віддав свою 15-літню дочку за сина царського любчика Петра Толстого. Сей Толстой у 1719 році, по царському указу, був настановлений Ніжинським полковником. Се був перший полковник не з Українців: право Гетьмана самому давати сі посади було одібране у нього ще в 1714 році, і Петро тепер сам настановляв полковників на Україні з чужинців та всяких людей, кого забажає. Так, Гадяцьким полковником призначив Царь серба Михайла Милорадовича, котрий дуже гнітив полчан, брав з них хабарі та притискав людей; полчане жалілись на його Гетьманові, але не сила була Скоропадського скинути того, кого призначив сам Царь.

У 1718 році Петро повернувся з-за границі, і Гетьман Скоропадський з Генеральним бунчужним Яковом Лизогубом, полковниками: Чернигівським — Павлом Полуботком, Лубенським — Андрієм Марковичем, Гадяцьким — Михайлом Милорадовичем і 200 козаків приїхав до Москви, щоб вітати Царя. З Москви Царь скоро зібрався у Петербург і покликав туди із собою Гетьмана та старшину, щоб похвалитися їм своєю новою столицею. Поки вони там пробували, Царь призначив суд над сином своїм, царевичем Олексієм Петровичем. На суді тому, по приказу Царя, були й Гетьман з старшиною. Коли скінчився суд і усі, хто там був, запобігаючи царської ласки, поспішили постановити страшний рішенець, котрого бажав Царь, Українці, коли запитали про їх думку у сій справі, одмовили так: „Не можемо ми бути суддями між батьком-царем та сином, бо в такому разі не можна бути безстороннім“.

АРХИЄПИСКОП ФЕОФАН ПРОКОПОВИЧ.

У Москві ще у 1700 році помер патріарх Адріян, і царь Петро не хотів вже, щоб було обрано другого, а замість патріарха задумав встановити якунебудь коллегію (управу з кількох душ), і от у 1721 році і засновано було „Святѣйшій Правительствующій Синодъ“. Покиж що, патріарха заступав тим часом ученик Київської Академії — Рязанський митрополит Стефан Яворський. Другий Українець, архиєпископ Псковський Феофан Прокопович, працював над статутом (уставом) і регламентом (порядком, що і як робити) для того Синоду, і щоб його вислухати і ствердити, у Петербург покликано було і українське старше духовенство, з Київським митрополитом Іоасафом Кроковським на чолі. Але з доноса якогось ченця, Ірінія, Царь довідався, що митрополит Іоасаф на духовному соборі у Київі радив не приставати і противитись тому регламентові. Тим-то, як приїхали українські єпископи у Твер, Іоасафа схоплено і посажено в тюрму в тамошньому манастирі, де він скоро і вмер; останні ж єпископи, налякані тим, підписали усе, що їм було звелено. Повернувшись до Київа, вони почули, що у Печерській лаврі була страшенна пожежа і що згоріла уся лаврська бібліотека, де багато віків, ще од часу князів Київських, зберегалися старовинні документи.

Ся пожежа на віки знищила дуже багато історичних документів і творів нашого українського письменства.

Царь Петро все дужче і дужче стискав у своїй важкій руці усі вольності народа Українського: у 1720 р. він обмежив права Генерального судді, установивши при йому судову канцелярію, а так само і права́ Генерального писаря, при котрому встановлено військову канцелярію. У тому ж році Царь звелів Гетьманові вирядити 12.000 козаків копати Ладожський канал (коло Петербургу). На сю важку і незвичайну роботу козаки були виряжені під проводом Чернигівського полковника Павла Полуботка і Лубенського — Андрія Марковича та Генерального хорунжого Івана Суліми. Ся робота затяглася на довгий час, з 1721 аж по 1725 год, і що-року провадили туди з України по 20—30 тисяч козаків на сі, так звані, канальні роботи. У багнищах тих од хвороб, з голоду й холоду, загинула більша половина козацтва, що ходило туди.

У тому ж 1721 році вийшов царський указ, котрим заборонялося друкувати по українських друкарнях Святе письмо осібно або передруковувати з своїх давніщих книжок, а дозволялося тільки передруковувати з Московських. Се був перший натиск на українське письменство.

Війна із Шведами скінчилася Нейштадською згодою 20-го серпня (августа) 1721-го року. По сій умові Росія здобула собі Ліфляндію, Інгрію, частину Карелії і Фінляндії. Згоду сю бучно справляли у Петербурзі, і Царь прийняв новий титул „Імператора“.

Гетьман Скоропадський приїхав у Москву 18-го січня (января) 1722 року, щоб вітати Царя з новим титулом. Із Гетьманом були: його зять, Ніжинський полковник Толстой, Генеральний писарь Савич та Генеральний бунчужний Лизогуб. Царь дуже приязно вітав старого Гетьмана, ласкаво прийняв його скаргу на князя Меньшикова за самоуправство його на Україні, та проте, на прохання Гетьмана, щоб з України виведено було московське військо, що стояло там постоями, Царь не зволив, а на друге прохання — ствердити права і вольності України — 16-го травня (мая) вийшов Імператорський маніфест, котрим заводилася на Україні „Малороссійская коллегія“, з бригадіром Вельяминовим на чолі, щоб керувати поруч з Гетьманом усіма справами.

Дуже засмучений повернувся Гетьман до-дому. Тим часом, по указу Царя, було виряжено 12.000 козаків у Персидський похід, під проводом Миргородського полковника Данила Апостола. При ньому були ще полковники: Київський — Антін Танський і Прилуцький — Гнат Галаган. Вони дійшли аж до Дербенту і як повернулися до-дому, то Гетьмана вже не застали живого. Усе те, що скоїлось за останні часи: подорож у Петербург, образа та зневага Гетьмана, як гетьмана і як заступника цілого народу, так дуже засмутила і вразила старого, що він заслаб 3-го червня (юня) 1722-го року і помер у Глухові, у гетьманській столиці. Тут його поховано у Гамалійовському дівочому манастирі, що коло Глухова.

НАКАЗНИЙ ГЕТЬМАН ПАВЛО ПОЛУБОТОК.

Павло Полуботок наказним Гетьманом.

Гетьман Скоропадський, поміраючи, доручив гетьманування, поки обрано буде нового Гетьмана, Чернигівському полковникові Павлу Полуботкові, а поки що — настановив його наказним Гетьманом. Як вмірав Скоропадський, то при тому були, крім Полуботка, Лубенський полковник Маркевич, Генеральний писарь, Савич і Генеральний осавул, Жураковський, котрі й послали у Сенат звістку про смерть Гетьмана. З свого боку, Полуботок послав у Москву до Царя військових товаришів Семена Рубця і Василя Биковського, прохати, щоб дозволено було скликати раду для обрання нового Гетьмана. Та послів тих до Царя не допустили і їм наказано було їхати аж у Астрахань, куди прибуде Царь, ідучи у Персидський поход. В Астрахані вони діждалися Царя, котрий обіцяв, як повернеться з походу, дати наказ про те, щоб обрати Гетьмана.

Тим часом 20-го червня (юня) у Глухів приїхав голова „Малороссійської Колегії“, бригадір Степан Вельямінов. У Колегії тій було 6 штабофіцерів того московського війська, що стояло постоями на Україні. Се мав бути найвищий уряд на Україні, що доглядатиме за порядком. Ледве Колегія почала свою роботу, як між Полуботком і Вельяміновим почалися сварки. Вельямінов став дуже неввічливо поводитись із старшиною і самим Гетьманом. Так, одного разу, як свідчить сучасник, він з великим гнівом гримнув на Полуботка: „Що твоя служба проти моєї? Ти бачиш, що я — бригадір і президент, а ти передо мною ніщо“. А тоді звернувшись до старшини, що була при тому, додав: „Зігну я вас так, що й инші тріснуть. Ваші давнини скасувати звелено, а з вами по новому поводитись“. Але того нового не хотіли дожидати старшини і скаржились у Сенат на Вельямінова і знову послали прохання про вибори нового Гетьмана та про свої права і вольності. На се прохання було прислано у Генеральну канцелярію царський указ 23-го червня 1723-го року: „Всім відомо, що від часів першого Гетьмана Богдана Хмельницького, аж до Скоропадського, усі Гетьмани були зрадники, і біду терпіла від того Московська держава, а особливо Україна. Ще свіжа память за Мазепу... Через се треба ще знайти на посаду гетьманську дуже відомого чоловіка, а доти, для користи вашого краю, встановляємо уряд (Малороссійську Колегію), що має наказ усе робити по інструкції. Справа спинятися не буде, а тому про сі вибори Гетьмана докучати не належить“. Не вдовольнив сей указ старшину, а Колегія, тим часом, давалася добре в знаки „наложенням несносних поборов“, як каже тогочасний свідок, та важкими постоями Московського війська по городах та селах України. До того ще Московський уряд поназначав, окрім одного коменданта, що вже був у Полтаві, ще трьох: у Чернигів, Переяслав та Стародуб. Коменданти сі втручалися у справи полковників, і Колегія послала указ тим полковникам, щоб вони робили як найшвидче і не одмовляючись усе, що звелять коменданти. Досі з маєтків і ґрунтів старшини не брали ніяких податків, бо з тих ґрунтів вони мали себе содержувати на своїх посадах, а тепер почали брати

з них податки у Колегію. Окрім того, заведені були, по новій інструкції, усякі збори грошові за хліб та за инші речі, у царську казну. Через все се не можна було не „докучати“, і Полуботок знов, як Петро вернувся з Персидського походу, послав до його своїх послів із таким саме проханням, як і попереду. Але Царь вже намислив знищити окромність України і завести в ній такі порядки, як і у Москві. До того ще у Москві його стрів Вельямінов, котрий скаржився на те, що Полуботок і старшина суперечать і противляться заходам його, щоб Україну з Москвою зрівняти. Через се Петро послав наказ, в которому звелено було Полуботкові, Генеральному писареві Савичу та Генеральному судді Чорнишу, передати свої справи і уряди Колегії і не гаючись їхати до Петербургу; другим же указом зроблено князя Голіцина головним начальником усього іррегулярного (непостоянного)

ЗАСІДАННЯ МАЛОРОСІЙСЬКОЇ КОЛЛЕГІЇ.

війська, а разом з тим і українських козаків. Сим вже скасувалося геть значіння Гетьмана та Генеральної старшини. Боячись, щоб з сього не вийшло якої ворохобні по-між козаками, князь Голіцин вивів усі полки українські в степ, начеб то для того, що була якась небезпека од Татар.

Як Полуботок виїхав з України, а козаків виведено у степ, Колегія зараз взялася до ревізської переписи усіх людей на Україні.

3-го серпня (августа) Полуботок із старшиною прибули у Петербург, де й подали Цареві свою петіцію (домагання). Розсердившись на таку впертість старшини, Царь послав на Україну бригадіра Румянцева дознатися, чи правда тому, що увесь народ Український просить, щоб були вибори нового Гетьмана. Крім того, йому було зве-

лено довідатися на місці, чи не робила якої кривди та утисків народові старшина. Тими звістками, що добуде Румянцев, хотіли обвинуватити Полуботка і тих, що з ним були. Провідавши про се, Полуботок зараз вирядив на Україну військового товариша Василя Биковського із листом до Генерального осавула Жураковського і Генерального бунчужного Якова Лизогуба, і в листі тому сповіщав про те, що на Вкраїну їде Румянцев і у подробицях навчав, що і як треба одказувати. Він добре розумів, що коли захотіти, то можна роздобути які завгодно докази і на зовсім безвиновного чоловіка. А таким ні він, та й уся тодішня старшина українська, не могли вважати себе супротив народу.

Тим часом виведені проти Татар полки зібралися усі на річці Коломаку. Найстаріщий і найбільш поважний по-між усіх полковників, Миргородський полковник Данило Апостол, покористувавшись

ЦАР ПЕТРО В ПОЛУБОТКА У ВЯЗНИЦІ.

тим, що всі козаки й старшина були в-купі, написав прохання до Царя про те, щоб стверджено було права і вольності козацькі і щоб обрано було Гетьмана. До прохання він зібрав багато підписів від старшини і козацтва і послав його у Генеральну канцелярію. Жураковський призначив везти те прохання у Петербург сотників: Самуся Галицького і Кирила Криштофенка, але Колегія, маючи потайний наказ не пускати більш ніяких послів у Петербург, не дозволила їхати й сим. Тоді Жураковський, потай від Колегії, вирядив канцеляриста Івана Романовича, котрий і поїхав до Царя. Як-раз в той час, як Полуботок виряжав на Україну Биковського, 10-го листопада (ноября) приїхав у Петербург і Романович з Коломацькими петиціями. Цареві він подав їх, як той виходив з церкви св. Тройці. Прочитавши їх і побачивши велику силу підписів, Царь „з великим гнівом і лютью“ звелів генерал-маіору Ушакову зараз арештувати і посадовити у Петропавловську

кріпость тих, що були в Петербурзі: Полуботка, Савича та Чорниша і усіх Українців, що були з ними (здається, се були перші політичні вязні у сій славетній твердині). Як тільки їх було арештовано, зараз поїхав на Україну бригадір Румянцев, котрому звелено забрати усі бумаги схопленої старшини. Але Полуботок вспів оповістити про се через свого челядника Миколу Лаговича, котрого послав на Україну замість Биковського. 15-го березоля (марта) 1724 року виїхав з Глухова Румянцев і, як тільки він приїхав у Петербург, зараз почали допитувати вязнів. Чогось сей раз допитували не так завзято, як звичайно, і не кончили через те, що 18-го грудня (декабря) Полуботок, котрий стояв на чолі арештованих і котрого вважали за головного діяча у сих справах, вмер у кріпості, і його поховано коло церкви св. Самсонія, що за Малою Невою.

Скоро після того 28-го січня (января) 1725-го року помер і царь Петро, і Імператорицею зробилася його друга жінка Катерина I, з котрою Царь одружився у 1711 році після того, як у неї вже народилося двоє дочок: Анна у 1703 і Лизавета у 1709 р. Першу жінку свою, Євдокію Лопухину, котра в той час ще була жива, Царь запровадив у Суздальський манастирь. Там її, по його наказу, постригли у черниці ще у 1698 році.

За Катерини I, скоро після смерті Петра, Українська старшина, що посажена була з Полуботком, була визволена з кріпості, і їм звелено жити у Петербурзі аж до смерті. Генеральний писарь Савич скоро, як його випущено з кріпості, помер у Петербурзі.

На Україні усіма справами, по старому, порядкувала Колегія. У 1726 році Верховна Потайна Рада („Верховный Тайный Совѣтъ“) ухвалила була обрати Гетьмана і скасувати податки, що завів був Петро, і брати тільки ті, котрі бралися з народу за Гетьманів; суди на Україні мали бути теж такі, як і були раніш, і суддями мали бути тільки Українці. Та за Катерини I сього не було зроблено.

Тим часом Персидський поход не скінчився був і досі, і у квітні (апрілі) 1725-го року знов виряжено з України козаків, з наказу державного уряду. Се була кара за те, що домагалися Українці своїх прав. У сей поход, — так званий Гилянський (країна Персійська за Дербентом) — пішло 20.000 козаків, а з ними й 2.000 (трохи не всі) бунчукових і значкових товаришів і уся гетьманська гвардія. На чолі козацького війська стояли: Генеральний бунчужний Лизогуб, полковники Кандиба та Горленко і полковий обозний Огранович. У сьому поході козакі пробули аж пять год. На другий 1726 год знов призначив був уряд вислати 10.000 козаків у Сулак, на границю Персії, а як що козаки хотять, — було сказано в указі, — то можуть одкупитися од того походу. Старшина була згодилась, а козацтво обурилось, кажучи, що вони не на те єдналися з Москвою, щоб вона постоянно вчиняла здирства. Як що треба воювати, то вони не від того і з охотою підуть, а одкупуватися грішми од бою козацтво не звикло і не хоче. Про сю одповідь оповістили уряд, але уряд звелів узяти з ко-

заків по 4 карбованці з кожного і у поход не посилати. Гроші сі збірали з великим насильством, і козаків у поход таки не послали.

Весною 1727-го року імператориця Катерина I померла, і імператором став молодий онук Петра I, син покараного на смерть царевича Олексія, Петро II Олексійович; йому тоді було ще тільки 12 год. Уряд державний, як вище казано, ще за Катерини I ухвалив був дати Україні де-які полегкості — „сдѣлать нѣкоторыя удовольства и приласканія“; він боявся, щоб невдоволена старшина, користуючись війною з Турцією, не счинила якого повстання або не підбурила народ на якусь ворохобню. Тоді того „приласкання“ не було зроблено, і тепер, за Петра II, як Меньшикова було скинуто з його високої посади, а уряд бажав скасувати Петровські порядки, на Україні скасована була „Малоросійская коллегія“ і дозволено обрати Гетьмана, а для того було послано у Глухів тайного совітника Наумова.

ГЕТЬМАН ДАНИЛО АПОСТОЛ.

Гетьман Данило Апостол.

1-го вересня (сентября), на майдані проти церкви св. Миколи, зібрано було раду. На раду Наумов приїхав у кареті шестериком; попереду його їхали 24 узброєні їздці, а за ним 4 обер-офіцери несли булаву, бунчук, прапор і печать гетьманські. Гетьманом обрано старого полковника Миргородського Данила Павловича Апостола, котрому тоді було вже 70 год. Про ніякі права нічого не було казано, наче про иих забули. Не забуто було тільки до Гетьмана пристановити „резидента“ Хведора Наумова, з котрим він мусів радитися про всякі справи. У грудні (декабрі) вирядили у Петербург послів дякувати Цареві за те, що дозволено обрати Гетьмана і за те, що скасовано Колегію. Посли були: Ніжинський полковий суддя Михайло Забіла, Гадяцький полковий суддя Мартин Стішевський, Прилуцький сотник Григорій Стороженко і Переяславський осавул Лука Васільєв. Царь обдарував їх подарунками, і з ними пустив Полуботкових прихильників — Івана Чорниша, Василя Жураковського і Якова Лизогуба, що досі жили у Петербурзі. Але для забезпеки од того, щоб Гетьман часом не пішов слідом Мазепи, у Петербург був викликаний менший

син Апостола Петро, котрий мав жити у Петербурзі, немов у заставі. Сей Петро був дуже освічена людина, добре знав французьку, італійську, польську, російську й латинську мови; старшого ж сина Апостола, Павла, зроблено Миргородським полковником.

На другий 1728 год мало бути коронування Петра II. Гетьман із старшиною, полковниками, бунчужними товаришами та тайним совітником Наумовим був на тому коронуванні, пробуваючи у Москві, подав Цареві прохання од себе і старшини про те, щоб стверджено було права України. На се прохання була дана одповідь, так звані „рѣшительные пункты", котрими стверджено усі права і вольності України і вернуто виборче право, що було раніще. Повернувшись до Глухова, Гетьман поспішив послати до Царя, щоб він ствердив реєстер Генеральної старшини, що була скасована у 1723 році. Реєстер той був стверджений у 1726 році; по ньому настановлено: Генеральним обозним — Яків Лизогуб, Генеральними суддями — Андрій Кандиба і Михайло Забіла, Генеральними осавулами — Іван Мануйлович і Хведір Лисенко, Генеральним хорунжим — Яким Горленко і Генеральним бунчужним — Іван Борозна. У сьому ж 1729 році, замість Наумова, резідентом при Гетьманові настановлено було князя Шаховського.

У кінці 1729-го року Гетьман знов поїхав у Москву і несподівано був при тому, як помер молодий царь Петро II (18-го січня 1730 року). Ся смерть дуже збентежила старого Гетьмана, бо не можна було знати, чого сподіватись і що могло статися. Прямого наслідника не було, і хто буде на престолі, не знати було. Члени „Верховнаго Совѣта", на раді своїй положили покликати дочку царя Івана Олексійовича, племенницю Петра I, удовицю після Курляндського Герцога, Анну Івановну, 28-го квітня (апріля) того ж року вона коронувалася у Москві. Нова цариця була ласкава, — вона пустила до-дому сина Гетьмана, Петра, і зробила його полковником Лубенським, зменшила число війська, що стояло постоями на Україні, до 6 кавалерійських полків і дарувала Гетьманові орден св. Олександра Невського.

Ся ласка хоч трошки дала спочити людям, та не зовсім: граф Мініх, що тоді був головним начальником російської армії, заходився, для забезпеки од Татар, копати рови і насипати високий вал із кріпостями од Дніпра аж до Донця. На сю важку роботу виряжено 20.000 козаків і 10.000 простого люду звідусіль з України, під проводом Київського полковника Антона Танського. На другий год, на заміну, посилано стількиж козаків і людей під проводом Прилуцького полковника Петра Галагана, а у 1733 році число їх було зменшено на 10.000, і ходили вони, на заміну, під проводом Лубенського полковника Петра Апостола. Багато народу загинуло на тих важких роботах.

У 1730 році через Україну і Київ проїздив, вертаючись з Єрусалиму, ігумен Московського манастиря, Суханов. Йому дуже не вподобались церковні порядки і служба на Україні, і він написав донос у Синод. Він писав в ньому, що у Палестині і Греції бачив він багато

обрядів у службі Божій і звичаїв по манастирях, котрі йому дуже не подобались, а надто на Україні, де наче-б то заведено багато треклятого латинства, — приміром: „співають у церквах по нотах, наче італійці де на ігрищах; у митрополита на митрі хрест — на зразок хрестів, що в царів на коронах; попи хрестять дітей не окунаючи їх у воду, а тільки поливають їх водою; до того ж, як хрестять, то не плюють усім кліром на сатану“, На сей донос Святійший Синод звернув увагу і почав допитуватися про все те Київського митрополита Ванатовича. Ванатович одказав тоді, що все, що написано у доносі єромонаха Суханова, се — „бред мужичій, преній богословських не стоющій, і есть оні порожденія Мартина Мніха Армянського, у Велікороссіі нелѣпия толкі і расколи посѣявшого... а на Україні твердо тримаются тих обрядів, що з самого початку християнсько-гречеського исповідання заведені“. Синод признав сю одповідь за єретичну і знявши з Ванатовича митрополичий сан, заслав його простим ченцем у далекий манастирь. На його місце прислано митрополитом Рафаїла Заборовського. Се втручання неосвіченого і темного старо-Московського духовенства у церковні справи на Україні велику шкоду зробило Українцям не тільки для самої віри, але й для церковної архитектури (будівництва),

Тим часом у 1733 році помер польський король Август II, і на сеймі у Варшаві у жовтні (октябрі) стверджено на королівській посаді Станіслава Лещинського. Але син Августа II, Август III, обернувся за допомогою до Російського уряду. Станіславова партія була дужа і, взиваючи себе „конфедератами“ (так звалися політичні спільники), вона намагалася, щоб королем був Лещинський. Московський уряд вислав своє військо під проводом спершу генерала Лассія, а потім фельдмаршала Мініха; з України у поміч йому виряжено 20.000 козаків, під проводом Лизогуба і Галагана. Вони облягли город Гданск, де зачинився Станіслав із військом; город той узяли, а Станіслав, переодягнений за простого селянина, ледве утік.

У 1773 році Гетьман випрохав у імператориці Анни Іванівни, щоб дозволено було повернутися на Україну Запорожцям, котрі жили ще з 1716 р. у Алешковській Січі у Турецькому підданстві. Сій справі допомогло ще те, що Запорожці не захотіли запомагати Станіславові, хоч і як їх умовляли Поляки. Імператориця, довідавшись про те, послала Запорожцям через Мініха військові клейноди: булаву, бунчук, пернач, велику корогву, прапори, літаври і грамоту, що пробачає їх за те, що помагали Мазепі і Карлові. Кошовим тоді був Іван Білицький. Запорожці присягали на вірність цариці у Білій Церкві, а після того їх було виряжено у поход проти Станіслава Лещинського. Вони оселилися у Старому і Новому Кодаці і на річці Самарі, а Січ вони заснували ще раніще на річці Базавлуку. Усіх Запорожців, що вернулися у російське підданство, було 38 курінів, — усього 7.115 чоловіка.

17-го січня (января) 1734-го року Гетьман Данило Апостол помер од греця (apporlexia). Похорон справляв Київський митрополит Рафаіл

Заборовський у містечку Сорочинцях, де його й поховано у камяній церкві, котру він сам будував.

Межигетьманство 1734-1750.

Після смерті Данила Апостола, до того часу, поки обрано буде нового Гетьмана, на Україні встановлено було тимчасовий уряд, котрий звався „Правленіє Гетьманського уряду“, — він мав керувати усіма справами на Україні так, як списано було у згаданих попереду „рѣшительныхъ пунктахъ“. Було в ньому шість осіб, з них три — Українці і три — російські урядовці. На посади сі од Українців були призначені: Генеральний обозний Яків Лизогуб, Генеральний суддя Михайло Забіла і Підскарбій — Андрій Маркович і запасним — осавул Хведір Лисенко, а од Московського уряду князь Олексій Шаховський, князь Андрій Барятинський, полковник Василій Гурьєв і запасний полковник Іван Сінявін. Почалося керування того уряду з того, що зроблено було перепись усієї людности на Україні: записано у ревізійні списки усіх козаків, селян, підсусідків усякого стану, городян і ремесників для того, щоб легче було обложити народ платіжами та повинностями і знати було, скільки має народ платити у царську казну.

У 1735 році знову почалася війна з Турцією. 6.000 козаків і 2.000 Запорожців ходили у Крим на підмогу генералові Лєонтьєву. Але сей похід був невдатний: загубивши од стужі 9.000 чоловік і стільки ж коней, генерал сей мусів вернутись назад, і на другий 1736 год послано було у Крим фельдмаршала Мініха, а в поміч йому Кошовий Іван Милашевич послав 3.000 Запорожців. Козаків було тільки 4.000. За того походу узято Перекоп і навіть Бахчисарай. Московське військо стало на зімівлю постоєм на Україні. Через се знову почалися такі, як і раніш були, утиски, і тяжко доводилося тим місцьовостям, де зімувало те військо. На другий год ізнов почався той похід під проводом того ж Мініха. Запорожці на своїх чайках та байдаках літали по Чорному морі, багато лиха зробили Туркам і допомогли Мініхові і козакам, котрі були у тому поході під проводом Миргородського полковника Капниста. Узято було тоді Очаків. На зіму ізнов московське військо стало постоями на Україні, а Мініх зазімував у Полтаві. Тоді ото й склалася через ті постої приказка: „Москалики-соколики, поїли ви наші волики; а коли вернетесь здорові, поїсте й останні корови“. Війна ся із Турцією тяглася у 1738 і у 1739 роках. Нічого путнього Московському урядові вона не дала і тільки важко одгукнулася на Україні.

У Петербурзі у ті часи страшенно лютувала „Тайна Канцелярія“, заснована ще у 1699 році у Москві. Тепер Бірон, сей страшний і могутній Німець, — бо близький був до імператориці, — завдавав до неї усяких людей по одному тільки доносові, не розбіраючи, чи справедливий був той донос, чи ні; доволі було доносчикові сказати: „знаю на сього чоловіка „слово і діло“, і бідолаху того хапали, без суду завдавали до сієї канцелярії, і там його мордували та страшенно катували на смерть. Багато безневинного народу загинуло там. Уряд вважав, що треба й у нас на Україні завести таку саму мордовню,

котра звалася „Міністерська канцелярія“ або „Тайная Експедіція“. За донощиками діло не стало: втікачі-Москалі та инші бродяги й пьяниці, не завдоволені ким-небудь, або й по злобі, виказували на того чоловіка страшне „слово і діло“, і його хапали, без усякого суду тягли до канцелярії, і там оддавали на люті муки, абож вимагали, щоб заплатив великого хабара, то тоді пустять на волю. Так, до одного з Чернигівських багатих дідичів приїхав раз московський офіцер Чекатунов, і коли дідич не вдовольнив його як слід, він доніс у канцелярію, що дідич той „палить на печі герб государственний“. Зараз схопили того чоловіка і привезли на допит. Як він не впевняв, що то у нього зложена піч з кахель, і ті орли, що були на них, зовсім і не схожі на „герб государственний“, що піч була зложена ще здавна, що орлів та инших птахів, звірів і таке инше ганчарі виробляють на кахлях заздалегідь і продають вже готові, — нічого не помагало, і тільки табуном коней, черідкою корів та чималою готівкою одкупився він од катування. Багато отаких доносів було в канцелярії, і роботи в ній не бракувало: людей мучили і катували, і вона, як важкий гніт, давила Україну. „Як би, — каже старе оповідання, — перстом Божим вийняти частину землі на тому місці, де стояла та канцелярія, то кров людська приснулаб з неї, як водомет (фонтан)“. Як бачимо, і Україну не минула Біроновщина, що лютувала у Російській державі. На Україні стояв постоєм з військом московським у Стародубі Біронів менший брат — кривий, дуже негожий і ще лютійший од свойого старшого брата. Він жив, як кажуть, так пишно, як султан який: набірав силою дівчат і жінок у свій гарем, а тих жінок, у котрих були немовлята, силував годувати своїм молоком цуценят з його псюрні. Оповідання про його довго переказували у Стародубщині.

Тим часом ось яка оказія трапилася на Україні. У 1731 році царський полковник Вишневський їздив по Україні, набіраючи співаків до придворного хору. Заїхав він у село Лемеші Козелецького повіту Київського полку (тепер у Чернигівській губернії), і почув у церкві, як прегарно співав один парубок. Він узяв його із собою і повіз у Петербург. Голос у Олекси Розума, — так звали того тоді 22-літнього парубка, — справді був прегарний, і як почула його у церкві молода царівна Лизавета Петровна та побачила дуже гарного на вроду парубка, справдішного красуна, то, свідчать сучасники, так і зачарувалася ним, і з того часу простий козак Розум швидко пішов у гору. Як він втеряв голос, його зроблено придворним бандуристою, а потім управителем, спершу одного, а далі й усіх маєтків царівни і її камер-юнкером.

28-го листопада (ноября) 1740 року померла Імператориця Анна Іванівна. Перед смертью вона призначила правителькою свою племенницю Анну Леопольдовну, Принцесу Мекленбургську, а малого сина її, Івана VI, зробила своїм наслідником. У грудні (декабрі) 1741 року придворна партія, у котрій був і Розумовський, як тепер взивали колишнього козака Розума, з царським лікарем Лестоком і француз-

ЗАПОРОЖСЬКІ ЗЕМЛІ
перед збуренням Січи

ким послом Шетарді на чолі, з допомогою Преображенського полку, арештували Анну Леопольдовну, її чоловіка й маленького царя Івана VI. Івана VI посажено у Шлісельбургську кріпость, і там за царювання Катерини II його вбито. Після арешту правительки Анни Леопольдовни і її семьї, Імператорицею зробилася Лизавета Петровна. Розумовського зараз було зроблено генерал-поручником. 25-го травня (мая) 1742 року Лизавета коронувалася, і в сей день Розумовського було зроблено обер-єгермейстером, дано йому орден Андрія Первозванного і великі маєтності у Московському царстві і на Україні, а в-осени того-ж року Імператориця одружилася з Розумовським у селі Перові під Москвою. У 1744 році його й брата його Кирила зроблено графами. Не вважаючи на таку близькість до Імператориці, Розумовський поводився при дворі з великою повагою і розумом; він у політику не втручався, а старався ісходитись із талановитими і вченими людьми, бо бажав од них здобути собі хоч яку-небудь освіту, — він добре почував, що її йому бракувало для того високого становища, в якому він опинився. Через свою мягку і високосправедливу вдачу, він хоч і стояв дуже високо, проте не мав собі ворогів: усі його любили й поважали, і дякуючи його впливові, при дворі на все українське дивилися не з погордою, як звичайно було досі, а з цікавістю. У томуж таки 1744 році захотіла Імператориця і сама побувати на Україні, і довгенько прожила у господі старої Розумихи у городі Козельці, у Чернигівщині. Там вона почувала себе дуже добре і познайомилась з усієюріднею Розума. З Козельця Імператориця поїхала в Київ. Скрізь по Україні її щиро вітали. Київом вона зачарувалася і промовила голосно: „Возлюби мене, Боже, в царстві небесному Твойому, як я люблю народ сей благонравний і незлобивий“.

Старшина українська, покористувавшись тим, що Цариця була у Київі, подала їй прохання про те, щоб обрано було Гетьмана. Прохання се було ласкаво прийняте, і тодіж призначено було, щоб посаду сю зайняв менший брат Олексія Розумовського — Кирило.

Гетьман Кирило Григорович Розумовський 1750-1764.

Кирило Розумовський народився у 1728 році, а у 1743 році був посланий братом своїм за границю у Германію і Францію з академиком графом Тепловим, щоб скінчити освіту. Він вчився у Кенігсберзі, Берлині, Геттінгені, перебував де-який час у Італії. У 1745 році повернувся він до Петербургу. На другий же год, коли йому було ледве 18 літ, він був настановлений президентом Імператорської Академії Наук. Скоро після того сама Імператориця висватала йому свою сестру у-других, фрейліну Наришкину.

1747-го року 5-го травня (мая) вийшов указ Цариці про те, що дозволяється обрати нового Гетьмана, Імператориця Лизавета призначила сю посаду Кирилові, але він барився і не їхав на Україну.

22-го лютого (февраля) 1750 року прислано було у Глухів од цариці графа Гендрикова. Зібрав він раду для того, щоб обрати Гетьмана, і була вона дуже пишна: на майдані, коло церкви св. Миколи, був зроблений високий поміст, укритий червоним кармазином; навкруги

стояло військо козацьке і прості люде; на помості та обгороженому навколо місці зібралося українське духовенство, з Київським митрополитом Тимохвієм Щербацьким на чолі, і старшина. У 10-тій годині вдарили з гармат, і почалася церемонія. Із великим торжеством старшина і бунчукові товариші принесли клейноди; за ними приїхав у кареті шестериком граф Гендриков, після того прочитано царську грамоту на обрання Гетьмана. Тоді митрополит, у промові своїй, вітав графа і дякував Цариці од усіх Українців за те, що дозволено обрати Гетьмана. Прослухавши промову, граф Гендриков звернувся до громади і запитав: „Кого бажаєте мати собі за Гетьмана?“ Заздалегідь підмовлені козаки загукали враз: „Кирила Розумовського! Нехай Розумовський гетьманує!“ Царський уповажений поздоровив старшину з новим Гетьманом, а після того палили з 101 гармати на шану нового Гетьмана. Народ гукав радісно, а козаки палили з рушниць.

ГЕТЬМАН КИРИЛО РОЗУМОВСЬКИЙ.

Щоб сповістити про се обрання, виряжено до Петербургу послів: Генерального бунчужного — Демьяна Оболонського, Ніжинського полковника — Семена Кочубея і бунчукового товариша — Іллю Журмана. 24-го квітня (апріля) Цариця прилюдно вітала сих послів і ствердила нового Гетьмана. Йому дано маєтности — так званий Гадяцький Ключ, себ-то великі маєтности навколо Гадячу, що ще од часів Богдана були ранговими землями і належали гетьманській посаді. Крім того, Розумовському дані були землі і в инших місцях. Батурин знов призначено було за гетьманську столицю; на Україні скасовано усякі комісії і страшну „Міністерську канцелярію“, а усім московським урядовцям звелено виїхати з України. Окрім того, Гетьманові оддано було під владу Запорожську Січ, котра ще досі ні од кого не залежала. На другий год, літом 1751 року, новий Гетьман Кирило Григорович Розумовський з великою пихою в'їздив у Глухів.

Бучно почалося гетьманування, бучно воно й провадилось увесь час. Новий Гетьман побудував собі палаци у Батурині і Глухові, завів двір, на зразок царського, і жив як царь: балі, бенкети та театральні вистави, а далі постоянні подорожі у Петербург, бо жінка його нудилася на чужині, та й сам він звик і линув до пишного придворного життя. Через се все не багато оставалося в нього часу на порядкування справами в Україні. Свого наставника Теплова він зробив правителем гетьманської канцелярії і на його іздав усі справи, а на Україні усим керувала і верховодила старшина, поки Гетьман проживав у Петербурзі.

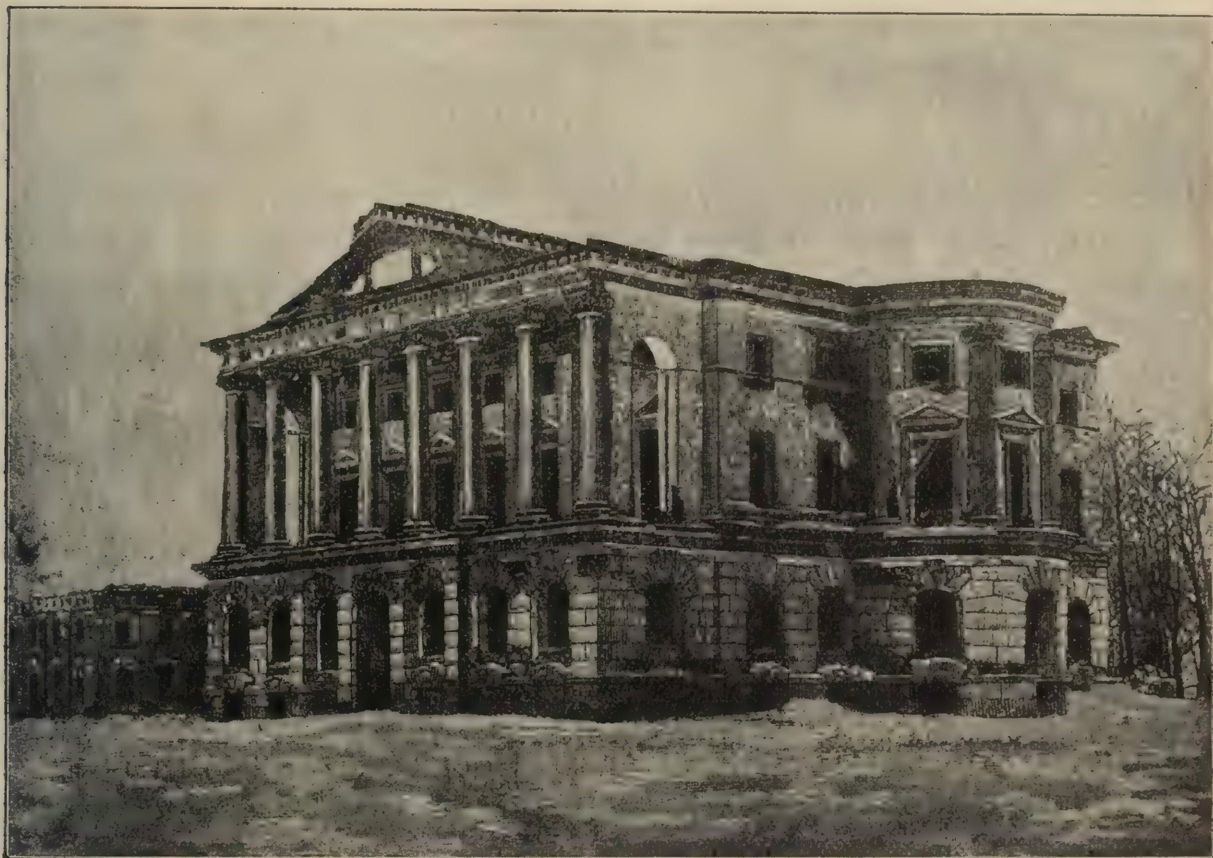

ПАЛАЦ ГЕТЬМАНА РОЗУМОВСЬКОГО.

Гетьман поробив великі переміни у Генеральному суді, у котрому, окрім двох Генеральних суддів, було заведено неодмінно по одному виборному од кожного полку. Се був найвищий суд на Україні. По полках було засновано, окрім полкових судів, ще 20 судів повітових, і в кожному з них були суди: Земський, Гродський і Підкоморський; по сотнях зоставлені були сотенні суди, але до них належали тільки дрібні справи, а з поважніщими треба було звертатися до Повітового суду. Судді, підсудки і земські писарі (секретарі) вибіралися вільними голосами з шляхти того повіту, до котрого належав суд.

При кінці листопада (ноября) 1761 року Гетьмана покликано до Петербургу. Він передав усі справи Генеральному обозному Кочубейові, Генеральному підскарбієві Гудовичеві, Генеральному писареві

Безбородькові та Генеральному осавулові Журавці, а сам з усім домом своїм рушив в дорогу, а 25-го грудня (декабря) тогож року вмерла цариця Лизавета, і на короткий час Імператором став її небіж Петро III. Він був щирий Гольштинець, прихильник Пруського короля Фридриха II, і страшенно любив військові справи та муштри. Скоро він став царем, то й на Україну послав заклик, щоб йшли в його Гольштинське військо. Молодь українська з радістю відгукнулася на се і великими юрбами посунула до Петербургу. На знак того, що вони належали до Гольштинського війська, кожний з них мав на шиї червону гарусову хустинку. Не довго довелося їм бути у тому війську, і скоро вони, обідрані й голі, поневіряючись по-під чужими хатами, повернулися до-дому. А сталося се через те, що новий імператор Петро III через пів року був скинутий своєю жінкою Катериною II-гою. Допомогли їй Гетьман Розумовський, Панін, князь Барятинський, Рєпнін та инші молоді офіцери Ізмайловського полку: брати Орлови, Пассек, Бредіхін, Хитрово, Потьомкин та инші. Як Петро вже зрікся престолу, його заслано під караулом у Ропшу, і там, начеб то зненацька, вбив його Орлов. Імператорицею зробилася кревна Німкеня, жінка твердої волі і розуму, Катерина II, і 28-го липня (юля) 1762 р. ступила вона на престол.

Тим часом якийсь генерал Мельгунов, що начеб то для гулянки їздив по Задніпрянських степах, написав до Петербургу, що він знайшов у сій стороні багато народу, котрий почитає себе ні од кого незалежним: „наче які Американці, — пише він — але до військової служби вони дуже здатні“. На се до його прислано наказ з Петербургу, щоб він записував таких людей у пікінєри. Генерал той почав їздити по селах, скликати людей і, трактуючи їх горілкою, закликав записуватись у пікінєри; обіцяв усякі вольності і незалежність од якого-будь начальства, — ні перед ким, мовляв, шапкувати не будете!

Записувались у пікінєри саме нікчемство з козаків та хазяїнів, та харцизи й опіяки. З таких людей скомпановано 4 полки: Єлисаветградський, Дніпровський, Полтавський і Донецький. Не питаючись, приписали до сих полків ті села, з котрих хто з пікінєрів був родом. Сотенні правління по тих містах, що одійшли таким побитом до Пікінєрських полків, скасовано, корогви їх та архиви заперто по церквах, а то й просто знищено і понівечено. За старшину поназначувано письменних дяків, шинкарів та отаких инших, і названо їх ротмистрами. Сім год пікінєри ті не платили ніяких податків і нічого не робили; їм тільки натуркали голови, що вони й вищі, й кращі за усіх Українців і козаків, і на знак того — на шапки почеплено було їм білі стрічки з поворозок; шапки ті вони ні перед ким не здіймали, навіть і у церкву вони увіходили у шапках і здіймали їх тільки підходячи до вівтаря. Гетьман скаржився у Петербург на те, що під пікінєрів одібрано багато сіл та землі у полків українських та й у окромних людей, і що сим явно порушено стародавні права і вольності, стверджені раніщими Монархами. Але се нічого не пособило, а помо-

глося тільки аж те, що як заходилися шити мундіри на тих пікінєрів та готовити їх у поход, то вони почали тікати на Запорожжя і по хуторах.

Як ми бачили вже, Гетьман теж чимало тому допомагав, щоб Катерина зробилася Імператорицею. Чутка про се дійшла і на Україну і де-хто з старшини, чи по намові самого Гетьмана, чи самі од себе, ухвалили прохати Царицю, щоб уряд гетьманський зроблено було наслідковим — щоб переходив од батька до сина. Про се міркувалося на Генеральній раді, котру скликав Гетьман для вибору послів, що мали їхати до столиці вітати Царицю. Але проти того обурилося чимало старшин, бо вони вважали, що таким способом порушено буде права і вольності козацькі.

На зборах счинилася велика сварка. Про се Київський обер-комендант Чічорин сповістив у Петербург. Зараз же викликано туди Розумовського, і у січні (январі) 1764 р. він приїхав до столиці. Цариця, котра вже заздалегідь поклала собі знищити окремність усіх країн, що залежали од Росії, а між ними й України, рада була тій нагоді і звеліла Гетьманові податися в одставку. Довго змагався Розумовський, але нічого вже не можна було подіяти, — 10-го грудня (декабря) того ж року вийшов указ про те, що Гетьманський уряд скасовано.

Розумовський був останній Гетьман України. Йому дадено багато земель на Україні і чин Генерал-Фельдмаршала. Останні годи свого життя він жив за границею, у Петербурзі і коло Москви у свойому селі Петровсько-Розумовському. Тільки аж у 1794 році оселився він у Батурині, де й помер у 1803 році.

У потайному наказі прокуророві Вяземському цариця Катерина каже так: „Малая Россія", Ліфляндія і Фінляндія — се країни, котрі правуються конфірмованими (потвердженими) їм привілеями, і порушити їх одразу — негаразд, але й вважати їх за чужоземні і поводитись з ними, як з чужеземними, не годиться, а треба їх порівняти з Російськими землями. У Малоросії, як Гетьмана не буде, треба пильнувати, щоб і думати про нього забули".

Отак почалося, так і провадилося далі царювання Катерини. На Україні, замість гетьманського уряду, була заведена „Малороссійская коллегія"; президентом (головою) її, з титулом „Малороссійскаго генерал-губернатора", призначений був граф Румянцев.

Знову Малоросійс. колегія.

Указом цариці Катерини у 1764 році скасовано було Гетьманство на Україні, а замість його заведено знову „Малоросійську колегію", в котрій було чотири Українських і чотири Московських члени, з графом Петром Румянцевим на чолі. Зараз же Колегії тій звелено було: 1. Зробити перепис і ревізію, бо досі уряд не збірав ніяких податків з України. 2. Не дозволяти вільно переходити людям з місця на місце, з земель одного дідича на землю другого. 3. Звернути увагу на те, що Українська старшина і духовенство ненавидять усе Московське і 4. Пильно стерегти, щоб ся ненависть не ширилась поміж народом

на Україні, а для того наказано було вдавати, ніби уряд обороняє простий люд Український од йогож таки панства і старшини.

Але заходи сі мало помогли: народ так само вороже, як і попереду, дивився на нові порядки, котрі заводив Імператорський уряд.

У 1767 році Катерина надумала скликати до Петербургу у Комісію „для сочиненія новаго положенія“ заступників од усіх народностей Російської держави. В ту Комісію мали бути обрані депутати і на Україні.

Багато клопоту завдали ті депутати графові Румянцеву. Одразу виявилося, що усі верстви народні на Україні: старшина, козацтво, духовенство, міщане й селяне, по городах, селах і хуторах, одностайне стояли за автономію України — за те, щоб їм повернуто було давні права і привілеї, котрі мала Україна за Хмельницького і з ними вона доброхіть поєдналася з Москвою, як рівня з рівньою – ті права, що з того часу так понівечив Московський уряд. До чого тільки не брався Румянцев, щоб вибори були такі, як йому хотілося! Було таке, що декого карав він на смерть, та все те не подужало спинити українське „коварство і сваволю“, „хвальшиві і республіканські мислі“, як жалівся він урядові. Та Комісія зібралася в Петербурзі. На засіданнях її своїми палкими промовами за права і вольності України визначався Лубенський шляхтич Григорій Полетика. Проте змагання послів і усі їх сльозні прохання до Цариці нічого не помогли і зоставили тільки яскравий слід у нашій історії та виявили ті бажання нашої людности, котрих не подужали викоренити ніякими утисками навіть і до наших часів. Уряд не звернув на них ніякої уваги і положив собі: „слѣдовать своимъ непреклоннымъ рѣшеніямъ“ та вживати давнього свого, випробованого вже, способу. Сей спосіб — поставити одну верству людности проти другої. Бачучи, що визвольні думки прокидаються все дужче і свідоміще по-між старшиною і більш освіченою верствою Українців, уряд скоріще взявся до реформ, котріб зовсім

ІМПЕРАТОРИЦЯ КАТЕРИНА II.

знищили усяку окремішність України. А для того, щоб легче се зробити, положив собі привабити старшину на свій бік.

Реформи в Україні почалися з того, що у 1775 році було зруйновано Запорожську Січ, бо се був безпешний і неспокійний осередок вольності. Про сю подію буде мова далі.

У 1781 і 1782 роках на Гетьманщині заведено було губерські установи, однакові з Російськими. „Малоросійську колегію“ і козацьке правування було скасовано, і Україну поділено на намістництва: Київське, Чернигівське і Новгород-Сіверське; з Слободських полків ще у 1764 році було зроблено окрему Слободську губернію, а з кріпостів і осель, котрі були на землі Запорожських вольностей, зроблено було Новоросійську губернію. До сієї губернії додано було й частину власних земель Запорожських.

У 1783 році з козацьких полків зроблено було регулярне (постоянне) військо, так само як і у Московщині, і в сьомуж таки році на Україні заведено кріпацтво. Людей, що сиділи по землях земельних власників, було зроблено їх кріпаками; вони залежали у всьому од власників, не мали права переходити на инше місце та покинути ту землю, на якій сиділи; повинні були непремінно робити на власника-пана кілька день на тиждень дурно. Так почалася на Вкраїні справжня панщина.

Московський уряд завів кріпацтво на Україні для того, щоб ще дужче забезпечити себе од усякого розруху і щоб Україна найменш одрізнялася своїм внутрішнім ладом од Росії. Хоч вже й раніще наші селяне чимало залежали од заможніх дідичів, але люде вважали себе вільними і по-всяк-час мали спроможність покинути нелюбого пана та шукати собі кращої долі у другого; тепер сього вже не можна було більш робити. Попереду й дідичі уважніще ставилися до залежних од них селян, або посполитих, як їх тоді звали, бо боялися, щоб вони не покинули його та не пішли до другого дідича. А тепер, як люде стали їх живим реманентом, були немовби яка мертва річ, то й вони до селян стали инші. Попереду дідичі одрізнялися від посполитих (простих селян) тільки своєю заможністю і їх не цурались, а тепер пан став чимсь иншим, чимсь вищим над ними, і усіма силами силкувався одріжнитись від них, не бути на них схожим а-ні звичаями, а-ні мовою, поспішався зрівнятись із російським дворянством та зріктися усього рідного, „мужичого“. Але, як побачимо далі, хоч як нівечили наше панство, проте воно не в-край попсувалося і з-поміж його вийшли ті борці, котрі зрозуміли правду і вивели свою Україну на новий шлях відродження.

У 1785 році козацькій старшині і шляхті дана була грамота на дворянство, заведено дворянські установи, і козацькі ранґи перейменовано у чини. Сим уряд мислив заспокоїти старшину і прихилити її на свій бік. Але таке касування давніх звичаїв українських не минуло зовсім таки спокійно, і ми бачимо, що інтелігенція українська обурилась і нишком почала шукати, як і в давніщі часи, помочи проти Росії по

чужих державах. У 1791 році до Берлину приїхав один з видатних Українців, Капнист, і клопотався, щоб Прусія подала помочі Україні і взяла її під свою руку, як що Українці повстануть за-для визволення з-під тяжкого ярма Московського. Але Прусія ухилилася від того. А тим часом Російський уряд пильно йшов до свого, і старшина наша — тепер вже російські дворяне — справді по-трохи почала звикати до свого нового становища та ще й квапитись на чини та посади, а найбільш на добре жалування. Вже в кінці царювання Катерини ми бачимо чимало наших земляків, котрі, забувши свій рідний край, служили у Петербурзі по всяких комісіях та міністерствах, а декотрі, як Безбородько, Завадовський, Трощинські, Тамари, Кочубеї та инші, дійшли високих посад і мали чималий вплив при царському дворі.

ЗАПОРОЖСЬКИЙ ПОЛКОВНИК ПАНАС КОЛПАК.

За ті часи Катерина постоянно з ким-небудь воювала — на те, щоб ще більшою зробити державу. У 1783 році звойовано Крим, а хана Кримського Шагін-Гірея присилувано було зріктися свого царства. Ще після останнього наскоку Татар на Україну, у 1769 р., російське військо, під проводом князя Долгорукова, вступило в Крим і позаймало усі значні міста того Ханства. Дуже допомогли в тому поході Запорожці, що вели перед і про все розвідували, що діється в ворожому війську. На чолі їх був Шкурятинський курінний отаман Панас Колпак. Після того походу Кримський хан Селім-Гірей утік до Константинополя, і на його місце, з допомогою Російського уряду, настановлено було ханом, незалежним від Турецького султана, Шагин-Гірея, про якого вже згадувалося.

У 1770 році, коли Запорожці стояли під Очаковом, познайомився з ними могутній князь Потьомкин, і заманулося йому, – так, примхи ради, — пристати у братчики до товариства війська Запорожського. Про се він удався із проханням до Кошового Петра Калнишевського. Звичайно, він був прийнятий і записано його у товариство Кущів-

ського куріня, з прізвищем Грицька Нечоса. Сей князь Потьомкин, любчик Цариці, чимало рук приложив до того, щоб зруйнувати Січ Запорожську.

Після того, як звойовано було Крим, Потьомкина найменовано було Новоросійським Генерал-Губернатором. Щоб заселити той край, він почав будувати нові городи по степах Запорожських і в Криму, котрі після зруйновання Січі були повернуті у казну. Так, за його збудовано: Херсон, Катеринослав, Миколаїв і Севастополь.

У 1783 р. звойовано було Очаків і Хаджібей (теперішня Одеса). Чимало допомогли в сій справі Запорожці, — ті, що після зруйновання Січі не подалися у Туреччину і з них складено було так зване „військо вірних козаків“, з першими своїми кошовими Сидором Білим та Харьком Чепігою.

КНЯЗЬ ПОТЬОМКИН ТАВРІЙСЬКИЙ.

Коли вже російські порядки були заведені по усіх краях, Потьомкин звернувся до Цариці з проханням, щоб вона приїхала та подивилась на свої нові землі. Дуже бучно і з великою ватагою прибічників вибралася Катерина у 1787 р. в дорогу до Київа. Там її дожидали великі роззолочені байдаки, на котрих побудовані були цілі палаци. Сівши на ті байдаки, попливла цариця Дніпром до Херсону. У Каневі її стрів Польський король Станіслав-Август Понятовський, клопочучись за своє власне становище і за становище свого пошарпаного королівства. Далі, біля Кодака її стрів Австрійський цісар Йосип II, спільник цариці Катерини. З ним вона у Новому Кодаку зробила закладини великого міста, котре найменувала Катеринославом. Звідсіль вона рушила до Херсону, де було вже побудовано кілька кораблів. Се було перше місце, де засновано Чорноморський флот, що після переведено до Миколаєва.

Подорож Цариці у Крим була незвичайна: на береги Дніпра здалека зганяли народ, і він у празниковому убранні, коли пливли коло берега царські байдаки, мусів вітати Царицю, вклоняючись і голосно

вигукуючи з усієї сили: „ура!“. Се була для Українців незвичайна новина. Тим часом військо стрічало Царицю по всіх городах. Потьомкин переодягнув кілька колишніх Запорожських козаків лоцманами на царські байдаки, щоб провести їх Дніпром та через пороги, а кілька сот, під проводом одного з тих старшин Запорожських, що не пішли за Дунай, Сидора Білого, проводили царський поїзд берегом, виграваючи кіньми і дивуючи Царицю та її прибічників своєю одвагою, сміливістью та прегарною, хвацькою їздою на конях. Користуючись тим, що Царицю козаки дуже вразили, Сидір Білий із другими старшинами подали їй у Кременчузі прохання про те, щоб було вернуто Запорожцям їх колишні вольності і щоб знову можна було зібрати славне військо Запорожське. Цариця ласкаво зглянулася на те прохання, і справді через який час, коли почалася війна з Турцією, засновано було козацьке військо, що прозивалося „військо вірних козаків“. Проїздячи суходолом по землях колишніх Вольностей Запорожських, у супроводі козаків, Цариця, минаючи зімовник Білого, що стояв у Вербовій балці на річці Висуні (тепер у Херсонському повіті, сумежно із Кривим рогом), подарувала була се місце і землю навкруги Білого на знак своєї ласки до нього; але він не захотів прийняти той подарунок: ніяково, мабуть, було Запорожцеві забірати у власність товариську землю. Тоді, замість того, дадено йому табатирку, оздоблену дорогим камінням. Коли Цариця верталася до Петербургу, то Запорожці, із Білим на чолі, знов проводили її аж за річку Псьол. Уся ся подорож була на те, щоб показати людям, яке, мовляв, щастя для Українців од того, що панує над ними Російський уряд, а Цариці показати — як „благоденствують“ Українські люде. Але кому треба було той добре розумів і бачив, що воно й до чого.

ОЧАКІВ ПРИ КІНЦІ XVIII ВІКУ.

Наслідком подорожі було те, що Цариця захотіла оселити просторі степи Запорожські, котрі загарбано було після зруйновання Січи та звоювання Очаківських та Буджацьких земель. Для того вона закликала кілька десятків тисяч колонистів з Німеччини. Вони й засіяли ті степи своїми колоніями. А щоб Німці охітніще оселяли ті землі, то уряд надавав їм багато вільгот. І от землі, за які пролито чимало козацькоі крови, стали власністю чужинців, а ті, що їх боронили і поливали своєю кровью, мусіли поневірятись по чужинних степах, по чужих краях за Дунаєм та на Кубані.

———∘○○○∘———

Про становище Лівобічної України (Гетьманщини) ми вже доволі знаємо, — воно було, як ми бачили, не дуже веселе, і утиски уряду Російського надто давалися в знаки. Ще гірше було у Правобічній Україні, котру Петро І по Прутській умові мусів був віддати під владу Польської держави. Поки, за часів Палія, Поляки боялись козаків — чимало їх навіть у Польщу повтікало — доти на Вкраїні Правобічній жити було вільно. А тепер вони знов насунули туди і знов почали заводити свої старі розпорядки, встановляти свої закони. Щоб заселити сей край і землі, куди вони знов повернулися, пани польські та шляхта почали закликати людей на свої землі і дарували їм на тридцять літ вільне життя. Увесь сей час люде повинні були робити тільки на себе і нічого власникові землі не платити, — ніяких податків. Сила народу з Лівобічної України поквапилось на сю принаду. Сунули вони на Правобережжя, і спустошений край сей миттю залюднів. По степах постало багато сел; через вольності, що даровано було новим поселенцям, вони стали зватися „слободами“. Але минули ті тридцять літ, і польські розпорядки знову скрізь проявилися. Під той час, як ми бачили, за цариці Лизавети, повернулися до-дому і Запорожці. І от селяне, котрим дошкулили утиски панів-Поляків, почали обертатися до Запорожців, шукати собі у них захисту. Такі невдоволені новими порядками люде, за приводом козаків з Гетьманщини та Запорожців, почали купитись у ватаги і заходилися нищити та грабувати панські маєтки, нападати на панські землі, убивати панів, а з ними й Жидів-орандарів. Таких людей стали звати „Гайдамаками“. Чимало їх завелося на Правобічній Україні. Чим далі, Гайдамаччина та все дужче і дужче ширилася. Окрім Київщини та Брацлавщини, вона обхопила вже й Волинь, і Полісся, і Поділля, і навіть Галичину, де Гайдамаків звали „опришками“. Чималі

ЗАПОРОЖЕЦЬ ЧАСІВ КАТЕРИНИ II.

ватаги сих Гайдамаків збiралися i купились коло своїх ватажків; з них за тi часи на Українi вславилися були: Верлан, що орудував у Брацлавщинi, Скорич, Запорожець Грива, Харько, Iванець, Мамай та Жила, а у Галичинi — Олекса Довбуш; про нього складено багато пiсень у Галичинi, що спiвають i досi. Довбуш сей придбав собi великої слави у Галичинi своєю добрiстю до бiдних, своєю смiливiстю та одвагою; багатi крамарi та Жиди-економи, та орандарi боялися його й духу, бiднi ж люде любили його i часто переховували його у себе. Окрiм Галичини, вiн показувався i у Чорнiй горi, у Волощинi, в Угорщинi та на Покуттi. У 1745 роцi у селi Космачах його вбито: кажуть,

ГАЙДАМАЦЬКИЙ ВАТАЖОК МАМАЙ (стародавнiй малюнок).

що зрадила його полюбовниця, Стефаниха Дзвiнчиха, але його вбив Дзвiнка, коли Довбуш прийшов рiшати спiр мiж Дзвiнкою а його тестем о придане. Та з Довбушом не перевелися опришки у Галичинi: у 1750 р. орудували там Гнат Боюрак, Гриня Мартинчук, Iван Бойчук i другi.

Саме тодi у Польщi, пiсля смертi короля Августа II, було безкоролiвья. Поляки розбилися на партiї: однi, так званi конфедерати, стояли за те, щоб королем настановити Станiслава Лещинського, а другi встоювали за Августа III. Поки пани сперечалися та билися однi з другими, гайдамаччина все росла та росла. У сварку тих польських партiй вмiшалися й чужi держави, i цариця Анна Iванiвна послала тодi у Польщу своє вiйсько та українських козакiв з Гетьманщини. Кончилися i ущухли тi суперечки тiльки тодi, як королем став Август III.

Щоб боронитися од Гайдамаків та воюватися із своїми супротивниками з ворожої партії, пани по своїх замках позаводили надвірні козацькі полки; у ті полки набірали вони козаків з своїх селян та тих, хто йшов у козаки. Поки такий козак служив, він був вільний з усією семьєю своєю од панщини та од усяких податків.

У одному з таких полків князя Четвертинського у 1734 році сотником був Сава Чалий, родом з міщан містечка Комаргорода. Гайдамацький ватажок Верлан нахилив його на свій бік, і він з своєю сотнею пристав до Гайдамаків та орудував з ними проти панів, але вже у 1736 році він знов перейшов до Поляків і його настановлено полковником. У 1738 році Чалий перейшов полковником надвірних козаків у Немирів, маєток коронного Гетьмана Йосипа Потоцького, котрий вславився своєю лютістью до своїх посполитих. Здоганяючи у 1740 році Гайдамаків, Чалий ускочив із своїми козаками у Запорожські землі, поруйнував їх городи на р. Бузі, розігнав запорожську сторожу, спалив церкву і пограбував зімовники. Але на другий год гайдамацький ватажок, Запорожський козак Ведмедівського куріня Гнат Голий, котрий із своєю ватагою ще з 1737 року сидів кошем у Чорному лісі, тяжко покарав його за ті його вчинки проти Гайдамаків і Запорожців: саме на Різдво 1741 року він обступив хату Сави у селі Степашках і вбив його.

Гайдамацькі напади і наскоки на польських панів тяглися безперестанку аж до 1750 року, коли знов счинилося нове страшне гайдамацьке повстання. Київське та Брацлавське воєводства трохи не усі, як єсть, були в руках гайдамацьких. Гайдамаки взяли і поруйнували такі значні міста, як Умань, Винницю, Летичів, Хвастів та Радомисль. Але найдужче повстання було у 1768 році, і прозивається воно „Коліївщиною“ (від слова колій, — той, що коле). Тій Коліївщині допомогли поширитися тогочасні обставини у царстві Польському. Окрім панського важкого гніту, добавилися сюди ще й утиски, котрі робило католицьке духовенство православному людові і людям иншої не католицької віри — „діссідентам“, як прозивали Поляки.

Таким способом, Гайдамаки почали боротися не тільки проти панів, але й за свою віру. Петербурський уряд, котрому любо було дивитися на всякі непорядки у Польщі, бо од того йому буде краще, став допомагати діссідентам, послав своє військо в середину Польської держави, і з його намови та допомогою склалася так звана „Радомська конфедерація“, котра й почала обороняти діссідентів. Проти неї у місті Барі на Поділлі засновалася друга конфедерація — Барська. Конфедерати розпочали люту боротьбу, і в Польському королівстві настало справжнє безладдя. Гайдамаки, до котрих приставало багато селян, тим часом здобувалися на більшу силу та ще дуже почали ширити свою роботу. Чимало допомагало їм і православне духовенство. Ігумен Мотронівського манастиря Мельхиседек Значко-Яворський брав поважну участь у повстанні православного люду на Правобережній Україні; найголовніщий ватажок гайдамацький Максим

АРХИМАНДРИТ МЕЛЬХИСЕДЕК ЗНАЧКО-ЯВОРСЬКИЙ.

ЗАПОРОЖЕЦЬ МАКСИМ ЗАЛІЗНЯК.

Залізняк часом довгенько проживав у Мотронівському манастирі і з ігуменом його був дуже добрий.

Ще зімою почали покмічати, що багато людей з Запорожжя, по одиначці і цілими купами, переходили з Лівобічної на Правобічну Україну. Причину того стало знати по весні. Двісті Запорожців з'явилося у маєтку князя Любомирського; до них пристало кілька десятків тисяч селян, узброєних хто що запопав: кому не стало зброї, той йшов із косою, вилами, ломакою, то-що. Повстання обхопило усю Польську Україну, котра тільки й мріяла про те, щоб визволитись з-під Ляхів та знову сполучитися із Лівобічною і почати спільне життя. Чи то ж так давно, за Палія, козаки вільно гуляли по Правобережжю, а польське шляхетство не наважувалося згадати про якісь свої права на Україні? Усе те ще не вмерло в памяті народа, а тяжких порядків польських не ставало вже снаги терпіти. Запорожці, як бачимо, теж спочували повстанню, помагали і були проводирями в ньому. На чолі його стає Запорожський козак Максим Залізняк, справжній Січовик, чоловік сміливий, дотепний, бувалий у всяких бувальцях. Він не квапився на

гроші, коли нападав та грабував панські маєтки, і з охотою роздавав їх тим, хто допомагав йому.

Тепер, коли справді утиски ще дужчі стали, а до того Барські конфедерати почали вимагати од народу Українського грошей, харчів, паші для коней та иншого, чого їм було треба, та ще, до того, покликали собі до помочі Татар, — терпець народові увірвався, і повстання схопилося по всьому Правоберіжжю і розіллялося по ньому крівавими річками. За кілька тижнів полумья козацького повстання обняло усю південну Київщину, Брацлавщину та Поділля. Шляхта та

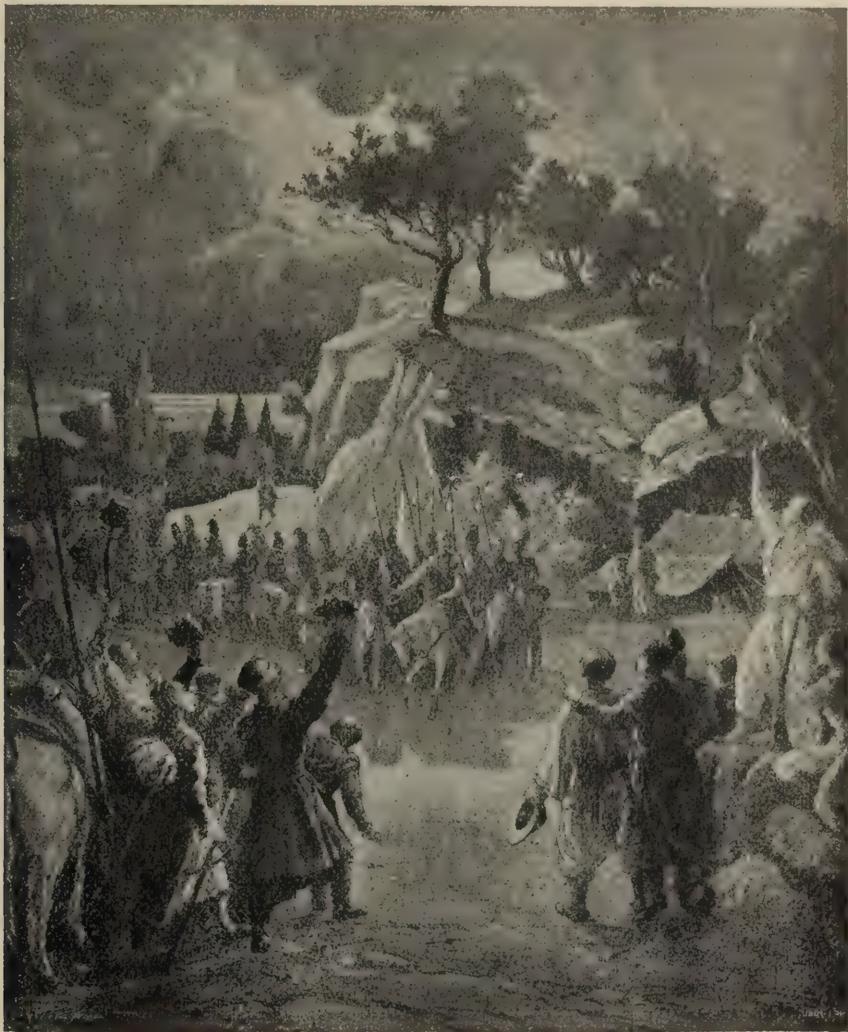

ГАИДАМАКИ ВИСТУПАЮТЬ В ПОХОД.

Жиди кинулися по городах та панських замках, шукаючи захисту; найбільше їх згромадилося в Умані, головному місті в маєтності графів Потоцьких. Умань обсипаний був валами та ровами і мав тридцять дві гармати, і для оборони — скілька сот жовнірів та кілька тисяч надворніх козаків. Не диво, що Поляки та Жиди з переляку тікали світ-за-очі, — Гайдамаки не милували своїх гнобителів і для остраху у одному місті на крокві спаленого костьолу повісили ксьондза, Жида і собаку і під ними прибили такий підпис: „жид, лях та собака — усе віра однака“. Багато треба зазнати лиха, щоб дійти до такої злоби, і тепер ті, що довели людей до сих страшних нелюдських вчинків,

тремтіли з переляку та шукали захисту за мурами замків, котрі вважали міцними.

Залізняк тим часом стояв з своїм табором під Чигирином. Звідтіль порозсилав він свої універсали — закликав Українців одностайне стати на оборону своєї віри, свого краю і за визволення з панської неволі. Од московського війська, котрого багато було на Польській Україні, він не сподівався ніяких заходів проти себе, бо вважав, що й вони прийшли допомагати православним, а з польським військом, він певен був, що й сам упорається. Як один чоловік — одгукнулася

ГАЙДАМАКИ СЛУХАЮТЬ КОБЗАРСЬКОЇ ДУМИ.

на його універсали мало не вся Польська Україна, і під його рукою зібралося велике гайдамацьке військо, що звало себе коліями. З ним він рушив на Лисянку, узяв се місто, перебив усю шляхту, що там сховалася, а надворні козаки, котрі мусіли боронити се місто, зараз перейшли до його. З Лисянки Залізняк рушив на Умань. Перелякана шляхта та Жиди зачинилися в замку, — надіялись на його гармати та військо. Залізняк підійшов до містечка Соколівки, взяв його і там отаборився; проти його з Умані тамошній губернатор (управитель) Младанович вислав надворних козаків, під проводом полковників Магнушевського і Обуха і сотників: Гонти та Уласенка. По-між уманських

надворних козаків чимало було таких, що приятелювали з Гайдамаками. Мабуть, у сю ніч і Гонта бачився з Залізняком і погодився пристати до його, бо в душі він спочував тому, чого домагався народ; він так само, як і усі, мріяв про те, щоб оновити скасовану на Польській Україні козаччину, прогнати панів і шляхту та знищити унію.

Гонта був родом з села Росошок (тепер у Липовецькому повіті в Київщині), Се був гарний на вроду, добре освічений чоловік. Воєвода Салезій Потоцький, котрому належав Умань, любив сотника Гонту і зробив його при собі довіреним чоловіком. Гонта був при ньому із своєю сотнею і в Галичині, і два роки сторожив там у замку Потоцького; за два походи, в котрих Гонта був з ним, він дав йому грамоти на два багатих села: його рідне — Росошки і суможне — Орадовку, — дав йому у доживоття. Як бачимо, Гонта не мав ніякого приводу бути невдоволеним, і як що пристав до Залізняка, то тільки через те, що мріяв про визволення Правобічної України з-під польської влади і католицького гніту. Він покладав надії, як і Залізняк, що у тому визволенні допоможе Російське військо, котрого під той час було багато у Польщі.

УМАНСЬКИЙ СОТНИК ІВАН ГОНТА.

Погодившись з Залізняком, Гонта, а з ним і другий сотник Уласенко, з усіма уманськими козаками пристали до Гайдамаків і прогнали од себе полковників Обуха і Магнушевського, котрі втікли за російську ґраницю.

18-го червня (юня) о-південь Гайдамаки з козаками підступили до Уманя і стали здобувати його штурмом. Тридцять годин одбивалася шляхта, але нарешті не встояла проти величезної сили Гайдамаків, і вони увійшли у город. Два дні вони з козаками лютували в місті. Усіх, хто шукав захисту в Умані: панів, посесорів, економів, ксьондзів, уніятських попів та Жидів, вирізали до-ноги, багато згубили жінок і дітей.

За ту страшну різанину вигублено в одному місті Умані не одну тисячу душ. Упоравшись із сією справою, Залізняк почав купчити ватаги і загони селян і, під проводом ватажків з козаків та Запорожців, посилав їх у Брацлавщину, Київщину, на Поділля і на Полісся, з наказом виганяти або вигубити скрізь шляхту і уніятських попів, котрі не схотять пристати на православіє.

Тим часом в Умані скликано було раду, на котрій Залізняка проголошено Гетьманом України, а Гонту — Уманським полковником. Хто його знає, на чомуб скінчилося те народнє рушення, як би Польський уряд, переляканий тими подіями, не звернувся за допомогою до цариці Катерини. Катерина з радістю одгукнулася на те, бо те рушення було небажане і небезпешне і для самої Російської держави.

ЖІНКА СОТНИКА ІВАНА ГОНТИ.

З Петербургу був присланий наказ до генерала Кречетнікова, котрий на той час командував російським військом, що роскидане було скрізь по Польській Україні. Кречетніков як-раз тоді облягав ватагу конфедератів у Бердичеві. Як тільки прийшов до нього наказ, він вислав до Уманя полк Донських козаків під проводом їх полковника Гурьєва. Підійшовши до Уманя, Гурьєв отаборився поруч із табором Залізняка і, вдаючи з себе приязного до Гайдамаків, присоглашав Залізняка і Гонту пристати до російського війська, щоб разом орудовати проти конфедератів. Такі приятельські розмови тяглися кілька день, поки до Гурьєва на підмогу не прийшов ще один полк піхоти. Тоді він закликає до себе Залізняка, Гонту та старшину козацьку на бенькет, котрий він робив начеб то з приводу того, що на поміч їм прийшов ще полк піхоти. Тим часом Гурьєв той наказав своїм Донцям частувати як найкраще Українців і, поки вони частуватимуться, крадькома захопити увесь їх військовий припас і загнати далеко в степ їх коні. Коли гості саме добре гуляли, Гурьєв подав гасло, кілька узброєних Донців ускочило в палатку і повязали старшину, а піхота московська із останніми Донцями ту-ж мить несподівано кинулась на безоружних козаків, хапала і вязала їх і забивала у кайдани. Де-хто з Українців встиг утікти, але до рук Гурьєва попало

більше як 900 козаків і уся їх старшина, — на ранок українського табору як не бувало. Гурьєв своїми руками дуже побив звязаного Гонту, а тоді звелів Залізняка, Гонту і усю старшину бити нагаями перед своєю палаткою; кожному з них одлічили по триста ударів. Але сього мало: Гонту бито після того увесь час, поки він був у московському таборі, ще по тричи на день, а полковник Гурьєв з радістью показував його шляхті, котра з'їздилася навмисно до нього, щоб на власні очі побачити Гонту. Бідного ж мученика держали у навмисне за-для того викопаній ямі; усе тіло його було вкрито ранами. Жінку і чотири доньки Гонти було схоплено і прилюдно бито їх різками, а потім заслано; син же його утік із сотником Уласенком у Молдавію. Усе добро Гонти забрав собі генерал Кречетніков. Після кількаденної такої муки і знущання, Гонту з иншими козаками і посполитими (селянами), котрі були з Польської України, оддано Польському

ГУРЬЄВ СХОПЛЯЄ ГОНТУ ТА ЗАЛІЗНЯКА.

урядові, і під караулом одвезено до головної военної кватирі польської (вона була в той час у селі Сербах коло Могилева на Дністрі); Залізняка-ж, Запорожців і козаків з Лівобережної України одпроваджено до Київа і, до суду, замкнено у Київо-Печерській кріпості.

Найстарший начальник польського війська тоді був граф Браницький. Судова комісія, котру він визначив, присудила: 700 чоловіка повісити по ріжних селах України, а старшину покарати найлютіщими карами — „для приміру“ — як одписує Браницький Королеві. Та проте він нарешті помилував кілька сот засуджених на шибеницю людей, а замість того заслав їх на роботу у Камінецьку та Львівську кріпості. Що-до Гонти, то його присуджено ось на яку люту кару: перших десять день кат повинен був вирізувати що-дня з його спини пасмо шкури, на одинадцятий день одрубати обидві ноги, на дванадцятий — обидві руки, на тринадцятий — вирвати серце і на чотирнадцятий —

одрубати голову і шматки його тіла прибити до шибениць по чотирнадцяти містах України. Браницький зменшив сю кару і звелів стяти голову Гонті вже на третій день, а все инше, до чого його присужено, робити вже на трупі; дотого йому одрізано було язика, бо боялися, щоб він чогось не виявив. Ось як описують очевидці ту страшну кару. „Гонта вийшов з лицем веселим і спокійним... Кат одірвав йому пасмо шкури, кров бризкнула, але на лиці Гонта не одмінився. Після того, як оддерто було друге пасмо, він промовив: „от казали, що буде боляче, а воно й крихти не болить!“ Один з товаришів (офіцерів) панцирної корогви, котра стерегла Гайдамаків з-вечера перед карою, звернувся до Гонти та попросив, щоб він подарував йому що-небудь на спомин про останні хвилини свого життя. „Добре“, — одмовив Гонта — „нагадайте лиш міні завтра: я вам подарую пояса“. Усю ніч товариш той мріяв про золотий пояс і, як вивели Гонту на кару, підійшов до його і сказав: „пане полковнику, дозвольте нагадати вам про обіцяний пояс“. — „Я не забув“, — одказав Гонта і з погордою усміхнувся, — „перше пасмо шкури, що здере з мене кат, нехай буде вам за пояс“.

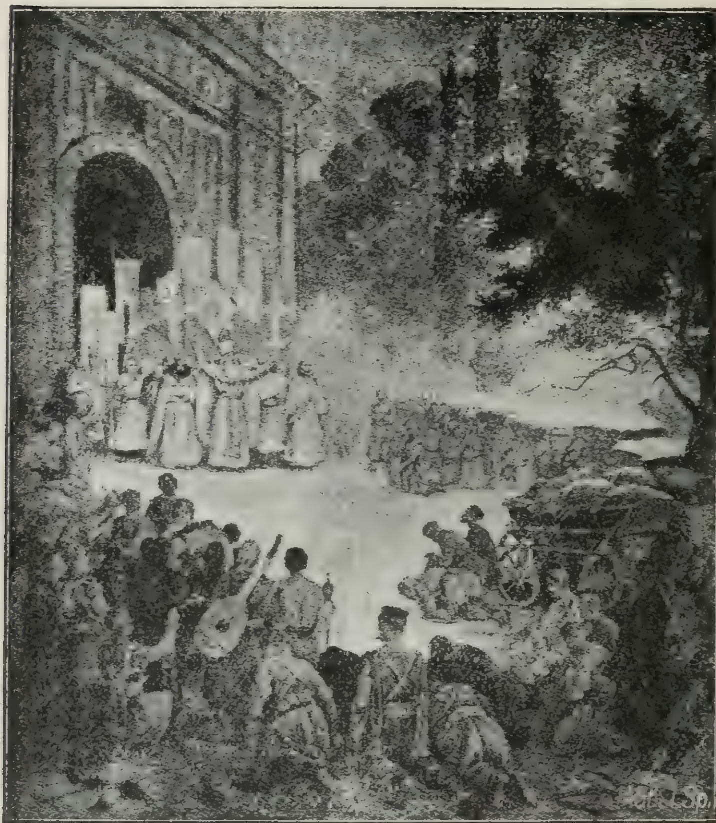

ГАЙДАМАКИ КОЛО МАНАСТИРЯ ПЕРЕД ПОХОДОМ.

Так вмірати можуть тільки люде, котрі твердо вірять, що на їх боці правда, що діло їх праведне; так вмірати можуть тільки щирі діти свойого краю, котрі не бояться терпіти за нього усякі, хоч би й такі пекельні муки, як ото випали на долю Гонти, — в надгороду їм зостається те, що рідний край ніколи їх не забув, як не забула Україна й Гонти, хоч тому минуло вже більш сотні літ.

Що до Залізняка і 73 чоловіка його товариства, то ми знаємо, що, після суду, їх з Києво-Печерської кріпости заслано до Сібіру, але дорогою у Харьківщині, біля містечка Ахтирки, вони були втікли з-під караулу. Та скоро їх знов спіймано, люто катовано батогами і таки заслано на Сібір.

Коліївщина — се останнє вже гуртове народнє рушення на Україні за свободу, за своє визволення з-під чужої кормиги, чужої влади, —

се був останній прояв довговічньої боротьби самого народу за свою волю. Хоч думка і бажання вернути козаччину прокидалися по-декуди на Вкраїні і пізніще, — у 1812, 1856 і 1877, і навіть у 1896 і 1904 рр., але всі такі спроби робилися не на національному ґрунті, не викликали ніякого співчуття, були приборкані і зникали так само скоро, як і виникали.

Тим часом Франція і Австрія побачили, що Росія самовладно порядкує у Польщі. І от, щоб як-небудь одвернути її увагу в инший бік, підмовили вони Турцію, щоб вона розпочала з Росією війну. Приводом до того був ось який случай. Коли Залізняк та Гонта порались в Умані, один загон Запорожців і Українців напав на містечко Балту. В Балті одна половина города належала Польщі, а друга — Турції. Не розбіраючи, яка польська, а яка турецька сторона, козаки перебили там багато народу. Турція розгнівалася за се, і хоч уряд Російський і впевняв її, що він про те нічого не знав — не відав, проте Турки посадили в тюрму російського посла у Константинополі. Через се Росія й мусіла була розпочати війну. Поки ся війна тяглася, Пруський король Фридрих II робив своє діло: бачучи, що в Польщі безладдя, що російське військо на війні у Туреччині і що усі держави у Європі звернули увагу на ту війну, — нишком увів своє військо у Польщу і пройшов з ним мало аж не до Варшави. У Польщі не було війська, і останні сили вона витрачала в усобицях та чварах, — тим-то вона й обернулася за допомогою до Франції. Король французький забезпечив її, що нічого лихого не буде з того, що пруське військо зайшло у Польщу, і що Австрія, коли буде треба, допоможе Полякам. Коли се й австрійське військо несподівано перейшло польську границю і зайняло Західну Галичину. Обурилися Поляки найбільш на свого короля Станіслава, котрого не любили, і хотіли посадити його в тюрму, але він якось утік. Ся подія дуже збентежила царські двори в Європі, і Прусія ще дужче стала домагатись, щоб зайняти польські, сумежні з нею, землі. А як Росія позичила в неї гроші на війну з Турками, то вона тепер намагалася, щоб гроші ті було їй вернуто польськими землями. Не приставала зразу на се імператориця Катерина, — їй любо було самовладно порядкувати у цілій Речі Посполитій (Польщі) — і зовсім вона не бажала приймати до спілки сусідів, та наостанці мусіла погодитись на тому, щоб поділити Польщу по-між сусідами. Проти такого шматування повстала була цісарька Австрійська Марія-Тереза і навіть задумала була разом з Турцією спинити те паювання, та як-раз Росії пощастило у Турецькій війні. Тепер на Турцію вже годі було покладатися, — осталася Марія-Тереза сама, і через те пристала на той розбір Польщи. Се був перший поділ Польщи — 5 серпня (августа) 1772 року. По ньому до Росії одійшло: Інфляндське воєводство і Біла Русь аж по ріки Двину, Дручь і Дніпро; до Прусії — Вармія і королівські Пруси аж до р. Нотиці; до Австрії — частина Малопольщи і Галичини, крім Кракова.

Чужоземні війська увійшли у зайняті частини Польщи, і сейм мусів ствердити той розділ. Але Поляки не могли спокійно дивитися на розпад свойого краю і, побачивши, що все лихо йде од безладдя,

ГЕНЕРАЛ КРЕЧЕТНІКОВ НА УКРАЇНІ ОПОВІЩАЄ МАНІФЕСТ.

котре панувало у Польщі, замислили завести у себе констітуцію. На чолі партії, котра хотіла, щоб Польща оновилася, став граф Гнат Потоцький, і констітуція була ухвалена і стверджена 3-го травня (мая)

1791 року. Настав новий лад у Польщі, але зараз найшлися незадоволені новими порядками і тим, що на сеймі заборонено було вигукувати звичайне у польському сеймі „veto“ („не позволяю!“. Сим одним словом колись кожен шляхтич міг зірвати яку завгодно постанову сейму. Сі невдоволені вже на другий год скупилися у конфедерацію; на чолі її стали Фелікс Потоцький та коронні гетьмани Браницький і Ржевуський, котрі обернулися за допомогою до цариці Катерини. Цариця вислала своє військо їм на поміч, а проти них виступили: племенник короля Іосиф Понятовський і генерал Тадеуш Костюшко, але російське військо їх розбило. Катерина присилувала короля Станіслава зректися констітуції і пристати до конфедератів. Тоді, за згодою Прусії, зроблено другий розділ Польщи — 23 січня (января) 1793 року, і по ньому Росії досталася решта Білорусі, Поділля Полісся і Волинь, а Прусії: Велико-Польща, Куява і Мазовія; Австрія не брала участі у сьому розборі. Щоб ствердити сей розділ, Російський уповноважений у Варшаві Сіверс повинен був вговорити сейм, щоб він його ствердив. Сейм зібрався у Гродні, але що його не питали, не хотів нічого одказувати і завзято мовчав. Тоді Сіверс сказав, що не випустить з залі а-ні короля, а-ні депутатів доти, поки вони не почнуть говорити. Пройшло чимало часу. Вже й північ минула, вже й перша, друга, третя година, — ніхто ні пари з уст. Тоді якийсь депутат з Кракова Анкич промовив: „мовчать — то знак, що згодні“. Сеймовий маршал Білінський поставив тоді сеймові таке питання: „Чи згоден сейм на те, щоб сеймова комісія підписала сей розділ?“ А як знов ніхто нічого не одказував, то було записано так: „Сейм усіми голосами зробив постанову, щоб підписати розділ Польщи“. 25-го жовтня (октября) 1793 р. постанова ся була підписана. Сейм сей прозвали „німим“. Але ще до його постанови генерал Кречетніков розліпив скрізь по містах та містечках маніфест Цариці про те, що Польську Україну приєднано до Російської держави. Тим-то, чи говоривби він, чи мовчав — було все одно.

Саме тоді у Франції була революція, котра добре таки збентежила тогочасних монархів. Відгукнулася вона у Польщі новим повстанням, котре почалося у Кракові в березолі (марті) 1794 року під проводом того-ж таки Тадеуша Костюшки. Повстання те швидко обхопило всю Польщу. Костюшці по-первих поталанило розбити російське військо під Рославицями, але Прусія зараз увела у Польщу 40.000 війська, а Росія вислала своє військо під проводом генерала Суворова та Ферзена. Під м. Мацієвичами Костюшка було розбито і узято у полон, а Суворов підступив до Варшави, узяв її і у передмістьї її Празі вибив більш 12.000 жителів, — не дивлячися, чи старе, чи чоловік, чи жінка, — за те, що завзято не піддавалися. Короля Станіслава-Августа узято і одпроваджено у Гродно. Там він зложив свою корону і пробував аж до смерті Катерини. Імператор Павло І перевів його до Петербургу, і він там жив аж до смерти, а Польщу спільники поділили

по-між себе у-третє по Петербурських умовах, що складені були 3-го січня (января) 1795 р.

Так кончилося політичне життя Польщи. Оглянемось тепер, що сталося після тих розділів з приєднаною до спільників Україною. Як бачимо, вона упала до рук Російської та Австрійської Імперій. А чи-ж краще стало життя людям? У Австрії, як і у Росії, в той час найбільшу силу мала шляхта та поміщики, і як не стало Польського уряду, то панству ще вільготнійше стало, бо тепер їх взяла під свою руку державна та поліцейська власть. Сього й у Польщі не бувало! Поміщик тепер мусів бути сам „поліцмейстером“ у своїх маєтках, як мовляв імператор Павло. А коли пана обороняли та стерегли і воїнські команди і усяка адміністративна власть, то він собі жив зовсім безпешно і не мав ніякої потреби вважати на те, що підвладні йому крепаки чогось ремствують там. Шляхта, котру порозгонили були Гайдамаки, тепер верталася знов на Україну весела, і скрізь у обох державах їй до помочі ставала адміністрація (начальство), а коли треба, то й військо. Правда, за цісаря Іосифа II (царював він од 1780 до 1790 р.), у Галичині було зроблено де-які полегкості крестьянам і хоч трохи приборкано свавільство поміщиків, та не на довгий час, бо після смерті Іосифа знову вернулися старі порядки. У Росії, за Павла І, котрий був невдоволений довгим царюванням Катерини і з радістью нищив усе, що вона позаводила, теж сподівались полегкостів, і Царь справді навіть хотів вернути на Україні гетьманство і козацький устрій. Та сі заміри його не справдилися, бо він процарював тільки 5 год і у 1801 р. його задушили прибічні царедворці, невдоволені на нього за його палку, нетерплячу вдачу, а як коли, то й немилосерді та непоміркованні вчинки. Проте на Правобережній Україні власть панська над кріпаками була така велика, що а-ні в Галичині, а-ні у Східній Україні — колишній Гетьманщині — ніколи не бувало. Російські урядовці (чиновники), котрі заступили усі посади на Лівобережжі, були дуже невисокого розбору; хабарі, підкупство і сваволя – були всьому голова. Горді пани польські та шляхта були тому раді, і за найменший непослух який кріпаків, страшенно їх карали та гнітили, бо панам не було кого боятись, коли й справники і инша полиція була куплена їми. Тільки після нещасливого польського повстання у 1831 році уряд трохи припинив панську сваволю та присилував панство, щоб воно зглянулося на кріпаків і зробило де-які, — незначні, правда, – полегкості. Отак, як бачимо, Українському людові не стало легче од того, що власть над ним перемінилася, а скрізь стало багато тяжче життя, бо панська власть над кріпаками стала ще міцніща. І стогнали сердешні люде од гніту того і у Галичині, і на Поділлі, і на Волині, і у Київщині, і у колишній Гетьманщині та по колишніх вільних степах Запорожських.

———ooOoo———

ІВАН КОТЛЯРЕВСЬКИЙ.

Послідні часи Січи Запорожської.

Тим часом Січ Запорожська доживала останні свої дні. І те, що Запорожці допомагали Гайдамакам у Коліївщині, і те, що постоянно змагалися вони за власну землю та за те, що уряд Російський самовладно заселяв їх землі усякими чужинцями; сварки з-за землі з тими чужинцями, а на Сході — із Донськими козаками за те, хто має право ловити рибу на річці Кальміусі; скарги Запорожців на ті неправди та нагадування про універсали Гетьмана Хмельницького і инші, — усе те допекло урядові у Петербурзі, і там положили — скасувати Січ Запорожську, бо здавалося, що тепер славного війська Запорожського зовсім вже й не треба. Крім того, бентежило уряд ще й те, що от є така вільна, з власними своїми порядками, воєнна республіка, котра зовсім не вважає на ті порядки, що заведено по всій великій державі; до того ще, се бурхливе і невгамовне товариство кожну мить могло вистачити 15 і більш тисяч вояків, — кожен з них вартий десятьох, — і може наробити великого клопоту. Сього дуже боялися у Петербурзі і почали ото вигадувати усякі провини та шкоду од Запорожців, таке навіть, що ніколи його й не бувало; дорікали, наприклад, Запорожцям за те, що по їх статуту не можна було ніколи женитися, тоді коли таке саме у чужинців дуже вихваляли і навіть давали чималу грошову допомогу товариству Мальтійських Лицарів, котрі мали такий самий статут, як і наше славне Низове Лицарство, та тільки Мальтійське не здобуло собі ні тієї слави і не зробило стільки користі рідному краєві, як Запорожці. Одно слово, як схоче дужий зробити з чорного біле, то й зробить. Се добре розумів Кошовий отаман Петро Кальниш і, як чоловік розумний, добре бачив, що час настав инший; що одколи кончилася постоянна війна та наскоки на Татар і Турків, а часом і Ляхів, одне рибальство та ловецтво не прогодує товариства; окрім того уряд нахабно одбірав Запорожські Вольності (землі), то й сьому лихові треба було якось запобігти; жити так у Новій Січі (на р. Підпольній), як жили Запорожці раніш по инших своїх Січах, не можна було. То Кальнишевський і став оселяти землі Запорожські виходцями з України, котрих багато приходило на Запорожжя з Полтавщини, Київщини, Чернигівщини, Поділля, Волині, навіть із Галичини, і через кілька вже років степів Запорожських не можна було впізнати: де колись висока тирса хвилювала на пекучому сонці, тепер простилялися роскішні лани, поорана віковічна цілина давала великі врожаї, — і навіть склалася у Запорожців така приказка: „Як був кошовий Лантух (у 1750 р.) — не було чого всипати у лантух, а як став кошовим Кальниш, то з'явилися паляниця й корж і книш".

Чутка про те, що в Петербурзі замишляють щось недобре проти Січи, дуже збентежила Запорожців, і до Петербургу зараз вирядили послів: писаря Антона Головатого, Сидора Білого й Лонгина Мощенського; доручили їм клопотатися про землі й вольності Запорожські, а для того дали їм: універсали Богдана Хмельницького 1655 року, Білоцерківські умови 1667 р. і випис з констітуції сейму 1717 р. та инші; окрім того доручили скаржитись на генерала Воєйкова, тодіш-

нього Новоросійського губернатора, котрий багато чинив кривди Запорожцям; до всього того, посли повезли з собою подарунки усяким особам, що можуть у пригоді стати: шалі турецькі та перські, килими, Дамаські тканини, вина, дорогого овощу, хутра, бочки цедрового соку, наливок, меду і такого иншого; ковбас, сала, баликів, шамаї, рибця, уславленої Дніпрової щуки зімової свіжопросоленої, українських коней з дорогими сідлами черкеськими та у чабраках, а дотого повезли ще й грошей. Але все се мало помогло, і посланці одписали на Запорожжя з Петербургу так: „Тут добре вміють брати, але одмовляються щось робити, бо, мовляв, ніхто нічого не знає і помогти у нашій справі нічого не може. Чутка йде, що хотять поділити наші

ОСТАННЯ РАДА НА ЗАПОРОЖЖІ.

землі по-між Петербурськими великими панами, як писано у Писанії: „І розділиша ризи його і металиа жребій“.

Бачучи, що зверху не дуже приязно дивляться на Запорожців, менші урядовці давай і собі насміхатися з їх посланців. Так, на обіді, котрий Цариця звеліла справити Запорожським послам, їм подали до страви ложки з такими великими держаками, що чоловікові ніяк не можна було донести їх до рота. Тоді Січовики почали годувати ними один одного, самі з того глузуючи. Якісь два поважних царедворці, проходячи поміж столами, зупинилися і один з них спитав у другого по французьки, — бо думав, що козаки сієї мови не второпають:

— „І де сей дурний народ родиться?“

— „Звісно, у їх дурацькій хохландії“ — одказав другий. Близчі Запорожці, почувши таке, переморгнулися по-між себе і почали голосно, щоб ті пани чули, таку розмову:

— Ой-ой-ой, брате мій, та й панів же тут яка сила!

— Та все які великі, та розумні! — одказав другий.

— І де вони тільки родяться?

— Звісно, де: у Петербурзі та Москві.

— А де вміpають? — спитав перший.

— Вмірають у Сібіру та Камчатці! — одказав другий. Сим він натякав на те, що панство се хоч і велике, та не має волі й краплі, так що навіть не може сказати сьогодня, що спіткає його завтра або

РУЙНОВАННЯ СІЧИ.

де він опиниться на завтра. Закрутили пани носами, почувши таке, та й пішли геть.

Тим часом на царській раді ухвалено було скасувати Запорожжя і зруйновати їх кубло — Запорожську Січ. Справу сю доручив Потьомкин генералу Петру Текелію і князю Прозоровському, щоб вони як найшвидче, але потаєнці, взялися до діла. Текелій повинен був облягти Січ, а Прозоровський тим часом рушити з великим військом у Запорожські паланки і позаймати їх московським військом. На той час у Січі, так само, як і по паланках, було не багато народу. Нічого не сподіваючись, — бо ще й посли їх не повернулися з Петербургу, — Запорожці розійшлися по великому просторі своїх степів на хазяйські роботи, на рибальство, на лови, то що. Коли се на Січ, де під той

час було тільки 20 гармат та не більш як 10.000 Січовиків, насунуло і облягло її з усіх боків, як-раз на Зелені свята (4 юля 1775 року), величезне московське військо. У тому війську було: 8 полків конниці, 17 ескадронів пікінерів, 10 піхотних полків, 20 ескадронів гусарів і 13 полків Донських козаків, а усього — більш як 40.000. Три дні простояв Текелій навколо Січи, і коли йому прислано звістку, що князь Прозоровський зайняв уже усі паланки Запорожські, він послав посланця у кіш і запросив старшину до себе в гості. Кошовий отаман

КАЛЬНИШЕВСЬКОГО ВИВОЗЯТЬ З УКРАЇНИ.

Кальниш, або Кальнишевський, як його писали, зібрав на раду курінних отаманів і запитав:

— А що, панове отамани, робитимемо? Москаль у гості нас кличе. Чи підемо, чи ні? Чи віддамо Січ-мати москалеві, чи не віддамо?!

Козацтво Запорожське дуже збентежилося. Воно обурене було тим, що їх крадькома і несподівано облягли та зламали усі договори і вольності їх.

Вони счинили страшенний галас і з запалом вигукували:

— Як?! Ламати присягу?... Однімати наше кревне, — те, за що ми, батьки й діди наші, кров лили?... Та нехай Текеля приведе ще стільки війська, то ми до-ноги їх вибьємо, як мух передавимо! Чи то ж можна віддавати Січ-мати, наше славне Запорожжя, за спасибіг Москалеві?! Та не буде сього ніколи! Поки світ-сонця — не буде!

Але умірковуна частина старшини бачила, що нема чого й думати про те, щоб оборонитися од далеко більшої сили Москалів; до того перечула вона вже про те, що така сама сила Москалів зайняла усі їх паланки, де зосталися їх жінки, діти, добро. Тим-то вони й не приставали на те, щоб давати опір Москалям; дотого-ж ще й Січовий архимандрит, отець Володимир Сокольський, почав прохати, щоб не проливали крови християнської та з надією на Бога покорилися його волі. Отаким способом насилу вгамували більшість завзятих Січовиків,

МОГИЛА КОШОВОГО ПЕТРА КАЛЬНИШЕВСЬКОГО.

і старшина пішла із хлібом-сіллю до Текелія, бо сподівалася, що покірством запобіжить якої ласки од уряду. Текелій прийняв їх ласкаво, але незабаром арештував і одпровадив до Петербургу. Про долю сих засланців ми знаємо ось що. Кошового Петра Кальнишевського заслано у Соловецький (на Білому морі) манастирь, і там його замуровано у казематі (льоху), без вікон і дверей, — тільки маленька щілина була, кудою йому подавали їсти. Там він, не бачучи світа божого, промучивсь 12 год, і тоді тільки перевели його у другий каземат і дозволили деколи, під караулом, ходити до церкви, але розмовляти з ним не можна було; аж уже за царя Олександра I у 1801 році, його визволено. Але він тоді, вже сліпий і недужий, не схотів кидати манастиря і, проживши там після визволення ще два роки, вмер 23-го листопада (ноября) 1803 року, на 112 році свого життя.

Військового писаря Івана Глобу заслано на Сібір, і там він помер коло 1790 року у Білозерському манастирі. Військового суддю Павла

Головатого заслано у Тобольський манастирь, і не дозволено було виходити навіть і до церкви. Полковників: Чорного, Кулика, Пелеху і Порохню, Курінного отамана Головка і багато иншої старшини Запорожської засаджено по ріжних кріпостях та казематах, і там вони й кончили своє життя.

Військову скарбницю, військові зімовники, усе хазяйство та гурти старшини було взято у казну; військові отари, табуни тож було туди повернуто, а потім роздаровано поселенцям-Грекам та Арнаутам, що оселили запорожські землі коло Керчи. Січ і всі куріні, а по паланках усі зімовники, — усе було зруйновано до-щенту; Січову церкву пограбували Донці, а частину її багацтва і ризницю взято у Петербург до князя Потьомкина. Землі Запорожські нахабно пограбовано і поділено. Потьомкин забрав собі безліч землі, — де й скільки хотів; князю Вяземському подаровано 100.000 десятин коло колишньої Чортомлицької Січи, князю Прозоровському – 100.000 коло Катеринослава, графові Каменському — 19.324 десятини, графові Браницькому — 21.614, генералові Стрекалову — село Грушівку і до неї більш як 30.000 десятин; ще й иншим панам московським пороздавано багато землі; яка-ж була нероздана, та зоставлена за урядом, і він незабаром став оселяти на тих землях колоністів, — зазвав їх з Німеччини, Греції та инших країв. Колоністів тих закликали, дарували їм чужі землі і давали великі вільготи, а козаків та селян, котрі позоставалися по селах Запорожських, скоро повернули у кріпацтво до тих панів, що їм досталися ті землі.

Текелій цілий тиждень сидів у свойому таборі, котрий тісно облягав Січ. Запорожці побачили, що допомогти свойому лихові нічим не можна, і надумали, як вони казали, „убрати Текелю у шори": вони пішли до його і стали прохати, щоб він дозволив їм вийти з Січи на рибальство. Текелій дозволив. Запорожські човни, повні Січовиків, покинули Січ-мати і, тільки їм одним відомими протоками та гирлами, майнули у море. Поки Текелій розібрав, що його обдурено, то на Січі зосталося тільки чоловіка з 20 — 30 слабих та старих Січовиків, а останні вже пливли по морю, роспустивши свої паруси і стали проти Тілігула, коло Одеси, поки здобули від Турецького султана дозвіл заснувати Січ на Дунаї. Туди вони скоро й подалися на своїх чайках, під проводом свого походного отамана Ляха, а частина їх зосталася на Тілігулі, постановивши собі куріні на Пересипу. Запорожці сі були, таким побитом, першими осадчими будучого великого торговельного города Одеси. Кажуть, що усіх Запорожців, що подалися до Турецького султана, було більш як 40.000, хоч погромщики Січи налічують їх тільки 10.000, бо їм користнійше було лічити як найменше тих, що встигли проскочити по-між їх пальцями.

Але покинемо на який час сих вольних синів Запорожжя і вернемося до тих товаришів славного війська Низового, котрі зосталися у Російській державі. Старшини, що не були заслані, були перейменовані у армейські чини Російської армії, а декотрі з них перейшли

у гражданську службу. Положили — з тих Запорожців, що осталися, зробити два пікінерські полки, (піше військо із списами); одначе вільні сини степів ні за що не хотіли перевертатись у москалів, і зосталися жити по своїх степах, – тільки дуже мала частина була віддана у Херсонський та Полтавський пікінерські полки.

Не багато часу проминуло, як уряд побачив, що поспішився із скасуванням славного війська Запорожського, — він зрозумів, що небезпешно було оставляти таке військо у руках свого супротивника. І от імператориця Катерина II у 1779 році звернулася до Турецького султана і радила йому: або щоб він вернув Запорожців, котрих обіцяла вона зрівняти у правах із усіма своїми підданими та забути минуле, або щоб він одсунув їх далі од Російської границі. Але Запорожцям так добре жилося під Турком, що ніхто з них на се не поквапився; так само ніхто не відгукнувся і так само вмер на берегах Дуная маніфест Катерини 1788 року, котрим дарувалася амнестія (пробачення) усім, хто вернеться з-за Дунаю. А як ніхто на те не одгукнувся, то почали заводити козацьке військо з тих Запорожців, що зосталися в-дома. У 1784 році Потьомкин доручив колишньому писарю війська Запорожського Антонові Головатому і старшинам Харькові (Захарові) Чепізі, Сидору Білому і Легкоступові зібрати Запорожців, котрі захочуть служити в козаках. Скоро на поклик старшини стали збіратися Запорожці у Бериславі і, як ми бачили, у 1787 році, тоді як Цариця їхала до Криму, коло неї і Потьомкина був конвой з Запорожців. У 1787 році розпочалася війна із Турцією, і Потьомкин доручив Білому зібрати як найбільше козаків. Де-хто з тих Запорожців, що перейшли до Турків і жили по Очаківських степах, відгукнулися на сей поклик і вернулися, а ті, що пішли за Дунай, і на сей раз не хотіли кидати своєї нової Задунайської Січи. У Бериславі зібралося вже більш 12 тисяч Запорожців, і Білий перейшов з ними у Прогної, колишню Запорожську паланку на Кінбурнській косі, а звідтіль став кошем у Васильковві, на лівому березі Бугського Лиману. Військо се стало зватись „Вѣрное войсько Запорожское“. 27-го лютого (февраля) 1787 року Сидора Білого стверджено Кошовим отаманом сього війська, Антона Головатого — військовим суддєю, Івана Підлесецького — військовим писарем і Олексу Кобеняка — військовим осавулом. Військо було поділене на курінї, як колись і Запорожське, і йому було дадено клейноди: велику військову білу корогву і малі прапори (хоруговки) для курінів, Кошовому отаманові — булаву, а курінним — пернач; військові дадено печать з написом: „Печать Коша Войска Вѣрныхъ Козаковъ“; на ній було вибито: Запорожець із мушкетом — у одній руці, та з прапором, із хрестом по середині — у другій. Окрім курінів, військо було поділене на кінних, котрих було 2.829 чоловіка, і піших — 9.681 чоловік. Військо мало свої човни, галери, чайки та байдаки і дуже допомагало на морі російському флотові у ту війну.

Якось у місяці травні (маї) турецький флот підійшов до Коша, — саме в той час, як Січовики були у церкві, і почав кидати бомби

у Січ. Запорожці дождалися поки скінчиться служба, а тоді вийшли з церкви, озброїлися і кинулись до своїх човнів, щоб напасти на Турків. Але Турки не прийняли бою і подалися до Очакова. Через тиждень Суворов, котрий стояв тоді табором на Кінбурнській косі, дав наказ, щоб козаки на своїх човнах допомогли принцові Носсау-Зінгеру, що командував Російським флотом. Кошовий з усіма козаками, човнами та чайками підійшов до російського флоту, а згодом допоміг Принцові прогнати Гассана-Пашу з його кораблями; але Паша знов вернувся з усім своїм флотом з-під Очакова і розпочав люте бойовище. Тут Запорожці виявили свою надзвичайну одвагу і войовничий хист: на своїх чайках вони сміливо, не дивлячись на страшенний вогонь, підпливали до турецьких кораблів, зчеплялися з ними, вилазили на них і билися, як леви. Нарешті турецький флот був до-щенту розбитий. Але не дешево ся побіда досталася козакам: чимало їх було вбито і поранено, а по-між ними й Кошовий отаман Сидор Білий був тяжко поранений і через три дні помер. На його місце було обрано і стверджено Кошовим отаманом Харька Чепігу. Се було його Запорожське прізвище, а справжня фамилія його була Куліш.

Саме тоді Потьомкин обома берегами Бугу наступав на Очаків. Новий Кошовий з усім військом козацьким, — крім того, що було на чайках коло принца Носсау, під проводом свого полковника Мокія Гулака і 18 чайок, під проводом Головатого, що були при Потьомкину, – подався через село Корениху і далі через Аджигіол до Очакова, і там вони стояли до осени. Як Кабудан-Паша із своїм флотом покинув острів Березань, на котрому він поробив міцні кріпості і де був чималий склад пороху та харчів, Потьомкин звелів козакам узяти сей острів. Не легко було се зробити, але Запорожці, під проводом Антона Головатого, вибили Турків з берегових батарей, зайняли їх, повернули гармати, що там були, на кріпость, і почали обстрілювати її із тих батарей і з своїх чайок, і таким побитом узяли той острів. А через місяць усі козаки штурмували вже Очаків разом з московським військом і допомогли узяти сей міцний турецький город. За усі сі події військо „вѣрныхъ козаковъ“ було перейменовано на „Військо Чорноморське“; окрім того козакам подаровані звойовані турецькі землі по-над Чорним морем од Бугу до Дністра, Кінбурнську косу з озерами і Єнікальський та Таманськй округи. Чорноморці з охотою почали оселювати сі землі і поділили їх на паланки, котрі назвали: Подністрянська, Березанська, Кінбурнська і Таманська; кошем-же вони стали у селі Слободзеї (Тираспольського повіту над Дністром).

Дальша доля Чорноморського війська була така. У 1791 році скінчилася турецька війна; в Яссах зроблено було згоду. Вертаючись з Ясс, несподівано помер Потьомкин, котрий останні годи свого життя чимало допомагав Чорноморцям. Та тільки він не встиг виклопотати, щоб за ними затвержено було ті землі, котрі дано їм було; після-ж його смерті землі ті у Чорноморців забрали, а їм зоставили тільки невеличкий острів Тамань. Але на ньому не можна було оселити усе,

чимале тепер, військо. Зажурилися Чорноморці, і весною 1792 року послали до Петербурга своїх депутатів, з Головатим на чолі, щоб вони поклопоталися про землю. Аж літом повернулися сі депутати у Слободзєю. Тут їх стрів Кошовий Чепіга із старшиною. Не дуже веселі звістки привезли депутати. Грамотою 30-го липня (юля) Чорноморському війську дадено на-віки Кубанську землю із островом Таманью, а землі по-між Бугом і Дністром вони повинні були покинути. Військові пожалувано: корогву, срібні літаври і дві срібні сурми. Кошовому отаманові — дорогу шаблю, а усім козакам — хліб-сіль на дорогу. На другий год Чорноморці перебралися на Кубань, і там на Пречисту 1793-го року заснували на р. Кубані новий кіш, котрий названо Катеринодаром, а по зайнятій землі побудували слободи-куріні, і подавали їм такі самі назвиська, які мали колишні куріні на Запорожжі.

Чорноморці.

КЛЕЙНОДИ ЧОРНОМОРСЬКОГО ВІЙСЬКА У КАТЕРИНОДАРІ.

У 1794 році Чорноморці з кошовим Чепігою ходили походом у Польщу і помагали штурмувати Варшаву. У 1794 р. Харько Чепіга помер у Катеринодарі, і його поховано з великою пошаною. Кошовим отаманом цар Павло I настановив Антона Головатого, але звістка ся до його не дійшла, бо він як-раз в той час був із Чорноморцями у поході на Персів; там він тяжко занедужав і 12-го січня (января) 1797 року помер. З того часу Чорноморське військо не мало вже Кошових, обраних з-поміж козаків, а до них назначався Наказний отаман з російських генералів. На землях війська Чорноморського оселилося багато народу з України, і воно значно поширилося. У 1860 році його приєднано було до війська Кубанського; при тому північні землі їх перейшли під гражданське управління, а значну частину козаків пере-

селено на південь, близче до Кавказу, і там до них на Сході прилучено було кілька осель великоруських козаків.

—∘OO∘—

Запорожці за Дунаєм. Тепер вернемося назад і подивимось, що сталося із тими Запорожцями, котрі подалися за Дунай. Пропливши по Георгієвському гирлу Дуная (Гедріле-Багазі) аж до Браїлова, вони піддалися султанові. Султан оселив їх по гирлах Дуная у Буджацькому Санджаку; тут у Буджаці вони й оснували свій кіш. Султан ствердив усі їх вольності і не втручався до їх розпорядків, котрі осталися такі самі, як були у них і на Запорожжі. Усе військо поділене було так само на 38 курінів, котрі мали такі самі назвиська, що й на Запорожжі; Кошовому султан дав однакові права з господарями Молдавії та Волощини, і Запорожці повинні були виставляти тільки 1.000 чоловіка війська, як того зажадає Султан. Але не довго довелося їм сидіти у свойому новому коші, бо опинилися вони сусідами із так званими „Некрасовцями" (Липованами), — Донськими козаками старообрядцями, котрі втікли сюди з Дону і оселилися тут ще за Петра I. Почалися між Запорожцями та Некрасовцями сварки та лайки. Скінчилися вони на тому, що Запорожці виперли їх з їхніх осель, забрали їх землі стали новим кошем у Сеймені, а звідтіль, у 1812 році, перейшли у Катерлез на березі моря, а ще звідтіль — у Дунавець, котрий одбили у Некрасовців і заснували там Січ. Вона простояла аж до 1828 року. Кошовим у той час був Самійло Калниболоцький. Добре жилося тоді козакам під Турком. Тим-то, хоч і запрошував їх Російський уряд вернутися, вони не мали на те охоти; військо їх усе більшало, бо Українці, після того як на Україні настало кріпацтво, почали тікати за Дунай, „на Запорожжя, як із віків бувало", як колись тікали від усякого насильства і гніту у Дике Поле і на Запорожжя. Урядові Російському од того була чимала шкода, і він, як ми бачили, звертався до Турецького уряду, щоб той або вернув Запорожців силком, або одсунув їх од границі.

Ой пише Москаль та до кошового – а йдіте до мене жити,
Ой я дам землю та по прежньому – а по Дністер границю,
Ой брешеш, брешеш, ти вражий Москалю – а ти хочеш обманити:
Ой як підемо ми у твою землю, ти будеш лоби голити.

Але нічого того не робилося, бо Турки вважали Запорожців за дуже добрих вояків, котрі ставали їм у великій пригоді у їх війнах, а надто у війнах із Росією, бо тут вони найкраще могли, що треба, розвідати. Гарноб жилось Запорожцям, та одне завдавало їм туги та мучило, — що доводилось їм не за себе і свою віру битись із ворогами, а битись поруч з Турками-бусурменами і християнами і надто з православними, як от Болгарами, Сербами, Греками та Москалями.

Ой наробили та славні Запорожці та великого жалю:
Що не знали, кому поклониться — та котрому царю.

Ой поклонилися турецькому — під ним добре жити,
А за все добре, за одно недобре — що брат на брата бити.

От через те-то, як Чорноморці із Російським військом стали на границі, то де-які Задунайці по одинці й перебігали до Руських; таких

ЧОРНОМОРЕЦЬ ПЕРШИХ ЧАСІВ.

перебіжців зараз залічували до Чорноморського війська. Коли була війна із Турками (у 1806—1812 рр.), то головнокомандуючий Російською армією генерал Міхельсон знов послав „одкритий пригласительний лист“ у Задунайську Січ та закликав козаків переходити до Русь-

ких. Іван Губа та Хведір Бучинський присогласили на те чоловіка з 500 і вивели їх з Туреччини. З тих козаків склалося Усть-Буджацьке військо, котре після війни було скасоване, і частину його, а з ним і військові

ЧОРНОМОРЕЦЬ 1842 РОКУ.

клейноди, корогву, печать, бунчук і пернач, одпроваджено у Чорноморья, а другу — повернено у казених поселян і оселено у Бесарабії. Згадати треба і те, що року 1785 вісім тисяч Запорожців перейшло до Австриї і цісар Йосиф II позволив їм стати кошом в Банаті над до-

лішною Тисою. Але довго вони ту не побули і розійшлися, одні вернули до Туреччини, другі до Россії.

Внутрішнє життя Запорожців за Дунаєм.

Внутрішнє життя Запорожців за Дунаєм а-ні трошечки не одмінилося од того, як жили вони на Дніпрі: рибальство, лови і походи, як і там; одно тільки, що більше стало жонатих Січовиків, бо з України часто приходили втікачі із жінками і записувалися у військо. Таким побитом коло Січи з'явилися села, де жили жонаті козаки; такі села були: Райя біля озера Кругляка, Кара-Ормен, Беш-Тепе, Катерлез, Іванча, а так само рибальські оселі у Горгові, Вілкові та на острові Леті. Жонаті Запорожці за Дунаєм звалися „райя". Ся райя — усе виходці з України — раніш не мала ніякої ваги у військових справах та порядках, а через те у війську були стародавні споконвічні звичаї запорожські. Колиж їх набралося дуже багато, то вони почали повершати на раді, і з того, як побачимо, вийшло недобре для війська.

Готуючись до війни з Турками, Російський уряд, через свого коменданта города Ізмаїла, ген. Тучкова, послав у Задунайську Січ заклик до Запорожців, щоб вони вернулися з Турції; до того він додав, що ті козаки, котрі вернуться, здобудуть собі усякої ласки та вільгот. Кошовим тоді був Василь Незамаївський. На раді старшин, де писарь читав ті запросини, він рішучо заявив так: „Тікати?! Як його тікати?! Багато народу запропастимо: Турчин виріже. Ні, нехай хто заводив, той і виводе, а я не буду! Підождемо до Покрови, а там, як виберуть другого Кошового, то той нехай і робить се діло". І справді, на Покрову 1827 року Незамаївський ні за-що не захотів оставатись Кошовим на далі, і довелося вибірати нового. На раді якийсь Улас із райї виступив із такою промовою: „Годі вже Запорожцям верховодити! Багато вже вони становили Кошових, – гайда, поставимо і ми, мужики, свого, от хочби й кума мого, Платнірівського Курінного отамана Йосипа Гладкого!" Райя перемогла на раді, і Гладкого обрано було Кошовим. Він зараз завів нові порядки. Щоб йому не заважали старі Запорожці, котрі були иньших думок, він зараз понаначав курінними отаманами молодих козаків. Старі Запорожці, як от і Василь Незамаївський, не мали охоти тікати з Туреччини, де жилося усім доволі добре, але райя — ті, що не дуже давно покинули свій рідний край, — не могли так скоро забути його і призвичаїтись до нового життя; вони поквапились на те, що усі їх провини забудуть та ще й обіцяють їм усякі вільготи, то й заманулося їм як найскоріще вернутись у свій край. З таких був і сам Гладкий. Син бідного козака з Полтавської губернії, Золотоношського повіту, з села Мельників, де батько його Михайло був сільським головою, Йосип оженився рано і, маючи вже четверо дітей, загуляв, покинув жінку і діти і пішов чумакувати. Але скоро ми бачимо його бондарем у Одесі; звідтіль він через щось мусів був тікати до Керчі, а далі ще кудись, аж поки не опинився за Дунаєм. Тут пощастило йому: його обрали у-перед Курінним, а далі й Кошовим отаманом.

Гладкий Кошовим.

Тим часом султан Турецький готувався до війни з Росією; він вислав своє військо до Дунаю і звелів, щоб до Сілістрії вийшло 13.000 Запорожців. Гладкий зібрав 2.000 козаків з тих, що иншого були духу, як він, повів їх до Сілістрії і там став як-раз на Великдень. Прийшовши до візіря, він сказав, що привів йому 2.000 чоловіка, а за останніми вернеться до-дому і скликатиме їх по плавнях, а тим часом

Зрада Гладкого.

Печать війська Чорномор-ського 1792.

переведе Січ і райю з Дунавця в Адріанополь, щоб, бува, як прийдуть Москалі, не поруйнували Січи і не вигубили багато народу. Візірь повірив йому і пустив його, а він, вернувшись до Січи, забрав церкву Січову, увесь скарб, клейноди і усякі фірмани (султанові укази) і грамоти, сів із своїми однодумцями — козаками на байдаки і поплив Георгієвським гирлом повз Катерлез у море. Усього з ним було чоловіка 500. Увійшовши у Кілійське гирло, вони пропливли ним до Ізмаілу. Там їх стрів комендант Тучков, котрий і привів Кошового та його товаришів, Задунайських козаків, до царя Миколи І. Гладкий поклав до ніг Цареві військові клейноди та грамоти і з товаришами своїми прохав царської ласки. — „Бог Вас простить, рідний край прощає і я прощаю“, — промовив Царь.

Саме тоді московське військо шукало місця, де-б перебратись через Дунай. Гладкий, що добре знав усі плавні Дунайські, визвався показати місце, де переправа буде найлегша. Царь з охотою доручив йому сю справу. Коло Ісакчи через усі плавні, від Дунаю аж до берега, простягся невисокий горбочок; про нього не знали Турки, але добре знали козаки, бо там у плавнях вони постоянно рибальчили. До сього місця переїхало московське військо через Дунай човнами і, під проводом Запорожців, сим горбочком дійшло до Турецького берега. Як скінчилася переправа, Царь сів на запорожський байдак; на стерні на рулі сидів Гладкий, а на зеслах пятеро Курінних отаманів та семеро старшин. Обдививши се місце, де перейшло військо, царь Микола, дуже задоволений, вернувся на тому-ж байдаці, подякував Гладкому і наградив його полковницьким чином; окрім того йому і усім старшинам дано було Георгієвські хрести.

Що-ж сталося із тими Запорожцями, що їх покинув Кошовий Гладкий у Туреччині? Довідавшись про те, що Кошовий і кілька сот

Запорожців утікли і передалися Москалеві, візірь звелів зараз арештувати тих 2.000 козаків, котрі були у Сілістрії; од них одібрали зброю і одпровадили у-перед до Адріанополя і там хотіли були покарати на смерть, але потім посадовили у тюрму і що-дня по триста чоловіка посилали на кріпосну роботу. Про те содержували їх добре і роботою не обтяжали; з Адріанополя перевели їх до Константинополя на такі-ж самі роботи. Як скінчилася війна, почали міркувати про нову Січ. На Дунаї Турецький уряд не хотів зоставляти Запорожців і радив оселити їх у Салониках. Але вони не приставали на те, бо там, хоч і земля і рибальство були гарні, так було-ж далеко од України, котра своїми збігцями постачала їм народу. Запорожці прохали, щоб дано було їм землю хоч коло Ядерного (Адріанополя), хоч у Малій Азії. Але сього чогось не було зроблено, і Запорожці, повернувшись на Дунай, оселилися у Дунайських гирлах разом з тими, що осталися були дома, але вже як прості рибалки та хлібороби, а не козаки. Не добром згадували вони Гладкого; та й ті, що пішли були з ним, по-троху стали вертатися на Дунай, селитися тут, кленучи свого Кошового за те, що послухали його і через те на-віки втеряли свою Січ. „Занапастив, — казали Запорожці, — козацтво, обдурив нас Гладкий“. І досі у Добруджі є чимало потомків наших Українців, котрі не перемінили а-ні своїх звичаїв, а-ні своєї рідної мови, і живуть у Тульчі, Ісакчі, Суліні і навіть трапляються у Галаці.

ІМПЕРАТОР МИКОЛА І.

З початку сієї війни, ще у 1828 році, з останків Усть-Дунайського козацтва і з усяких людей, котрі приставали до його, а найбільш із збігців та бурлаків і навіть циган, складено було нове військо козацьке і найменовано його „Дунайське“. Після війни йому дали були

землі у Буджаці (Акерманському повіті). Князь Воронцов, котрий був в той час Новоросійським генерал-губернатором, чимало клопотався про козаків. Кіш, або головна кватиря того війська, був у Акермані. У 1855 році Дунайське військо перейменоване було у „Новоросійське“, а у 1868 р. зовсім його скасовано.

Гладкий із тими козаками, що їх вивів з-за Дунаю, увесь час допомагав Москалям на війні і, як ми бачили, став їм у великій пригоді. Як же Російське військо зайняло Дунайську дельту (гирла і плавні), то він разом з Москалями прийшов у Січ на Дунавці і знов почав скликати до себе козаків. Чи багато пристало до нього людей, не знаємо, але у 1830 році усі козаки Гладкого вийшли з-за Дунаю і оселені були коло Азовського моря між Бердянськом Маріумполем; про-

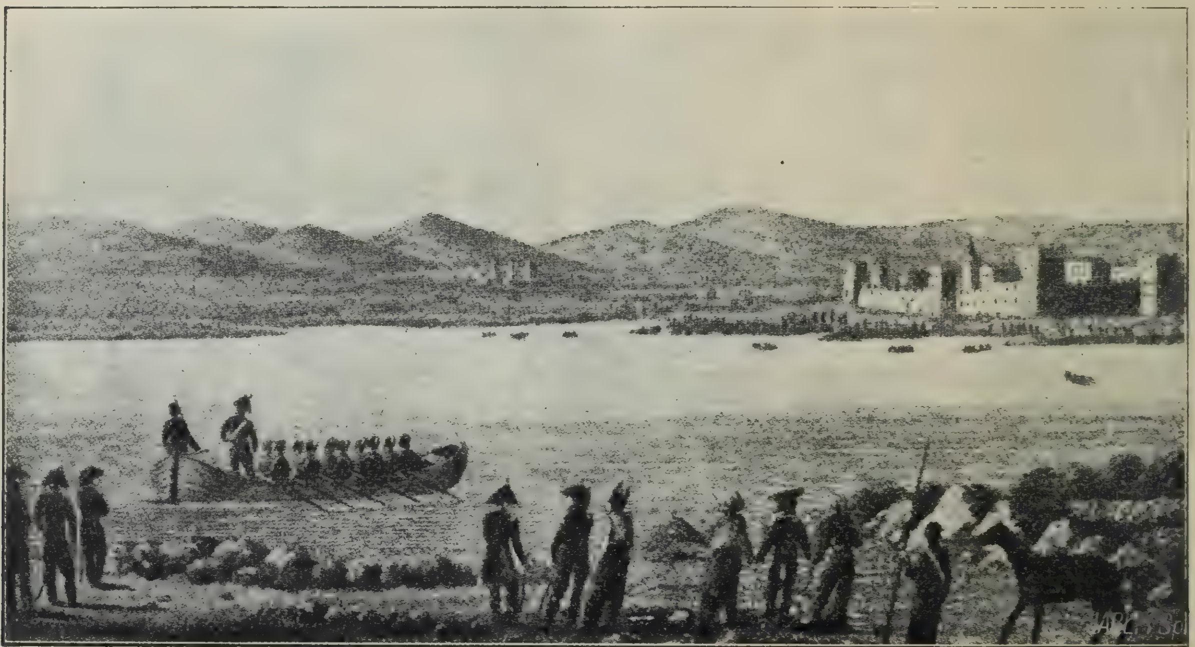

ГЛАДКИЙ З СТАРШИНОЮ ПЕРЕВОЗЯТЬ ЦАРЯ МИКОЛУ ЧЕРЕЗ ДУНАЙ.

зивалися вони „Азовське військо“. Гладкий, вже з чином генерал-майора, настановлений був Наказним отаманом того війська. У 1849 році він покинув службу, бо у війську його не дуже любили, хоч він і отаманував там коло 20 літ. Пішовши в одставку, він оселився на свойому хуторі в Катеринославщині, і у 1866 році там і помер, маючи 79 літ життя.

Як Російське військо зайняло Кавказські береги, то найстарший командір Чорноморського флоту адмирал Лазарев порадив, щоб Запорожська флотілія (судна) стерегли Кавказські береги од турецьких контрабандистів (перевозчиків), котрі підвозили Черкесам усе, що треба їм для війни з Руськими. Ся служба випала на долю Азовцям; з них зроблено „баркасну команду“, котра на своїх баркасах стерегла береги Кавказу од Сухуму до Анапи. Окрім того, на суходолі се військо брало участь у Кримській війні в роках 1853—1856 , але через те, що воно не було справжнє велике козацьке військо, а тільки невелика жменя

козаків, то у 1865 році його скасовано, клейноди і скарб передано у Чорноморське військо, частину козаків оселено на північному Кавказі, коло Анапи, а другу — повернено у простих селян.

ВНУТРІШНІЙ УСТРІЙ І КУЛЬТУРА.

Кожда держава потрібує багато часу і праці, щоб виробити собі добрий і відповідний для себе устрій, щоб кождий єї горожанин знав, які його права і які обовязки, що, як і куди треба і вільно робити, Чим той устрій лучший, тим держава сильнійша, але, як сказано, до вироблення доброго устрою треба багато часу, треба праці і спокою. Україна XVII і XVIII віку не мала часу на таку працю, вона вела безнастанну боротьбу о свою независимість, о те, щоб могла сама собою управляти, а не мала як і коли подумати об тім, щоб тая управа була добра і корисна і для всіх справедлива. Длятого нам нині тяжко говорити про внутрішний устрій України від часів Хмельницького, бо багато в тім питанню є нерозслідженого й непевного, а часом навіть дивного. От так дивує нас приміром питання, яка властиво власть була в українській державі, найвисшою властию, чи козацьке військо, чи народна рада?

Заступником війська був Гетьман, але його вибирала рада — отже в нім зєдинялися властиво дві силі — воля народу і сила війська козацького. Рада, се відгук віча, ніби теперішний парлямент. тільки, що до парляментів вибирають послів, а там збиралася уся громада. На раду старшин приходили старшини ґенеральна і полкові, на раду козацьку козаки, на чорну раду йшов кождий, хто хотів.

Виговського й Многогрішного вибрала рада старшин, Самойловича й Мазепу козацька рада, а Брюховецький став Гетьманом з волі чорної ради.

Всі три ради не мали свого терміну, вони збіралися тоді, як було треба, отже Україна не мала певної і сильної верховної інституциї народньої. В тім лежала велика хиба і се було одною з головних причин єї слабости. До абсолютизму, т. є. до необмеженої власти гетьмана народ не хотів допустити, сам трівкої законодатної інституциї, як тепер парлямент, не витворив, отже як властиво мала Українська держава кріпко держатися?

Гетьмана, вибраного на котрійсь з рад, затвержував до часів Богдана Хмельницького, польський король а по Хмельницькім царь московський. На знак затвердження гетьманови доручувано бунчук, булаву, коругов і літаври. Богдана ніхто не затверджував і він був аж до Зборівської угоди Гетьманом з волі народа.

З тих потверджень йшло для України багато лиха. Ті, що хотіли стати гетьманами, заздалегідь запопадали ласки у московських воєво-

дів, що стояли з військами по Україні, їздили до Москви (як приміром Данило Апостол), торгувалися, один другого перебігали, а те все діялося коштом самостійности й поваги українського народа.

Потверджений Гетьман був начальником війська, головою суду й адміністрациї.

Навіть польські й московські війська на Україні ішли йому під руку.

Гетьман адміністрував краєм, видаючи універсали, які списувано в гетьманській канцеляриї і розсилано з підписом Гетьмана і з його печаткою. (На зеленім полі козак з мушкетом через плече). Він роздавав також землі і се була дуже важна функция, котра підносила його власть і робила з його дуже важного чоловіка.

ЧОРНА РАДА.

Після Мазепи, земельні грамоти, т. є. письма, котрими Гетьман надавав комусь землю, стверджував московський центральний уряд.

До Гетьмана належало також право збирати податки. Були се переважно оплати торгові й промислові. Фінанси велися погано. Не було осібної каси гетьманської, а осібної державної, тільки гроші йшли в суміш. Перший Мазепа додумався до того, щоб перевести реформу скарбу, а переведено єї аж за Данила Апостола. Тоді й настановлено над грішми осібного урядника, ґенерального підскарбія, по нинішньому — міністра скарбу (фінансів).

Гетьман рішав також в деяких важних судових справах. До нього належало потвердити присуд смерти, або ні. Словом — він мав таку

власть, коли не більшу, як нинішні монархи і значіння його було також не меньше, хоть значіння залежить звичайно від чоловіка.

Гетьман, як і вся козацька старшина, не брав пенсиї з державного скарбу, тільки удержувався з маєтків, котрі приписані були на се.

В Правобережній Україні до Гетьмана належало ціле староство Чигиринське і містечко Обухів з округою; в Лівобережній Батурин з дооколичними селами, Гадяч з округою і теж велика Шептаківська волость на півночі Чернигівщини. Доходи з них і були Гетьманам заміcть жалування. Помалу Московський уряд зробив з Гетьмана слухняного урядовця, котрий прислухався до бажання уряду, а не народу, і Гетьман, спираючись на уряд Московський, почував себе незалежним од народу, — ми бачимо, що не раз навіть обірають Гетьмана не по своїй охоті, а з примусу.

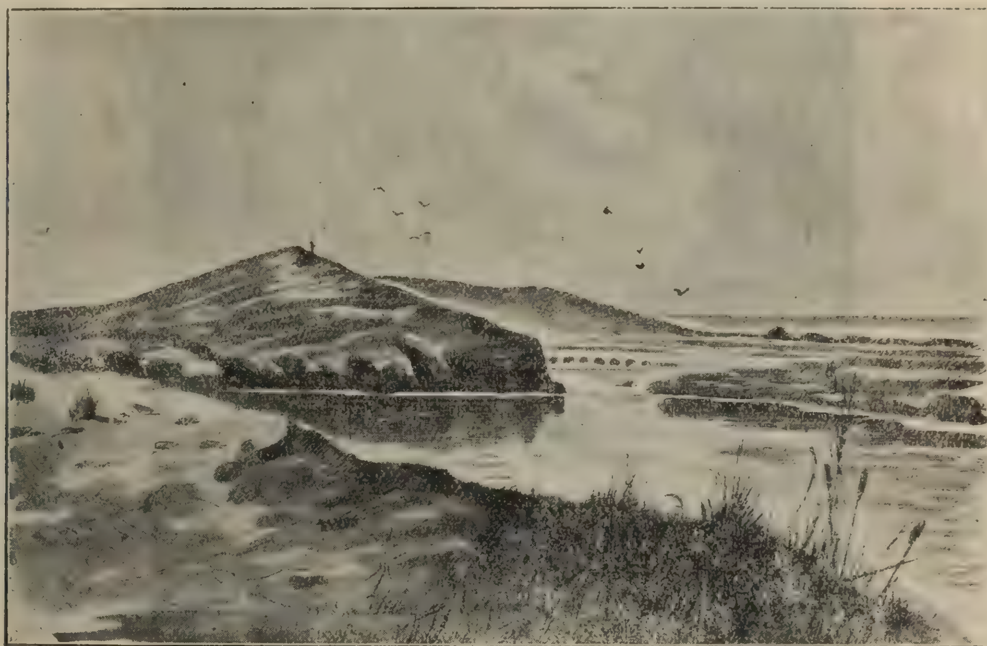

СІЧ НАДДУНАЙСЬКА.

Коло Гетьмана було чимало урядовців — Генеральна старшина.

У Генеральній старшині, з титулом „Вельможних", були:

Генеральний обозний, — по теперішньому „начальник Штабу". Він завідував усією арматою (артілєрією) військовою, городовою і кріпостною. Під час походу він повинен був поставити на кватирі військо, ставити обоз та укріпляти його. В ті часи обоз треба було обкопувати валами та ровом, і сим завідував Обозний. Тим-то вся армата була під його рукою. Арматня наука на Україні стояла тоді дуже високо, і в Глухові та Батурині були свої людвисарні, де виливали гармати. (Перший подбав о се Мазепа. Гармати виливано з гербом і іменем Гетьмана).

Генеральний обозний так само, як і инші козацькі урядовці, заміcть жалування мав „ранґову маєтність", так звалося село, або кілька сел, котрі були одписані якомусь урядовцеві. На Генерального обозного одписувалася ранґова маєтність у 400 дворів.

Далі йшов Генеральний військовий писарь, — те, що тепер кажуть канцлер. Він мав найбільшу силу на раді старшин; він був начальником Генеральної канцелярії, в котрій були старші та молодші канцеляристи. В канцелярію йшли люде освічені, — такі, що кончили Київську Духовну Академію. Знаком власти писаря була печатка та каламар (чорнилиця). Через руки писаря переходили усі найважнійші державні справи і документи: гетьманські універсали, зно-

ПОРТРЕТ СТАРОГО КОЗАКА.

сини з урядом Московським чи Польським і з чужоземними державами, поки Гетьман мав право зноситися з ними.

Генеральні судді (двох — мабуть тому, що оден не годен був дати ради тількій праці). Вони по черзі бували за предсідателів в Генеральному суді. Се був найвищий суд на Вкраїні, і на нього подавати апеляції не можна було. В сей суд подавали апеляції з сотенних та полкових судів. Були й такі справи, що просто йшли в Гене-

ральний суд: справи земельні, з городськими магистратами, то що. І писарь і Генеральні судді мали свої рангові маєтності: писарь — 400 дворів, судді — по 300.

Генеральний Підскарбій — міністер фінансів. Завідував він Генеральною скарбовницею і скарбовою канцелярією і глядів усіх прибутків і видатків державних. Заведено сю посаду пізно, — аж за Гетьмана Данила Апостола.

Генеральний військовий осавул. Се мов теперішній „старший чиновник особих порученій“. Завідував він усіма військовими справами на Україні. Усі полковники були йому підвладні. Їх було при Гетьманові один, а опісля двох. Осавул мав ранґову маєтність на 200 дворів.

Ще були два урядовці, котрі мали право засідати в Генеральній раді, — се Генеральний військовий хорунжий і Генеральний бунчужний. Вони були потрібні тільки для церемоній: Хорунжий носив хоругов на парадах і в поході, а Бунчужний носив бунчук (кій зількома кінськими хвостами, привязаними до нього). Обидва сі уряди були й при полковникові та сотникові, — тільки бунчуки у них були менші.

Коли Мазепа задумав завести свою українську шляхту, він завів ще так званих бунчукових товаришів. Се була тільки почесна сторожа коло Гетьмана.

Генеральний арматний отаман був начальником усіх пушкарів.

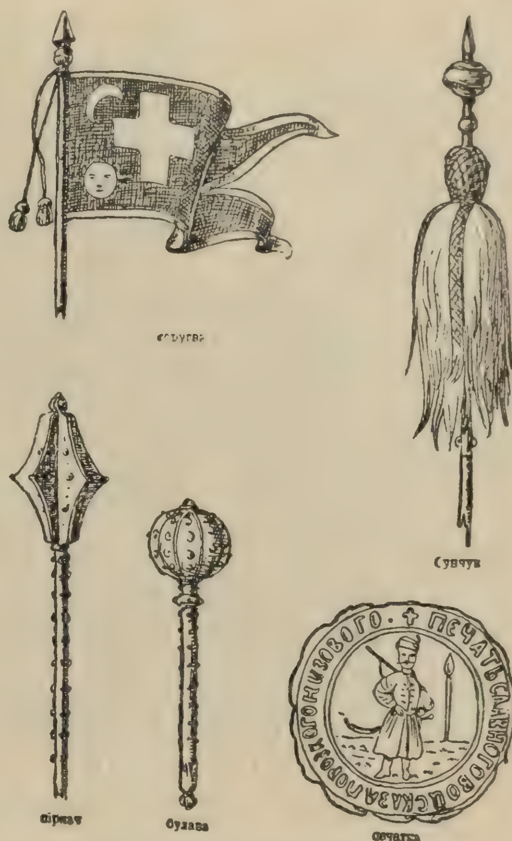

КОЗАЦЬКІ КЛЕЙНОДИ.

Отсі усі урядовці, з Гетьманом разом — Генеральна старшина — і були центральний (осередковий) уряд на Україні. Далі йдуть полковники і полкова старшина, бо ціла Українська територия ділилася на провінциї, як нині ділиться в Росії на ґубернії, а в Австриї на повіти. За польського уряду на Україні було 6 до 8 полків. Від Хмельницького далеко більше, бо 20 до 30.

Після Зборівської умови установлено було 10 полків на правому боці Дніпра, а 10 на лівому. На правому були: Чигиринський, Черкаський, Корсунський, Канівський, Білоцерківський, Уманський, Кальницький, Подольський, Брацлавський і Паволоцький. В Лівобережній були полки: Переяславський, Ніжинський, Київський, Чернигівський, Прилуцький.

Полковників вибірав увесь полк, але й сю виборну посаду Московський уряд (після Мазепи) скасував і почав полковників сам настановляти. Полковникові були підвладні усі справи військові, земські, судові і поліційні у свойому полку і уся полкова старшина. Клейноди полковницькі схожі з гетьманськими: хоругов, бунчук і, замість булави, пернач, — се теж булава, тільки не кругла, а з листків якогонебудь металю. Пернач носив полковник завжди з собою на війні і дома, коли виходив куди, як полковник. Крім того, у кожного полковника були ще невеликі перначі залізні або мідні; їх давав він, замість пашпорта, тим людям, котрим доручав якусь справу.

Полковий обозний — завідував полковою арматою і пушкарями.

Полковий суддя завідував судовими справами полкового, а після гродського суду.

Полковий писарь — начальник полкової канцелярії.

Полковий хорунжий — носив полкову хоругов.

Полковий осавул — їх було по двох у полку, се ніби отамани полкові.

Полковий канцелярист — їх було 10—16 чоловік у полку.

Кожний полк поділявся на сотні, немовби на повіти: в полках було їх не однаково: 10—20, а часом 20—24. Деякі з полків виставляли по кілька тисяч козаків.

Сотник був старший у сотні; завідував усіма справами своєї сотні. Сотників було стільки у полку, скільки було сотень.

Отаман сотенний — другий після сотника, немовби поліцмейстер у сотенному місті. Він був заступником міщан.

Осавул сотенний — третій після сотника.

Хорунжий сотенний — однаковий з осавулом.

Писарь сотенний — завідував сотенною канцелярією.

Поодинокі села в сотні мали свого осібного урядовця — Курінного отамана. Се те, що тепер голова, війт, солтис або староста по містечках і селах.

Крім того, були ще значкові товариші при полках — се те, що Бунчукові при Гетьмані, та ще були Військові товариші — вони займали низчі уряди у сотні.

От які посади були у війську козацькому і на Україні.

Окрім кінних козацьких полків, були ще полки піші, що звалися сердюками, і полки охочекомонні або компанійські. У тих полках були такі самі посади, що й в козацьких реестрових полках. При боці Гетьмана, щоб його стерегти, була окромна невеличка ватага, що звалася придворна корогва.

Тепер поглянемо на суд і урядовців в ньому. Вони теж були виборні. Найвищий суд на Україні був — Генеральний суд, де, як вже згадувалося раніще, засідали: Генеральних суддів двох, упов-

новажених од полків — десять і писарь Генерального суду — за секретаря.

Потім був Гродський суд. Головою в ньому був полковник, суддєю — Полковий суддя, писарем Гродським був Полковий писарь.

Далі — Підкоморський суд. Суддєю в ньому був: Підкоморій — один, коморників (помічники Підкоморія) двох і Писарь підкоморський — за секретаря.

Нарешті — Земський або Повітовий суд. Земського суддю вибірали з шляхти української з того повіту, в котрому був Суд; Земський підсудок — все одно, що тепер член суда; Зем-

ДНІПРОВИЙ ПОРІГ НЕНАСИТЕЦЬ.

ський писарь (секретарь) і Возний — те, що тепер судовий пристав. Окрім того, по всіх сих судах було чимало канцеляристів і підканцеляристів.

Усі судові посади оплачувалися з тих справ, що до них вступали. Найвища судова установа на Україні був — Генеральний суд; вище вже за нього був Гетьман. До Гродського суду належали карні справи, або як їх тепер звуть „уголовні"; до Повітового, або Земського суду, належали справи земельні, про права і грошові. Низчий од його (немов наш волостний) був суд Підкоморський. Як бачимо, була се військова орґанізация краю, добра для воєнного часу, але невигідна в час миру; бо не все знати було, яка справа куди належить круг ділання урядників і права горожанина не були докладно сформуловані.

Шляхта українська була з старшини і дідичів (дідичами звали тих, що держали землю) і з тих чужоземних дворян, котрі здавна осіли на Україні. По статуту Литовському вони мали такі привілеї: **Шляхта.**

1. Мали право вибірати на всякі виборчі посади, а так само й вибірати короля;

2. Мали волю продавати, застановляти або дарувати, кому захочуть, своє майно земельне, котре досталося їм або через наслідство або через вислугу, або куповане;

3. Вільні були од постоїв і усякої повинності натурою;

4. Ніхто не мав права одняти од них їх посади і позбавити їх шляхетства по-за очі;

5. Ніхто не мав права заарештувати їх без суду;

6. Мали право їхати, куди завгодно і в чужі краї, окрім ворожих;

7. Усі шляхтичі, од найзаможніщого до найбідніщого, були рівні В українськім суспільстві шляхтичі не мали окремого політичного значіння, тільки перед польською державою вони хіснувалися такими великими правами. Були се дуки, котрим і в українськім військовім устрою було лекше виплисти, чим бідному козакови. Через те між визначними козаками було так богато шляхтичів, як ось Хмельницький, Мазепа, Виговський і тільки иньших.

Міщани. Міщанами звалися жителі полкових і сотенних городів. Вони вибірали собі заступників — міських отаманів, котрі давали їм і суд і порядок. Але було чимало городів, як от Київ, Ніжин, Чернигів, Переяслав, Стародуб, Погар, Мглин, Козелець, Остер, Новгород-Сіверський, котрі мали здавна Магдебурське право. Міщани в сих городах мали свого війта і Магістратський суд. Війти отсі брали участь у виборі гетьманів і гетьмани звичайно стверджували права міст маґдебурських. До гетьманів відкликувалися засуджені судом маґістрацьким.

Про міщан не має чого багато оповідати, хоч часом і міщанам мимохіть, а часом то й по волі, доводилось брати участь у справах козацьких, — тоді їм з ними й терпіти доводилось однаково. Проте життя їх було спокійніще од инших людей, і вони могли спокійніш собі крамарювати чи ходити коло ремества, хліборобства і такого иншого.

Про участь міщан в борбі о віру і о культуру, про їх брацтва, друкарні і т. д. була вже осібно мова.

Та головним станом українського населення було козацтво. Наші козаки, се ніби польська шляхта. Належати до козацтва було й вигідно і почесно. Тому як найбільше людий перлося туди. Число

Козаки. козаків було всіляке. З початку польський уряд призначав їх тільки 6.000 чоловіка. При Хмельницькім число се зростало. Після Зборівської умови реєстр козацький установлено на 40.000 чоловіка, а по Білоцерківській в 20.000 родин. Та Хмельницький до кождої козацької родини приписував єще сімї підпомічників, бо мовляв, одній родині не легко виставити козака до війська. Козаки хіснувалися всіми правами свобідних горожан.

Посполиті. Хто не попав в козацький реєстр, оставав посполитим. І для посполитих людий добився Хмельницький особистої свободи. Як котрий з них мав досить власної землі, то й був собі своїм власним

паном. Для того то народ і йшов так радо на кріваві бої з Польщею, щоб добитися тих прав, яких під Польщею для селянина не було. Там селянин був цілком безправним. Але згодом і на Вкраїні ставало селянам гірше, а то через землю і через те, що сусідні держави, Польща й Росия втручувалися до нас і хотіли поневолити селянина так, як він був у них поневолений, щоб не було ріжниці ї щоб пани усюди однако могли мати свої маєтки й однако панувати. А наше, українське панство, наша козацька старшина почала й собі також заводити то польські, то московські порядки і притісняти хлопів. Звідси йшли всякі непорозуміння. Народ знеохочувався до своїх панів і вже не слухав їх поклику, як колись за Хмельницького. Так примірном було за Мазепи. Мазепа був добрим політиком, славним господарем і чоловіком дуже дбалим о культуру, але до селян він не був уважливим, за те рад був піднести високо українське панство. Тим то й нарід не ставився на його поклик, коли він задумав зірвати з Москвою, та вибитися на волю. Думав він, що народ піде на тую борбу так охочо, як за Хмельницького, та помилився.

Закріпощення селян йшло з попитом на землю. Як селянин хотів землі, то брав єї, чи від Гетьмана, чи від кого там, не зважаючи, що за тую землю треба було відробляти тому, хто землю давав, або платити дань. Зразу той відробок був малий, аж за Самойловича дійшов до двох днів в тижні.

Коли правий беріг зруйновано, народ тікав на лівий і брав землю на тяжких умовах. Се й викликало панщину. Але все таки наш селянин, під українською управою, був не вміру свобіднійший від селян в Польщі та в Москві — головно через те, що йому вільно було перейти з місця на місце та як не тут, то там шукати собі лучшої долі. А в Польщі селянин був приписаний до ріллі і робили ним як товариною.

Аж у 1763 році цариця Катерина завела справжнє кріпацтво: вона заборонила селянам переходити од одного пана до другого, а пізніще завела всякі кріпацькі порядки, які були в Московщині, всяке право панів до селян і тоді вже українському селяньству ніде не було ні добра, ні волі.

Духовенство.

Духовенство на Україні було самостійне. Воно ніби підлягало царгородському патриярхови, але властиво само собою рядило, а громадяньство обсаджувало свобідним вибором важнійші духовні місця. Тільки вже за Самойловича московське правительство зробило так, що митрополит київський, голова української церкви піддався московському патриярхови, а царгородський патриярх мусів на те згодитися. З тої пори московська духовна зверхність взяла що-раз більше притісняти нашу церкву, заказуючи друкувати по українськи книжки, наглядаючи школи і пильнуючи, щоб не було ріжниці між московською, а українською церквою.

Патриярх Филярет видав 1672 року указ, щоб ніхто не купував ніяких книжок українського друку (тоді казали литовської печати). То-

гож року спалено в Москві евангеліє Транквиліона-Ставровецького і Катехизіз Зизанія Тустановського. 1672 р. вийшов наказ, щоб дома українських книжок не держати, тільки, щоб їх „отдавати воеводѣ" і т. д. Дійшло до того, що навіть не вільно було по українськи виговорювати слів Служби Божої та сьпівати пісень. Тим способом хотіла Москва оберегтися від єретицьких думок, котрі з заходу могли, не дай Боже, через Україну до Москви замандрувати і, що головнійше, через церкву хотіла вона московщити український народ (дабы никакой розни и особаго нарѣчія не было). Установлено навіть осібного цензора для книжок друкованих на Україні, а такий цензор не хотів навіть букваря дозволити друкувати.

Серед такого гнету важко жилося українському священьству. Його переслідувано, нівечено осьвіту, понижувано.

Колись залежало воно хіба від громадянства, яке удержувало церкви та обсаджувало церковні місця духовниками, а тепер московські духовні власти взяли їх у руки на спілку зі старшиною, що чимраз більше підкопувала автономію народу і так, як в Польщі маґнати, хотіла запанувати над усім.

Запорожжя. Запорожжя, як і раніш, жило незалежним вільним життям і було притулком для усіх, кому важко жилося на Україні. Але після того, як Січовики, за Гетьмана Апостола, повернулись з Алешок і знов піддалися Російській державі, життя їх надто погіршало: їх землі пороздаровувано було виходцям з Сербії, Болгарії та Молдавії — за те, що ті виходці помагали колись Петрові І у його походах на Турцію. Сварки за ті землі з тими чужинцями не переставали, і Запорожці скаржились на них Московському урядові. Але се мало що помагало, бо найбільше такі справи кончалися не на їх користь, а уряд ще більш гнівався на Січовиків, — він почав дуже неласкаво дивитись на них, як на дуже неспокійних людей.

Запорожська Січ в половині XVIII століття була поділена на 38 курінів: Кущовський, Попсвичівський, Васюринський, Ірклїівський, Щербиновський, Титарівський, Шкуринський, Куренівський, Незамайківський, Рогівський, Корсунський, Калниболоцький, Уманський, Деревянківський, Нижнє-Стеблівський, Верхнє-Стеблівський, Джереліївський, Переяславський, Полтавський, Мишастівський, Минський, Тимошівський, Величківський, Левушківський, Пластунівський, Дядьківський, Бруховецький, Ведмедівський, Платнірівський, Пашківський, Батуринський, Канівський, Криловський, Донський, Сергіївський, Конелівський, Іванівський і Кисляківський.

Земля, або „Вольності Запорожські", поділена була на 8 паланок: Кодацька паланка — у Катеринославському повіті, Самарська — у Новомосковському пов., Орельська — у Павлоградському і Катеринославському пов., Протовчанська – у Павлоградському, Новомосковському і Катеринославському пов., Інгульська — у Херсонському і Александрійському пов., Прогноїнська — на Кінбурнській косі про-

тив Очакова, Кальміуська — в Александрійському і Бердянському пов., **Бугогардівська** — в Ананьївському і Єлисаветградському повітах.

На границях Запорожжя стояла постоянно сторожа Січовиків: у Переволочні — од Гетьманщини, в Бахмуті — од Слобожанщини, на р. Кальміусі — од Донців, у Микитина перевоза против Очакова — од Татар, на р. Гарді — од Поляків.

Старшину Запорожську усю вибірали.

Старшина: Кошовий отаман, Військовий суддя — він же й скарбівничий; Військові: писарь, обозний, осавул, булавний, хорунжий, бунчужний, перначовий, довбиш, пушкарь, тлумач (перекладчик), шафарі (збірщики на перевозах та інших місцях), кантаржий (доглядав за військовими важницями і збірав ралець, або платню на Січовому базарі), канцеляристи; Курінні: отамани, хорунжі; полковники до паланок, писарі до паланок, осавули до паланок, канцеляристи до паланок.

ЄПИСКОП ГЕОРГІЙ КОНИСЬКИЙ.

Усіх посад на Запорожжі було 149. Окрім того ще був отаман Січової школи, де вчилися, коштом Січовиків, діти Запорожців.

У Січі була церква Покрови, 14 церков по паланках, 2 походні церкви і Самарський манастирь. Усі вони були підвладні тільки Київському Межигорському манастиреві і не залежали од митрополитів; ігумен Межигорського Спаса настановляв до Січової церкви священників, а біле духовенство по паланкових церквах висвячував єпископ Кошової церкви святої Покрови, котрий почитався зверхником усього духовенства Запорожського.

У сьому періоді, як і раніш, освіта на Україні була не аби-яка: у кожному селі при кожній церкві була своя школа; у ній вчили читати і писати дяки, що виходили з Київської Академії та українських Семинарій. Середню, як тепер кажуть, освіту давали Чернигівська і Харківська Колєгія та Семинарії, а вищу — Київська Академія. **Освіта.**

У Чернигівській, наприклад, Колєгії, тільки третя частина дітей була з духовного стану, а дві третини було там дітей старшини, ко-

зацтва, ремісників і селян; у Київській Академії вищу освіту здобували не тільки Українці, а були учні і з-за границі. За Гетьмана Розумовського, перед смертью Імператориці Лизавети, у Батурині мав бути заснований університет, але з новим царюванням се діло залишено, а далі не то університет, а й школи потроху попереводились на Україні, а через те й народ втеряв освіту і любов до неї. А яка любов Українців до освіти була у ті часи, про се свідчить не один чужинець. Теплов, котрий був при Розумовському, пише, що якби було засновано університет в Батурині, то там би не бракувало ніколи учеників, як у Московському та Петербурському університетах: „Про охоту люду Малоросійського до науки не має чого й казати, — пише він — бо на Україні здавна заведені школи, без жадної помочі од уряду, а учеників, хоч вони не мають за вчення ніяких нагород (привілеїв або чинів), не тільки не меншає, а все більше та більше стає“. Другий сучасник Шафонський (теж російський урядовець) свідчить: „про Українців мусимо по правді сказати, що вони дуже охоче йдуть у науку: не тільки діти заможних, а навіть і найбідніщих міщан та козаків з доброї волі до школи ідуть“.

ГЕНЕРАЛЬНИЙ ПІДСКАРБІЙ ЯКІВ МАРКОВИЧ.

Київська Академія. Головним вогнищем осьвіти була Київська Академія. Вона за Гетьмана Мазепи відродилася і до половини XVIII віка була головною школою не тільки для духовного, але й для світського громадянства, школою „всьому суспільству нашому благопотребною, де сини малоросийські в науках свобідних мають наставленіє“. На взір київської Академії засновувано школи в Чернигові, Переяславі, Харкові і по иньших містах, навіть в далекій Московщині.

Великим оборонцем київської Академії був митрополит Рафаїл Заборовський, котрий побудував нові будинки, церкви і бурси. Між учителями бачимо там тоді Довгалевського, Юрия Кониського, Ми-

хайла Козачинського, а між учениками, пізнійшого славного українського фільозофа Григория Сковороду й российського письменника Ломоносова. Учеників бувало до 2.000.

Але всеж таки була се школа, де головно вчили богословських наук, тому й хотіли світлійші Українці заложити світський університет, на взір заграничних, в Батурині, тільки Москва не дала на се дозволу. Такий університет що йно пізнійше отворено в Харкові заходом Українців, та вже без українського характеру.

МИТРОП. РАФАЇЛ ЗАБОРОВСЬКИЙ.

Київська Академія стала у великій пригоді Московській державі; з неї вийшли такі діячі і письменники, як Феофан Прокопович, Стефан Яворський, Георгій Кониський та инші; всі вони залишили після себе коштовні твори і мали чималий вплив на тогочасні події.

Спутане цензурою українське письменство не могло свобідно розвиватися. Тільки такий „Синопсіс" міг свобідно розходитися, а книжки справді гідні, надихані почуттям правдивої любови вітчини мусіли скриватися в рукописях. Не одна з них так і минулася. З цікавих письменників знаємо:

ГРИГОРИЙ ПОЛЕТИКА
український депутат 1767 р., автор »Історії Русів«.

Генерального підскарбія Якова Андрійовича Марковича. Зоставив після себе записки – він записував що-дня усякі події од року 1716 до 1767; Генерального хорунжия Миколу Даниловича Ханенка, правнука Правобічного Гетьмана Михайла Ханенка, залишив нам: 1. „Діаріуш або Журнал, щоденна Записка случающихся при дворі Гетьмана оказій і церемоній" і 2. „Дневник Генерального хорунжого Миколи Ханенка з 1719 по 1723 р. і з 1727 по 1753 р. Окрім того, Бунчуковий товариш Петро Симоновський написав „Коротке описаніє о козацьком Малоросійськом народі".

Любов до України та ненависть до її ворогів і гнобителів будила „Історія Русів", котру приписувано Кониському, а котра була властиво твором Григория Полетики, українського депутата з 1767 року.

З XVIII віку маємо дуже цікаві твори драматичні, що причинилися немало до відродження нашої літератури. Такі драми як „Милость Божія Украину отъ неудобь ношмыхъ обидъ лядскихъ черезъ Богдана Зѣновія Хмельницкого свободившая“ (написана 1728) будили спомини давної слави і зачіпали сучасні живі справи. Драма Георгія Кониського „Воскресеніе мертывхъ“, застановлялася над положенням селян підданих, а інтермедії т. є. побутові комічні сценки, писані живою мовою, виводили живих людий, своїх і чужих.

Штука. Не зважаючи на прикрі й небезпечні часи — українська штука розвивалася чим раз красше, а тогочасні єї памятки дивують нас ще й нині своєю красотою.

Виглядає так, як колиб тая штука росла разом зі зростом українського панства, а той, що був того панства найбільшим оборонцем, був заразом і найпильнійшим опікуном штуки і культури на Україні. Маємо на гадці Гетьмана Мазепу, котрий пильно закладав школи, бував на іспитах та на виставах шкільних драм, будував церкви, іконостаси, та монастирі і випосажував їх образами, різьбами і книгами великої артистичної вартости. До нині остало по Україні споро отсих памяток Мазепиної щедрости і замилування до штуки, хоть як знаємо, московський уряд після битви під Полтавою пильно нищив усе, що нагадувало Гетьмана ізмінника. До нині остала по Мазепі чудово відновлена Київська Лавра з камяною огорожою, яка дивує око глядача величиною і викінченням. До нині стоїть там розкішна свята брама, твір високої вартости архітектонічної. До нині цілий ряд величавих церков і соборів по цілій Україні нагадує память великого любителя української осьвіти і культури і останнього видатного Гетьмана України.

ЦЕРКВА СВ. МИКОЛАЯ В КИЄВІ
збудована Мазепою.

З образів і різьб тогочасних, розсіяних по всім усюдам видно, як високо стояло у нас тоді мистецтво і як поширена була потреба творів штуки.

Під Польщею. Гірше представляється українська справа під Польщею. І там, у Львові, Перемишлі та по монастирях виростають гарні будівлі, приміром катедра святого Юра у Львові, і там богаті міщани будують собі гарні мешкання та прибирають їх дорогоцінними портретами, образами та хатною обстановою, але сьвідомість українська, але по-

чуття окремішности і воля самозавідування ниділи тут що-раз гірше. А що признакою українства і обороною його була українська, православна церква, так Польський уряд звернув у той бік свої зусилля, щоб підірвати останній корінь української самостійности.

Митрополит Иосиф Шумлянський ішов у тому ділі під руку польському урядови.

Сойм польський 1676 року під карою смерти заборонив православним Українцям виїздити за границі краю та до патриярхів своїх повертатися з справами віри, брацтва віддано судам польським а 1700

ГРИГОРИЙ СКОВОРОДА.

року проголошено урядово унію. Держався тільки Манявський Скит старої, православної віри.

Польський уряд думав, що унія перетягне Українців на Поляків. Та воно інакше стало. Правда, що богато панів з унії перейшло пізнійше на латиньство, але тії слабосилі і хиткі характери булиб се і без унії зробили, для народуж живого і сильного грецько-католицька віра, або як також кажуть, унія, стала пізнійше такоюж українською вірою, як колись було православє. До нині в Галичині греко-католик, значить звичайно Українець, а римо-католик — Поляк, до нині там віра є одною з признак народности.

На борбі унії і православія минуло XVII і XVIII століття також Українцям на Угорщині, які там і нині живуть у великім національнім занепаді під мадярською кормигою, може гіршою єще від ляцької та московської.

Так ми бачимо, що любов до освіти і письменьства та до свойої культури, мимо тяжких політичних умов, все більш почала ширитись, і хто може сказати, якогоб розвитку вона дійшла, якби життя України йшло своїм природнім шляхом і якби вищі верстви людности Української не одчахнулися були од свого народу, не поласились на те московське дворянство та осталися на віки вірними синами свойого краю і народу! На жаль, ганяючись за особистою вигодою, за-ради власної користи, вони на довгий час спинили таки той розвиток, але тільки спинили, а не вбили — і саме тоді, коли вмер той старий напрямок, на руїнах його воскресла нова доба — відродилася знову Україна. Починається новий період — нового Українського життя, що чим далі, то все дужче росте і шириться, не вважаючи ні на які перешкоди та перепони на свойому шляху.

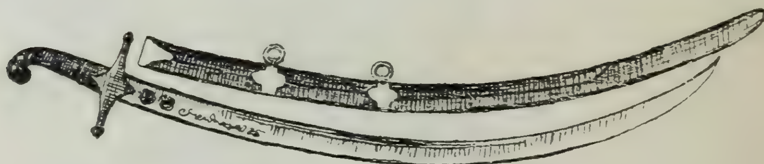

Шабля Мазепи

ПЕРІОД ПЯТИЙ.

РОСИЙСЬКО-АВСТРІЙСЬКИЙ.

Протягом XVIII століття збулося поневолення Українського народа. Висше бачили ми, як від полтавського бою російський уряд старався усякими способами підкопати самостійність України, як зменьшувано власть гетьманів, присилано російських воєводів в українські землі, як випроваджувано з України козаків на війни в далеких землях, або на всякі тяжкі роботи.

В кінци 1775 року збурено Січ — гніздо козацької волі.

Року 1780 заведено в Гетьманщині таку саму ґуберніяльну управу, як була в Росиї. Скасовано малоросийську колеґію, ґенеральний суд, ґенеральну і полкову управу і Гетьманщину поділено на три намісництва: Київське, Чернигівське і Новгород-сіверське. Року 1783 козацькі полки перемінено на російські, полковникам дано чин бриґадирський, иньшій старшині лишено волю, або йти собі у відставку, або вступити до російської служби, а з козаків утворено осібний стан свобідного селяньства. Иньших селян перетворено в хлопів, як у Росиї. Їм заборонено переходити з місця на місце і таким чином видано їх на поталу панів, котрі тільки й дбали про те, щоб з селянина витягнути як найбільше сили для роботи на панських ланах і щоб йому за се нічого не дати.

Тоді також зрівнано міста українські з московськими, а 1786 року відібрано українським монастирям їх маєтности, і визначено їм за те платню з державної каси.

Між тим упала Польща. Упала вона з власної вини, бо не вміла рядити собою, бо шляхта за богато брала для себе, а нічо не хотіла другим дати, бо замість упорядкувати свій власний, польським народом заселений край, вона захланно сягала по українські землі і замість кріпко держатися Балтийського моря, перлася над море Чорне. Війни з Хмельницьким та з гайдамаками підтяли єї до решти. І так 1772 р.

Австрия, Росия і Пруси порозумілися і забрали від Польщі — Росия пограничні землі Білоруські, Пруси землі коло Балтийського моря, а Австрия Галичину.

До того Австрия заняла 1774 року Буковину, покликуючися на те, що тая країна належала колись до Галичини.

По тім розборі Польщі деякі з Поляків схаменулися і хотіли переводити всякі реформи, хотіли надати краєви конституцию. Але то було вже за пізно. На конституцию не годилися ті пани, що нічо більше не знали, як тільки жити з хлопської праці, вони підняли повстання проти реформам, (так звану торговицьку конфедерацию) і віддалися під опіку Росиї. Росия казала скликати новий сойм, а той скасував конституцию і віддав Росиї Київщину, Поділє, значну частину Волині та Білоруських земель. Але Поляки підняли за се проти свого короля 1794 року повстання, а тоді Росия і Пруси розібрали Польщу до решти.

Року 1815 уставлено той поділ так, як він нині є.

В тих землях, що дісталися під Австрию, т. є. в Галичині і в Буковині, Австрия зачала заводити добрі порядки. Цісарева Мария Тереса і єї син цісар Йосиф II дбали о добро своїх підданих і хотіли добути селян з панської неволі.

Мария Тереса обмежила кріпацтво, дала деякі права селянам і захистила їх перед самоволею панів. Вона звернула також свою увагу на український народ і щоби йому дати мудрий провід, заложила у Відні духовну семинарию для Українських священиків. Єї син Иосиф II зніс крепацтво, дітям селянським відчинив вступ до шкіл і заложив у Львові духовну семинарию та університет з українською викладовою мовою. Але український народ, давлений цілими століттями панським ярмом та неволений Польщею, не вмів скористати з тих прав і незабаром, коли змінилися часи прихильні для Українців і настали иньші, прихильнійші для Поляків, він знова попав під польську насилу, з котрої що йно тепер вибивається остаточно на волю.

Гірше діялося тим Українцям, що попали під Росию. Там не тільки покасовано гетьманщину і козаччину, але заведено крепацтво, т. є. неволю селян саме тоді, як цісар Йосиф II зносив се крепацтво в Галичині. Народ терпів, а коли вже не було сили стерпіти того гнету, то він кидав усе рідне і тікав за Дунай і на Кубань, хоч воно було й далеко. Але по дорозі їм були колишні Запорожські землі, котрі забрало собі панство. Панству тому треба було якось оселювати ті землі, і от воно стало приймати тих втікачів, що світ-за-очі тікали од своїх панів. Приймаючи таких втікачів, Новоросійське панство давало їм притулок у себе, обороняло їх од поліції, котра за те брала добрі хабарі, а бідні втікачі, щоб мати хоч будь-який спокій, робили за те на тих панів і, як не втікали од них ще далі, то робилися їх кріпаками.

Непомітно для України проминуло царювання Павла I і Олександра I. За Павла I повернуто де-що з того, що було перед Катериною,

як Генеральний суд і иньші установи. Причинився до того Олексаандер Безбородько, довірений царя, а український патриот. Але по смерти Павла, Олександер І став заводити на Україні ті порядки, що були за його бабки Катерини II. За Олександра І у 1812 р., коли на Росію насунув Наполєон І з Французами та иншими спільниками, у Полтавщині, Київщині та Чернигівщині набрано було кілька козацьких полків і одпроваджено у армію. Доля тих козаків була невесела: до-дому вони верталися з походу обідрані і голі. Те, що на війну з Французами узято було козацькі полки, подало Українським людям надію, що буде знову заведено колишні козацькі порядки та скасовано кріпацтво. І люде заворушилися, але заворушилися не скрізь і не одразу по всій Україні, а так де-не-де, — то тvт, то там, — то скоро той рух був приборканий. Крім того, за Олександра І, з царського наказу, Аракчеєв, найблизчий до Царя генерал, позаводив на Україні воєнні поселення. Такі поселення заведено було в Слобідській Україні та у Новоросії. Се були села, в котрих оселювали Москалів; дісціплина по них була така сама, як і у війську; так само воєнно-поселенці поділялися на полки і роти, мали своїх офицерів, котрі жили по тих селах, навіть діти їхні, — прозивалися вони „кантоністами“, — одбували військову службу. Тільки й одріжняло тих поселенців од справжніх москалів, що вони, крім муштри, були хлібороби та жили не по казармах десь по городах, а в хатах із своїм семейством по воєнних поселеннях. У 1837 році позаводили такі поселення ще у Подолії, а у 1838 році і в Уманщині. Були вони аж до 1857 року, коли царь Олександер II скасував їх, бо вони дорого коштували і не справдили тих надій, що на них покладали. І досі ті великі села з широкими, рівними, як на шнурочку, вулицями, з високими церквами, нагадують те, що було, та минулося.

У 1848 році спалахнула велика революція у Західній Європі; одгукнулася вона і в Австрійському царстві. 13-го березоля (марта) у Відні, столиці Австрійській, після крівавих розрухів на вулицях, тодішній цісарь Австрійський Фердинанд І мусів був завести в своїй державі констітуційний лад. Констітуція ся хоч і не довго продержалася (у 1851 році вона була скасована), проте для Галичини була дуже корисна: через неї 16 квітня (апріля) 1848 року скасована була панщина, себто примусова праця селян на панських ланах, що особливо в Галичині, під насилою польської шляхти, далася українському селянинови добре в знаки. На памятку знесення отсего тяжкого обовязку скрізь по галицьких селах побудовано памяткові хрести і день 15 мая обходять ту немов радісне свято знесення панщини. Тогож, 1848 года, Фердинанд І зложив свою корону, і цісарем Австрійським зробився Франц-Йосиф І, котрий царює і досі.

Та хоч панщина була й скасована, проте доля селянська у Галичині не багато краща стала: великі податки, обмаль власної землі, малі заробітки, дешева плата, народня темнота — довели до того, що через скільки років Галичане, не знаходячи собі ніякого рятунку

або способу, щоб допомогти собі, мусіли були шукати кращого життя далеко за Океяном і, як побачимо далі, їх чимало вже є тепер у Америці.

Революційні події у Австрии та Угорщині дуже налякали Австрийський уряд і він обернувся за допомогою до Російського імператора Миколи I. Микола I з радістью одгукнувся на те і послав своє військо в Угорщину допомагати Австрийському урядові проти його революціонерів; він сподівався, що як і йому доведеться коли шукати помочи, то він знайде її у Австрийського цісаря. Проте, як через шість літ почалася Кримська (Севастопольська) війна, то Австрия не згодилася допомагати Росії, і вона осталася сама і в тій війні мала великі втрати. Ся війна одразу виявила усе, що було негаразд у російській армії, усі непорядки у внутрішніх справах та управлінню і кончилась вона тим, що Севастополь, після 11-місячної оборони, узяло спільне військо Французів, Англичан та Турків. Росія мусіла була замиритися на тяжких умовинах, котрі складено було і підписано у Парижі. По тих умовах забрали од неї частину Бесарабії, а крім того вона мусіла зректися права мати свої воєнні кораблі та кріпості у Чорному морю.

ЦІСАРЬ АВСТРІЙСЬКИЙ ФРАНЦ-ЙОСИФ I.

Царь Микола не стерпів такої тяжкої втрати й образи і вмер ще до кінця сієї війни. Згода була підписана вже молодим імператором Олександром II. Через ту війну видніще стало те безладдя та неправда, що панували в державі. На се звернув увагу й Царь. Він справедливо розміркував, що старі порядки не можуть далі бути і казав про се так: „Краще зробити реформи зверха, ніж дожидатись, поки зачнуть їх робити із низу“, — себ-то, що треба урядові самому узятись та позаводити нові кращі порядки, а не дожидатись, поки почне се робити сам народ. І справді, скоро після війни, 19 лютого (февраля) 1861 року, на віки було скасоване у Росії кріпацтво, потім заведено земство, нові суди і виборніх мирових суддів. Почалося нове життя й на нашій Україні.

Тепер вернемося назад та поглянемо, як відродилася Україна і що здобула вона з того часу аж досі. А як ся нова пора в житті Українського народу однаково обнімала й Галичину і Україну і нове життя переливалось з однієї в другу, то ми й розглядатимем його

разом, у обох частинах нашого краю. Про життя та праці наших письменників ми ширше не говоримо, бо хто захоче більше про них довідатись, той обернеться до історії нашого письменства. Ми зараз спиняємося на них для того, щоб показати ту велику вагу, яку мали вони в новій історії нашого краю. Дякуючи сим працьовникам на ниві письменства, історія наша не скінчилася разом з політичним життям України, а ті діячі на ниві науки та письменства на своїх плечах винесли усі важкі її удари, не переставали будити народню свідомість: хто ми й що ми є? —

ІМПЕРАТОР ОЛЕКСАНДЕР II.

не давали їй загинути, хоч і як захожувалися та старалися наші вороги. І на Україні і в Галичині боролися та боряться й досі завзято великі і малі діячі народні за кращу долю свого народу, і зброя їх — не меч або гармата, а духовна сила та безмежня любов до свого народу, до рідного краю. Про сю боротьбу і буде у нас мова далі, щоб краще можна було зрозуміти життя Українського народу за останні часи.

При кінці XVIII віку на Україні, як ми бачили, одна за одною скоро наступали великі реформи (переміни), котрі у-край перевернули та понівечили усе стародавнє життя. Народ запрягли у кріпацьке ярмо, і він не бачив собі просвітку; заведено було нові городські та сільські установи, нові суди із чужою, незрозумілою мовою; усякі урядовці, що наїхали на Україну та позаймали нові посади, не розуміли мови і не знали звичаїв того народу, що приїхали ним порядкувати. Панство, здобувши собі дворянський чин, одвернулося од свого народу, стидалося своїх звичаїв, своєї мови; школи, котрих було так багато на Україні, знищено, бо тепер вони були небажані для панів: панам краще було, як їх кріпаки будуть темні та неосвічені; духовенство на Україні, втративши свою автономію, опинилося під началом митрополитів, – здебільшого, за останні годи, з Великоросів, і вони нещадно винищували усе українське в Київській Академії та й скрізь, де тільки могли, і тим по-малу вони одірвали духовенство од його народу, бо стало воно народові чуже; у Галичині-ж, при кінці XVIII віку, духовенство було без міри темне та неосвічене, бо за гроші можна було купити священство, хочби й зовсім неписьменному чоловікові. Ясно, що такі пан-отці не мали ніякої сили у своїй парохії і їх ніхто не поважав; польські-ж пани просто знущалися над ними, казали їм робити панщину і не раз карали їх самовладно канчуками. Чи-ж могли вони піддержати свій народ у тяжку годину? Чи-ж міг і народ у таких пан-отців шукати собі помочи та поради? Отак в ту добу усе ущухло, усе завмерло. Народ покинула його інтелігенція, не могло його вести бідне духовенство; так він і не розумів, що з ним робиться, терпів і мовчав; від вищих він перестав вже чути свою рідну мову і потрохи став призвичаюватись до того, міркуючи собі так, що мова його — мова мужицька; що для панів, або й так людей трохи вищого стану, вона не годяща. Так воно діялося і на Україні, і у Галичині, — була тільки та одміна, що галицьке панство вживало польської мови, а українське — московської. Сих мов, замість своєї рідної, окрім панства і духовенства потроху стали вживати і крамарі і городяне та навіть і селяне, котрі пожили який час по городах. І так воно велося доти, поки на Заході Європи не заходилися Славянські народи прокидатися од сну до нового життя. Перші прокинулися Чехи, за ними Серби, Поляки та инші Славяне, а з ними й Українці. Немов новий вітер повіяв на Славянській землі і навіяв любов до свого народу, до його життя, мови, до його минувшини. Спочатку захожуються коло того поодинокі люде; потім їх стає все більше і більше, вони починають приставати до гурту, нарешті пристає до них і увесь народ, і тоді вже вони добиваються усі разом прав на самостійне культурне життя. Таке саме почалося і на Україні. Розпочалося з поодиноких людей, котрі почули своїм серцем любов до свого рідного слова, до свого народу.

Котляревський. Батьком нового українського письменства був Іван Петрович Котляревський (з Полтави). Він перший почав писати чистою народньою

українською мовою; в році 1798 з'явилася на світ його „Енеїда". Се ніби весела казка віршом про те, як Еней, по збуренню Трої блукав по сьвіті, шукаючи собі нової вітчини; а на ділі се великий образ життя на Україні по збуренню Січи та по скасованню гетьманщини. Отсе життя змалював Котляревський так живо та жваво, що люди не могли начитатися його Енеїди, а читаючи її, привикали також до

ПАМЯТНИК КОТЛЯРЕВСЬКОГО В ПОЛТАВІ.

тої народньої української мови, якою вона написана і яка з тої пори стала літературньою мовою. З того часу зачинається нова пора в життї України.

Правда, і перед Котляревським були письменники, котрі оберталися часом до рідної мови, але оберталися вони до неї дуже рідко, та й то мішали її з чужою мовою, російською або польською. Такий

письменник був і славетний Григорий Сковорода, перший український философ, — тоб-то чоловік, що хоче всьому найпершої причини дійти. Він складав пісні і байки, але мішаною мовою. Він був вчителем у Харківській Колєгії і мав великий вплив на сучасне громадянство. Дякуючи йому та Василю Каразіну, у 1850 році у столиці Слобідської України, в Харькові, заснований був університет, котрий робиться осередком, до якогось часу, духовного життя України. Тут з'являються один за другим українські діячі і письменники, як Петро Гулак-Артемовський, Григорій Квітка-Основяненко, відомий своїми оповіданнями з сільського життя; тут у Харькові вперше з'являється журнал, писаний українською і російською мовами, виходять альманахи (збірники); з 1819 року починаються видання збірників українських народніх дум та пісень — Цертелева, Лукашевича, Метлинського; у 1818 році вийшла перша граматика української мови (наука, як по українському говорити й писати) Павловського; тут починає свою діяльність славетний історик український Микола Костомаров, автор опису війн Хмельницького і багато иньших творів про минувшість нашого народа.

МАРКІЯН ШАШКЕВИЧ.

Тим часом ся, так звана доба славянського відродження, у 1820—1830 роках захопила й Галичину. Там ще у 1784 р. імператор Йосиф II заснував у Львові університет і визначено було кілька професорів, щоб вони українською мовою викладали науку. Незабаром і в Австрії знову перемінилося на гірше: пани знову взяли велику силу і понівечили усе добре, що робилося за-для селян. Але-ж через який час

Шашкевич. у Львівській Семинарії склалося потайне товариство, з Маркіяном Шашкевичем, Яковом Головацьким та Іваном Вагилевичем на чолі, і воно поклало собі боротися проти спольщення Галичини, а для того задумали вони видавати книжки, друковані народньою українською мовою. Перша книжка, котру видали вони у 1837 році, звалася „Русалка Дністрова“. Незабаром власті її заборонили, де кого з членів того гуртка засудили у тюрму і гурт той порозгонили. Але після 1848 року заступники Української людности зібрали „Головну Руську (Українську) раду“, котра стала на сторожі прав свого народу і вела за-

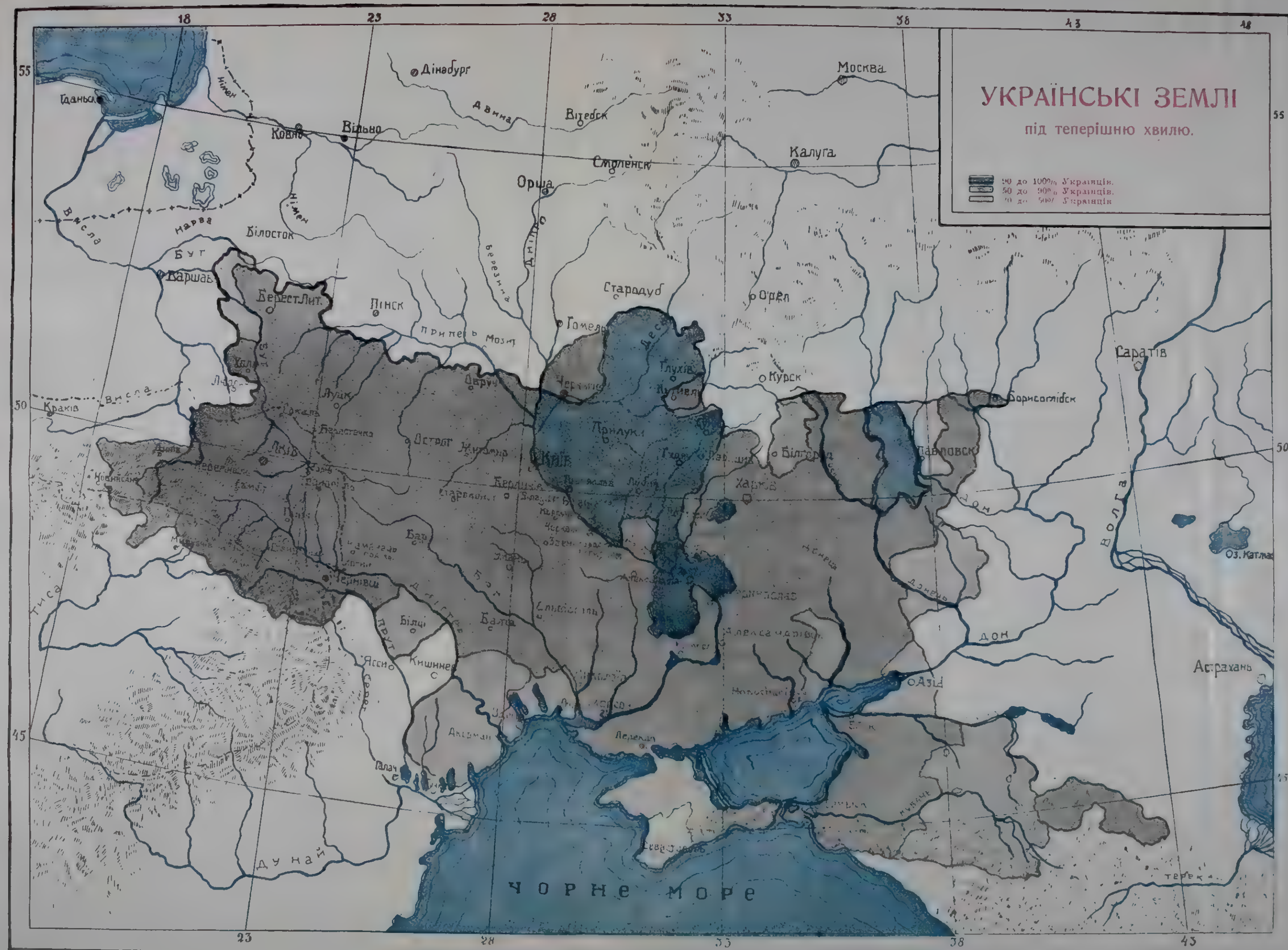

УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ
під теперішню хвилю.
90 до 100% Українців.
50 до 90% Українців.
до 50% Українців
Москва
Дінабург
Двина
Вітебск
Гданьск
Ковно
Вільно
Смоленск
Калуга
Орша
Німен
Висла
Нарва
Білосток
Буг
Варшава
Берест Лит.
Пінск
Стародуб
Орел
Гомель
Припеть
Десна
Глухів
Курск
Саратів
Борисоглібск
Краків
Луцк
Прилуки
Київ
Острог
Львів
Білгород
Павловск
Харків
Дон
Волга
Оз. Катлак
Чернівці
Бар
Біл
Прут
Ясси
Кишнів
Балта
Азів
Астрахань
Галач
Дунай
Тиса
Чорне Море
Терек
18
23
28
33
38
43
48
55
50
45

взяту боротьбу за його самостійність *). В той час проявилося перше видання (1840 року) „Кобзаря“ Тараса Шевченка — найбільшого нашого поета.

Тарас Шевченко.

Тарас Григорович Шевченко родився 25 лютого (февраля) 1814 року у селі Моринцях, Звенигородського повіту, у Київщині і був кріпак пана Енгельгардта. Малим зостався він сиротою, пас вівці та свині, ходив вчитись до пьяного дяка, потім до маляра, поки пан не зробив його покойовим козачком. Як він підріс, то його віддано у малярську науку — уперед у Варшаві, а потім в Петербурзі. У Петербурзі, через свого земляка Сошенка, познайомився він з українським письменником Гребінкою, з славетними російськими письменниками Жуковським та Григоровичем, з художниками Брюловим та Венеціановим. Усі вони зацікавилися долею талановитого парубка і склавшись, викупили його у пана за 2.500 карбованців у 1838 році. Після того Шевченко поступив до Академії Художеств у Петербурзі.

З сього часу починає він писати свої вірші, котрі мали і досі мають такий величезний вплив на людей, так вражають своєю щирістью, красою і силою, так ваблять до себе та змушують оглянутись і замислитись кожного над тим, яких ми, справді, батьків та чиї діти? Поезія (вірші) Шевченкова зробила таке велике діло, яке тільки й може зробити справдешній велитень мисли і слова. У 1845 році Шевченко приїхав до Київа, де тоді вже працював ще один з видатнійших наших письмен-

---

*) У Галичині уживають слово »Руський« замість слова »Українець«. Галичане зовуть себе Русинами і Руськими, так як і наші Українці часто звуть себе Руськими.

ників, Пантелеймон Куліш; сюди переїхали з Харькова Максимович та Костомарів.

Кирило-Меѳодієв. Братство.

Тут Шевченко, разом з Кулішем, Костомаровим, Білозерським, Миколою Гулаком, Панасом Марковичем, Пильчиковим, Навроцьким та иншими заснували у Київі, котрий вже мав в той час університет ще з 1834 року, таємне товариство, що звалося „Кирило-Меѳодієвське Братство“. Усі спільники того товариства були Українці, котрі щиро любили свій народ, свою Україну і положили спільними силами доходити правди та добра свойому народові та иншим народам Славянським. Вони мріяли про те, щоб завести федеративний устрій в Славянстві, — щоб кожен Славянський народ, а між ними й Український, жив собі самостійно, по своїй волі, вибіраючи собі на-

ЗАСІДАННЯ КИРИЛО-МЕѲОДІЄВСЬКОГО БРАТСТВА.

чальство по своїй уподобі; щоб не було так, що один народ панує над другим, але щоб жили кожний вільно і тільки були у братерському союзі між собою — спільними силами собі помагали й боронили оден одного. Вони бажали поставити свій народ нарівні з другими Славянськими народами, котрі повинні були увійти у ту спілку, і домагалися, щоб не було неволі між людьми, щоб не було кріпацтва та панського права над селянином; щоб не було полегкостей для них, а тягарів для других; щоб що мужик, що дворянин, що купець — було все одно; щоб усі мали рівні права; щоб кожній вірі і народності була воля вірити так, як хто хоче, а не силою привертати до якої-небудь віри; щоб вільно було друкувати всякі книжки чи газети, всякі думки висловляти, і щоб за се не можна було людей карати. Таку

роботу взяв на себе той гурт молодих, щирих людей. Але святу їх роботу було скоро припинено: якийсь студент з Київського університету, Петров, підслухав одного разу, що говорилося в товаристві і доніс про те жандарам. Зараз братчиків арештували, посадовили по тюрмах, а потім позасилали по ріжних містах. Так, Куліша заслано у Тулу, Костомарова у Саратов, а Шевченка покарано найтяжче — оддано його у салдати без строку і заборонено йому писати, або малювати; заслано його уперед до Оренбургу, а потім у Ново-Петровську кріпость, над Каспійським морем. Тільки у 1857 році, вже за царя Олександра II, коли за Шевченка почали клопотатись високі особи, його нарешті визволено. Як бачимо, Київу на сей раз не пощастило

ШЕВЧЕНКО НА ЗАСЛАННЮ.

зробитись осередком духового розвитку України, і та робота, що так жваво розпочали були молоді Українці, була припинена на самому початку.

У Галичині в той час, як констітуцію було скасовано, теж підупав народно-політичний рух, проте там з весни 1848 року почала виходити перша Українська газета „Зоря Галицька", доволі гарною українською мовою; того-ж року скликана була у Львові „Головна Рада", котра повинна була пеклуватись про Українську народність у Галичині; такі самі ради засновано було і по повітових городах: у Стриї, Коломиї та инших; склався був гурток людей, щоб видавати українські книжки, — звався він „Галицько-Руська Матиця". Але не всі

Галицькі Українці стали на праву путь. У Галичину почав наїздити професор Московського університету Погодін, і от послухавши його та ще де-кого з Галичан, прихильних до російських порядків, частина Галичан одцуралася своєї рідної мови, вважаючи її за „хлопську“ — почали говорити, що вони ті самі люде, що й Великоруси. „Нема Русинів (Українців), — казали вони — а є Росіяне!“ Вони почали писати й друковати книжки якоюсь мішаниною — не то московською мовою, не то церковною. Сієї нісенітниці не то у Росії ніхто не второпає, а навіть і самі ті, що писали. Такі люде є ще й тепер у Галичині, і прозивають їх „москвофилами“; за них тягне руку Російський уряд і усім їм допомагає. Але багато завинила ту також і польська насила. Люди доведені польською господаркою до розпуки, мимохіть поверталися в другий бік, до Росиї, думаючи, що там їм краще булоби. Нарешті у 1866 році в Австрійському царстві заведено констітуцію. Усім народам, а між ними й Галицьким Українцям, дано рівне право, свободу віри, слова, печати. Для справ, котрі належать до всієї держави, заведено Державну Раду (Думу) у столиці Відні, а для

СЬВІТЛИЦЯ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

єправ поодиноких країв — Сойми. Один такий Сойм заведено у Львові, а другий — у Чернівцях і там виборні депутати порядкують своїми єправами. Але львівський сойм став скоро, не галицьким, а польським соймом і наші посли галицькі мусять не мало витрачувати сил, щоб гідно заступати свій народ і обороняти його права. Кожде придбання галицьких Українців, чи школа, чи своя мова в уряді, чи що, коштує їх багато труду і заходу.

При кінці 1850-х і на початку 1860-х років братчики Кирило-Мефодієвського братства, бувши в той час уже на волі, почали з'їздитись до Петербургу і почали там гуртуватися. Там було жити вільніще, як в иншому якому місці, і туди на якийсь час і переносять свою

ПОХОРОН ТАРАСА ШЕВЧЕНКА.

роботу Українці. Тут починають вони видавати книжки, а у 1861—62 рр. розпочали перший український що-місячний журнал „Основа“. За ті часи багато з'явилося українських письменників: Як знаменита своїми оповіданнями з народнього побуту, особливо з життя кріпаків, Мария Марковичева (Марко Вовчок), а дальше байкар Леонід Глібів, поет Степан Руданський, Д. Мордовцев, О. Стороженко, Ганна Барвінок (жінка Кулішева), О. Кониський, Я. Щоголів, Л. Свідницький і инші. Вони починають видавати тут свої твори, — появляються українські букварі, граматки, щотниця (арихметика) і другі книжки для шкіл. Куліш заводить власну типографію і починає друкувати у ній старі й нові українські книжки; з друкарні тієї вийшли його „Записки о Южной Руси“ і повість з часів Руїни „Чорна Рада“, твори Котлярев-

ського, Марка Вовчка та инші. Костомаров почав видавати свої писання про українську історію, Куліш писав про українське письменство. Вперше тоді виходила українська наука на ширшу дорогу. Тепер, коли правительство взялося само до того, щоб визволити кріпаків, багато Українців взялося за працю для свого народу, взялися допомагати, щоб те визволення було як найкраще зроблено. Для того, щоб селяне знали свої права, заходилися писати книжечки про закони та порядки державні. Щоб між народом була більша освіта, допоминалися, щоб наука в школі була мовою українською – рідною, щоб дитина її розуміла. Заводили школи і для дорослих — такі, де можна було вчитися вечорами та у неділю робітникам та слугам неписьмен-

МОГИЛА ШЕВЧЕНКА КОЛО КАНЕВА.

ним, і в них вчили по українськи. Але не минуло й два роки після визволення кріпаків, як уряд припинив всяку роботу на користь народові. Багато українських діячів було заслано, книжки, писані українською мовою, заборонено було друковати, — тільки й дозволено було видавати невеличкі оповідання, та й то цензура дуже присікувалась до них.

26-го лютого (февраля) 1861 року у Петербурзі помер Тарас Григорович Шевченко, не діждавши кілька день, щоб почути про волю для свого народу, за якою він так тяжко побивався і так гірко проливав свої святі сльози. З великою пошаною тіло його одвезено на Україну, як він того бажав, і тут, над Дніпром, недалеко Канева, по-

ховано на високій могилі. Хрест, що стоїть над ним, видко з-далека. Він до-віку буде сяяти на Україні, будити свідомість в Українському народі та додавати натхнення й охоти працьовникам.

З початку 1870-х років знов оживає національний рух на Україні, і осередком його стає Київ. Тут визначаються такі вчені, як Володимир Антонович (історик), Михайло Драгоманів, П. Чубинський, П. Житецький, В. Науменко, Михальчук і инші; тодіж таки починає працювати й відомий усій Україні її музика — композитор Микола Лисенко, а в українському письменстві здобувають собі слави — Іван Нечуй-Левицький, Панас Мирний, Олександер Кониський, Михайло Старицький, Олена Пчілка. У Одесі з'являється Марко Кропивницький, сей батько українського театру. Він складає труппу (товариство артистів), пише пьєси (драми й комедії), їздить по Україні і виставляє свої та

МОГИЛА ШЕВЧЕНКА (з далека).

чужі пьєси. В його труппі були такі славетні артисти, як Марія Заньковецька, Карпинська (Затиркевич), брати Тобілевичі (для театру вони прибрали прізвища: Садовський, Саксаганський і Карпенко-Карий), з них — Карпенко Карий зробився видатним драматургом і написав багато пьєс для українського театру. У ті часи було заборонено виставляти українські пьєси в Правобічній Україні, через те Київ та губернії Київська, Подільська і Волинська не могли бачити свого рідного театру. Аж у 1887 році Марко Кропивницький, побувавши із своєю труппою у Петербурзі, зацікавив українським театром навіть царя Олександра III, і тоді Кропивницький виклопотав дозвіл робити свої вистави скрізь по Україні.

Як вже говорилося, у початку 1870-х років почала відживати українська література (письменство), утиски цензури трохи було помягчали, та знов не на довгий час: вже у 1876 році несподівано вий-

Указ 1876 року. шов новий закон, котрим заборонялося видавати всякі книжки, писані українською мовою, окрім віршів та оповідань, заборонено було привозити їх з-за границі, заборонялося виставляти що-небудь українською мовою та співати українських пісень (пізніще, у-початку 1880-х років зроблено було полегкість і дозволено робити українські вистави, тільки щоб неодмінно поруч виставляти й пьєсу російською мовою). Ося заборона на українські книжки була аж до року 1906 — рівно тридцять літ. — Не можна було ніякої доброї книжки по-українськи видати — чи про Україну та українську історію, чужі землі, чи про природу, чи про господарство, чи про хворобу яку, — рідко яка за десятки літ якимсь дивом прискочила; не можна було на українську мову перекладати якісь писання з чужих мов, — навіть

ПЕРША УКРАЇНСЬКА ТРУППА М. Л. КРОПИВНИЦЬКОГО.

Святе Письмо; не можна було видавати ніяких книжок для дітей — щоб не звикали до рідної мови, або для шкіл — щоб по-українськи не вчились. Оповідання й вірші дозволялося тільки такі, що для забавки годящі, а в котрих була яка поважніща думка, або що про Україну, чи про порядок громадський або державний, або щось на панів та на властей, то не позволяли. До того всього, заборонено було друковати книжки та инше що по-українськи „кулішівкою“ — правописом, котрим почав писати П. Куліш (сей правопис от і в нашій книзі), а силували, щоб скрізь писати все „общепринятим“ правописом („єрижним“), як у нас його звуть, через букву „Ы“, котру неодмінно треба було писати замість нашого „И“). Се було дуже не з руки, бо російським правописом не можна до-ладу написати все те, що ми вимовляємо.

З року 1881 усі сі утиски трошки, хоч дуже не багато, полегшали були, і у Київі зараз (у 1882 році) почав виходити що-місячний журнал „Кіевская Старина“; в ньому й почали працювати наші талановиті письменники та вчені. Проте, одного сього журнала, котрий переважно мусів друковати статті писані російською, а не українською мовою, було мало. Через те наші письменники і вчені почали свою роботу українську переносити за-границю до Галичини. Львів, таким побитом, як колись у XIII віці, знову робиться осередком духового життя усієї України. Туди переїздить професор київського університету Михайло Драгоманів, а пізніще — Михайло Грушевський; наукова робота їх там, за-границею, мала і має тепер величезну вагу для

БУДИНОК ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ.

Товариство імени Шевченка.

України. Там таки-ж, у Львові, засновано було ще у 1873 році, заходом Олександра Барвінського і Олександра Кониського, „Товариство імени Шевченка“, котре на початку 1890-х років перетворюється у „Наукове Товариство“, на взірець європейських Академій Наук. На чолі його стає професор Львівського університету Михайло Грушевський. Він жваво і палко почав працювати, і за короткий час поставив се Товариство на таку височінь, що з неї воно своїм світлом засяяло по всій Україні і звернуло на себе увагу європейських вчених. На науковому полі працюють в Австриї отсі найвидатніщі вчені та письменники, як І. Франко, професори Горбачевський і Пулюй (з Праги), К. Студинський та О. Колесса, Хв. Вовк, В. Гнатюк, І. Верхратський, Томашевський, Рудницький і Левицький. Вони видали ба-

гато наукових розслідів про Україну і Український народ. Товариство імени Тараса Шевченка видавало девять літ що-місячний журнал „Літературно-Науковий Вістник“, котрий тепер, як полекшено в Росії цензуру, виходить разом і у Львові і у Київі, видає науковий журнал: „Записки Наукового Товариства імени Шевченка“ і багато иншого. Крім згаданих галицьких вчених, за останні десятиліття в Галичині і на Буковині вславилися поети та письменники, що добре знають і описують народне життя: Юрій Федькович, Кобринська, Кобилянська, Стефаник, Мартович, Семанюк, Лепкий, Ковалїв, Бордуляк, Маковей та инші. А в российській Україні тим часом здобули слави на полі науки й письменства — Борис Грінченко, Михайло Коцюбинський, Леся Українка, А. Кримський, Дніпрова Чайка, В. Самійленко, А. Грабовський, Грицько Григоренко, М. Чернявський, Модест Левицький, В. Винниченко, С. Єфремов, В. Доманицький та ще багато других. З артистів-малярів найславнійші: Труш, Новаковський, Красицький, Сластьопа; з різьбарів: Гаврилко й Паращук; з музиків, крім Лисенка, Людкевич, Колесса, Ніжанковський, Вахнянин, Січинський; зі сьпівців: Крушельницька, Мишуга й Менцінський. Усе се свідчить, що вже з 50-х років минулого століття українська інтелігенція помалу вертається до свого народу. На жаль, прикрі, тяжкі обставини за останні часи не дали всім сим кращим людям нашим розгорнути свої могутні крила.

ПРОФ. Др. СТЕФАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ.

На Буковині.

Так само і Буковина, завдяки невтомимим заходам проф. Стоцького, посла Василька та других патриотів, а розбуджена піснями Федьковича та Воробкевича, збудилася зі сну. Виборено там українські ґімназії, кілька катедр на університеті, повні права української мови по урядах, осьвідомлено селянина читальнями й вічами, а добробут його скріплено всілякими товариствами економічними, спілками та артелями.

Тільки угорська Україна спить сном непробудимим, а всякі заходи, щоб її розбудити, розбиваються об гнет мадярського уряду, котрий хоче конечно винародовити славянські народности.

Добробут селянського люду і на Україні, і в Галичині, що-року ставав гірший; людей більшає, землі стає дуже мало, заробітків нема, нема де роздобути, чого треба, а через те люде мусіли шукати собі

кращого життя і виселятись з своєї батьківщини. Раніще почали переселятися над Чорне море, на Кубань, у Таврію та на Кавказ; а як тут стало повно, то подалися до Оренбурської губернії, у Сібір, Барнаульську землю (царські землі у Томській губернії), на Амур та в Усу- **Еміґрация.**

ТОВАРИСТВО АСЕКУРАЦИЙНЕ »ДНІСТЕР« У ЛЬВОВІ.

рійський край. Сі місцевости найбільш оселені Українцями, надто з Правобічної України; Лівобічні і Галичане — ті шукають собі притулку в Америці: там їх налічують вже більш як пів міліона. Вони

БУРСА ТОВ. ПЕДАГОГІЧНОГО У ЛЬВОВІ.

мають там великі колонії (осади) свої у Сполучених Штатах, в Канаді та Бразилії. Окрім хліборобства, вони найбільш роблять по шахтах. Духовий розвиток їх іде все вперед: вони вже впорядкували у себе видання українських часописів (газет), засновують книгозбірні,

читальні і на далекому Заході не забувають ні своїх звичаїв, ні рідної мови і з-за Окіяну пильно слідкують за тим, що діється в свойому рідному краї. Запобігають лихови спілки, (артелі), котрі невсипучо орґанізує Микола Левицький. Та останніми літами еміґрация наша з Галичини слабне, а то тому, що в Галичині стає нашим людям дещо лекше дихати. Селяне розкупили та поділили між себе багато маєтків панських, перестали пити, позичають гроші в своїх институциях, а не в жидів на лихву і закладають всілякі спілки. Там є тепер велике товариство асекурацийне (страхове) „Дністер" у Львові, що має кілька міліонів маєтку, є український земельний Банк, що випускає свої власні папері, котрі йдуть в світ як гроші, є велика позичкова каса в Перемишли і багато, багато иньших таких товариств скрізь по містах та селах в цілій Галичині. Крім того є товариство господарське, яке дбає, щоб селянин краще господарював та лучше продавав товар і збіже, є молочарські спілки, є початки свого власного промислу. Багато коло того всього заслужилася львівська „Просвіта", яка видала сотки книжок, заложила тисячі читалень, та урядила багато віч по всім краю. Два роки тому скликала вона перший економічний конґрес т. є. великий учений з'їзд до Львова, а того самого року відбулася перша українська вистава в Стрию, де галицькі Українці мали нагоду похвалитися тим, що доси для власного свого добра і розвитку зробили.

„Просвіта" у Львові.

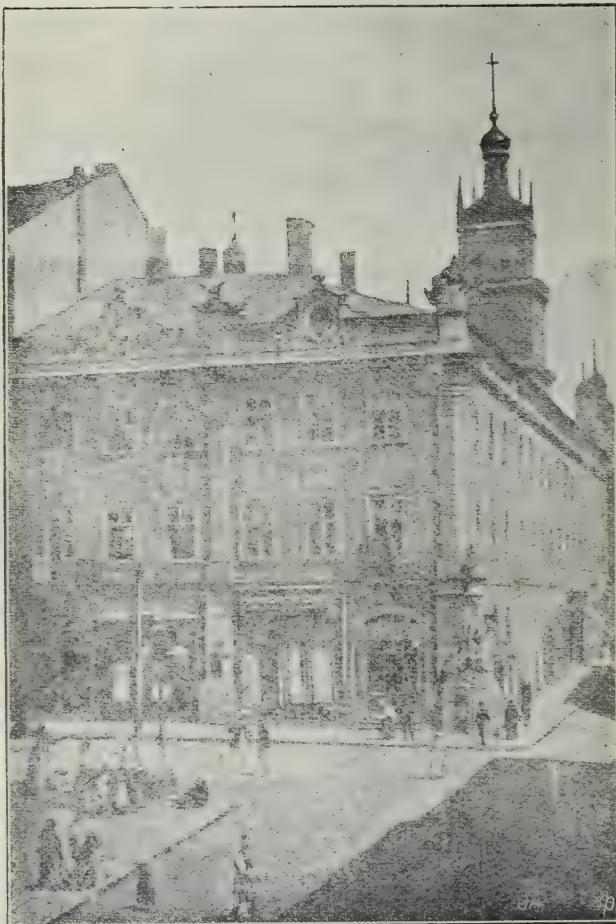

ТОВАРИСТВО »ПРОСВІТА« У ЛЬВОВІ.

Школамиж журиться Товариство педаґоґічне і товариство „Наша школа" у Львові. Вони удержують кілька приватних, себто не урядових а народних ґімназий, як ось в Рогатині та Яворові, кілька семинарий, в котрих вчиться молодіж на народних учителів та багато всіляких иньших шкіл. В однім 1910 році видано на тії школи пів міліона корон, зібраних дрібними датками від українських урядників, професорів, попів, та від селян, котрі що раз більше та краще розуміють вагу рідної школи. Доказом того селянин Телевяк, що ціле своє добро дав на українські ґімназиї. Крім того закладають Українці бурси, себто такі великі доми, де молодіж шкільна може дешево, або

й даром проживати, щоб ходити до шкіл. Декотрі з таких бурс, як ось бурса товариства Педагоґічного у Львові, дає захист кількасот ученикам.

По всіх більших містах Галичини та на Буковині побудовано народні доми, в котрих містяться українські товариства і в котрих є салі на вітчити, віча, збори, на забави та на вистави українського львів-

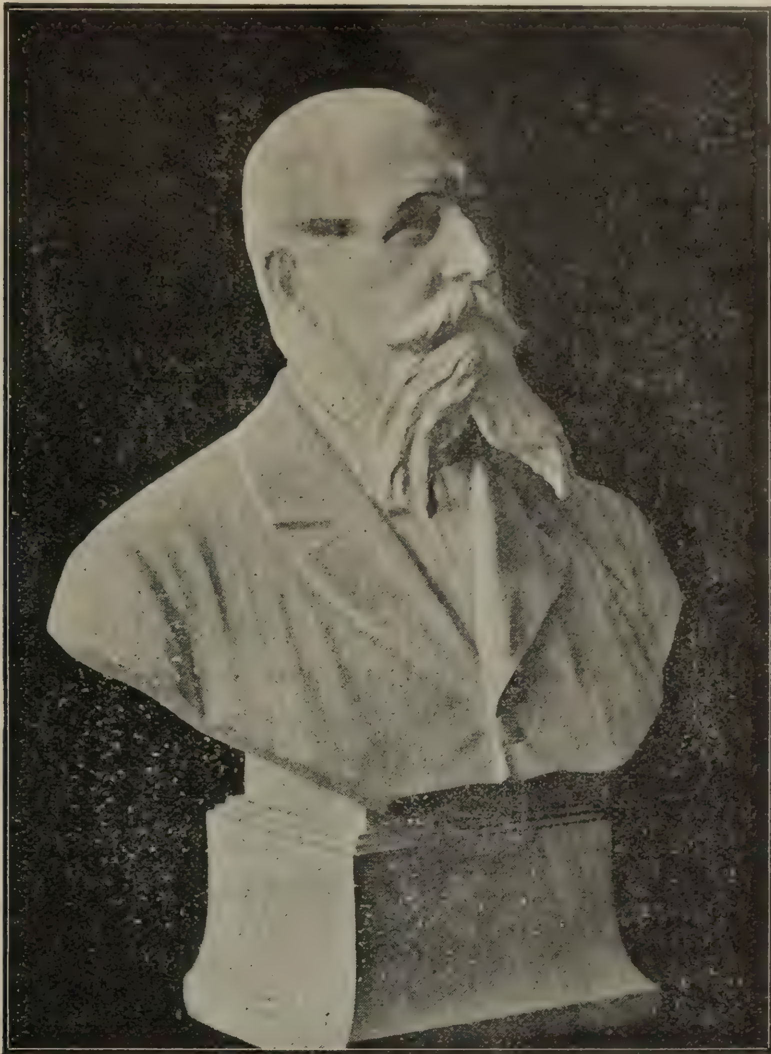

ЮЛІЯН РОМАНЧУК.
(Статуя в салї засідань Українського клюбу у віденському парляменті).

ського театру, що їздить з місця на місце, розбуджуючи любов до народньої штуки.

Коли мова про театр, то згадаймо також і те, що у Львові і в Чернівцях є висші школи музичні імени Миколи Лисенка, де плекають українську музику. Закладають також у Львові висшу школу торговельну (українську), а в Перемишлї є вже здавна висший інститут, в котрім кількасот дівчат виховується на образованих і сьвідомих жінок-Українок. Крім тих приватних шкіл є також 5 державних ґімназий з українською викладовою мовою, є кілька катедр українських на львівськім університеті та багато народних шкіл, де вчать дітий своєю рідною, українською мовою. Того всього добився народ своєю власною працею, власними

жертвами а при помочи своїх послів до сойму і до парляменту у Відні. Українських послів в австрійськім парляменті є тепер 28 і вони заступають перед урядом і державою український народ, домагаючися для нього рівних прав з другими народами Австриї. Тепер іде борба о власний український університет у Львові, себто о найвисшу школу для тої півторатисячі студентів, що мусять вчитися по чужих університетах. Багато еще належиться українському народови в Австриї, але то, що він там досі добув, ставить його в ряди висококультурних народів і дає запоруку славної будучности. А запорука тим безпечнійша, що народна робота опирається в Галичині не на одиницях, а на широких народних масах, котрі згуртовано в читальнях, касах, спілках, а

РОЯ РЕМІСН. МОЛОД. ЛЬВІВСК. »СОКОЛА« при науці впоряду.

„Соколи“ і „Січи“.

останніми часами також в „Січах“ і „Соколах“, т. є. товариствах ґімнастичних і пожарних. До тих „Січий“ (заснував їх Др. Трильовський з Коломиї) і „Соколів“ (головою „Сокола“ є професор Боберський у Львові) належить тепер 50.000 парібків і дівчат, котрі вправляються

СІЧОВИКИ ПРИ ВПРАВАХ НА СІЧОВІМ СЬВЯТІ.

в муштрі, розвивають силу тіла та вчаться, як на випадок пожару гасити його та ратувати людське добро.

По-між інтелігенцією на Україні тим часом все більше і більше виявляється самосвідомість, національний рух шириться, і се добре виявилося було у 1903 році на Полтавському святі, коли одкривали

у Полтаві памятник батькові українського письменства, Іванові Котляревському. 30 серпня (августа) 1903 року на свято се з'їхалося до Полтави сила народу. Тут були заступники од усіх країв України, з Галичини і Буковини, — зібрались і вчені, і письменники наші.

Тяжке життя по селах, дорогà земля, важкі заробітки за останні роки, нещаслива війна з маленькою Японією, котра побила велике російське військо, — усе се привело до того, що й уряд російський зрозумів, що далі бути так не може. І от 17 жовтня (октября) 1905 р. було проголошено царський маніфест, котрим усім у державі дарувалася: незайманість особи, свобода слова, свобода віри, свобода печати, свобода збіратися, а для того, щоб завести кращий лад у державі, ухвалено було скликати у Петербурзі так звану „Державну Думу", **Маніфест 1905 р.**

СІЧОВИЧКИ З ПЕЧЕНІЖИНА ПРИ ВПРАВАХ.

з заступників од усього народу. Велика радість настала тоді в державі, і пригнічене слово, не криючись, радісно залунало по всій країні, закликаючи людей до боротьби з старим ладом і його оборонцями. Але та радість, те невпинне бажання кращого життя і визволення з-під гніту старого ладу, те бажання скоріще упитися здобутою волею, не довго панували, і страшні кари посипалися, як із мішка. Проте скасування цензури — для нашого краю, для України, зробило велике діло: у Лубнях, Одесі, Київі, Харькові, Катеринославі, Могилеві — Подільському, навіть у Петербурзі і Москві, почали виходити часописи (газети), тижневі та що-місячні журнали, писані нашою рідною мовою. Хоч багато з них скоро було заборонено, про те ті, що осталися, мають великий вплив на селян і все громадянство, і культурна їх робота незабаром дасть такі жнива, яких ми ще не бачили.

Державна Дума. 27-го квітня (апріля) 1906 року і 20-го лютого (февраля) 1907 р. скликано було першу і другу Державну Думу у Петербурзі. Обидві вони скоро були розпущені. Вони нічого не встигли зробити — поклали тільки нові підвалини новому життю, що з того часу починається для Росії, а з нею й для нашої України, бо те, що минуло, не могтиме вже вернутися ніколи. Цікаво те, що в обох Думах, як і в Комісії, що скликала була у 1767 році цариця Катерина, українські посли висловили таке саме бажання автономії для рідного краю. Партія (громада) Українців в Думі була чимала — в першій Думі було 80 чоловіка членів, а в другій — 42, з усього числа 500 послів. На чолі Української громади в першій Думі стояв „Український Парламентський Клуб“, з Шрагом, Шеметом, Чижевським та Біляшевським на чолі, а в другій Думі в „Українській Думській Громаді“ перед вели посли: Рубіс, священик Гриневич, козаки Сайко і Хвіст. „Українська Парламентська Громада“ у другій Думі видавала газету для селян „Рідна Справа“, в котрій сповіщалося про те, що робиться в Думі та в Українській Громаді. В третю думу, скликану на нових законах, нарід не міг вислати самостійно вибраних послів і тепер українська справа в 3 Думі представляється гірше, чим в 1-шій і в 2-гій.

Полегкості, що настали після 17 жовтня 1905 року, дали заснувати українські просвітні товариства „Просвіти“, котрі засновано вже, на зразок Львівського „Товариства імени Шевченка“, у Одесі, Київі, Каменці-Подільському, Катеринославі, Катеринодарі, Чернигові, Миколаєві і Житомирі. Вони по своїх статутах (уставах) мають — ширити самосвідомість серед Українського люду, нести освіту у народ по найдальших кутках, де живе він, а для того — видавати і ширити дешеві, корисні для людей, книжки, заводити книгозбірні, влаштовувати читання і таке инше. Товариства сі повинні зробити те велике діло для свого народу тепер, що колись випало було на долю церковним братствам. Хоч обставини життя тепер і не ті, але праця їх однаково свята й велика. За остатні часи робота просвітних Товариств припинилася через лихоліття у державі і через неприхильний настрій правительственних сфер до українства, але мине якийсь час, і Товариства сі стануть на твердий грунт та зроблять те велике діло, якого дожидає од них 30 мільонів Українського народу.

Зміст книжки.

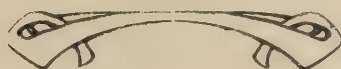

Образи і рисунки.

oOo

Карти: Східня Европа перед Х. століттєм. Українські землі за князів. Східня Европа з початком XIV. століття. Велике князівство литовсько-руське. Україна в XVII. століттю. Лівобережна Україна поділена на полки. Плян Січи. Запорожські землі. Теперішна територия українська.

Нові кліші і карти географічні зроблено в заведенню Яблонського в Кракові.

З друкарні Олександра Ріппера в Кракові.